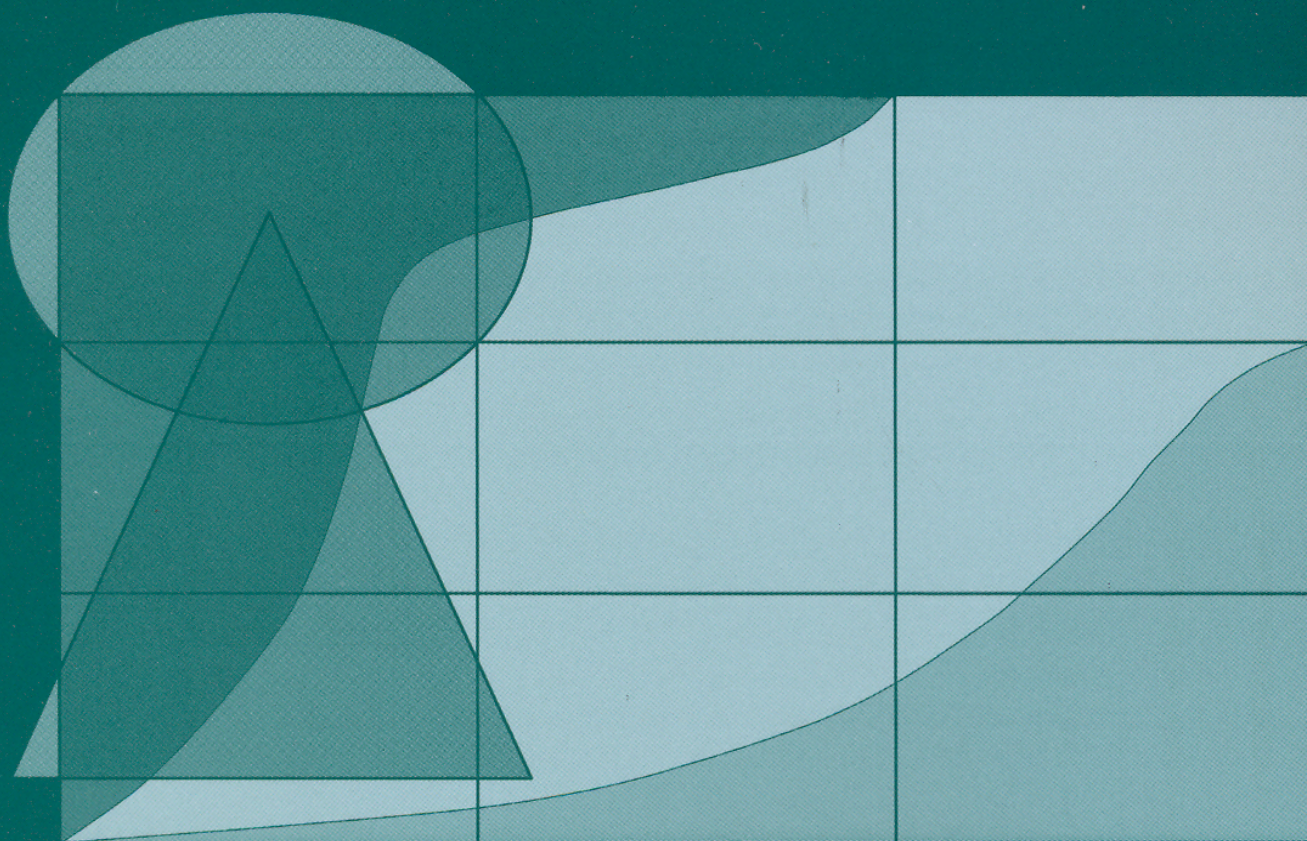

Farkas Zoltán

TÁRSADALOM- ELMÉLET

Az intézményes
szociológia elmélete

MÁSODIK KÖTET

Bíbor Kiadó

FARKAS ZOLTÁN

Társadalomelmélet II.

Farkas Zoltán

TÁRSADALOM- ELMÉLET

Az intézményes
szociológia elmélete

MÁSODIK KÖTET

Bíbor Kiadó

2010

© Farkas Zoltán, 2010
© Bíbor Kiadó, 2010

Bíbor Kiadó, Miskolc, 2010
Felelős kiadó: Borkuti Eszter

Kötészet: Maxima Cs-A Kft.
Felelős vezető: Kundráth Csilla

ISBN 978-963-9988-14-9

Minden jog fenntartva!

TARTALOM

Előszó

11

ELSŐ RÉSZ **AZ EGYÉNEK, AZ INTÉZMÉNYEK** **ÉS A CSELEKVÉSEK**

Első kötetben: 2-3. fejezet
Második kötetben: 4-6. fejezet

Negyedik fejezet Az intézmények fedezete, funkciója és a társadalmiság	17
1. Az intézmények fedezete és kialakítása	18
1.1. Az intézmények fedezete és formalitása	18
A) A külső és a belső fedezetű intézmények	18
a) <i>A külső és a felemás fedezetű intézmények • 18</i>	
b) <i>A belső fedezetű intézmények és az intézményes erkölcs • 24</i>	
B) A jogi, a formális és a nem formális intézmények	29
a) <i>A jogi és a jogszerű intézmények • 29</i>	
b) <i>A formális és a nem formális intézmények • 32</i>	
1.2. Az intézmények kialakítása és elfogadása	34
A) Az intézmények kialakítása	34
a) <i>A kialakítás főbb megközelítései • 34</i>	
b) <i>A külső és a belső fedezetű intézmények kialakítása • 38</i>	
B) Az intézmények elfogadása és legitimitása	40
a) <i>Az intézmények elfogadása • 40</i>	
b) <i>Az intézmények legitimitása • 42</i>	

2. Az intézmények funkciói	46
2.1. Az intézmények funkcióinak fő formái	46
A) Az intézmények elemi funkciói	46
B) Az intézmények cselekvésekre vonatkozó funkciói	48
a) <i>A cselekvésekre vonatkozó funkció fő oldalai</i> • 48	
b) <i>A cselekvésekre vonatkozó funkció típusai</i> • 50	
2.2. Az intézmények funkcióinak fő típusai	53
A) Az intézmények normatív és tényleges funkciói	53
a) <i>Az intézmények normatív funkciói</i> • 53	
b) <i>Az intézmények tényleges funkciói</i> • 57	
c) <i>A tényleges funkciók és a szabályszerűség</i> • 62	
B) Az intézmények szándékolt és nem szándékolt funkciói	69
a) <i>A szándékolt és a nem szándékolt funkció fogalma</i> • 69	
b) <i>A tipikus funkciók közötti összefüggések</i> • 73	
3. Az intézmények fő típusai és a társadalmiság	78
3.1. Az intézmények fő típusai	78
A) A közösségi intézmények	78
a) <i>A közösségi és a tiszta közösségi intézmény</i> • 78	
b) <i>A kvázi-közösségi intézmény</i> • 84	
B) A társadalmi intézmények	86
a) <i>A társadalmi intézmény fogalma és funkciója</i> • 86	
b) <i>A külső és a belső fedezetű társadalmi intézmény</i> • 87	
C) A testiségi intézmények	90
a) <i>Az ellátási intézmény</i> • 90	
b) <i>A közvetlen kényszerítő intézmény</i> • 93	
3.2. A közösségi és a társadalmi létezők és értékek	95
A) A közösségi és a társadalmi fogalma	95
a) <i>A társadalmiság értelmezései</i> • 95	
b) <i>Az elemi közösségi és társadalmi létezők</i> • 98	
B) A közösségi és a társadalmi értékek	102
a) <i>A kulturális, a közösségi és a társadalmi érték fogalma</i> • 102	
b) <i>A közösségi és a társadalmi értékek alakulása</i> • 108	

Ötödik fejezet

A racionális cselekvés, a társadalmi cselekvés és kölcsönhatás 115

1. A racionális cselekvés 116

1.1. A racionális cselekvés megközelítése 116

A) A racionális döntések elméletéről 116

a) A racionalista cselekvéselmélet fő vonásai • 116

b) A racionalista szociológiaelmélet legfőbb hiányosságai • 119

B) A racionális cselekvés fogalma és meghatározó tényezői 122

a) A racionális cselekvés fogalma • 122

b) A racionális cselekvések közvetlen meghatározó tényezői • 125

C) A cselekvések racionalitása 127

1.2. A cselekvések következményei és a döntés 133

A) A cselekvések következményei 133

a) A szubjektumra vonatkozó következmények típusai • 133

b) A szükségletek motivációs típusai • 137

B) A racionális döntés 138

a) A racionális döntés fő vonásai • 138

b) A racionális döntés és a bizonytalanság • 145

2. A cselekvések típusai és a társadalmi cselekvés 149

2.1. A cselekvések fő típusai 149

(A tipizálás szempontjai) 149

A) A szükségletmotivált és az instrumentális cselekvés 151

a) A szükségletmotivált cselekvés • 151

b) Az instrumentális cselekvés • 155

B) A kényszymotivált cselekvés 158

a) A kényszymotivált cselekvés fogalma • 158

b) A közvetlen és a társadalmi kényszymotivált cselekvés • 160

2.2. A társadalmi cselekvés	161
A) A társadalmi cselekvés értelmezései és fogalma	161
a) <i>A társadalmi cselekvés fogalmának értelmezései • 161</i>	
b) <i>A közösségi és a társadalmi cselekvés fogalma • 166</i>	
B) A társadalmi cselekvések meghatározottsága	169
a) <i>A meghatározottság megközelítése a fő szemléletmódokban • 169</i>	
b) <i>A meghatározottság intézményes megközelítése • 177</i>	
c) <i>A szemléletmódok egyesítése a cselekvések magyarázatában • 181</i>	
3. A társadalmi kölcsönhatás	187
3.1. A társadalmi kölcsönhatás fogalma és típusai	187
A) A társadalmi kölcsönhatás értelmezései és fogalma	187
a) <i>A társadalmi kölcsönhatás fogalmának értelmezései • 187</i>	
b) <i>A társadalmi hatás és kölcsönhatás fogalma • 189</i>	
c) <i>A társadalmi hatás és kölcsönhatás fő formái • 193</i>	
B) A társadalmi kölcsönhatások típusai	197
a) <i>A csereszerű és a játszmaszerű társadalmi kölcsönhatás • 197</i>	
b) <i>A társadalmi kölcsönhatások fő típusai • 198</i>	
3.2. A társadalmi kölcsönhatások meghatározottsága	201
A) A meghatározottság megközelítése a fő szemléletmódokban	201
a) <i>A normativista és a strukturalista szemléletmódban • 201</i>	
b) <i>A kreativistista és a racionalista szemléletmódban • 206</i>	
B) A meghatározottság intézményes megközelítése	214
a) <i>A meghatározottság főbb tényezői és összefüggései • 214</i>	
b) <i>Az intézményes viszonyok ideiglenes fogalmai • 217</i>	
c) <i>A szemléletmódok egyesítése a kölcsönhatások magyarázatában • 220</i>	

Hatodik fejezet	
Az emberi élet szférái	
és az intézményes csoportok	225
1. A cselekvések rendszere és az életszférák	226
1.1. A cselekvések egyéni funkcionális rendszere	226
A) A funkcionális és az egyéni cselekvési rendszer	226
a) <i>A funkcionális rendszer fogalmáról</i> • 226	
b) <i>Az egyéni cselekvési rendszer fogalma</i> • 230	
B) A tipikus cselekvések funkciói	231
1.2. Az emberi élet fő szférái	235
A) Az életszféra fogalma, a fő életszférák meghatározása	235
a) <i>Az emberi élet sajátos szférája</i> • 235	
b) <i>A fő életszférák meghatározása</i> • 237	
c) <i>A közösségi és a társadalmi élet szférájának jellemzői</i> • 239	
B) A differenciálódáselmélet, a fő életszférák elkülönülése	242
a) <i>A funkcionalista differenciálódáselmületről</i> • 242	
b) <i>A fő életszférák elkülönülése</i> • 245	
2. Az intézményes csoportok megközelítése	249
2.1. Az intézményes csoport fogalma és típusai	249
A) Az együttélés formái és az intézményes csoportok	249
a) <i>A közösség és a társadalom értelmezései</i> • 249	
b) <i>Az intézményes csoport fogalma</i> • 251	
B) Az intézményes csoportok fő típusai	255
a) <i>A tiszta közösség és a kvázi-közösség</i> • 255	
b) <i>A társadalom, a társadalmi egyesülés és társulás</i> • 259	
c) <i>A felemás testiségi intézményes csoportok</i> • 260	
2.2. A heterogén intézményes csoportok	263
A) A heterogén intézményes csoport fogalma és tipizálása	263
B) A heterogén kényszerű csoport és a heterogén közösség	264
a) <i>A heterogén kényszerű csoport</i> • 264	
b) <i>A heterogén közösség</i> • 266	

C) A heterogén társadalom	269
a) <i>A heterogén társadalom fogalma</i> • 269	
b) <i>A heterogén társadalom kutatása</i> • 271	
3. A premodern és a modern társadalom	276
3.1. A hűbéri feudális társadalom	276
A) A feudális társadalom emberi viszonyai	276
B) A feudális társadalom mint kifejeletlen társadalom	284
3.2. A modern társadalom	290
A) A modern társadalom kialakulása	290
B) A modern társadalom sajátosságai	298
 Irodalom	 307
 Névmutató	 315
 Tárgymutató	 317

ELŐSZÓ

Az olvasó kezében lévő kötet a második kötete egy öt kötetesre tervezett könyvnek, amelyben egy alapvetően új szemléletmódot képviselő szociológiai társadalomelméletet fejtek ki, az elmélet korábbi változatához képest részletesebben és következetesebben.

A szociológia művelői körében általánosan elfogadott felfogás szerint a szociológiai kutatás tárgyát a társadalmi jelenségek képezik. A szociológia általános igényű elméletei és elméleti irányzatai azonban igen különböző szempontokból közelítenek az úgynevezett társadalmi jelenségekhez, azaz különböző szemléletmódokat képviselnek. Az első fejezetben, a fő szemléletmódok szintjén megkülönböztetem a normativista, a strukturalista, a kreativistá és a racionalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméleteket. A nyolcvanas évek közepéig főleg olyan általános igényű elméletek jellemezték a szociológiát, amelyek viszonylag szorosan kötődtek az említett fő szemléletmódok valamelyikéhez. A nyolcvanas évektől kezdve azonban egyrészt a szociológia művelőinek viszonylag széles körében felerősödtek azok a törekvések, amelyek eredményeként a szociológiaelmélet egyre inkább sok részelméletre esett szét. Másrészt az elméleti szociológusok szűk körében felerősödtek azok az elméleti törekvések, amelyek a különböző szemléletmódok egyesítésére irányultak.

A szociológiában hagyományosan kialakult szemléletmódok egyesítésének az irányába indultam el a nyolcvanas évek végén én is, amikor megfogalmaztam célként egy olyan általános szociológiai elmélet kidolgozását, amelyben az egyénekből és az intézményekből kiindulva jutok el a társadalmat átfogóan jellemző fogalmakig és összefüggésekig. Ennek a munkának az első jelentősebb eredménye *Az általános szociológia vázlata* c. könyv vagy jegyzet volt (Tankönyvkiadó, 1991), amelyben már megjelentek egy új szemléletmódot képviselő szociológiai elmélet alapvető vonásai. Ezt követően *A társadalmi viszonyok; Az intézményes szociológia elmélete* (Bíbor Kiadó, 1997) című könyvben már részletesebben kidolgoztam a szóban forgó elméletet, a nemzetközi szociológiaelméleti irodalom viszonylag széles körére támaszkodva. Az elméletet az intézményes szociológia elméletének nevezem, és az adott elméletben képviselt szemléletmódot intézményes szemléletmódnak, mert ebben az elméletben bár alapvetően a társadalmi viszonyokból, de végső soron e viszonyokat létrehozó intézményekből magyarázom a társadalmi jelenségeket.

Néhány évi kitérő után kezdtem el az elmélet újbóli átdolgozását. Ebben a munkában már jóval részletesebben és következetesebben kidolgozom az intézményes szociológia elméletét, nagyobb mértékben figyelembe véve a szociológiaelméletben kialakult fő szemléletmódokat. Az átdolgozott elméletet *Társadalomelmélet* címmel öt kötetben szándékozom megjelentetni. Munkámban tehát egy alapve-

tően új szemléletmódot képviselő és a szociológiai elméletben kialakult fő szemléletmódokat egyesítő szociológiai társadalomelmélet, illetve általános szociológiai elmélet kidolgozására vállalkozom. A szóban forgó elmélet szándékom szerint általános egyrészt olyan értelemben, hogy felöleli a szociológiai elmélet fő kérdésköreit, másrészt olyan értelemben, hogy átértelmezve magában foglalja a fő szociológiai szemléletmódokat.

Az intézményes szociológia elméletének a fő vonásaira vonatkozó felfogásom eredetileg két közegben formálódott. Egyrészt pályafutásom elején főleg az ipari üzem szociológiai vizsgálatával foglalkoztam; azonban már üzemszociológiai kutatásaim során sem önmagában az üzem, hanem általában a társadalom érdekelt, és az üzemet mintegy a társadalom modelljének tekintettem. Így az empirikus kutatással együtt a szociológia általános elméleti problémái is foglalkoztattak; egyfelől törekedtem empirikus kutatásaim elméleti megalapozására, másfelől az empirikus kutatási eredmények elméleti általánosítására. Másrészt felfogásom nagyrészt a szociológia oktatásában formálódott, ahol rendszeresen szemben találtam magam azzal a problémával, hogy a szociológiában kialakult elméleteket hogyan lehet valamiféle közös nevezőre hozni. Megkíséreltem tehát kialakítani egy olyan általános elméletet és szemléletmódot, amelynek nézőpontjából értelmezni tudom a különböző szemléletmódokat képviselő elméleteket.

Az átdolgozás szerkezete nagyrészt hasonló az elmélet korábbi változatának a szerkezetéhez, és – legalábbis jelenlegi állapotában – az átdolgozás is négy nagyobb részből épül fel. Az egyidejűleg megjelenő első kötet és második kötet az első részt tartalmazza: *Az egyének, az intézmények és a cselekvések* címmel. A bevezető jellegű első fejezet után az első rész öt fejezetből – második-hatodik fejezet – épül fel; az első három fejezet az első kötetben, a következő három fejezet a második kötetben található. Az első részben csak megalapozom a társadalmi jelenségek további részekben és fejezetekben történő részletesebb elemzését; azonban az elemzés adott szintjén az első rész viszonylag önálló egésznek tekinthető.

Különös figyelmet fordítottam munkám szerkezetére, az egyes témakörök, fogalmak és összefüggések egymáshoz szorosan kapcsolódó kifejtésére. Törekedtem arra, hogy a könyv szerkezete tükrözze magának az elméletnek a logikai szerkezetét, ezért az egyes fejezetek csak az adott sorrendben, általában kihagyások nélkül, egymás után olvasva értelmezhetők szándékomnak megfelelően. Amellett, hogy az intézményes szemléletmód keretei között igyekszem részletesen és következetesen kifejteni az intézményes szociológia elméletét, figyelmet fordítok arra, hogy rámutassak a főbb szociológiai elméletek megközelítési módjaira, legfőbb fogalmaira és összefüggéseire. Felhívom a figyelmet az egyes fejezetekben megtalálható – a hatszintű vázlat utolsó szintjét képező – vázlatpontokra, amelyek általában az elmélet legfőbb fogalmait és összefüggéseit emelik ki, de esetenként utalhatnak bizonyos kérdések fő megközelítési módjaira is.

Elméleti munkásságom jelentős ellenállásra talált a magyar szociológiai tudományos életben. Ezért különösen köszönettel tartozom azoknak a társadalom-

kutatóknak, akik pályafutásom valamely szakaszában figyelemmel kísérték kutatómunkámat, és akiknek a segítsége, elismerése és biztatása az ilyen kutatásra általában nem készítő körülmények között is elegendő megerősítést jelentett számomra ahhoz, hogy eredeti szándékomnak megfelelően megvalósítsam elméleti elképzeléseimet.

Farkas Zoltán

ELSŐ RÉSZ

AZ EGYÉNEK, AZ INTÉZMÉNYEK ÉS A CSELEKVÉSEK

Első kötetben:

Második fejezet: Az egyén, a környezet és a cselekvés

Harmadik fejezet: A kultúra, a szabályok
és az intézmények

Második kötetben:

Negyedik fejezet: Az intézmények fedezete, funkciója
és a társadalmiság

Ötödik fejezet: A racionális cselekvés, a társadalmi
cselekvés és kölcsönhatás

Hatodik fejezet: Az emberi élet szférái
és az intézményes csoportok

NEGYEDIK FEJEZET

AZ INTÉZMÉNYEK FEDEZETE, FUNKCIÓJA ÉS A TÁRSADALMISÁG

A harmadik fejezetben hangsúlyoztuk, hogy az intézményes szociológia elméletében alapvetően új szempontból vesszük figyelembe a szabályokat, a szabályok rendszereiként értelmezett intézményeket, és e tényezők révén általában a kultúrát a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek magyarázatában. Erre a megközelítésre elvi szinten főleg ebben a fejezetben világítunk rá, amelyben az intézmények típusaival, funkcióival, valamint – az intézményekkel összefüggésben – a társadalmiság értelmezésével foglalkozunk. Érdeklődésünk középpontjában főleg az a kérdés áll, hogy az intézmények milyen módon határozzák meg az egyének cselekvéseit, és ezáltal a cselekvések összegeződéseiként, rendszereiként vagy következményeiként értelmezhető jelenségeket, és ezzel összefüggésben hogyan értelmezhetőek a társadalmi létezők és a társadalmi jelenségek.

A negyedik fejezet első részében először fedezetük szerint tipizáljuk az intézményeket, és alapvetően a külső és a belső fedezetű intézményeket különböztetjük meg egymástól. Majd a fedezettel összefüggésben az intézmények formalitását elemezzük, és különbséget teszünk a jogi, illetve általában a formális és a nem formális intézmények között. Ezt követően foglalkozunk az intézmények kialakításával, elfogadásával és legitimitásával. A fejezet második részében elemezzük az intézmények funkcióit, egyrészt megkülönböztetjük az intézmények normatív és tényleges funkcióit, másrészt az intézmények szándékolt és nem szándékolt funkcióit. A fejezet harmadik részében először megkülönböztetjük az intézmények fő típusait, legfőbb típusokként a közösségi, a társadalmi és a testiségi intézményeket. Majd arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen természetű létezőket tekinthetünk társadalmi létezőknek. S e kérdésre olyan formában adunk választ, hogy meghatározzunk a szükségletkielégítés közösségi és társadalmi összetevőit. Végül a kulturális érték, a közösségi és a társadalmi érték fogalmának meghatározásával, valamint az értékek kialakulásának a kérdésével foglalkozunk.

1. Az intézmények fedezete és kialakítása

A fejezet első részében az intézmények fedezetük és formalitásuk szerinti típusaival, valamint az intézmények kialakításával és elfogadásával foglalkozunk. Először fedezetük szerint tipizáljuk az intézményeket, és megkülönböztetjük a külső és a felemás fedezetű, valamint a belső fedezetű intézményeket, és az utóbbiakhoz hasonló intézményes erkölcsöt. Majd a fedezettel összefüggésben az intézmények formalitását elemezzük, és különbséget teszünk a jogi, illetve általában a formális és a nem formális intézmények között. Ezt követően röviden áttekintjük az intézmények kialakítására vonatkozó főbb felfogásokat, és felvázoljuk saját álláspontunkat. Végül az intézmények elfogadásának és legitimitásának a kérdésével foglalkozunk, különbséget téve az elfogadás és a legitimitás fogalma között.

1.1. Az intézmények fedezete és formalitása

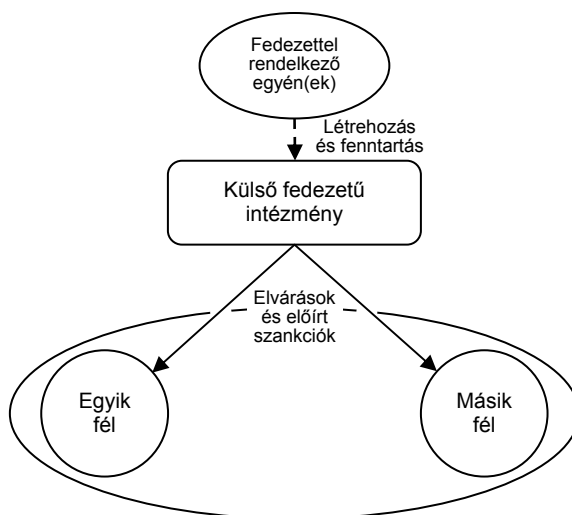
A) A külső és a belső fedezetű intézmények

a) A külső és a felemás fedezetű intézmények

A harmadik fejezetben (3.1B) az intézmény fedezetének neveztük az adott intézményt alkotó szabályok létrehozásának, megváltoztatásának, és az intézményes szabályok érvényességi körébe eső cselekvések ellenőrzésének a képességét. Az intézmények – később tárgyalandó – működését, illetve funkcióit alapvetően meghatározza az, hogy kik rendelkeznek az adott intézmények fedezetével, azaz kik hozzák létre a szabályokat, és végső soron kik ellenőrzik az intézményes szabályok tényleges érvényesülését. Ezért nagyon fontos, hogy fedezetük szerint különbséget tegyünk az intézmények között, s ebből a szempontból megkülönböztessük a külső fedezetű és a belső fedezetű intézményeket. A külső fedezetű intézmény fedezetével az intézményes szabályok érvényességi körén kívüli egyén vagy csoport rendelkezik. A belső fedezetű intézmény fedezetével viszont az intézményes szabályok érvényességi körébe tartozó egyének, illetve csoportok együttesen rendelkeznek.

Bár a szóban forgó megkülönböztetés kidolgozása során – a nyolcvanas évek végén – nem támaszkodtam James S. Colemanra, amennyiben eltekintünk attól, hogy itt nem csupán szabályokról, hanem intézményekről van szó, a külső és a belső fedezetű intézmények megkülönböztetése nagyrészt egybeesik azzal, ahogyan Coleman különbséget tesz az úgynevezett. tagolt szabályok és az egyesített szabályok között. Mi e megkülönböztetést azonban alaposabban kidolgozzuk, és fogalmilag – főleg az intézmény és a fedezet fogalmának bevezetésével – kielégí-

tően megalapoztuk. Az említett szerző az adott szabály érvényességi körébe eső egyéneket célpont cselekvőknek, akik viszont hasznot húznak a szabály érvényesüléséből, fenntartják a szabályt, és potenciális szankcionálói a célpont cselekvőknek, a szabály haszonélvezőinek nevezi. A tagolt szabályok esetében a szabályok haszonélvezőit és célpontjait képező egyének elkülönülnek, az egyesített szabályok esetében viszont egybeesnek. (Coleman 1990: 247-248)

4.1. ábra: A külső fedezetű intézmény

Nézzük tehát részletesebben először a tisztán külső fedezetű, majd később az ehhez nagyrészt hasonló felemás fedezetű intézmény meghatározását.

- A *külső fedezetű intézmény* fedezetével az intézményes szabályok érvényességi körén kívüli egyén vagy csoport rendelkezik, az intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyénektől függetlenül. Az ilyen intézmény tehát az érvényességi körébe eső szubjektumoktól függetlenül, objektíve létezik.

A külső fedezetű intézményt szemlélteti a 4.1. ábra, amelyben csupán két cselekvőt ábrázolunk, akik az adott intézmény érvényességi körébe esnek, de elvileg számtalan egyénről lehet szó. Az érvényességi körbe eső egyénekhez képest mások hozzák létre az intézmény szabályait, és végső soron mások ellenőrzik az intézményes szabályok tényleges érvényesülését. A modern társadalom intézményei alapvetően külső fedezetű intézmények, és tulajdonképpen ezen intézmények által meghatározott keretek között alakulhatnak ki az egyének bizonyos köreiből belső fedezetű intézmények is. Általában az állampolgárok szempontjából külső

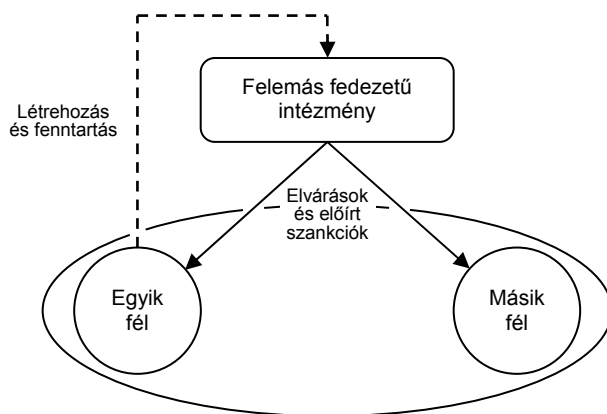
fedezetű intézmények például a jogi intézmények vagy törvények, általában az alkalmazottak szempontjából a vállalatok, egyetemek, bankok szervezeti és működési szabályzatai, ösztönzési rendszerei.

- A külső fedezetű intézmény fedezetével rendelkező egyén vagy csoport az ellenőrzést gyakorolhatja közvetlenül vagy részben megbízottain keresztül, s a megbízottak az intézményes szabályok érvényességi körébe is eshetnek.

Például egy vállalkozás tulajdonosa személy szerint is ellenőrizheti a vállalkozás alkalmazottait, de az általa megbízott vezetők vagy ellenőrök révén is. Az ellenőrzés átruházása más személyekre általában elkerülhetetlenül magával vonja az intézmény fedezetének bizonyos mértékű megosztását, az intézmény fedezetével rendelkező egyének körének bizonyos mértékben viszonylagossá válását. Ugyanis azok az egyének, akik a szabályok közvetítését és a szabályok érvényesülésének az ellenőrzését az átruházott szerepekben gyakorolják, bizonyos mértékben átértelmezhetik a szabályokat, valamint részben szűkíthetik, részben bővíthetik a hatékony ellenőrzéssel alátámasztott elvárások körét. Ez a jelenség például a jogszabályok esetében is megfigyelhető, aminek eredményeként a ténylegesen érvényesített szabályok esetenként jelentős mértékben eltérhetnek a jogalkotók által eredetileg kialakított szabályoktól. (Kulcsár 1997: 118-119) A valóságos intézményeket tekintve, az alapvetően külső fedezetű intézmények fedezetének az említett megosztása azonban általában nem olyan mértékű, hogy ez indokolhatná a külső és a belső fedezetű intézmények közötti megkülönböztetés szükségességének és jelentőségének a megkérdőjelezését.

A külső fedezetű intézmények különbözhetnek abból a szempontból, hogy az egyének jelentős negatív következmények nélkül kiléphetnek-e az adott intézmények érvényességi köréből. Például egy ország határain belül élő felnőtt lakosságra nézve bizonyos törvények eleve érvényesek, és csupán az ország elhagyásával veszítik az adott egyénre nézve érvényüket. Egy vállalat vagy egy biztosító társaság intézményeinek az érvényességi köréből azonban az egyének általában kiléphetnek. Ezzel szemben például egy börtön intézményeinek az érvényességi köréből a rabok természetesen nem léphetnek ki szabad akaratuk szerint.

Tulajdonképpen külső fedezetű intézménynek tekinthető az olyan intézmény vagy intézményrendszer is, amelynek a fedezetével az érvényességi körébe eső egyéneknek egy szűk köre rendelkezik, és az adott intézmény vagy intézményrendszer az érvényességi körébe eső egyének túlnyomó többségétől függetlenül létezik. Például ha egy vállalat formális intézményrendszerének az egészét nézzük (a szervezeti és működési szabályzatot, az ösztönzési rendszert, az előrejutásra vonatkozó szabályzatot stb.), ennek érvényességi körébe nagyrészt beleesnek a vállalat azon legfelső vezetői is, akik kialakítják az adott intézményrendszert, és végső soron ellenőrzik az intézményes szabályok érvényességi köreiből eső cselekvéseket. Az adott intézményrendszer azonban a vállalat alkalmazottainak az egészét figyelembe véve tulajdonképpen külső fedezetű.

4.2.ábra: Az egyoldalúan belső és külső fedezetű intézmény

Ha részletesebben vizsgáljuk a szóban forgó vállalatot, akkor elkülöníthetjük egyrészt azt a viszonylag szűk vezetői (és tulajdonosi) kört, amelynek a szempontjából az adott intézményrendszer belső fedezetű, másrészt a vállalat említett vezetőkön kívüli alkalmazottait, akikre vonatkoztatva az adott intézményrendszer külső fedezetű. Tehát egy adott intézmény érvényességi körébe eső két felet – két egyént vagy csoportot, két elkülönült intézményes helyzetet – véve alapul, az adott intézmény az egyik oldalról nézve lehet belső fedezetű, a másik oldalról viszont külső fedezetű, amit felemás fedezetű intézménynek is nevezhetünk. (4.2. ábra)

- A *felemás fedezetű intézmény*, tehát az egyoldalúan belső és külső fedezetű intézmény az intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyik fél szempontjából belső fedezetű, a másik fél szempontjából viszont külső fedezetű intézmény.

A felemás fedezetű intézmények fedezetével rendelkező egyének száma, illetve aránya a fedezettel nem rendelkező, de az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének számához képest elvileg nagyon különböző lehet. Fentebb olyan esetet említettünk, amelyben az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének számához képest egy szűk kör rendelkezik a fedezettel. De az arányok kiegyenlítettek vagy épp fordítottak is lehetnek.

A felemás fedezetű intézménnyel kapcsolatban felmerül az a kérdés, hogy az adott intézmény fedezetével rendelkező félre vonatkoztatva hogyan értelmezhető az intézmény, illetve egyáltalán hogyan értelmezhetőek az intézmény szabályai. A harmadik fejezetben (2.1Aa), a szabály fogalmának a meghatározásánál említettük ugyanis, hogy a szabályt alkotó elvárások nem lehetnek olyan elvárások, amelyeket csupán az adott egyén fogalmazott meg önmagára vonatkozóan. Tehát a szóban forgó kérdés az, hogy a fedezettel egyoldalúan rendelkező fél hogyan

eshet az intézmény érvényességi körébe, ha az egyének önmagukra vonatkoztatva elkülönülten nem alakíthatnak ki szabályokat.

Amennyiben a felemás fedezetű intézmény fedezetével több egyén rendelkezik, az ellenőrzés rendszeres gyakorlásához elvárásokat kell kialakítaniuk egymásra vonatkozóan is, amelyek eleve szabályoknak tekinthetők, tehát ebben az esetben az adott intézmény érvényességi körébe beleesnek a fedezettel egyoldalúan rendelkező egyének is. Az előző bekezdésben említett probléma tehát abban az esetben merül fel, ha az intézmény fedezetével egyetlen egyén rendelkezik. Egy egyén elszigetelten foglalkozásuk szerint nem szabályozhatja saját cselekvéseit, tehát nem eshet az általa kialakított szabályok érvényességi körébe. Ugyanakkor egyetlen egyén csak az egyének viszonylag szűk körében ellenőrizheti rendszeresen a szabályok tényleges érvényesülését.

A vizsgált egyének viszonylag szűk körében egyetlen egyén által kialakított és érvényesített szabályrendszer annyiban tekinthető tiszta intézménynek, amennyiben az adott szabályrendszer egy átfogóbb intézménybe vagy intézményrendszerbe illeszkedik. Az átfogóbb intézmény, illetve az átfogóbb intézmény fedezetével rendelkező egyén vagy csoport egyrészt aktuálisan lehetőséget nyújt az adott egyén számára, hogy bizonyos korlátok között szabályokat alakítson ki másokra, és e szabályokkal összefüggésben elvárásokat fogalmazzon meg önmagával szemben is. Másrészt, az átfogóbb fedezettel rendelkező fél az adott egyén által kialakított elvárásokat, beleértve az önmagára vonatkozó elvárásokat is, saját elvárásaiként ismeri el, amelynek az érvényesülését is fedezi. Ebben az esetben tehát az egyoldalúan belső fedezetű intézmény részben külső fedezetű intézménnyé válik.

Vegyük például azt az esetet, hogy egy vállalat felsőbb szintű vezetője egy alsóbb szintű vezetőt megbíz egy átfogó feladat megoldásával. A vállalat formális szabályainak a keretei között, vagy esetleg azokon is túl, az adott vezetőre bízva, hogy beosztottainak a munkáját hogyan szervezi meg, milyen módon készíti őket hatékony munkára, és hogyan ellenőrzi tevékenységüket. Ha az adott vezető közli beosztottaival, hogy például milyen rendszerességgel és milyen módon számoltatja be őket, milyen szankciókat rendel a feladatok különböző szintű teljesítéséhez, nemcsak a beosztottakra, hanem saját magára vonatkozóan is elvárásokat fogalmaz meg. Ezeket az elvárásokat a beosztottaknak úgy kell értelmezniük, hogy egyben a felsőbb vezető elvárásai is, részben az alsóbb szintű vezető felé. Részben viszont a beosztottak felé abban a vonatkozásban, hogy ezeket az elvárásokat, a kifejezetten rájuk vonatkozó elvárásokkal összefüggésben el kell fogadniuk.

Az egyoldalúan belső és külső fedezetű intézménynek egy átfogóbb intézménybe vagy intézményrendszerbe való illeszkedése, és ezáltal részben mindkét oldalról külső fedezetű intézménnyé válása abban az esetben is jellemző, ha az egyének meghatározott összessége rendelkezik az egyik oldalon az intézmény fedezetével. Például a vállalat tulajdonosi köre és vezetése bizonyos korlátok között jelentős mértékben szabadon alakíthat ki munkaköröket, ösztönzési rendszert,

meghatározhatja az alkalmazottak alkalmazásának a feltételeit. A munkavállalók az ezekre vonatkozó intézmények kialakulására általában nem lehetnek hatással, csak abban a vonatkozásban dönthetnek akaratuk szerint, hogy az adott feltételekkel vállalnak munkát, illetve vállalják a szervezeti tagságot vagy nem. Ha egy munkavállaló szerződést köt a vállalat tulajdonosaival és vezetőivel mint munkaadókkal, e szerződés szabályait rendszerint csak az egyik fél, a munkaadó alakítja ki. A munkaadó fél alakítja ki nagyrészt azokat a szabályokat is, amelyek magára a munkaadóra vonatkoznak (pl. mikor mennyit fizet bérként, milyen egyéb juttatásokat biztosít a munkavállaló számára stb.). Azonban a munkaadó által kialakított formális szabályok az átfogóbb jogi intézményrendszerbe illeszkednek, és ez az átfogóbb intézményrendszer kötelezi a vállalat tulajdonosait és felső vezetőit a saját maguk által kialakított és önmagukra vonatkozó szabályok betartására is.

A fentihez hasonlóan például, ha egy bank kialakít egy hitelnyújtási konstrukciót, amelyben szabályokat fogalmaz meg az ügyfelekre vonatkozóan, de önmagára vonatkozóan is, az adott hitelkonstrukció a bank oldaláról tulajdonképpen belső fedezetű, az ügyfelek oldaláról külső fedezetű intézmény. De a bank által önmagára vonatkozóan megfogalmazott elvárások (például abban a tekintetben, hogy mikor, milyen feltételekkel mennyi összeget bocsát a hitelt igénylő fél rendelkezésére) az átfogóbb jogi intézményrendszer fedezetével rendelkező állami szervezetek, illetve e szervezetek képviselőinek az elvárásaivá is válnak, és az ellenőrzés képessége e szabályok vonatkozásában nagyrészt áttevődik az átfogóbb intézményrendszer fedezetével rendelkező állami szervezetek, illetve e szervezetek képviselőinek a kezébe.

Ha a szabályokat egyetlen egyén alakítja ki, ez az egyén ellenőrzi a szabályok érvényesülését, és nem létezik egy átfogó intézmény vagy intézményrendszer, amelybe a szabályrendszer illeszkedik, ez a szabályrendszer fogalmaink szerint nem intézmény. Ilyen szabályrendszer eleve csak az egyének viszonylag szűk (általában legfeljebb közel száz fő) körében érvényesíthető, és ilyen esetben lehet olyan szabályrendszer, amit a harmadik fejezetben (3.1Ab) kvázi-intézménynek neveztünk. A valóságban létezik olyan elvárás-, illetve szabályrendszer, amelyet egyetlen egyén érvényesít, nagyon hasonlóan működik az egyoldalúan belső fedezetű intézményhez, de nem illeszkedik egy átfogóbb intézményrendszerbe. A szóban forgó szabályrendszert *egyszemélyi fedezetű kvázi-intézménynek* is nevezhetjük, amelyet az elmélet engedményes szintjén vehetünk figyelembe.

Tételezzük fel például, hogy egy vállalkozó feketén foglalkoztat csupán néhány munkavállalót, az általa kialakított szabályok szerint, és személyesen irányítja és ellenőrzi a munkavégzést. Mivel tevékenysége jogszerűtlen, formálisan nem támaszkodhat egy átfogóbb intézményrendszerre, és tételezzük fel, hogy nem formálisan sem támaszkodhat. Fogalmaink szerint az adott munkavállalókra vonatkozó szabályok csak annyiban tekinthetők intézményes szabályoknak, amennyiben az érvényességi körükbe eső cselekvések ellenőrzése is szabályozott. Mivel a vállalkozó egyedül ellenőrzi a munkavállalókat, szabályozni kellene saját ellenőrző tevékeny-

ségét, de a saját magára nézve elkülönülten megfogalmazott elvárások fogalmaink szerint nem szabályok. Tehát elvileg nem mondhatjuk azt, hogy a munkavállalókra vonatkozó szabályok érvényesülésének az ellenőrzése is szabályozott.

Amennyiben azonban a szóban forgó vállalkozó egyértelművé szeretné tenni a munkavállalók számára, hogy rendszerint milyen ellenőrzésre kell számítaniuk, nyilvánvalóvá kell tennie azokat az elvárásokat, amelyeket önmagával szemben megfogalmazott. Tehát egyrészt kifejezetten megfogalmazva vagy viselkedése révén közölnie kell a munkavállalókkal, hogy bizonyos cselekvéseik rendszerint milyen reakciókat, illetve szankciókat vonnak maguk után. Másrészt rendszerint ezeknek az elvárásoknak megfelelően kell cselekednie ahhoz, hogy a munkavállalók érvényesnek tekintsék a rájuk vonatkozó szabályokat, és hajlandóak legyenek alkalmazkodni a szabályokhoz. Tehát az ellenőrzés valószínűleg rendszeres lesz, bár elvileg szabályozatlan. Az ellenőrzés rendszerességét önmagában biztosíthatja a vállalkozó szándéka a munkavállalókra vonatkozó elvárások tényleges érvényesítésére, és képessége az ellenőrzés gyakorlására. A munkavállalók viszont azért fogadják el a rájuk vonatkozó szabályokat, mert így juthatnak más alternatívákhoz képest hatékonyabban keresethez. Az ilyen elvárás-, illetve szabályrendszer tehát nevezhetjük kvázi-intézménynek is, mert bár fogalmaink szerint elvileg nem intézmény, de valójában az intézményhez hasonlóan működik. Ilyen kvázi-intézményről beszélhetünk például akkor is, ha egy családban egyetlen személy, mondjuk a családfő (férj és apa) alakítja ki a család tagjaira nézve érvényesnek tekinthető – és a jogszabályok szempontjából nem releváns – szabályokat, és rendszeresen ellenőrzi az érvényesülését.

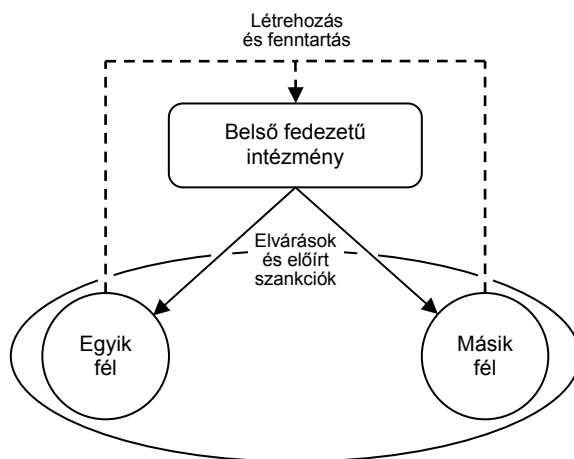
b) A belső fedezetű intézmények és az intézményes erkölcs

Mint már említettük, a modern nemzeti társadalom intézményei alapvetően külső fedezetűek, és ezen intézmények által meghatározott keretek között alakulhatnak ki belső fedezetű intézmények az egyének kisebb vagy nagyobb köreiben.

- *A belső fedezetű intézmény* fedezetével az intézmény érvényességi körébe eső egyének, illetve csoportok együttesen rendelkeznek. Tehát együttesen hozzák létre az intézmény szabályait, ezen belül az intézményes szabályokat, és együttesen ellenőrzik e szabályok érvényesülését.

Belső fedezetű intézményt alakíthatnak ki például egy önszerveződő szabadidős klub, egy színjátszó kör vagy rock együttes tagjai, a közös érdeklődési körükbe eső együttes tevékenység szabályozására. Ilyen intézményt alakíthatnak ki egy munkahelyi „klikk” tagjai, annak szabályozására, hogy kölcsönösen támogatják egymást a jó munkakörök, munkafeladatok, munkaeszközök megszerzésében, az előrejutásban stb. Ilyen intézményt alakíthatnak ki egy közkereseti társaság tagjai vagy egy betéti társaság beltágjai, amennyiben a közös gazdasági tevékenység folytatásához hasonló nagyságú vagyont bocsátanak a társaság rendelkezésére, és így befolyásuk a szabályok kialakítására hasonló mértékű, és csak az egyhangúan

kialakított szabályok tekinthetők érvényeseknek. A társaság tagjai – a társasági törvény által meghatározott keretek között – viszonylag szabadon alakíthatják ki a társasági szerződést, ezen belül például az üzletvezetésre vonatkozó jogosultságokat, a munkafeladatok egymás közötti elosztását, a nyereség és a veszteség egymás közötti elosztásának a módját. Belső fedezetű intézményt alakíthatnak ki a kartellbe szerveződő vállalatok felső vezetői, akik az adott intézmény kialakítása révén arra szövetkeznek, hogy egymás között kiküszöböljék a versenyt, együttesen lépjenek fel a kartellen kívüli potenciális versenytársakkal szemben, és így módon növeljék nyereségeiket. A belső fedezetű intézmények érvényességi köréből az egyének kiléphetnek, ezzel elvesztik az adott intézmény által nyújtott esetleges előnyöket, de ezen túl a kilépés elvileg nem jár negatív következményekkel.

4.3. ábra: A belső fedezetű intézmény

A belső fedezetű intézményt szemléltető 4.3. ábrán bár csak két cselekvőt ábrázolunk, úgy tűnik, hogy két egyén különállóan nem hozhat létre, és nem tarthat fenn belső fedezetű intézményt. Az egyének szintjén legkevesebb három egyén rendelkezhet a belső fedezetű intézmény fedezetével, amennyiben más intézményektől eltekintünk. A fő problémának az tűnik, hogy két egyén esetében az ellenőrzést mindig csak egy egyén gyakorolja, az egyik egyén ellenőrzi a másik egyén cselekvéseit, és viszont. Az aktuálisan ellenőrzött egyén tehát adott cselekvései vonatkozásában bármikor megkérdőjelezheti a szabályozott ellenőrzést, mert ha ő nem fogadja el az ellenőrzést, az máris szabályozatlanná válik, a másik fél ugyanis elkülönülten nem szabályozhatja saját cselekvéseit, az eredetileg együttesen kialakított szabályok pedig az adott cselekvésekre vonatkozóan érvénytelenné válnak. Tehát kell lenni legalább egy harmadik egyénnek ahhoz, hogy az egyes egyénekkal szemben ne csupán egyetlen másik egyén képviselje az eredetileg együttesen ki-

alakított szabályokat, ha az egyes egyének azokat megkérdőjelezzik, mert azok az adott esetben kedvezőtlenek a számukra.

Két egyén által kialakított és fenntartott szabályrendszer annyiban tekinthető elvileg egyértelműen intézménynek, és belső fedezetű intézménynek, amennyiben az adott szabályrendszer egy átfogóbb intézménybe vagy intézményrendszerbe illeszkedik. Az átfogóbb intézmény, illetve az átfogóbb intézmény fedezetével rendelkező egyén vagy csoport egyrészt aktuálisan lehetőséget nyújt az adott egyének számára, hogy bizonyos korlátok között szabályokat alakítsanak ki egymásra és önmagukra érvényesnek tekintve. Másrészt, az átfogóbb fedezettel rendelkező fél az adott egyének által kialakított elvárásokat saját elvárásaiként ismeri el, amelynek az érvényesülését is fedezi. Ebben az esetben tehát a belső fedezetű intézmény részben külső fedezetű intézménnyé válik.

Ilyen belső fedezetű intézménynek tekinthető például két egyén által kötött olyan szerződés, amely nem egyszeri ügyletre vonatkozik, hanem hosszabb távon szabályozza a felek közötti kölcsönhatásokat (vállalkozási, bérleti stb. szerződés), és amelynek szabályait kölcsönös engedmények árán együttesen alakították ki a felek, valamint az adott szerződés szabályai jogszerűek, és a szerződést jogilag érvényes formában kötötték. Megjegyezzük azonban, hogy a szerződések a korábban tárgyalt felemás fedezetű intézmények is lehetnek, amennyiben szabályait egyoldalúan az egyik fél alakítja ki, és a másik fél csak abban a tekintetben dönthet, hogy e szabályokat elfogadja vagy nem, és belép az intézmény érvényességi körébe vagy nem.

Ha a belső fedezetű intézmény érvényességi körébe viszonylag kevés egyén tartozik, minden egyén lehet ugyanakkor az ellenőrzéssel megbízott és az intézményes szabályok érvényességi körébe eső tag is. Viszonylag nagy számú egyén körében viszont ki kell alakítani olyan elkülönült intézményes szerepeket, amelyek az ellenőrzés rendszerességét biztosíthatják. (Vö.: Hechter 1987: 52)

- Ha a belső fedezetű intézmény érvényességi körébe viszonylag sok (húsz körüli főnél több) egyén tartozik, az intézmény érvényességi körébe eső egyéneknek megbízottakat kell maguk közül kinevezniük, akiket felruháznak az ellenőrzés képességével, miközben a megbízottak cselekvéseit együttesen ellenőrzik.

Hangsúlyozzuk, hogy ha elkülönült intézményes szerepek alakulnak ki az ellenőrzés közvetlen gyakorlására, belső fedezetű intézményről csak annyiban beszélhetünk, amennyiben az ellenőrzéssel megbízott egyéneket az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének együttesen ellenőrzik, minden egyes egyén közvetlen személyes részvételével. Például a valóságban a szakszervezetek vagy a szakmai társaságok intézményei általában igen távol állnak a belső fedezetű intézményektől, mivel tagjaik döntő többsége szinte egyáltalán nem vesz részt az ellenőrzésben, de érdemben a szabályok kialakításában sem.

A tizenharmadik fejezetben majd foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy a belső fedezetű intézmények kialakítása és fenntartása eleve problematikus, főleg az

ügynevezett „potyautazás”, illetve elhárító beállítottság miatt. Ezzel is összefügg, hogy belső fedezetű intézmények többnyire az egyének viszonylag kisebb létszámú körében alakulnak ki. A valóságban nagyon valószínűtlen, hogy az egyének viszonylag nagyobb létszámú körében kialakuljanak és érvényben maradjanak belső fedezetű intézmények. Azonban az sem lényegtelen, ha az intézmények nem egyértelműen külső fedezetűek, hanem rendelkeznek a belső fedezetű intézmények bizonyos vonásaival. Például a szakszervezetek, a szakmai társaságok vagy a politikai pártok intézményei a valóságban tulajdonképpen külső fedezetű intézmények a tagság többsége szempontjából nézve, de ezek az intézmények formálisan rendelkeznek a belső fedezetű intézmények bizonyos vonásaival. Ez esetenként aktuálisan lehetőséget nyújt például arra, hogy a tagság döntő többsége elsöpörje azt a klikket, amely kialakult az adott szakszervezeten, szakmai társaságon vagy politikai párton belül, és amely valójában rendelkezett az intézmények fedezetével, de idővel kialakul az újabb klikk.

Ha a normativista szemléletmódot képviselő elméletek felfogását a szóban forgó fogalmak szempontjából értelmezzük, a normativista felfogást kétféleképpen is értelmezhetjük. Az egyik lehetséges értelmezés szerint a normativista elméletek felfogásában az intézmények fedezete eleve szétszórt, tehát az intézmények nem rendelkeznek meghatározott fedezettel, azaz fogalmaink szerint nem is intézmények. A másik lehetséges értelmezés szerint a normativista elméletek felfogásában az intézmények bizonyos értelemben eleve belső fedezetű intézmények. E felfogás szerint egyrészt a szabályok és a szabályokból álló intézmények elvileg annyiban érvényesek, amennyiben az egyének a szocializáció eredményeként elsajátították azokat. Másrészt az ellenőrzés képességével mindig az egyének azon összessége rendelkezik, amelyen belül a szabályok érvényesek. Tehát a szabályokat és az intézményeket maguk az érvényességi körükbe eső egyének tartják érvényben, azaz végül is ők rendelkeznek a fedezettel.

Azt a normativista elméletek egyes képviselői is figyelembe veszik, hogy a modern (nemzeti) társadalomban létrejönnek olyan elkülönült intézményes helyzetek (státusok) és szerepek, amelyek betöltői másokra nézve is érvényes szabályokat hozhatnak létre, és ellenőrizhetik e szabályok megvalósulását. Például Parsons felfogásában „Az intézményesülés kifejezés egyaránt jelenti a közös értékek egy kollektivitás tagjai által történő internalizálását, és az előíró vagy tiltó szerepelvárásoknak a felelős szerepet birtoklók által történő megfogalmazását.” (Parsons – Shils 1962B: 203; ford. 1988: 19) Parsons is elismeri, hogy a valóságban a társadalmi integrációt kizárólag az egyének által elsajátított szabályok nem képesek biztosítani. Szükség van olyan előíró vagy korlátozó szabályokra, például törvényekre, amelyeket sajátos státusokban és sajátos szerepekben lévő cselekvők fogalmaznak meg. E felfogás szerint azonban amennyiben a szabályok létrehozásáért és kikényszerítéséért, a kollektivitás funkcióinak teljesítéséért, és a közös ügyek vezetéséért felelős szerepek intézményesen meghatározottak, e szerepek betöltőire a kollektív irányultság jellemző. (Uo.)

Azaz Parsons szerint ha az egyének tágabb körében az egyéneknek csupán egy szűk köre alakítja ki a szabályokat, és ez a szűk kör ellenőrzi a szabályok érvényesülését, a fedezettel közvetlenül rendelkező egyénekre a „kollektív irányultság” jellemző. Ezek az egyének a kollektív irányultságnak megfelelően olyan szabályokat hoznak létre, és az ellenőrzés révén olyan szabályokat tartanak érvényben, amilyen szabályokat létrehoznának, és amilyen szabályokat közvetlen ellenőrzés révén érvényben tartanának az adott intézmények érvényességi körébe eső egyének. Tehát e felfogás szerint nincs lényeges különbség azok között az intézmények között, amelyeknek a szabályait maguk az érvényességi körbe eső egyének hozzák létre és tartják érvényben, és azok között, amelyeket az adott intézményes szabályok érvényességi körébe tartozó egyénekhez képest elkülönült szerepekben lévő egyének hoznak létre és tartanak érvényben. Ezzel szemben mi azt hangsúlyozzuk, hogy az általunk meghatározott értelemben vett külső és a belső fedezetű intézmények természete alapvetően különböző, ami alapvetően meghatározza ezen intézmények működését, illetve funkcióit is.

A harmadik fejezetben (2.1B) az erkölcsi szabályokat intelmekként határoztuk meg, és ilyen értelemben egy erkölcsi szabályrendszer elvileg nem intézmény. Valójában az intézmény és az erkölcs közötti átmenetet képezi azonban az olyan szabályrendszer, amelyet intézményes erkölcsnek nevezünk, és amely a belső fedezetű intézményhez hasonló. Mint a harmadik fejezetben (3.1Ab) említettük, az intézményes erkölcs – az egyszemélyi fedezetű kvázi-intézmény mellett – az úgynevezett kvázi-intézmény másik jellemző formája. Majd az intézmények fő típusainak a tárgyalásánál (3.1Aa; 3.1Bb) látjuk, hogy az intézményes erkölcs bizonyos típusa az elmélet elvont szintjén is értelmezhető, más típusát azonban csak az elmélet engedményes szintjén vehetjük figyelembe.

- *Intézményes erkölcsnek* nevezzük a belső fedezetű intézményhez hasonló, olyan erkölcsi szabályokból álló szabályrendszert, amelynek – az egyének viszonylag szűk körére kiterjedő – érvényességi körében az ellenőrzés bár kifejezetten nem szabályozott, de valójában rendszeres és hatékony.

Intézményes erkölcs csak korlátozott számú egyének (általában legfeljebb közel húsz fő) körében alakulhat ki, amennyiben teljesülnek az alábbi feltételek: (1) Az erkölcsi szabályok e szabályoktól függetlenül is egymással rendszeres személyközi kölcsönhatásban, és a szükségletkielégítés összetevőit tekintve szoros kölcsönös függőségben álló egyének körében jönnek létre. (2) Az erkölcsi szabályok olyan cselekvésekre vonatkoznak, amelyek az egyének adott körében a szükségletkielégítés jelentős összetevőit képezik. (3) A cselekvések megfigyelése és értékelése általában nem jelent problémát, mert a szabályozott cselekvések jól megfigyelhetők, s a szabályoknak különösen megfelelő és a szabálysértő cselekvések rendszeres személyközi kommunikáció tárgyát képezik. (4) Az előbbiekkal összefüggésben általában az adott körhöz tartozó egyének az egyes cselekvéseket rendszeresen szankcionálják helyesléssel vagy helytelenítéssel. Hosszabb távon

esetleg lehet számítani egyéb jelentős szankciókra is, de az alapvető szankció az adott szabályok érvényességének a megerősítése vagy visszavonása a szabályoknak megfelelően vagy nem megfelelően viselkedő egyénekre nézve.

Ilyen intézményes erkölcs alakulhat ki például egy munkahelyi szervezet kisebb szervezeti egységében az alkalmazottak bizonyos körében, a rokonságban vagy a családban. Ezzel szemben az erkölcsi szabályrendszerek a népesség szélesebb köreiben, például egy nagyobb vállalat nagyobb egységeinek vagy egészének a szintjén, egy nagyobb településen vagy a nemzeti társadalomban nem alkothatnak az intézményekhez hasonlóan működő szabályrendszereket.

B) A jogi, a formális és a nem formális intézmények

a) A jogi és a jogszerű intézmények

A modern társadalom legjelentősebb intézményrendszere a jog, és legjelentősebb intézményei a jogi intézmények. A jog fogalmát nagyrészt eltérően értelmezik a jogtudományban is, azonban mi nem térünk ki e kérdés részletes tárgyalására. Az alábbiakban a jogi szabályok és a jogi intézmények olyan értelmezését igyekszünk felvázolni, amely egyrészt kapcsolódik általában a szabályokról és az intézményekről eddig elmondottakhoz, másrészt a jog természetének a jogtudományon belüli bizonyos értelmezéseihez is. (Ehhez lásd pl.: Hart 1995; Szabó 1995; Coing 1996: 128-132; Kulcsár 1997: 97-114)

Mindenekelőtt azt hangsúlyozzuk, hogy a jog sajátos intézményrendszer, és a jogszabályok kötelmek, illetve intézményes szabályok olyan értelemben, ahogyan e fogalmakat a harmadik fejezetben (2.1B; 3.1Ab) meghatároztuk.¹ Tehát a jogszabályok érvényességi köre és ellenőrzése szabályozott, a jogszabályokhoz mint intézményes szabályokhoz kapcsolódnak további olyan szabályok, amelyek az adott szabályok érvényességi körére, valamint az adott szabályok szempontjából releváns cselekvések megfigyelésére, értékelésére és szankcionálására vonatkoznak. Minket itt az a kérdés érdekel, hogy általában az intézményeken belül milyen sajátos ismertetőjegyekkel jellemezhetőek a jogi intézmények.

- *A jogi intézmények* egy adott térbeli területen élő egyének körében érvényesnek tekinthető olyan intézmények, amelyek fedezetével rendelkező egyének az adott térbeli területen kizárólagosan rendelkeznek a testi erőszak – az adott intézményes szabályok szerint szabályszerűen alkalmazható – cselekvési eszközével, amelyet az intézményes szabályok érvényesítésében végső szankcióként felhasználnak.

E rövid meghatározásban a jogi intézmények legalapvetőbb vonását emeltük ki, részletesebben megfogalmazva a jogi intézmények olyan intézmények, amelyeket a következő ismertetőjegyek jellemzik.

¹ A kötelem kifejezést mi nem olyan értelemben használjuk, amilyen értelemben ez a kifejezés a jogtudományban használatos.

(1) A jogi intézmények intézményes szabályai egy adott térbeli területen élő vagy tartózkodó egyének körében, vagy ezen egyének szűkebb köreiből érvényesek. Ez a térbeli terület korunkban rendszerint egy nemzetállam vagy ország területét jelenti, s a jogi intézmények érvényességi körei általában az adott állam polgárainak részben az egészére, részben az állampolgárok bizonyos köreiből terjednek ki, de bizonyos intézmények érvényességi körei az adott térbeli területen tartózkodó más egyénekre is kiterjedhetnek.

(2) Az intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyének körén belül vagy e körön kívül intézményesen elkülönült egyének rendelkeznek az adott intézmények fedezetével. Sajátos intézményes helyzetekben és szerepekben lévő egyének alakítják ki az intézményeket, és ők ellenőrzik az intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyéneket, illetve cselekvéseiket. A modern társadalmakban többnyire tulajdonképpen a parlament, részben a kormány és – ha van ilyen testület – az alkotmánybíróság tagjai alkotják az egyéneknek azt a körét, akik kialakítják a jogi intézményeket, és akik alapvetően rendelkeznek azok fedezetével. A formálisan demokratikus jogrendszerrel rendelkező országokban rendszerint az alkotmány kialakítása és a jogalkotás tulajdonképpen a parlament feladata, de jogszabályokat rendeletek és utasítások formájában a kormány is alkothat, és előkészítő munkájával befolyásolja a törvényalkotást is, valamint az alkotmány értelmezésével az alkotmánybíróság is befolyásolhatja a jogalkotást. A jogszabályok érvényesülésének az ellenőrzésével a kormány igazgatási szervei, a rendvédelmi szervek, a bíróságok stb. foglalkoznak, akiknek a tevékenységét azonban végső soron formálisan a parlament ellenőrzi. (Vö.: Sári 1995: 137-138)

(3) A jogi intézmények fedezetével rendelkező egyének az adott térbeli területen kizárólagosan rendelkeznek a testi erőszak – az adott intézményes szabályok szerint szabályszerűen alkalmazható – cselekvési eszközével, amelyet az intézményes szabályok érvényesítésében végső szankcióként felhasználnak. Ez az ismeretjelleg a jogi intézmények fedezetével rendelkező egyének adott körének, illetve az államnak a jogtudományban úgynevezett *szuverenitását* jelenti. Az e kérdéssel foglalkozó szerzők széles körében elfogadott felfogás szerint egy önálló jogrendszer létezése feltételezi az állam szuverenitását, amely az intézmények szempontjából főleg azt jelenti, hogy más szuverén államok által elfogadottan, illetve elismerten képes a határain belül élő népességre és saját magára érvényes jogszabályok kialakítására, e szabályok tényleges érvényesülésének ellenőrzésére, és a szabálysértés szankcionálásaként a testi erőszak alkalmazására. (Moe 1994: 163-164; vö.: Hart 1995: 66-97)

Egy jogi intézményrendszer létezése elvileg feltételezi, hogy az adott területen élő egyének körében a testi erőszak szabályszerűen alkalmazható cselekvési eszközével csak az adott intézményrendszer fedezetével rendelkező egyének rendelkezzenek, és ők is csupán intézményes szankcióként alkalmazzák a testi erőszakot. Az adott térbeli területen valójában más is rendelkezhet a testi erőszak eszközével, amennyiben ez nem releváns az adott intézmények érvényessége szempontjából.

Például a gyermekekkel szembeni családon vagy iskolán belüli testi erőszak bizonyos formái (pl. atyai vagy tanítói pofon) néhány évtizede még Magyarországon sem számítottak a jogi intézmények szempontjából relevánsaknak, ma azonban már nem tekinthetők szabályszerűen alkalmazható szankcióknak. A testi erőszak eszközével való rendelkezés a jogi intézményrendszer egésze fedezetének az alapvető alkotórészét képezi, ami azonban nem jelenti azt, hogy az egyes jogi szabályokhoz is feltétlenül kapcsolódik szankcióként a testi erőszak alkalmazása.

(4) Az előbbi alapvető ismertetőjegyből következik, hogy a jogi intézmények fedezetével rendelkező egyéneket az önmaguk által fedezett intézményeken kívül más intézmények nem korlátozzák az adott intézmények kialakításában és fenntartásában. Tehát a jogi intézmények a fedezetükkel rendelkező szűk kör szempontjából belső fedezetű intézmények, míg mások számára külső fedezetű intézmények. Egy adott ország területén természetesen mások is alakíthatnak ki és tarthatnak érvényben intézményeket, például egy vállalaton belül a vállalat tulajdonosai és vezetői, egy település önkormányzati testületének tagjai, egy munkahelyi „klikk” tagjai stb. Ezen intézményeket alapvetően az különbözteti meg a jogi intézményektől, hogy elvileg csak az átfogó jogi intézményrendszer által meghatározott keretek között jöhetnek létre. A jogi intézmények fedezetével rendelkező egyének köre viszont elvileg független minden más intézménytől, ezen egyének csak a saját maguk által fedezett intézmények érvényességi körébe esnek. (Vö.: Hart 1995: 36) Amennyiben a valóságban mégis léteznek olyan átfogóbb intézmények, amelyek egy nemzetállam vagy ország határain belül korlátozzák az átfogó intézményrendszer kialakítását, annyiban a jog nemzetközivé vagy globálissá válik. Például a Magyarországon érvényesnek tekinthető jog az Európai Unióba való belépésünk után már bizonyos mértékben az európai jog és nem a nemzeti jog.

(5) A jogi intézmények szabályai írásban is rögzítettek, e szabályok olyan gyűjteményeiben, amelyeket az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének hiteles dokumentumoknak ismernek el. Ez az ismertetőjegy nem feltétlenül jellemző minden jogra, de a modern jogra vonatkoztatva elvileg is lényeges ismertetőjegynek tekintjük. Az elismert formában történő írásbeli rögzítés biztosíthatja az igen összetett jogi szabályrendszerek egyes szabályainak nagy számú egyén körében valóságos szabályokként való elfogadását és megközelítőleg egységes értelmezését.

A jogi szabályoktól és intézményektől megkülönböztethetjük a jogszerű szabályokat és intézményeket, amelyek önmagukban nem jogszabályok, illetve nem jogi intézmények, de ilyen intézmények által meghatározott keretek között jöhetnek létre.

- *A jogszerű szabályok és intézmények* azok a nem jogi szabályok és intézmények, (1) amelyek kialakításának és fenntartásának a képességével adott egyéneket közvetlenül vagy más jogszerű szabályok és intézmények közvetítésével jogi intézmények ruháznak fel, és (2) amelyek normatíváig megfelelnek a jogi intézmények általánosabb szabályainak.

A jogrendszer pluralitására vonatkozó felfogás szerint az általunk úgynevezett jogszerű szabályok is jogszabályoknak tekinthetők. (Kulcsár 1997: 121-122) Ilyen jogszerű szabályok vagy intézmények például a vállalatok, pártok, szakszervezetek, önkormányzatok olyan szabályai, szabályzatai, amelyeket a vállalat vezetői, a pártok vagy szakszervezetek tagjai, illetve vezetői, az önkormányzatok képviselő testületei alakítanak ki az adott szervezetek tagjaira, esetleg másokra is érvényesnek tekintve. A jogi és a jogszerű szabályokat és intézményeket formális szabályoknak és intézményeknek is nevezhetjük.

b) A formális és a nem formális intézmények

A szabályok, és a szabályok rendszereiként értelmezett intézmények széles körben használatos tipizálásához hasonló értelemben különbséget tehetünk a formális és a nem formális szabályok és intézmények között. Korábban láttuk, hogy az intézmények szabályokból épülnek fel, és a szabályok viszonylag egyszerű szimbolikus létezők, nézzük tehát először a formális és a nem formális szabályok értelmezését.

Formális szabályok a jogi szabályok mellett a jogszerű szabályok, amelyeket a jogi intézmények fedezetével rendelkező egyének a jogszabályoknak megfelelő szabályokként ismernek el, és ezért végső soron e szabályok fedezetével is rendelkeznek.

- *A formális szabályok* olyan jogi szabályok vagy olyan jogszerű szabályok, (1) amelyek egy írásban is rögzített szabályrendszerben megtalálhatók, vagy amelyeket adott egyének az előbbi szabályok által meghatározott hatáskörükben hoztak létre, és amelyek az előbbi szabályrendszer általánosabb szabályainak a részletezéseit jelentik; és (2) amelyeket jogi vagy jogszerű szabályokként a jogi intézményrendszer fedezetével rendelkező egyének adott köre elismer, és amelynek fedezetével ezért végső soron rendelkezik.

Tehát egyrészt formális szabályoknak nem csupán az írásban is rögzített szabályokat tekinthetjük, de az írásban nem rögzített formális szabályok visszavezethetők az írásban rögzített szabályokra. Tételizzük fel például, hogy egy vezető által vezetett szervezeti egységben rendszeresen felmerülnek bizonyos problémák (gépek meghibásodása, alapanyagok, dokumentációk hiánya stb.). Ezt tapasztalva, az adott vezető e problémák megoldásáért felelős beosztottait arra utasítja, hogy minden nap egy meghatározott időpontban jelentsék neki, hogy az adott napon jelentkeztek-e ezek a problémák, és mit tettek az elhárításuk érdekében. Ez a szabály abban az esetben is formális szabály, ha írott szabályzatokban nincs leírva, amennyiben az viszont le van írva, hogy a vezető feladatai közé tartozik, hogy gondoskodik a munkavégzést akadályozó problémák elhárításáról, és hogy általában véve utasíthatja beosztottait a hatáskörükbe eső feladatok ellátására.

Másrészt formális szabályok a jogszabályok és azok a szabályok, amelyek a jogszabályokhoz kapcsolódva rendelkeznek azzal a végső fedezettel, hogy érvényességük fenntartásában vagy helyreállításában az adott szabályok fedezetével

közvetlenül rendelkező egyének szükség esetén támaszkodhatnak az állami szervezetek, illetve e szervezetek képviselői által központosítva és kizárólagosan alkalmazható testi kényszerítésre.

A *nem formális szabályok* viszont olyan szabályok, amelyeket egyrészt adott egyének vagy csoportok nem az írásban is rögzített szabályrendszer által meghatározott hatáskörükben hoztak létre, vagy amelyek ily módon jöttek létre, de nem értelmezhetőek az előbbi szabályrendszer általánosabb szabályainak a konkretizálásaiként. Másrészt e szabályok fedezetének nem képezi az alkotórészét az állami szervezetek, illetve e szervezetek képviselői által központosítva és kizárólagosan alkalmazható testi kényszerítés.

- Elvileg fogalmazhatunk úgy, hogy a *formális intézmények* formális szabályokból, a *nem formális intézmények* nem formális szabályokból épülnek fel. A valóságban azonban viszonylag tisztán formális intézményeket igen ritkán találunk.

A valóságban általában az alapvetően formális intézményekben is egymással szorosan összefonódva léteznek a formális és a nem formális szabályok. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szabályok és az intézmények formális sajátosságai jelentéktelenné válnak.

- A formális intézményeknek is tekinthető valóságos intézmények általában olyan *kvázi-formális intézmények*, amelyek döntően formális, de nagyrészt nem formális szabályokból épülnek fel, és nem formális szabályaik a formális szabályokhoz kapcsolódva rendelkeznek hatékony fedezettel.

A társadalmi szervezeteken (például vállalatokon, egyetemeken, önkormányzatokon, alapítványokon stb.) belüli, alapvetően formális intézményeknek tekinthető intézmények többnyire ilyen kvázi-formális intézmények, amelyekben szinte elválaszthatatlanul összefonódnak a formális szabályok a nem formális szabályokkal. Nagyrészt a valóságos jogi intézmények is ilyen kvázi-formális intézmények (tehát kvázi-jogi intézmények), amelyekben a kifejezett jogszabályokkal szorosan összefonódnak a nem jogi és nem formális szabályok. Például az ügyészség, a rendőrség vagy a bíróság tevékenységében sem érvényesülnek feltétlenül tisztább formában a jogi szabályok, mint egy vállalati, üzemi vagy egyetemi vezetés tevékenységében a formális szervezeti szabályok.

Parsons az informális és a formális ellenőrzés között tesz különbséget. Meghatározása szerint az informális ellenőrzés esetében az erkölcsi érzelmek rendszere korlátozza a kölcsönhatásban lévő egyének cselekvéseit az egyének spontán reakciói révén. A kölcsönhatásban lévő egyének hajlamosak spontán módon kedvezően reagálni a szabályoknak megfelelő, és kedvezőtlenül a szabályoktól eltérő cselekvésekre. A formális ellenőrzés viszont magában foglalja a szerepek elkülönítését a kollektivitással szembeni felelősségre vonatkozóan, a normatív rendszer egységének a fenntartása, és a kollektív célok és érdekek érvényesítése érdekében. Az ilyen felelős szerepek két fő funkciója egyrészt a szerepek értelme-

zése, másrészt a kikényszerítés, amely magában foglalja a szabályoknak megfelelő viselkedés esetében a pozitív szankciókat, és deviancia esetében a negatív szankciókat. Felfogása, illetve előfeltételezése szerint az ellenőrzés alapvető módja az informális ellenőrzés, a formális ellenőrzés többnyire csak ennek a támogatása esetén lehet hatékony. Azonban minél összetettebb a társadalmi rendszer, a formális ellenőrzés jelentősége annál nagyobb. (Parsons 1951: 134-135)

Fentebb már utaltunk arra, hogy viszonylag tisztán formális intézményeket igen ritkán találunk. Felfogásunk szerint azonban ez nem kérdőjelezi meg a modern társadalomban a szabályok és intézmények formalitásának az alapvető jelentőségét. A szabályok és intézmények formalitása, többé vagy kevésbé tisztán formális intézmények formájában alapvető jelentőségű, és – a társadalmi élet területén – többnyire a nem formális szabályok is a formális szabályokhoz kapcsolódva rendelkeznek hatékony fedezettel.

1.2. Az intézmények kialakítása és elfogadása

A) Az intézmények kialakítása

a) A kialakítás főbb megközelítései

Korábban láttuk, hogy a fedezet fogalma részben arra vonatkozik, hogy kik hozták létre és kik változtathatják meg az intézmény szabályait. Az alábbiakban rámutatunk a szabályok és az intézmények kialakítására vonatkozó főbb felfogásokra, de e kérdéssel ebben a fejezetben részletesen nem foglalkozunk.

Berger és Luckmann fenomenológiai tudásszociológiája szerint az intézmények a megszokás eredményeként jönnek létre. Minden olyan cselekvés, amit gyakran ismételünk, idővel modellé válik, amelyhez már szokásszerűen alkalmazkodunk. A megszokás mentesíti az egyént a rendszeres döntés alól, és gondoskodik a cselekvések szabályozásáról. A rendszeresen ismétlődő cselekvéseknek tulajdonított megszokott jelentések feleslegessé teszik, hogy az egyéneknek minden szituációt újra és újra részletesen definiálniuk kelljen. Az intézmény e szerint a kölcsönhatásokban részt vevő típusos cselekvők szokásszerű cselekvéseinek a kölcsönös tipizációja. A megfigyelhető jelenségek szintjén az intézmény azt jelenti, hogy meghatározott körülmények között egy adott típusú cselekvő adott típusú cselekvéseket valósít meg. (Berger–Luckmann 1998: 80-82)

A cselekvések kölcsönös tipizációja hosszabb időszak alatt, a közös történelem során alakul ki. Az említett szerzők abból indulnak ki, hogy „...két, teljesen különböző társadalomból származó személy kapcsolatba kerül egymással...”, akiknek a kölcsönhatása olyan körülmények között zajlik le, amelyekre egyiküknek sincs intézményes mintája. Hamarosan tipizálni fogják egymás személyét, egymás szándékait és cselekvéseit. A rendszeres kölcsönhatások során a kölcsönös

tipizációk jellegzetes viselkedési mintákban, szerepekben fejeződnek ki. A kölcsönös tipizáció még nem intézményesülés, de már csírájában megjelent az intézményesülés. Amíg a kialakulóban lévő intézményeket csak a szóban forgó két személy kölcsönhatásai építik és tartják fenn, azok általuk megváltoztathatók és megsemmisíthetők. Az intézményesülés akkor teljesedik ki, ha megjelennek az új nemzedéket képviselő további egyének (a szóban forgó személyek gyermekei), akik a kialakult viselkedési mintákat már objektíveknek, tőlük függetlenül létezőknek tapasztalják. Azonban az így kiterjesztett érvényességi körű intézmény már megszilárdul az azt eredetileg kialakító egyének tudatában is, és nem tudják azokat egyszerűen megváltoztatni. Az új nemzedéknek már objektív világgént adják át a társadalmi képződményeket, és a gyermekek számára szocializációjuk korai szakaszában az intézmények is adottaknak, változatlanak és önmaguktól értetődőknek tűnnek. Természetes, hogy az az intézményes világ, amit a legtöbb szülő gyermekeinek továbbad, már régóta fennálló történeti és objektív valóság. Az intézmények az egyének számára tehát objektív jellegűek, az egyes emberek nem tudják azokat megváltoztatni vagy nem létezővé tenni. Ha az egyének nem értik meg értelmüket vagy objektív hatásukat, ezzel nem csökkentik objektív valóságukat. (Berger–Luckmann 1998: 84-89) Az intézmény jelentésének átadása az egyének között abból a társadalmi elismerésből ered, hogy az adott közösségben valamilyen állandó probléma állandó megoldásának tartják. Ezért az intézményszerű cselekvések potenciális cselekvőit módszeresen meg kell tanítani az intézményszerű értelemre, valamilyen „nevelési” folyamat révén. (I. m.: 101-102)

Amikor a társadalomkutató kidolgozza általában a társadalomra vonatkozó elvont fogalmakat és összefüggéseket, valójában nagyrészt mindig konkrét együttélési formákra gondol, és nagyrészt az ezekre vonatkozó ismereteit általánosítja az elvont társadalomra. Felmerül azonban az a kérdés, hogy az adott együttélési formák megfelelő mintákként szolgálhatnak-e általában a társadalom megismeréséhez. Az intézmények kialakítására vonatkozó fenti elképzelésből úgy tűnik, hogy az említett szerzők főleg a családra gondolnak akkor is, amikor általában a társadalomról beszélnek. Márpedig ez a társadalmi intézmények kialakulását vizsgálva félrevezető, egyrészt azért, mert felfogásunk szerint a család nem tiszta társadalmi csoport, hanem vegyes társadalmi-közösségi csoport (az ezzel kapcsolatos felfogásunkra részben már e fejezet végén fény derül, de e kérdéssel érdemben először a hatodik fejezetben foglalkozunk). Másrészt a nagyobb méretű, és/vagy az alapvetően formális együttélési formákban alapvetően eltér az intézmények kialakulásának a folyamata attól, ahogyan azt Berger és Luckman jellemzi.

Az intézmények létrejöttének és fenntartásának alapvetően két magyarázata alakult ki a racionalista szemléletmódot képviselő elméletekben, az úgynevezett „láthatatlan kéz” és a „szolidarista” magyarázat. A „láthatatlan kéz” megközelítés szerint az intézmények nem mások, mint a cselekvések megfigyelhető szabályszerűségei, és az intézmények az egyéni érdekeik alapján elkülönülten cselekvő egyének cselekvéseinek a spontán eredményeként alakulnak ki, és mintegy ön-

fenntartóak. Mivel spontán módon megfelelnek az egyének érdekeinek, az egyének a kialakult intézményeknek megfelelően cselekszenek, és nem törekszenek a megsértésükre. Az ilyen szabályokat vagy intézményeket nevezik egyes szerzők konvencióknak. A „szolidarista” felfogás szerint az intézmények a közös cél megvalósítására törekvő egyének szolidaritásának a termékei. A közös cél megvalósításához szabályokat kell kialakítaniuk, és meg kell valósítaniuk a szabályok érvényesülésének az ellenőrzését. Ebben a felfogásban tehát az intézményeket tudatosan alakítják ki, és tudatos ellenőrzéssel tartják érvényben. Ez utóbbi felfogás szerint az intézmények kialakításának alapvetően két változata különböztethető meg egymástól. Egyrészt az egyének a maguk számára szándékosan és együttesen is létrehozhatják intézményeiket, másrészt az egyének adott köre számára az intézményeket kialakíthatja néhány erre feljogosított feljebbvaló. (Hechter 1990: 13-15) E felfogás szerint tehát tulajdonképpen az általunk úgynevezett külső fedezetű intézmények is végső soron belső fedezetű intézmények, mert azok az egyének, akik közvetlenül kialakítják az intézményeket, az adott intézmények érvényességi körébe eső egyének összességének a megbízottai.

Horn áttekintése szerint a szabályok kialakulásának három, viszonylag széles körben elfogadott magyarázatát különböztethetjük meg a szociológiai irodalomban. Az egyik felfogás a cselekvő szubjektum cselekvéseire összpontosít, a másik a szubjektum reakcióit hangsúlyozza mások viselkedésére, a harmadik a két fél közötti tárgyalásra helyezi a hangsúlyt. (Horn 2001: 5) E felfogások részben csupán az általunk úgynevezett intelmek, részben viszont a kötelmek, illetve a fogalmaink szerinti intézmények kialakulására nyújtanak magyarázatot, és számunkra itt az utóbbi szempontból érdemelnek figyelmet.

Az egyik jellemző felfogás a viselkedésvű magyarázat, amely a fentebb említett „láthatatlan kéz” megközelítésnek felel meg, amely szerint a szabályok lényegében véve megerősítik az előzetesen már létező viselkedési szabályszerűségeket, és a szabályok a cselekvések mintázatait tükrözik. Az egyének hajlamosak mások utánzására, és amikor sok egyénnek hasonló viselkedésre irányul a szándéka, ez a viselkedés idővel összekapcsolódik az adott viselkedésre vonatkozó elvárással és elkötelezettséggel. Azaz kialakul a cselekvés mintázata, és az adott cselekvés szimbolikus értelemben is szabállyá válik. Az egyének viszont alkalmazkodnak az új szabályhoz, részben az eredeti szándéknak megfelelően, részben azonban azért, mert az adott viselkedéshez, illetve szabályhoz már szankciók is kapcsolódnak. A viselkedésvű megközelítés legfőbb hiányossága, hogy ez alapján nem tudunk egyértelműen különbséget tenni a csupán tipikus viselkedés és a szabály vagy a szabályokból álló intézmény között. (Horn 2001: 6-8)

A másik jellemző felfogást az instrumentális elmélet képviseli, amely szerint a szabályok olyan körülmények között alakulnak ki bizonyos valószínűséggel, amikor az egyének adott körében negatív externáliák mérséklésére és pozitív externáliák elősegítésére irányuló igényeket elégítenek ki. (Hechter–Opp 2001B: XIII) A racionális döntések elméletében a cselekvéseknek a cselekvő szubjektu-

mon kívüli más egyénekre vonatkozó következményeit nevezik externáliáknak (e fogalmat nagyrészt a közgazdaságtanból átvéve), amelyek lehetnek pozitívak vagy negatívak. (Coleman 1990: 249) A szóban forgó felfogás szerint az egyének hajlamosak helyeselni mások azon cselekvéseit, amelyek számukra hasznosak, és helyteleníteni azokat, amelyek ártalmasak. Bizonyos körülmények között az egyének kialakítanak arra irányuló stratégiákat, hogy másokat a kíváncsias viselkedésre készítsék. (Coleman 1990: 241-260; Ellickson 1991) A szabályok akkor alakulnak ki, amikor bizonyos viselkedés externáliákat hoz létre, és amikor az egyének felismerik a jogosultságukat arra, hogy szankcionálják ezeket a viselkedéseket, és az egyének adott csoportja rendelkezik azzal a képességgel, hogy kikényszerítse a döntéseit. Amennyiben az egyéneknek kedvez mások viselkedése, hajlamosak létrehozni olyan szabályokat, amelyek helyeslik az adott viselkedést. Amennyiben viszont az egyéneket sérti mások viselkedése, támogatni fogják az olyan szabályokat, amelyek helytelenítik az adott viselkedést. (Horn 2001: 9-10)

A két fél közötti tárgyalásra összpontosító harmadik felfogás szerint az egyének esetenként olyan új cselekvési szituációkban találják magukat, amelyeket korábbi tapasztalataik alapján nem tudnak megfelelően értelmezni. Ilyen körülmények között az egyéneknek tárgyalniuk kell, egymással egyetértésben kell értelmezéseket kialakítani kölcsönhatásaik számára, hogy az zavartalanul folyjék. Ez a tárgyalás magában foglalja a másik egyén cselekvéseinek vagy megjegyzéseinek az értelmezését, és arra vonatkozó jelentések közvetítését a másik felé, hogy hogyan cselekedjen. (Horn 2001: 11)

Horn a szabály kialakulásának olyan összetett modelljét dolgozta ki, amely figyelembe veszi mindhárom megközelítést. E felfogás szerint a szabály kialakulásának a magyarázatában egyaránt figyelembe kell venni egy adott egyén viselkedésének a következményeit magára a szubjektumra és másokra. Illetve a következményeket egy adott egyénre vonatkoztatva, egyaránt figyelembe kell venni az adott egyén saját cselekvéseinek és mások cselekvéseinek a rá vonatkozó következményeit. (Horn 2001: 14) E kérdéssel azonban mi e fejezet keretében részletesebben nem foglalkozunk.

A fentebb már említett viselkedésvű magyarázat egyik formáját képviseli a szabályok evolúciós felfogása, amely szerint a szabályok és a szabályokból álló intézmények nem emberi tervezés vagy szándék eredményeként, hanem spontán módon jönnek létre azáltal, hogy az emberek önkéntelenül betartanak bizonyos hagyományos szabályokat, még ha jelentőségüket nem is értik. E felfogás szerint a terv nélkül létrejött spontán rend sokkal kiterjedtebb lehet annál, amit tudatos tervezés hoz létre. Az evolúciós kiválasztódás folyamatában az öntudatlan önszerveződés eredményeként alakul ki egy-egy összetett önfenntartó rend. Közéjük tartozik a nyelv, az erkölcs, a magántulajdon, a piac és a pénz, melyek forrása az utánzásra alapuló szelektív evolúció. Az intézmények valóban lehetnek nagyrészt a cselekvések nem szándékolt melléktermékei. Az egyéni cselekvések összegeződésük révén gyakran vezetnek nem szándékolt következményekre. Azonban az

intézményeket gyakran gondosan kidolgozott, sokak által mérlegelt, megvitatott és módosított tervek alapján alakítják ki. (Erről lásd: Orthmayr 2004: 3-6)

b) A külső és a belső fedezetű intézmények kialakítása

A főbb felfogásokra történő fenti utalásokon túl ebben a fejezetben részletesebben nem foglalkozunk az intézmények kialakításával, a továbbiakban eleve adottaknak feltételezünk bizonyos intézményeket. Ez azzal indokolható, hogy a modern társadalomban – a társadalmi élet szférájában – az intézmények alapvetően a már eleve létező intézmények által létrehozott társadalmi viszonyok által meghatározott módon alakulnak ki. Tehát az intézmények kialakításának a magyarázata előfeltételezi a társadalmi viszonyokra és a társadalmi viszonyok működésére vonatkozó fogalmak és összefüggések ismeretét. Tehát az intézményes szociológia elméletének a rendszeres részében eleve adottaknak vesszük az intézményeket. Kiegészítő magyarázatként majd olyan szempontból foglalkozunk újabb intézmények kialakításának a kérdésével, hogy eleve feltételezünk már létező intézményeket, illetve intézmények által létrehozott társadalmi viszonyokat.

A fenti rövid áttekintésből kiderült, hogy szabályok és intézmények létrejöhetnek csupán a cselekvések és kölcsönhatások nem szándékolt melléktermékeiként is. A modern társadalomban azonban az intézmények döntően szándékos cselekvések következményeiként alakulnak ki.

- Tudatosan az egyének szabályokat és intézményeket azzal a szándékkal hoznak létre és tartanak fenn, hogy másokat rendszeresen olyan cselekvésekre készítsenek vagy kényszerítsenek, amelyek az adott egyének számára a szükségletkielégítés pozitív, illetve minél pozitívabb összetevőit képezik. Valamint, hogy másokat eltérítsenek olyan cselekvésektől, amelyek az adott egyének számára a szükségletkielégítés negatív összetevőit képezik.

A szándékosan létrehozott intézményeknek természetesen egyrészt lehetnek nem szándékolt következményei változatlan körülmények között is, ahogyan azt majd később látjuk. Másrészt az intézmények idővel többé vagy kevésbé átalakulhatnak, illetve megváltozhatnak azok a körülmények, amelyek között funkcionálnak, és így már csak esetlegesen fejezik ki azokat a szándékokat, amelyek kialakításukat eredetileg motiválták.

A külső fedezetű intézményeket általában a már előzetesen is létező intézmények által meghatározott módon alakítják ki azok az egyének, akiket az intézmények által létrehozott viszonyok képessé tesznek intézmények kialakítására. Majd a tizenötödik fejezetben látjuk, hogy egy társadalom vagy társadalmi csoport átfogó intézményeit alapvetően az egyéneknek az a köre alakítja ki és tartja érvényben, akik az úgynevezett politikai hatalommal rendelkeznek. Például a törvényeket formálisan a kormány, a minisztériumok, a parlamenti pártok frakciói hozzák létre szabályozott formában. Valószínűleg körül lehetne azonban határolni azt a szűkebb, illetve bizonyos szempontból tágabb kört, amelynek a tagjai érdemben

részt vesznek a törvények kialakításában és formális elfogadtatásában. Egy vállalati szervezet formális és kvázi-formális intézményeit döntően a vállalat legfelső vezetői és a tulajdonosok hozzák létre, alapvetően az átfogóbb szabályok által meghatározott keretek között.

A belső fedezetű intézmények kialakításával majd a tizenharmadik fejezetben foglalkozunk. Majd látjuk, hogy belső fedezetű intézmények létrehozása eleve problematikus, ezért többnyire nem alakulnak ki belső fedezetű intézmények az egyének azon köreiből, amelyekben jó szolgálatot tehetnének az egyének számára. Az emberi együttélés azon területein is főleg külső fedezetű intézmények helyettesítik a belső fedezetű intézményeket, ahol a belső fedezetű intézmények jóval eredményesebben szolgálhatnak az egyéneket, amennyiben az érintett egyének képesek lennének ilyen intézmények kialakítására és fenntartására.

A harmadik fejezetben (1.2B) hangsúlyoztuk, hogy a társadalmi jelenségek magyarázatában elvileg fontos különbséget tennünk a társadalmi viszonyokat létrehozó elsődleges szabályok, azaz az intézmények, és e társadalmi viszonyokat tükröző, és a társadalmi jelenségeket így módon befolyásoló másodlagos szabályok mint intelmek között. Azonban e két szabályrendszer a valóságban nem válik el élesen egymástól, és bizonyos mértékben kialakulásuk folyamatai is átfedik egymást. A másodlagos szabályok, különösen az erkölcsi szabályok kialakulásával majd a tizedik fejezetben, a társadalmi viszonyok értelmezésével összefüggésben foglalkozunk.

Ulmann-Margalit megkülönbözteti a szabályok két típusát, a konvenciót és a rendeletet. Felfogása szerint a konvenciók hosszabb időszak alatt alakulnak ki az emberek közötti kölcsönhatások folyamán. Azáltal, hogy a cselekvések összehangolásában és a cselekvések nem kívánt következményeinek az elhárításában korábban már sikeresnek bizonyult megoldásokat a kölcsönhatásokban részt vevő egyének hajlamosak ismételtelen alkalmazni. Így idővel a rendszeresen ismétlődő cselekvési módok szabályok formájában is megfogalmazódnak. A rendeletek viszont egy adott időpontban lépnek életbe, s többnyire az emberek közötti kölcsönhatások újonnan felmerült problémáinak a megoldására irányulnak. (Ulmann-Margalit 1977: 97; ford. 1998: 162-163)

A fentieknek megfelelően különbséget tehetnénk az intézmények között is, azonban úgy tűnik, hogy e megkülönböztetésben összemosódik két különböző szempont. Az egyik szempont az, hogy a szabályok és az intézmények milyen jellegűek abból a szempontból, hogy milyen probléma megoldására irányulnak, a másik az, hogy milyen módon alakulnak ki. A harmadik fejezetben (2.2Bb) már utaltunk arra, hogy a konvenció vagy megállapodás olyan szabály az egyének adott körében, amelynek megfelelő cselekvés az egyes egyének számára az optimális alternatíva megvalósítását jelenti, az adott szabályhoz kapcsolódó szankciók alkalmazása nélkül is, amennyiben mások is a szabálynak megfelelően cselekszenek. Ilyen szabály és ilyen szabályokból álló intézmény azonban elvileg kialakulhat hosszabb időszak alatt is, de életbe léphet egy adott döntés eredményeképpen is. Tehát felfogásunk szerint a konvenció is lehet rendelet.

Az intézmények kialakulásának a módját tekintve tehát inkább a hagyományos intézmények és a rendeletszerű intézmények között tehetünk különbséget.

- A *hagyományos intézmények* a mindennapi kölcsönhatások során alakultak ki és hosszabb távon folyamatosan formálódnak. A *rendeletszerű intézmények* viszont egy adott elhatározás vagy döntés eredményeként lépnek életbe és viszonylag változatlanok.

A hagyományos intézmények esetében nemcsak a kialakulás folyamata hosszabb távú, de általában az ilyen intézmények érvényessége sem szüntethető meg egyetlen döntéssel. A rendeletszerű intézmények érvényessége viszont a fedezettel rendelkező egyének döntésével elvileg meg is szüntethető.

A valóságos intézmények természetesen lehetnek részben hagyományosak, részben rendeletszerűek. Egy hagyományosan kialakult intézményt meg lehet erősíteni vagy részben meg lehet változtatni egy adott rendelettel, vagy egy adott döntéssel érvénybe léptetett intézmény is ki lehet téve a mindennapi kölcsönhatások közbeni folyamatos formálódásnak. Például a jog kialakulásának korai időszakában a jogalkotás főleg a már kialakult szokásjogi szabályok írásba foglalását jelentette, amely azonban általában alkalmat adott e szabályok kisebb vagy nagyobb mértékű módosítására is. (Kulcsár 1997: 198-200)

B) Az intézmények elfogadása és legitimitása

a) Az intézmények elfogadása

Az intézmények elfogadása és legitimitása cím alatt azzal a kérdéssel foglalkozunk, amit a szociológiai irodalomban általában a legitimitás kifejezéssel jelölnek. Szükségesnek tartjuk azonban, hogy különbséget tegyünk e két fogalom között. Először az intézmények elfogadásáról lesz szó, és majd később foglalkozunk a legitimitás kérdésével.

- Az *intézmény elfogadásán* azt értjük, hogy az egyének az intézmény szabályait a szükségletkielégítés összetevőiként adottaknak tekintik, szándékaik az adott intézményes szabályokhoz való alkalmazkodásra, nem pedig az intézmény megváltoztatására vagy érvénytelenítésére irányulnak. Különbséget tehetünk az intézmény beleélő és racionális elfogadása között.

Az intézmény elfogadása alapvetően egyrészt a szabályokhoz való alkalmazkodás módjától, másrészt az adott intézmény fedezetének jellegétől függ. Pontosabban fogalmazva egyrészt attól, hogy az egyének az intézményes szabályokhoz beleélően vagy racionálisan alkalmazkodnak, másrészt attól, hogy az adott intézmény külső vagy belső fedezetű az adott egyének szempontjából nézve.

Az *intézmény beleélő elfogadásán* azt értjük, hogy az egyének a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás során az intézményt, illetve az intézmény funkciót a szükségletek megfelelő tárgyaiként fogadják el. Például tulajdonképpen ily módon fogadják el egy vallás hívői az adott vallást hirdető egyház szabályait, egy

szabadidős klub tagjai a klub szabályait, egy baráti társaság tagjai az adott társaság szabályait. Az intézményekhez való beleélő alkalmazkodás legalább ideiglenesen egyben az adott intézmények beleélő elfogadását is jelenti. Azonban hosszabb távon az egyének ebben az esetben is törekedhetnek az adott intézmények olyan irányú módosítására, hogy azok jobban megfeleljenek szükségleteiknek, amennyiben az adott intézmények belső fedezetűek.

Az *intézmény racionális elfogadásán* azt értjük, hogy az egyének az intézményt, illetve az intézmény funkciót a szabályokhoz való racionális alkalmazkodás során a szükségletkielégítés megfelelő eszközeiként, a szükségletkielégítés pozitív vagy negatív feltételeiként, vagy a szükségletek negatív tárgyaiként mint eleve adott körülményeket fogadják el. Például alapvetően ily módon fogadják el az egyének a jogszabályokat, az alkalmazottak a vállalat szervezeti és működési szabályzatát vagy ösztönzési rendszerét, az egyetemi hallgatók az egyetem tanulmányi- és vizsgaszabályzatát stb. Majd később (2.2Ac) látjuk, hogy az intézmények racionális elfogadása nem jelenti egyben azt is, hogy az egyének feltétlenül az intézményes szabályoknak megfelelően cselekszenek.

Külső fedezetű intézmények esetében az intézmények racionális elfogadását alapvetően az határozza meg, hogy az egyének eleve nem képesek a szabályok megváltoztatására vagy érvénytelenítésére, függetlenül attól, hogy ezek kedvezőek vagy kedvezőtlenek a számukra. Az egyének vagy egyáltalán nem képesek az adott intézmény megváltoztatására, illetve érvénytelenítésére, vagy erre látnak némi esélyt, de a következményeket figyelembe véve kedvezőbb alternatívának ítélik az adott intézmény elfogadását, mint a megváltoztatására, illetve érvénytelenítésére irányuló kísérletet. A racionális elfogadás lehet egyetértő elfogadás vagy belenyugvó elfogadás, tehát a racionális elfogadás jelentheti az adott intézmény fenntartásával való egyetértést, de elvileg éppúgy jelentheti csupán a belenyugvást abba, hogy az adott intézmény érvényesnek tekinthető. A külső fedezetű intézmények természetesen a szükségletkielégítés megfelelő eszközeit és kedvező feltételeit is létrehozhatják az adott egyének számára, és ez hozzájárul az intézmények racionális és egyetértő elfogadásához. Külső fedezetű intézmények esetében azonban az egyének többnyire az adott intézményekhez képest számukra jóval kedvezőbb intézményeket is el tudnának képzelni, s bizonyos intézmények kifejezetten kedvezőtlenek a számukra, tehát ilyen szempontból irányulhatna szándék az intézmények megváltoztatására vagy érvénytelenítésére. De az egyének alapvetően azért fogadják el a számukra kedvezőtlen intézményeket is, mert hatékonyan nem képesek a megváltoztatásukra vagy az érvénytelenítésükre.

Belső fedezetű intézmények esetében a racionális elfogadás azon alapszik, hogy az egyének maguk alakították ki az intézmény szabályait, és együttes ellenőrzés révén maguk tartják érvényben. Ezért úgy gondolják, hogy az adott körülmények között e szabályok a szükségletkielégítés megfelelő eszközeiként szolgálnak, illetve a szükségletkielégítés megfelelő eszközeit hozzák létre, tehát azokat egyetértően elfogadják. Természetesen az egyes egyének többnyire bel-

ső fedezetű intézmények esetében is el tudnának képzelni számukra kedvezőbb szabályokat, de a másokkal való egyeztetés során ilyen szabályok kialakítására láttak és látnak aktuálisan lehetőséget. Ha az adott intézmény belső fedezetű az adott egyén szempontjából, de úgy gondolja, hogy az adott szabályokhoz képest másokkal egyetértésben számára kedvezőbb intézményes szabályok is kialakíthatók, kezdeményezheti a szabályok újratárgyalását. E kérdéssel részletesebben majd a tizenharmadik fejezetben, a belső fedezetű intézmények kialakításának a tárgyalásánál foglalkozunk.

b) Az intézmények legitimitása

A következőkben csupán röviden világítunk rá arra, hogy az intézmények elfogadása, és az intézményes szabályokhoz való alkalmazkodás mennyiben feltételezi az intézmények legitimitását. A legitimitás kérdésével részletesebben majd egyrészt a kilencedik fejezetben, a hatalom legitimitásával összefüggésben, másrészt a tizenharmadik fejezetben, a társadalmi csoportok integrációjával összefüggésben foglalkozunk.

Az intézmény fogalmának különböző felfogásai, illetve az intézmények különböző oldalait hangsúlyozó felfogások különbözőképpen értelmezik az intézmények legitimitását. A normativista felfogás szerint az intézmények eleve legitimek, amely tulajdonképpen azt jelenti, hogy erkölcsileg megalapozottak. Az intézményekkel összefüggésben az ellenőrzés képességét, és az ellenőrzést hangsúlyozó felfogások szerint az intézmények legitimitása jogi érvényességüket, illetve jogszerűségüket jelenti. Az intézmények kognitív oldalát hangsúlyozó elméletek felfogása szerint a legitimitás azon alapszik, hogy az egyének egy közös kognitív vonatkoztatási keretet alakítanak ki, és a cselekvési szituáció közös definícióját alkalmazzák. (Scott 1995: 47)

Mint már említettük, felfogásunk szerint különbséget kell tennünk az intézmények elfogadása és legitimitása között. Ha elfogadás és legitimitás között nem tennénk különbséget, minden szabályrendszert legitimnek tarthatnánk, amelyet az egyének elfogadnak, amely ellen nem láznak fel. Ilyen értelemben például a rabszolgatartás intézményrendszere is nagyrészt legitim volt a rabszolgák szempontjából is. A rabszolgák lázadásai ugyanis inkább kivételeknek tekinthetők, mint rendszeres jelenségeknek, a rabszolgák többnyire belenyugvóan elfogadták az adott intézményrendszert.

Az intézmény elfogadásán azt értettük, hogy az egyének az intézmény szabályait a szükségletkielégítés összetevőiként adottaknak tekintik, függetlenül attól, hogy az adott intézményt személyesen hogyan értékelik. A legitimitás viszont arra vonatkozik, hogy az egyének az intézményt személyes (és közösségi) értékeik alapján hogyan értékelik.

- Az *intézmény legitimitásán* azt értjük, hogy az adott intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyének az adott intézményt, az intézmény kialakí-

tását és funkcióit úgy értékelik, hogy azok megfelelően kifejezik személyes és közösségi értékeiket.

A kiemelt definícióban mi ahhoz hasonlóan értelmezzük az intézmények legitimitását, ahogyan a normativista szemléletmódot tükröző elméletekben rendszerint értelmezik. De nem azért, mert úgy gondoljuk, hogy az intézmények általában ilyen értelemben legitimek, ahogyan azt az említett elméletekben eleve feltételezik. Hanem azért, mert úgy gondoljuk, hogy ilyen szempontból is vizsgálhatjuk az intézmények elfogadását.

A második fejezetben (4.1Cb) hangsúlyoztuk a személyes és az instrumentális értékek közötti lényeges különbséget. Ehhez kapcsolódva itt azt hangsúlyozzuk, hogy a legitimitás fogalma a személyes és közösségi értékek alapján való értékelést fejezi ki, és nem tükrözi az instrumentális értékek alapján való értékelést. Majd a fejezet végén (3.2Ba) foglalkozunk a közösségi értékekkel, amelyek – röviden fogalmazva – olyan személyes értékek, amelyek az egyének adott körében egyben kulturális értékek is. Egy adott intézmény tehát annyiban legitim, amennyiben az egyének személyes értékeik alapján az adott intézményt helyesnek, igazságosnak, méltányosnak, az emberek boldogulását szolgálónak stb. ítélik meg.

Az egyének általában kialakítanak elképzeléseket az eszményi együttélési formákra vonatkozóan, és ezekhez az eszményekhez képest kialakítják véleményüket a valóságos intézményekről és működésükről is. Egy adott intézmény személyes értékek alapján történő értékelésének, és ezzel összefüggésben legitimitásának a következő fő oldalait különböztethetjük meg: (1) az adott intézmény kialakításának az értékelése, (2) az intézményben szabályszerűen kifejeződő szándékok és következmények értékelése, (3) az intézmény valóságos funkcióinak és valóságos következményeinek az értékelése.

Az intézmény kialakításának az értékelése annak a megítélését jelenti, hogy kik mennyiben vettek vagy vehettek részt az adott intézmény szabályainak a kialakításában, és milyen módon alakult ki az intézmény. A belső fedezetű intézményt e vonatkozásban a kialakítás módja eleve legitimálja, amennyiben az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének egyenlő mértékben és érdemben részt vehettek az intézmény szabályainak a kialakításában. Azonban az egyének elismerhetik legitim intézményekként a külső fedezetű intézményeket is, amennyiben eleve úgy gondolják, hogy az adott intézmények belső fedezetű intézményekként nem alakíthatók ki, és/vagy a fentebb említett más vonatkozásokban ezek az intézmények kifejezik személyes értékeiket.

Az intézmények beleélő elfogadása eleve magában foglalja az adott intézmények legitimitását. Mivel a normativista szemléletmód képviselői a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodást előfeltételezik (3. fejezet: 2.2Aa), általában eleve feltételezik, hogy az intézmények elfogadása és legitimitása egybeesik. Például Habermas – a normativista és a kreativista szemléletmód határán elhelyezkedő – felfogása szerint a jogi rendszer mint egész hatékony legitimitációjú alapintézmé-

nyekben való lehorgonyzást igényel. A polgári alkotmányos államban ezek az alapintézmények az alapjogok és a népszuverenitás elveit jelentik. Bennük testesülnek meg a posztkonvencionális tudati szerkezetek. Ezek jelentik – a büntetőjog és a magánjog alapjaival egyetemben – a hidat a jogi szféra és az erkölcs között. Ez megfelel annak a jelenségnek, amit Parsons értékáttalánosításnak nevez, azaz az értékorientációk a történelmi fejlődés során egyre általánosabbá válnak. (Habermas 1995: 178-179; ford. 1987: 198-199) Habermas szerint a törvények rászorulnak az állampolgári személyközi elismerésre, tehát a törvényeket jogszerűen legitimáltatni kell. A kultúrára e vonatkozásban az a feladat hárul, hogy megindokolja: a fennálló politikai rend miért érdemli meg, hogy elfogadják. (I. m.: 188; ford. 206)

A fenti felfogással szemben például Hart szerint egy jogrendszernek nem kell legitimnek lennie ahhoz, hogy az érvényességi körébe eső egyének elfogadják. A jog fejlődését befolyásolják egyfelől az egyes társadalmi csoportok hagyományos erkölcsi és eszményei, másfelől az olyan emberek által szorgalmazott felvilágosult erkölcsi bírálatok, akiknek erkölcsi látóköre túlhaladta az éppen elfogadott erkölcsi felfogást. Ez azonban nem jelenti azt, hogy egy jogrendszernek valamilyen sajátos módon igazodnia kell az erkölchöz vagy az igazságossághoz, illetve hogy arra a széleskörűen elfogadott meggyőződésre kell épülnie, hogy betartása erkölcsi kötelezettség. Nem következik belőle, hogy a jogi érvényesség azon kritériumainak, amelyeket valamely jogrendszerben az egyes törvényekre alkalmaznak, akárcsak hallgatólagosan is utalniuk kell az erkölcsre vagy az igazságosságra. Semmilyen értelemben nem szükségszerű, hogy a törvények újrafogalmazzák vagy kiegészítsék az erkölcs bizonyos követelményeit, noha ez valójában gyakran megtörténik. (Hart 1995: 215-217)

Mi e vonatkozásban sem úgy fogalmazzuk meg a kérdést, hogy az egyének által elfogadott intézmények általában véve legitimek vagy nem. Arra mutatunk rá, hogy bizonyos intézmények eleve legitimek, más intézmények esetében viszont a legitimitás kérdése csupán külsődleges szempont.

- Az intézmény beleélő elfogadása, és az intézményes szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás eleve magában foglalja az adott intézmény legitimitását. Azonban az intézmény racionális elfogadásának, és az intézményhez való racionális alkalmazkodásnak az adott intézmény legitimitása nem feltétele.

A legitimitás arra vonatkozik, hogy az egyének hogyan ítélik meg az adott intézményt személyes és közösségi értékeik alapján, a racionális elfogadás és a racionális alkalmazkodás viszont a személyes motívumok, tehát ezen belül a személyes értékek felfüggesztését vagy háttérbe szorítását jelenti. A racionálisan elfogadott intézmények esetében tehát a legitimitás kérdése külsődleges szempont, elvileg egy adott intézmény legitimitása nem befolyásolja racionális elfogadását, és a hozzá való racionális alkalmazkodást.

A valóságban azonban az alapvetően racionálisan elfogadott intézmények legitimitása sem lényegtelen ezen intézmények funkcionálása, és érvényességének

hosszabb távú fenntartása szempontjából, amelyet azonban már csak az elmélet eklektikus szintjén vehetünk figyelembe. Különösen fontos lehet a legitimitás bizonyos mértéke olyan körülmények között, amikor az intézményrendszer egésze az érvényessége megrendül. Főleg ezzel függ össze az, hogy az ideológiákban nagy hangsúlyt fektetnek arra, hogy a modern társadalom intézményeit legitim intézményekként láttassák. Ettől az ideológiai hangsúlytól nem független a normativista szemléletmódban a legitimitásra helyezett hangsúly, bár képviselőik szándéka valószínűleg nem az, hogy maguk is szolgálják az átfogó legitimitás látszatának a keltését. Nagyrészt az intézmények legitimitására vonatkozó köznapi elképzelések esetében is hivatkozhatunk a kritikai elmélet egyik képviselőjének arra a megállapítására, amely szerint a modern társadalomban ezek az elképzelések olyan tömeghitek, amelyekben senki sem hisz igazán, és amelyeket a gazdasági és a politikai hatalommal, tehát az adott intézmények fedezetével rendelkezők alkítanak ki. (Horkheimer 1976: 99)

2. Az intézmények funkciói

Az intézmények funkcióit tárgyalva főleg arra a kérdésre keressük a választ, hogy az intézmények milyen módon határozzák meg az egyének cselekvéseit, és ezáltal a cselekvések összegeződéseiként, rendszereiként vagy következményeiként értelmezhető jelenségeket. Először különbséget teszünk az intézmények elemi funkciói között, és felvázoljuk az intézmények cselekvésekre vonatkozó funkcióinak fő oldalait és fő típusait. Majd az intézmények normatív és tényleges funkciói között teszünk különbséget, és hangsúlyozzuk, hogy az intézmények tényleges funkciói csak esetlegesen felelnek meg az intézményes szabályoknak. Végül az intézmények szándékolt és nem szándékolt funkcióit különböztetjük meg egymástól, és rámutatunk a különböző szempontból vett tipikus funkciók közötti összefüggésekre.

2.1. Az intézmények funkcióinak fő formái

A) Az intézmények elemi funkciói

Az első fejezetben (2.1D) adott meghatározásunk szerint a funkció magában foglalja az adott létező működési módját, illetve mechanizmusát, és e mechanizmus következményét vagy következményeit. Funkciót valamilyen létezőnek vagy létezőknek tulajdoníthatunk, ebben az esetben az intézmények funkcióiról lesz szó.

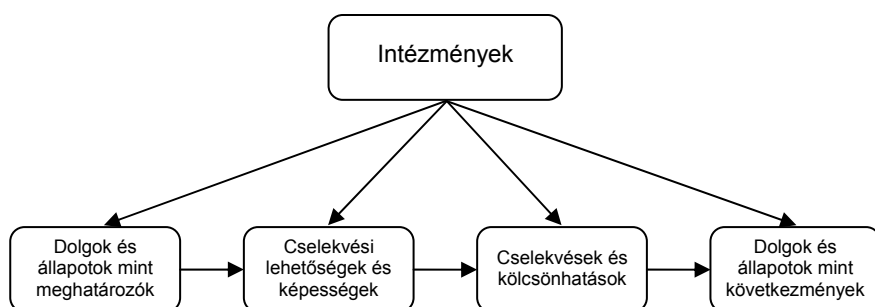
- Az *intézmények funkcióin* azt értjük, hogy az intézmények bizonyos mechanizmus révén létrehozzák, illetve meghatározzák az egyének adott köre számára a szükségletkielégítés bizonyos összetevőit.

Az intézmények funkcióinak az elemzésében egyaránt figyelembe vehetjük azt a mechanizmus vagy működési módot, ahogyan és amelynek révén az intézmények létrehoznak, illetve meghatároznak bizonyos következményeket, és az adott következményeket. A hangsúlyt azonban helyezhetjük a mechanizmusnak vagy a következményeknek az elemzésére is.

Az intézmények funkciói általában véve igen sokoldalúak, az egyének meghatározott körére vonatkoztatva nem csupán a cselekvések közvetlen befolyásolására, hanem részben a cselekvéseket meghatározó körülmények, részben a cselekvések következményeinek a meghatározására irányulnak.

- Az intézmények a szükségletkielégítés összetevőiként létrehoznak, illetve meghatároznak bizonyos dolgokat és állapotokat mint a cselekvések meghatározó tényezőit, cselekvési lehetőségeket és képességeket, cselekvéseket és nagyobb viselkedési egységeket, valamint dolgokat és állapotokat mint a cselekvések következményeit.

Az intézmények funkciói felfogásunk szerint a következő elemi formákban érvényesülnek: (1) Az intézmények bizonyos dolgokat és állapotokat hoznak létre, illetve határoznak meg bizonyos cselekvések előfeltételeiként, meghatározó tényezőiként. (2) Meghatározott cselekvési lehetőségeket és képességeket hoznak létre adott egyének vagy csoportok számára. (3) Közvetlenül a szabályok által előírva, és/vagy a cselekvési lehetőségek és képességek létrehozása révén meghatároznak bizonyos cselekvéseket. (4) Meghatározott dolgokat és állapotokat tételeznek adott cselekvések következményeiként, illetve bizonyos következményeket nem közvetlenül a szabályok által előírva, hanem a cselekvések meghatározásán keresztül határoznak meg. (4.4. ábra)

4.4. ábra: Az intézmények elemi funkciói

Például az intézmények a legkülönbébb szükségletek kielégítésének dologi előfeltételévé teszik a pénzt, de ugyanakkor a pénzt a cselekvések céltárgyává is teszik, és más intézmények a pénzt a cselekvések következményeként határozzák meg. Az intézmények meghatározzák azokat a cselekvési lehetőségeket, amelyeken keresztül pénzhez lehet jutni. Egyik ilyen lehetőség a munkavállalás, de ennek dologi és állapotbeli előfeltételeként az intézmények oklevéllel dokumentált szakképzettséget írnak elő, és más intézmények meghatározzák azokat a cselekvési lehetőségeket, amelyeken keresztül elismert szakképzettséghez lehet jutni. Egyik ilyen lehetőség az egyetem elvégzése, de ennek előfeltételeként az intézmények érettségi bizonyítványt, meghatározott előképzettséget és tudásszintet írnak elő, ami felvételi formájában igazolható.

Az intézmények elemi funkciói szorosan összefüggnek egymással, és bármelyik elemi funkció, az intézményrendszer egészével összefüggésben, hatással lehet a más vonatkozásokban érvényesülő funkciókra is. Például, ha egy intézmény bizonyos dolgot a szükségletkielégítés előfeltételeként határoz meg, már ezáltal létrehozhat, vagy részben megváltoztathat bizonyos cselekvési lehetőségeket és képességeket a szükségletkielégítés eszközeiként vagy feltételeiként, amelyek az adott dolog megszerzésére irányulhatnak, függetlenül attól, hogy az adott intéz-

mény szabályai tartalmazznak-e elvárásokat az adott dolog megszerzésére irányuló cselekvésekre vonatkozóan.

A szociológiai irodalomban gyakran azt hangsúlyozzák, hogy a szabályok, illetve az intézmények korlátozzák a cselekvéseket, s a legkifejezettebb formában ez a racionális döntések elméletében fogalmazódik meg. A racionális döntések elmélete szerint azok az érdekek, amelyek motiválják az egyének cselekvéseit, a szabályoktól függetlenül léteznek, s a szabályok az egyéni érdekek megvalósítását korlátozzák, bár ezáltal hosszú távon elő is segíthetik ezen érdekek megvalósulását. Giddens viszont azt hangsúlyozza, hogy a szabályok és az intézmények egyaránt lehetnek megengedő és kényszerítő jellegűek. (Giddens 1984: 162-180) Mi kifejezetten úgy értelmezzük az intézmények funkcióit, hogy az intézmények létrehozzák, illetve meghatározzák a szükségletkielégítés bizonyos összetevőit, s ezeken belül létrehozzák, illetve meghatározzák a cselekvéseket is. Ugyanakkor természetesen korlátozzák is a cselekvési lehetőségeket és képességeket, valamint a cselekvéseket, de alapvetően létrehozzák ezeket, amelyek intézmények nélkül nem is léteznének. Például az intézmények korlátozzák a pénzhez jutás lehetőségeit. Ez azonban nem azt jelenti, hogy intézmények nélkül korlátlanok lennének ezek a lehetőségek, hanem azt, hogy egyáltalán nem léteznének, hiszen magát a pénzt is intézmények hozzák létre.

B) Az intézmények cselekvésekre vonatkozó funkciói

a) A cselekvésekre vonatkozó funkció fő oldalai

Láttuk, hogy egy adott egyénre vonatkoztatva az intézmények működési módja által előidézett következmények formailag nem csupán cselekvések lehetnek, hanem dolgok és állapotok, valamint cselekvési lehetőségek és képességek is. Az intézmények központi funkciói azonban a cselekvésekre irányulnak, és az egyéb irányú funkciók is a cselekvésekkel összefüggésben értelmezhetőek. Az alábbiakban tehát kissé részletesebben megvizsgáljuk az intézmények cselekvésekre vonatkozó funkcióit.

Parsons az intézmények cselekvéseket szabályozó funkciójának két fő oldalát különbözteti meg. Egyrészt az intézmények meghatározzák azokat az értékmin-tákat, amelyekkel összhangban az elfogadható aktivitás irányai, céljai meghatáro-zottak. Másrészt meghatározzák azokat az eszközöket és eljárásokat, amelyek el-fogadhatóan választhatók a célok és értékek megvalósításában. (Parsons 1951: 53) Máshol Parsons megkülönbözteti mások befolyásolásának egyrészt azt a módját, amikor az egyik fél közvetlenül a másik fél szándékait igyekszik befolyásolni, más-részt amikor oly módon szándékozik a másik felet bizonyos cselekvésekre kész-tetni vagy kényszeríteni, hogy a másik felet övező szituációt befolyásolja. (Parsons 1967: 309-312; ford. 1988: 48-51) Az intézmények révén is lehet befolyásolni egy-részt mások szándékait, másrészt az adott szándék megvalósítása szempontjából releváns cselekvési szituációt. Mi ennek a gondolatnak megfelelően, de egyrészt a normativista szemléletmód előfeltételezéseit nem feltétlenül elfogadva, másrészt

a cselekvési szituáció általunk adott meghatározását (2. fejezet: 1.2Bb) figyelembe véve közelítünk az intézmények cselekvésekre vonatkozó funkcióihoz.

A második fejezetben (1.2C) foglalkoztunk az egyének cselekvéseit általában meghatározó tényezőkkel. E szerint a cselekvéseket a legáltalánosabb szinten egy általános motívum és a cselekvési szituáció egymással összefüggésben határozza meg. E két meghatározó tényezőben egyrészt a személy, másrészt a környezet releváns oldalai tükröződnek. Ehhez kapcsolódva a következőképpen fogalmazhatunk az intézmények funkcióira vonatkozóan.

- Az intézmények egyfelől a cselekvések általános motívumának a meghatározása, másfelől a cselekvési szituációt képező cselekvési lehetőségek és képességek mint a szükségletkielégítés összetevői meghatározása révén határozzák meg az egyének cselekvéseit.

Az intézmények tehát egyrészt meghatározzák az emberi élettevékenység bizonyos területein a cselekvések általános motívumait. Például meghatározzák a munkaszervezeteken belüli tevékenység területein azt az általános motívumot, hogy munkaráfordítás megvalósítása és elismertetése révén pénzt keressünk, az oktatási szervezeteken belül azt az általános motívumot, hogy ismeretek elsajátítása és elismertetése révén bizonyos szakképzettséget szerezzünk.² A második fejezetben (1.2Aa; 1.2C) láttuk, hogy az általános motívumban még csupán a kíváncsi dolog vagy állapot tükröződik, így az általános motívum még önmagában nem alkalmas a viselkedés irányítására.

Az intézmények másrészt létrehozzák, illetve meghatározzák a cselekvési szituációt, tehát az adott általános motívum szempontjából releváns cselekvési lehetőségeket és képességeket mint a szükségletkielégítés összetevőit. Amennyiben a cselekvések általános motívumát eleve adottnak vesszük, az intézmények alapvetően a cselekvési szituációt képező cselekvési lehetőségek és képességek meghatározása révén határozzák meg a cselekvéseket. Majd később látjuk, hogy az intézmények által meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek bizonyos intézmények esetében eleve megfelelnek az intézményes szabályok elvárásainak, illetve a szereplehetőségeknek. Ebben az esetben a cselekvések magyarázatában elhanyagolhatjuk a cselekvési lehetőségeket és képességeket, és a cselekvéseket közvetlenül az intézményes szabályokból magyarázhatjuk. Más intézmények esetében azonban az intézmények által meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek elvileg vagy megfelelnek, vagy nem, illetve csak többé vagy kevésbé felelnek meg az intézményes szabályok elvárásainak, illetve a szereplehetőségeknek. Ez utóbbi esetben részletesebben elemeznünk kell azt a mechanizmust, amelyben

² Az intézmények funkcióinak erre az oldalára gondol valójában Scott is, amikor azt írja, hogy az intézményes keretek meghatározzák a célokat és formálják az eszközöket, és ily módon meghatározzák az érdekeket (mint tudatos motívumokat – F. Z.), amelyeket a cselekvő egyének megállapítanak és követnek. Például az olyan intézményes keretekben, amelyeket cégeknek nevezünk, a cselekvők a profitra törekszenek, az olyan keretekben, amelyeket politikai pártoknak, a szavazatok elnyerésére. (Scott 1995: 43)

az intézmények a cselekvési lehetőségek és képességek meghatározása révén határozzák meg a cselekvéseket, és a cselekvések összegeződéseiként, rendszereiként vagy következményeiként értelmezhető összetettebb jelenségeket.

A második fejezetben (1.2C) láttuk, hogy a cselekvési szituáció határozza meg az aktuális cselekvési lehetőségeket vagy alternatívákat, amelyek az adott körülmények között megvalósíthatók, és amelyek többé vagy kevésbé megfelelőek az általános motívum szempontjából. A cselekvés aktuális motívumait egyfelől az általános motívum, másfelől az alternatívák határozzák meg. Végül az aktuális cselekvési lehetőségek közül kiválasztott alternatíva megvalósítására irányuló aktuális motívumok határozzák meg a cselekvéseket, de e motívumok elvileg közvetítik az előbb említett tényezőket, tehát az intézmények meghatározó hatásait is.

b) A cselekvésekre vonatkozó funkció típusai

A cselekvésekre vonatkozó funkciókat figyelembe véve megkülönböztethetjük az intézmények késztető, kényszerítő és eltérítő funkcióit. Ezek a típusok főleg az intézmények különböző belső mechanizmusaira, azaz az intézményeket alkotó különböző szabályok, az intézmény fogalmában előfeltételezett – az intézményes szabályok érvényesítésére irányuló – szándék, és az ellenőrzés képessége közötti hatásokra vonatkoznak.

- *Késztetésről* vagy ösztönzésről akkor beszélünk, amikor az intézmények a szükségletkielégítés pozitív összetevőjévé tesznek adott dolgot vagy állapotot és/vagy cselekvési lehetőséget, ugyanakkor esetleg szabályszerűen felruhazzák az egyént az adott cselekvési lehetőség megvalósításával, s ezáltal motiválják az egyént adott javak elérésére és adott cselekvésekre.

A késztetés esetében az ellenőrzésre, pontosabban a szankciókra vonatkozó szabályok, illetve információk azt jelzik előre a cselekvő számára, hogy az intézményes szabályoknak megfelelő cselekvések esetében bizonyos pozitív következményekre számíthat, az adott szabályoknak nem megfelelő vagy ellentmondó cselekvések esetében viszont nem.

Például azáltal, hogy bizonyos intézmények a pénzt a legkülönbözőbb javak cseréjének általános eszközévé teszik, általános motívumot hoznak létre a pénz megszerzésére. Más intézmények viszont azt határozzák meg, hogy például munkavállalás útján, illetve egy adott munkahelyen meghatározott munkateljesítmény révén rendszeresen pénzhez lehet jutni, és ezáltal készítetik az egyéneket a munkavállalásra és a munkavégzésre. Vagy bizonyos jogszabályok meghatározzák azokat a körülményeket és cselekvési lehetőségeket, amelyek között és amelyek megvalósításával jogilag is érvényesen valósítható meg adás-vétel, munkavégzési megbízás, házasságkötés, végrendelkezés, és ezáltal készítetik az egyéneket bizonyos cselekvésekre.

- *Kényszerítésről* akkor beszélünk, amikor egy cselekvési lehetőség megvalósítása egyébként nem valószínűsíthető az adott egyén részéről, de az intézményes szabályban elvárják a megvalósítását, és az ellenőrzésre vonatkozó

szabályokban negatív szankciókat helyeztek kilátásba arra az esetre, ha a szubjektum nem valósítja meg az adott cselekvési lehetőséget.

Kényszerítésre tehát elvileg akkor van szükség, ha az adott cselekvési lehetőség technikailag létezik, de az adott egyén számára nem kielégítő mértékben képezi vagy egyáltalán nem képezi a szükségletkielégítés pozitív összetevőjét, és ezért kényszerítés nélkül nem várható az adott cselekvési lehetőség megvalósítása. Ebben az esetben a szankciókra vonatkozó szabályok, illetve információk azt jelzik előre a cselekvő egyén számára, hogy az adott cselekvési lehetőség megvalósításának az elmulasztása esetében bizonyos negatív következményekre számíthat. Az adott cselekvési lehetőség megvalósítása, tehát az adott szabályoknak megfelelő cselekvések esetében viszont kifejezetten nem számíthat sem negatív, sem pozitív szankciókra. (Vö.: Parsons 1967: 310-311, ford. 1988: 49) Kényszerítés révén kiváltott, és az intézményes szabályoknak megfelelő cselekvéseknek a cselekvő egyén számára valószínűleg vannak jelentős negatív következményei, de ezek a következmények nem szankciók, hanem más természetű következmények.

A kényszerítés lényegében véve két alkotórészből tevődik össze: (1) a szubjektumtól elvárt cselekvés – kifejezett vagy hallgatólagos formában történő – közlése; (2) meghatározott negatív szankciók alkalmazása az elvárt cselekvés megtételéig, vagy az elvárt cselekvés elmulasztása esetére való kilátásba helyezése.

Egyrészt különbséget tehetünk az intézményes kényszerítés és a nem intézményes kényszerítés között, másfelől a közvetlen és a közvetett kényszerítés között. Nem intézményes kényszerítés esetén a kényszerítő fél cselekvési lehetőségeit és képességeit csupán személyes, és a közvetlen szituációra jellemző tényezők határozzák meg, intézményektől függetlenül. Minket a továbbiakban csak az intézményes kényszerítés érdekel.

- Az *intézményes kényszerítés* esetében a kényszerítő fél cselekvési lehetőségeit és képességeit intézmények határozzák meg. Az intézményes kényszerítés is lehet közvetlen vagy közvetett kényszerítés.

A *közvetlen* vagy *testi kényszerítés* esetében a szankciók a testi szükségletek tárgyait érintik, illetve érintenék negatívan. Így közvetlen kényszerítésről beszélhetünk például, ha valakivel szemben testi erőszakot alkalmaznak, ha megfosztják elemi mozgási szabadságától, ha éheztetik stb. A *közvetlen kényszerítés* szankciói tehát lehetnek intézmények által is meghatározottak, mint például bizonyos körülmények között a rendőrség erőszakos fellépése. A *közvetett kényszerítés* szankciói olyan instrumentális szankciók, amelyek a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit érintik vagy érintenék negatívan. Intézményes és közvetett kényszerítés például az adóztatás, vagy ha az alkalmazottat nem fizetett túlórázásra kényszerítik annak kilátásba helyezésével, hogy ha nem vállalja a túlmunkát, elbocsátják.

- *Eltérítésről* akkor beszélünk, amikor egy adott cselekvési lehetőség az adott szabálytól és a hozzá kapcsolódó szankciótól eltekintve a szükségletkielégítés pozitív összetevőjét képezi a szubjektum számára, tehát bizonyos mértékig

valószínűsíthető a megvalósítása, de az intézményes szabály tiltja a megvalósítását, és az ellenőrzésre vonatkozó szabályokban negatív szankciókat helyeztek kilátásba arra az esetre, ha a szubjektum megvalósítja az adott cselekvési lehetőséget.

Az eltérítés szankciói ugyanolyan természetűek, mint a kényszerítés szankciói. A különbség csak az közöttük, hogy a kényszerítés esetében e szankciók alkalmazására az adott cselekvés elmulasztása esetén kerül sor, az eltérítés esetében viszont az adott cselekvési lehetőség megvalósítása esetén. Az eltérítés esetében a szankció lehet negatív személyes vagy negatív instrumentális szankció, tehát képezheti a szükséglet negatív tárgyát vagy a szükségletkielégítés negatív feltételét. Ettől függetlenül az a cselekvés, amelytől eltérít, egyébként egyaránt képezheti, illetve képezhetne volna a szükséglet tárgyát vagy a szükségletkielégítés eszközt. Például bebörtönzés vagy pénzbüntetés kilátásba helyezésével elvileg egyaránt el lehet téríteni esetleg hangoskodó mulatozástól vagy nemi zaklatástól (szükséglet tárgya), vagy csalástól és sikkasztástól (szükségletkielégítés eszköze).

Az eltérítés nem jelenik meg nyilvánvalóan cselekvések formájában, de különböző formában befolyásolja a cselekvéseket. Egyrészt hatással van arra, hogy az egyének nem tesznek meg valamit, amit egyébként megtennének. Például a középiskolás diákok nem dohányoznak az iskola osztálytermeiben és a folyosókon. Másrészt azonban az adott cselekvés helyettesítőjeként esetleg megvalósíthatnak valamilyen más cselekvést, amit viszont az eltérítés nélkül nem valósítottak volna meg. Például a középiskolás diákok esetleg dohányoznak a WC-ben. Harmadrészt, az eltérítés általában mind a késztetés, mind a kényszerítés elengedhetetlen kiegészítője.

Ezek a funkciók a valóságban nagyrészt egymással kölcsönhatásban érvényesülnek. A késztetés általában nem lehet hatékony önmagában véve, csak az eltérítő funkcióval kiegészítve. Ha más olyan cselekvési lehetőségek megvalósításától való eltérítés nem hatékony, amelynek megvalósítása kedvezőbb következményekre vezet, egy másik cselekvési lehetőséghez kötött pozitív következmény nem jelent hatékony késztetést. Például, ha a munkást az egyéni teljesítménybéres ösztönzési rendszerrel arra készítetik, hogy minél több alkatrészt állítson elő vagy minél több terméket szereljen össze, de hatékonyan nem térítik el attól, hogy minőségrontás, a gépek és szerszámok kíméletlen használata, vagy mások munkájának az akadályozása árán érjen el nagyobb mérhető egyéni teljesítményt, az adott intézmény késztető funkciója esetleg épp ellentétes lesz azzal a szándékkal, amely az intézmény kialakítását motiválta.

Viszonylag nagy számú egyén körében az adott intézményrendszer késztető funkciója érvényesülésének alapvető feltétele a testi erőszak alkalmazásától való eltérítő funkciójának az érvényesülése. A modern társadalomban az intézményes együttélés alapvető előfeltételeit teremtik meg azok a büntetőjogi intézmények, amelyek tiltják és különösen szigorúan büntetik a testi erőszak mindennapi alkalmazását.

2.2. Az intézmények funkcióinak fő típusai

A) Az intézmények normatív és tényleges funkciói

a) Az intézmények normatív funkciói

Már viszonylag sok fogalmat és összefüggést meghatároztunk az intézményes szociológia elméletének kidolgozása során, az első legalapvetőbb lépést azonban azáltal tettük meg az adott elmélet szemléletmódjának megalapozása felé, hogy a második fejezetben (3.1) meghatároztuk a szükségletkielégítés összetevőit, s ezen belül elhatároltuk egyfelől a szükségletek tárgyait és negatív tárgyait, másfelől a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit. Szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy a második legalapvetőbb lépést a következőkben tesszük meg azáltal, hogy különbséget teszünk az intézmények normatív és tényleges funkciói között. Ezzel a lépéssel jelentősen eltávolodunk a normativista szemléletmódtól, de természetüknek megfelelően figyelembe vesszük a szabályokat és az intézményeket a társadalmi jelenségek magyarázatában.

Az intézmények normatív és tényleges funkciójának a megkülönböztetése arra a kérdésre ad választ, még csak az elemzés igen elvont szintjén, hogy az intézmények milyen közvetítő mechanizmus révén határozzák meg az egyének cselekvéseit, és e cselekvések összegeződéseiként, rendszereiként vagy következményeiként értelmezhető jelenségeket. Ezt a kérdést már érintettük a harmadik fejezetben (2.2), a szabályokhoz való alkalmazkodás típusainak a megkülönböztetésénél, de a következőkben az alkalmazkodáson és az ellenőrzésen túl az említett kérdés más vonatkozásait is szemügyre vesszük.

Az intézmények normatív és tényleges funkcióit a 4.5. ábrán szemléltetjük, nézzük először közelebbről a normatív funkció értelmezését.

- Az *intézmény normatív funkcióján* azt értjük, hogy az egyének az intézményes szabályokhoz beleélően alkalmazkodva, a szabályoknak megfelelően cselekszenek, és cselekvéseik a szabályoknak megfelelő következményekkel járnak.

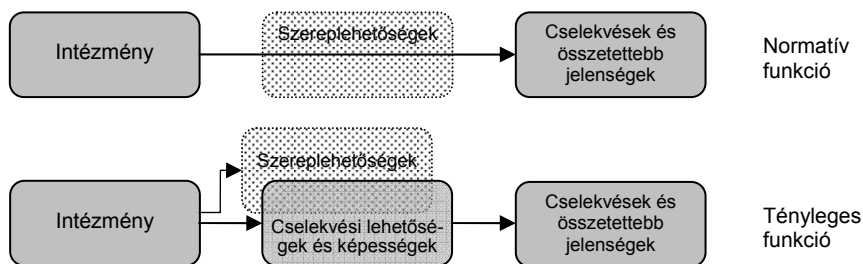
A 4.1. táblázatban összefoglaljuk a normatív és a tényleges funkció fő jellemzőit. Az alábbiakban a normatív funkció jellemző vonásait vázoljuk fel, a tényleges funkcióval majd a következő alcím keretében foglalkozunk.

(1) A normatív funkció érvényesülése a harmadik fejezetben (2.2Aa) tárgyalt beleélő alkalmazkodást, a szabályokkal való azonosulást igényli az adott intézmény vagy intézményrendszer érvényességi körébe eső egyének részéről. Ebben az eseten tehát az egyéneknek közvetlenül szükségletük, illetve személyes motívumuk irányul arra, hogy cselekvéseik megfeleljenek az intézményes szabályoknak, és a szabályoknak megfelelően cselekszenek.

Ezzel függ össze, hogy – a beleélő alkalmazkodás érvényesülésének megfelelően – milyen körülmények között érvényesül az intézmények normatív funkciója.

- Ha az intézmények érvényességi körébe eső cselekvések, és az intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek a cselekvő egyének számára a szükségletek tárgyait képezik, a cselekvések motívumainak elsődlegesen az intézmények normatív funkcióinak az érvényesülése felel meg.

Például, ha az egyén azért jár egy baráti társaság találkozóra, egy szabadidős klub rendezvényre vagy egy adott egyház vallási szertartásaira, hogy ott bizonyos szükségleteit közvetlenül kielégítse, eleve hajlamos az intézményes szabályokat szemmel tartva, és e szabályoknak megfelelően cselekedni, amennyiben azok megfelelően szolgálják e szükségletei kielégítését.

4.5. ábra: Az intézmény normatív és tényleges funkciója

Természetesen a valóságban előfordulhat, hogy az adott szabályok érvényességi körébe eső cselekvések bár alapvetően a szükségletek tárgyait képezik, de e szabályok részben nem felelnek meg a cselekvések személyes motívumainak, mert olyan cselekvési lehetőségeket és képességeket hoznak létre, amelyek nem megfelelően szolgálják a szükségletek közvetlen kielégítését. Ebben az esetben, ha az adott intézmény belső fedezetű, és az egyénnek van befolyása az intézmény szabályaira, az egyén motívuma részben irányulhat arra, hogy helyreállítsa az összhangot a szabályok funkciói és szükségletei, illetve személyes motívumai között. Ha az intézmény külső fedezetű, tehát az intézmények szabályai az egyéntől függetlenül léteznek, hajlamos lehet arra, hogy feltétlenül alkalmazkodjon a számára nem optimális szabályokhoz is, az adott intézmény egészéhez fűződő beállítottsága alapján. Vagy esetleg kilép az adott intézmény érvényességi köréből, ha ezt anélkül megteheti, hogy szükségleteit esetleg még kevésbé tudja kielégíteni.

(2) A normatív funkció érvényesülése esetén másodlagos jelentőségű az ellenőrzés, a beleélt alkalmazkodásnak megfelelően, ahogyan azt a harmadik fejezetben (2.2Ab) láttuk. A másodlagosan jelentős ellenőrzés kifejezéssel arra utalunk, hogy a szabályoknak való megfelelésre irányuló szándék eleve adott az egyének részéről, ehhez képest az ellenőrzés másodlagos. Amennyiben az intézmények érvényességi körébe eső cselekvések, illetve az általuk létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek a szükségletek tárgyait képezik, az egyéneknek szüksége-

tük, illetve személyes motívumuk irányul arra, hogy az intézményes szabályoknak megfelelően cselekedjenek. A normatív funkció érvényesülése esetében az ellenőrzésnek az intézményes szabályok megfelelő értelmezésének az elősegítése, a cselekvések folyamatos összehangolása, és az intézményes szabályok érvényességének hosszabb távú fenntartása szempontjából van jelentősége. Ebben az esetben az ellenőrzés megfelelő szankciói olyan személyes szankciók, amelyek a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik az egyének számára.

(3) Az intézmények különböző elemi formákban megjelenő funkciói közül, amelyekkel fentebb (2.1A) foglalkoztunk, a normatív funkció érvényesülése esetén közvetlenül csak a cselekvési lehetőségekre és képességekre mint szereplehetőségekre, és a cselekvésekre vonatkozó következményeket vesszük figyelembe. Feltételezésünk szerint a valóságos cselekvők is ezeket veszik figyelembe, és az egyének közvetlenül az intézményes szabályok elvárásaihoz igazodva, ezen elvárásokból kiértelmezhető módon viszonyulnak környezetük más természetű létezőihez, azaz dolgokhoz és állapotokhoz, más egyénekhez és csoportokhoz, mások cselekvéseihez is.

Mivel az egyének közvetlenül a szabályokhoz igazodva cselekszenek, az egyének számára csupán azok a cselekvési lehetőségek és képességek jelentősek a cselekvési szituáció összetevőiként, amelyek megfelelnek a szereplehetőségeknek. A harmadik fejezetben (3.2Bb) láttuk, hogy a szereplehetőségek az adott szubjektum olyan feltételezett aktuális cselekvési lehetőségei, amelyek megfelelnek a szerepét alkotó szabályok elvárásainak, tehát amelyekre a szubjektum a rá vonatkozó intézményes szabályok szimbolikus értelmezése révén következtethet. Azt is hangsúlyoztuk, hogy a szereplehetőségek általában véve valóságos vagy csupán feltételezett, valamint a valóságos cselekvési lehetőségeken belül aktuális vagy potenciális cselekvési lehetőségek egyaránt lehetnek. A normatív funkció érvényesülése azonban eleve megköveteli, hogy a szereplehetőségek valóságos és aktuális cselekvési lehetőségek legyenek az egyének számára. Tehát olyan cselekvési lehetőségek, amelyek megvalósításához szükséges cselekvési képességekkel is rendelkeznek.

Korábban (2.1Ba) hangsúlyoztuk, hogy az intézmények egyfelől a cselekvések általános motívumának a meghatározása, másfelől a cselekvési szituációt képező cselekvési lehetőségek és képességek mint a szükségletkielégítés összetevői meghatározása révén határozzák meg az egyének cselekvéseit. A normatív funkció érvényesülése esetén azonban az egyén cselekvési szituációját képező saját cselekvési lehetőségei és képességei, valamint aktuális cselekvési lehetőségei eleve megfelelnek a szereplehetőségeknek, ezek a szereplehetőségek viszont megfelelnek a szabályoknak, illetve a normatív elvárásoknak. Az egyén számára csupán azok a cselekvési lehetőségek, illetve alternatívák jelentősek, amelyeket az intézményes szabályokból értelmezhet ki. Tehát a normatív funkciói érvényesülése esetén a cselekvéseket és az összetettebb jelenségeket magyarázhatjuk közvetlenül a szabályokból, eleve feltételezve, hogy a releváns cselekvési lehetőségek és képességek a szabályoknak felelnek meg.

(4) A normatív funkció érvényesülése esetén a cselekvéseket közvetlenül a cselekvő szubjektumra vonatkozó, tehát a szubjektum szerepét alkotó, és a szubjektum számára ismert intézményes szabályok határozzák meg. Mivel a szóban forgó funkció értelmében az egyének tudatosan az intézményes szabályok elvárásaihoz igazodva, és az elvárásoknak való megfelelés szándékával cselekszenek, a rájuk vonatkozó és számukra ismert szabályok elvárásaihoz kell tudatosan igazodniuk, és elvileg kizárólag ezekhez igazodhatnak, a másokra vonatkozó szabályok nem jelentősek számukra.

(5) Mivel az egyének a szabályokhoz igazodva és a szabályoknak való megfelelés szándékával cselekszenek, az intézmények által meghatározott cselekvések és összetettebb jelenségek megfelelnek az adott intézmények szabályainak. Elvileg nem csupán az adott cselekvőkre vonatkozó, hanem a másokra vonatkozó következmények is megfelelnek a szabályoknak. Tehát a normatív funkció érvényesülése feltételez egy normative egységes intézményt vagy intézményrendszert. Ha csupán egy adott intézmény funkcióit vizsgáljuk, más szabályok és intézmények hatásaitól elvonakoztatva, az adott intézmény szabályainak egységeseknek, ellentmondásoktól menteseknek kell lenniük. Ha viszont figyelembe vesszük az adott intézményen túl más szabályok és intézmények hatásait is, vagy eleve egy viszonylag összetett intézményrendszer funkcióit vizsgáljuk, a normatív funkció tiszta érvényesüléséhez a különböző szabályoknak és intézményeknek, illetve a különböző intézmények egyes szabályainak is harmonikusan, ellentmondásoktól mentesen kell illeszkedniük egymáshoz.

Itt már nem térünk ki annak a kérdésnek a részletes tárgyalására, hogy a szabályok és az intézmények funkcióira vonatkozó felfogások mennyiben tükrözik azt a felfogást, amely szerint az intézmények általában, illetve elvileg normatív funkcióik révén határozzák meg a cselekvéseket. A harmadik fejezetben (2.2Aa) láttuk, hogy a normativista szemléletmód képviselői a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodást előfeltételezik, tehát e felfogások szerint a szabályokból álló intézmények normatív funkciója érvényesül. Utaltunk arra (3.1Aa), hogy például Parsons felfogása szerint az intézmények olyan elvárásokból, szabályokból, illetve szerepekből épülnek fel, amelyek eleve megfelelnek az érvényességi körükbe eső egyének szükségleteinek. Következésképpen az egyének – személyes motívumaik által késztetve – eleve az intézményes elvárásoknak, szabályoknak és szerepeknek megfelelően cselekszenek.

Berger és Luckman – a normativista-kreativista szemléletmódot tükröző fenomenológiai tudásszociológiája – szerint az intézmények viselkedési mintákat alkotnak, amelyek bizonyos szituációkban befolyásolják, irányítják az egyének cselekvéseit. Az intézményekhez kapcsolódó szankciók hatása másodlagos, illetve utólagos, az elsődleges a „társadalmi ellenőrzés”, amelynek eredményeként az egyének elsajátítják a viselkedési mintákat. Pótlólagos szankciókra csak akkor van szükség, ha maguk az intézményesülési folyamatok nem biztosítják a cselekvések megfelelő irányítását. (Berger – Luckmann 1998: 83) Az említett szerzők azt elis-

merik, hogy a történetileg kialakult és objektívvá vált intézmények érvényesítése már szankciók alkalmazását is igényli, mivel feltétlenül biztosítani kell, hogy az egyének az adott intézményeknek megfelelően értelmezzék az egyes szituációkat. Ha azonban a szocializáció sikeres, akkor az egyének természetes módon az intézményeknek megfelelően viselkednek, és szankciókat csak ritkán kell alkalmazni. (I. m.: 92-93)

b) Az intézmények tényleges funkciói

A szociológiaelméleti irodalomban találkozhatunk olyan felfogásokkal, amelyek szerint az intézmények nem olyan módon határozzák meg a cselekvéseket, amit az intézmények normatív funkciójának nevezünk. Scott megkülönbözteti az intézmények normatív, szabályozó és kognitív oldalát. Az intézmény normatív oldala előíró és értékelő jellegű, és erkölcsi kötelezettséget foglal magában az intézménynek való megfelelésre. Az intézmény szabályozó (regulative) oldala tulajdonképpen az ellenőrzés képességét és az ellenőrzést foglalja magában, amelyhez az egyének kényszerűen, illetve instrumentális motívumok által motiválva alkalmazkodnak. A kognitív oldal főleg a valóság természetére vonatkozó elképzeléseket, tipizációkat és azokat a fogalmi kereteket foglalja magában, amelynek felhasználásával a cselekvők értelmet tulajdonítanak környezetüknek és cselekvéseiknek. Az említett szerző rámutat arra, hogy ezen oldalak közül az intézmények jellemző felfogásai vagy a normatív, vagy a szabályozó, vagy a kognitív oldalt hangsúlyozzák abból a szempontból, hogy az intézmények milyen módon befolyásolják az egyének cselekvéseit. (Scott 1995: 34-45)

Az intézmények normatív funkcióit elemezve mi az intézmények előbbi bekezdésben úgynevezett normatív oldalát hangsúlyoztuk. Láttuk azonban, hogy felfogásunk szerint az intézmények normatív funkciói elvileg olyan körülmények között érvényesülnek, amikor az intézmények érvényességi köreibbe eső cselekvések, és az intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek a cselekvő egyének számára a szükségletek tárgyait képezik. Amikor a következőkben az intézmények tényleges funkcióit elemezzük, a valóságban arra a működési módra gondolunk, amelyet az intézmények szabályozó (regulative) oldalát hangsúlyozó felfogások úgy jellemeznek, hogy az intézmények tulajdonképpen az ellenőrzés képességét és az ellenőrzést foglalják magukban, amelyhez az egyének kényszerűen, illetve instrumentális motívumok által motiválva alkalmazkodnak. Majd rámutatunk arra, hogy nagyrészt az intézmények kognitív oldalát hangsúlyozó felfogások is átértelmezhetőek oly módon, hogy segítenek megérteni az intézmények tényleges funkcióinak az érvényesülését.

Tehát a szociológiai irodalomban nagyrészt ismert, de elméleti szinten kidolgozatlan mechanizmusra, illetve működési módra gondolunk akkor, amikor a következőkben az intézmények tényleges funkcióiról beszélünk.

- Az *intézmény tényleges funkcióján* azt értjük, hogy az adott intézmény meghatározott cselekvési lehetőségeket és képességeket hoz létre a szükségletkielégítés összetevőiként, s az egyének nem közvetlenül az intézményes szabályokhoz, hanem a tényleges cselekvési lehetőségekhez és képességekhez racionálisan alkalmazkodva cselekszenek, többé vagy kevésbé a szabályoknak megfelelően vagy nem megfelelően.

Az intézmények általunk úgynevezett tényleges funkciói tulajdonképpen rejtettek, mégpedig főleg nem a köznap gondolkodás szintjén, a mindennapi cselekvők számára, hanem elméleti szinten a szociológia számára. Főleg nem az intézmények különböző következményei rejtettek, hanem tulajdonképpen az a mechanizmus rejtett, amelynek révén az intézmények bizonyos következményeket határoznak meg. A tényleges funkció fő jellemzőinek áttekintéséhez térjünk vissza a 4.1. táblázathoz, amelyben az intézmények normatív és tényleges funkcióinak a fő jellemzőit foglaltuk össze.

(1) A tényleges funkció érvényesülése a harmadik fejezetben (2.2Ba) úgynevezett racionális alkalmazkodást igényli az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének részéről. Láttuk, hogy amikor az egyének a szabályokhoz racionálisan alkalmazkodnak, akkor nem közvetlenül a szabályokhoz, hanem az adott szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségekhez és képességekhez alkalmazkodva cselekszenek.

Ezzel függ össze, hogy – a racionális alkalmazkodás érvényesülésének megfelelően – milyen körülmények között érvényesül az intézmények tényleges funkciója.

- Ha az intézmények érvényességi körébe eső cselekvések, és az intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek a cselekvő egyének számára a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit, vagy a szükségletek negatív tárgyait képezik, az adott cselekvések motívumainak az intézmények tényleges funkcióinak az érvényesülése felel meg.

A következőkben olyan intézmények tényleges funkcióinak az elemzésére helyezzük a hangsúlyt, amelyek érvényességi körébe eső cselekvések, és amelyek által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek a cselekvő egyének számára a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik. Ilyen intézményeket találunk tipikusan például a formálisan szervezett munkavégzés, a közigazgatás, a hivatali ügyintézés, a szervezett oktatás és tanulás vagy az úgynevezett politikai tevékenység területén. Például az adózásra vonatkozó jogszabályok, egy vállalat szervezeti és működési szabályzata, ösztönzési rendszere, egy egyetem tanulmányi és vizsgaszabályzata tényleges funkciója révén határozza meg az egyének cselekvéseit, és e cselekvések összegeződéseiként, rendszereiként vagy következményeiként értelmezhető összetettebb jelenségeket.

Funkció típusa	Funkció jellemzői			
	Alkalmazkodás és ellenőrzés	Funkciók elemi formái	Meghatározó szabályok	Funkciók szabályszerűsége
Normatív funkció	<i>Beleélő alkalmazkodás, másodlagosan jelentős ellenőrzés</i>	<i>Cselekvésekre vonatkozó funkciók</i>	<i>Szubjektumra vonatkozó és ismert szabályok</i>	<i>Szabályoknak megfelelő funkciók</i>
Tényleges funkció	<i>Racionális alkalmazkodás, elsődlegesen jelentős ellenőrzés</i>	<i>Cselekvésekre és más formai létezőkre vonatkozó funkciók</i>	<i>Szubjektumra és másokra vonatkozó, ismert és nem ismert szabályok</i>	<i>Szabályoknak megfelelő és/vagy nem megfelelő funkciók</i>

4.1. táblázat: A normatív és a tényleges funkció jellemzői

(2) A tényleges funkció érvényesülése esetében elsődleges jelentőségű az ellenőrzés, amin azt értjük, hogy ellenőrzésre eleve szükség van az alkalmazkodásra irányuló szándék kiváltása és fenntartása szempontjából is. A harmadik fejezetben (2.2Bb) hangsúlyoztuk, hogy racionális alkalmazkodás esetén az ellenőrzésnek – az úgynevezett konvencióktól eltekintve – jelentős szerepe van abból a szempontból, hogy az intézmények milyen cselekvési lehetőségeket és képességeket hoznak létre, és ezáltal milyen cselekvéseket és összetettebb jelenségeket határoznak meg. Ebből következik, hogy az intézmények tényleges funkcióinak az elemzésében érdemben figyelembe kell vennünk azt, hogy az ellenőrzés általában többé vagy kevésbé tökéletlen. A harmadik fejezetben (2.1Ab), az ellenőrzés fogalmának a tárgyalásánál már utaltunk arra, hogy minél közvetettebb az ellenőrzés, általában annál tökéletlenebb. Ebben az esetben az ellenőrzés megfelelő szankciói olyan instrumentális vagy közvetlen kényszerítő szankciók, amelyek a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit, vagy a testi szükségletek negatív tárgyait képezik az egyének számára.

(3) Az intézmények tényleges funkcióinak a magyarázatában figyelembe kell vennünk az intézmények különböző formai létezőkre vonatkozó funkcióit. Az intézmények tényleges funkciójának a kiemelt rövid definíciójában azt hangsúlyoztuk, hogy az intézmények létrehoznak, illetve meghatároznak bizonyos cselekvési lehetőségeket és képességeket, s az egyének ezekhez igazodva cselekszenek. De a cselekvési lehetőségekkel és képességekkel összefüggésben figyelembe vesszük az intézmények olyan funkcióit is, amelyek egyrészt a cselekvések előfeltételeit, másrészt a cselekvések várható következményeit képező dolgokra és állapotokra, valamint más egyénekre és csoportokra irányulnak. A második fejezetben (1.2Bb) láttuk ugyanis, hogy a cselekvési szituációt képező cselekvési lehetőségek és ké-

pességek fogalmaiban figyelembe vesszük mindazokat a különböző természetű körülményeket (dolgozat és állapotokat, más egyéneket és csoportokat, már megvalósult cselekvéseket, valamint a jelképi természetű létezőket), amelyek relevánsak egy adott általános motívum szempontjából.

(4) Fentebb láttuk, hogy a normatív funkció érvényesülése esetén a cselekvéseket közvetlenül a cselekvő szubjektumra vonatkozó, tehát a szubjektum szerepét alkotó intézményes szabályok határozzák meg. A tényleges funkció érvényesülése esetén a tényleges cselekvési lehetőségeket és képességeket, s ezek révén a cselekvéseket – valamint a cselekvésekből felépült, illetve a cselekvések rendszereiként vagy következményeiként értelmezhető jelenségeket – nem csupán kifejezetten az adott egyénekre vonatkozó intézményes szabályok határozzák meg. Hanem nagyrészt más olyan egyénekre vonatkozó szabályok, akikkel az adott egyének kölcsönhatásban állnak, különösen az ellenőrzést végző egyénekre vonatkozó, és az ellenőrzés módját meghatározó szabályok. Tehát a racionálisan alkalmazkodó egyének a cselekvési lehetőségek és képességek felmérésében és cselekvéseikben nagyrészt nem a rájuk vonatkozó intézményes szabályokhoz, hanem a másokra vonatkozó szabályokhoz, különösen az ellenőrzés módját meghatározó szabályokhoz, illetve még inkább az ellenőrzés valószínűsíthető módjához alkalmazkodva cselekszenek.

Láttuk, hogy az intézmények normatív funkcióit a cselekvő egyének számára ismert szabályok határozzák meg. Ezzel szemben a tényleges funkció érvényesülése esetén a cselekvési lehetőségeket és képességeket az érvényesnek tekinthető intézmények érvényesnek tekinthető szabályai határozzák meg, függetlenül attól, hogy ezeket az adott egyének ismerik vagy nem. Az egyéneknek elvileg csupán a tényleges cselekvési lehetőségeket és képességeket kell megfelelően ismerniük ahhoz, hogy az adott cselekvési szituációban a szabályokhoz racionálisan alkalmazkodva cselekedjenek. Ha a cselekvő egyének ismerik a releváns szabályokat, ez lehetővé teszi számukra, hogy jobban megismerjék az e szabályok által meghatározott cselekvési lehetőségeket és képességeket is. Azonban e cselekvési lehetőségek és képességek megismeréséhez nem kell feltétlenül ismerniük magukat a szabályokat is. Az intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségekre és képességekre vonatkozó ismereteiket a cselekvő egyének nagyrészt nem a szabályok értelmezése révén, hanem a mindennapi tapasztalás és mások tapasztalatainak az átvétele útján szerzik. Azaz az intézmények tényleges funkcióik révén nem csupán az egyéneknek abban a körben határozzák meg a cselekvéseket és az összetettebb jelenségeket, amely körben az adott egyének kultúrájának az alkotórészeit képezik.

Tényleges funkciói tehát a cselekvő egyének számára nem ismert szabályoknak is vannak, és az ilyen szabályok is lényeges hatással vannak cselekvéseikre, illetve cselekvéseik következményeire. Például, ha valaki benyújtott egy pályázatot, mondjuk egy állás elnyerésére, a pályázat elbírálására vonatkozó szabályok akkor is meghatározzák e cselekvésének a következményeit, ha nem ismeri ezeket a sza-

bályokat, de nagyrészt már eleve meghatározták releváns cselekvési képességeit, és ezáltal aktuális cselekvési lehetőségeit is. Az egyének esetenként csak találgathatják, hogy miféle és kik által létrehozott és fenntartott szabályok húzódnak meg amögött, hogy bizonyos cselekvéseiket más egyének részéről rendszeresen ilyen vagy olyan válasz követi. A valóságban az egyének a számukra releváns, a cselekvési szituációik alkotórészeit képező cselekvési lehetőségeket és képességeket meghatározó szabályoknak gyakran csak az elenyésző hányadát ismerik.

A szociológiaelméletben a kreativista szemléletmód, valamint a szervezet-szociológiában az intézményes elmélet egyes képviselői hangsúlyozzák, hogy az egyének gyakran olyan természetesen viselkednek bizonyos módon, hogy más típusú viselkedés eleve elképzelhetetlen számukra, a megszokást követik, magától értetődőnek veszik, hogy „ezeket a dolgokat a mindennapokban így csináljuk”. Az egyének például nagyrészt csak utánozzák azokat a személyeket, akiket a tevékenység egy adott területén sikereknek tartanak. (Scott 1995: 44-45) A cselekvések ilyen magyarázatához rendszerint az intézmény – kreativista szemléletmódra jellemző – kognitív felfogása kapcsolódik, amely szerint az intézmény a valóság természetére vonatkozó elképzeléseket, tipizációkat, és azokat a fogalmi kereteket foglalja magában, amelyek felhasználásával a cselekvők értelmet tulajdonítanak környezetüknek és cselekvéseiknek.

Ha megmaradunk az intézmény általunk meghatározott fogalmánál, amelyet a harmadik fejezetben (3.1Ab) határoztunk meg, és figyelembe vesszük az intézmények tényleges funkcióit, észre kell vennünk, hogy az intézmények tényleges funkciói nagyrészt a fenti bekezdésben említett, a kreativista szemléletmód képviselői által hangsúlyozott módon érvényesülnek. A fogalmaink szerinti intézmények létrehoznak, illetve meghatároznak bizonyos cselekvési lehetőségeket és képességeket mint a szükségletkielégítés összetevőit, s az egyének közvetlenül e cselekvési lehetőségekhez és képességekhez alkalmazkodva cselekszenek, miközben esetleg nincs is tudomásuk azokról az intézményekről, illetve szabályokról, amelyek meghatározzák cselekvéseiket. Az egyének a mindennapokban nagyrészt természetes módon, magától értetődően cselekszenek úgy, ahogyan értelmesnek tartják. Ez azonban nem jelenti egyben azt is, hogy cselekvéseiket lényegében véve a konkrét szituációkhoz kapcsolódó értelmezéseik határozzák meg, ahogyan azt a kreativista szemléletmód képviselői feltételezik. Szokásszerű értelmezéseik, tipizációik tulajdonképpen a tényleges cselekvési lehetőségekre és képességekre vonatkozó tapasztalataikat tükrözik, ezeket a cselekvési lehetőségeket és képességeket viszont az emberi tevékenység bizonyos területein jellemzően intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg.

(5) Míg az intézmények normatív funkciói eleve megfelelnek az adott intézmények szabályainak, az intézmények tényleges funkciói elvileg csak esetlegesen felelnek meg az intézményes szabályoknak. Az intézmények tényleges funkciói elvileg vagy megfelelnek, vagy nem, illetve többnyire részben megfelelnek, részben nem azon intézmények szabályainak, amelyek létrehozták az adott cselekvéseket,

illetve összetettebb jelenségeket. E kérdéssel a következő alcím keretében majd részletesen foglalkozunk.

A tényleges funkció érvényesüléséhez tehát nem kell előfeltételeznünk egy ellentmondásmentes intézményrendszert, illetve szabályrendszert, mivel az egyének nem közvetlenül a szabályokhoz igazodva, és nem feltétlenül a szabályoknak megfelelően cselekszenek. Ha ragaszkodnánk ahhoz az előfeltételezéshez, hogy az intézmények tényleges funkciói megfelelnek az intézményes szabályoknak, homogén és ellentmondásmentes szabályrendszert, és tökéletes ellenőrzést kellene előfeltételeznünk. Amellett, hogy ez az előfeltételezés nagyon távol állna a valóságtól, számunkra nem járna semmilyen előnyös elméleti következményekkel. Tehát elvileg is figyelembe vesszük azt, hogy a valóságban az emberi élet meghatározott területein érvényesnek tekinthető különböző intézmények nagyrészt nem egymeműek, és nem ellentmondásmentesek, hanem nagyrészt egymásnak ellentmondó szabályokat foglalnak magukban.

c) A tényleges funkciók és a szabályszerűség

Ha az intézmények normatív és tényleges funkciói következményeiket tekintve a valóságban általában egybeesnének, e két funkció megkülönböztetésének tapasztalati szempontból nem lenne különösebb jelentősége. A szóban forgó két funkció megkülönböztetése különösen azért lényeges, mert az intézmények tényleges funkciói az intézményes szabályoknak megfelelő vagy a szabályoktól eltérő funkciók egyaránt lehetnek.

- Az intézmények tényleges funkcióik révén elvileg egyaránt létrehozhatnak, illetve meghatározhatnak olyan cselekvési lehetőségeket és képességeket, és ezáltal olyan cselekvéseket és jelenségeket, amelyek megfelelnek, vagy amelyek nem felelnek meg, vagy amelyek részben megfelelnek, részben nem a szereplehetőségeknek, illetve az adott intézmények szabályainak.

A félreértések elkerülése végett hangsúlyozzuk, hogy a szabályoknak nem megfelelő tényleges funkció esetében nem, illetve nemcsak arról van szó, hogy adott intézmények létrehoznak olyan cselekvéseket és összetettebb jelenségeket, amelyek ellentmondanak más intézmények szabályainak. Az viszont első pillantásra talán valószínűtlennek tűnik, hogy az intézmények saját szabályaiknak nem megfelelő vagy ellentmondó cselekvéseket is létrehoznak, illetve meghatároznak.

Egy intézmény tényleges funkciója és elképzelhető normatív funkciója egybeeshet, azaz a tényleges funkció a szabályoknak és a szabályokat tükröző szereplehetőségeknek megfelelhet, amennyiben az adott intézmény az intézményes szabályoknak megfelelő cselekvési lehetőségeket és képességeket hoz létre, és így közvetve is a szabályoknak megfelelő cselekvésekre motiválja az egyéneket. Azonban igen gyakran, sőt talán többnyire, az intézmények tényleges funkciói nem felelnek meg vagy ellentmondanak az intézményes szabályoknak és a szerep-

lehetőségeknek azáltal, hogy az adott intézményes szabályoknak nem megfelelő vagy azoknak ellentmondó cselekvési lehetőségeket és képességeket hoznak létre.

A köznapi tapasztalás szintjén elég nyilvánvaló, hogy az intézmények saját szabályaiknak ellentmondó cselekvéseket és jelenségeket is meghatároznak. Magyarországon az 1990-es évek elején, a rendszerváltás folyamán különösen nyilvánvalóvá vált például, hogy – más meghatározó tényezőkkel összefüggésben – szakmailag megalapozottnak tűnő törvények tették lehetővé egyes állami vállalatok, szervezetek valóságos kifosztását, az állami és szervezeti vagyon nagy részének széthordását, a büntető szankciók vállalásának veszélye nélkül. A törvények ugyanis olyan intézményes közegben és olyan viszonyok között érvényesültek, amelyek nagyrészt érvénytelenítették vagy a visszajukra fordították azok előírásait.

- Alapvetően a következő tényezők térítik el az intézmények tényleges funkcióit az intézményes szabályoktól: (1) a szabályokhoz való racionális alkalmazkodás, (2) a szabályok értelmezési problémái, (3) a szabályok közötti normatív ellentmondások, (4) az ellenőrzés ellentmondásai és tökéletlensége, (5) az intézmények fedezete és érvényessége.

(1) Az intézmények szabályoknak nem megfelelő funkciói nagyrészt eleve abból következnek, hogy az egyének a szabályok funkcióihoz mint a szükségletkielégítés eszközeihez és feltételeihez (vagy a szükségletek negatív tárgyaihoz) igazodnak, és ezért racionálisan alkalmazkodnak a szabályokhoz. Tehát az egyének elvileg csak annyiban cselekszenek az intézményes szabályoknak megfelelően, amennyiben a számukra legkedvezőbb, vagy legalább kielégítő alternatívák megfelelnek ezeknek a szabályoknak. Azonban, hogy ha az egyének bizonyos szabályokkal ellentétesen cselekszenek, gyakran és nagyrészt akkor is az adott szabályok, illetve intézmények határozzák meg a cselekvéseiket, de más szabályokkal és intézményekkel szoros összefüggésben. Például a szabályok „kijátszása” vagy a szabályokkal való „visszaélés” esetében is meghatározzák a cselekvéseket azok a szabályok, amelyeket kijátszottak vagy amelyekkel visszaéltek. Ha a kereskedő oly módon sérti meg az adózásra vonatkozó szabályokat, hogy nem ad számlát, és kettős könyvelést vezet olyan értelemben, hogy saját könyvelésétől eltér az adóhatóságnak szánt könyvelés, e cselekvéseit – más szabályokkal összefüggésben – nagyrészt akkor is az adózásra vonatkozó szabályok határozzák meg, ha a szándéka e szabályok „kijátszására” irányul. Vagy ha a vezető „visszaél” a szabályokkal, és hatáskörét személyes haszonszerzésre használja fel, e szabályok akkor is meghatározzák cselekvéseit, hiszen ezek tették aktuálisan lehetővé a személyes haszonszerzést.

(2) Második meghatározó tényezőként a szabályok értelmezési problémáit említettük. A szabályok olyan általános elvárásokból állnak, amelyek az előre látható tipikus körülmények közötti cselekvésekre vonatkoznak. Az intézményes szabályok egy részének az egységes értelmezése az adott intézmények fedezetével rendelkező és az intézmények érvényességi körébe eső egyének részéről rendszerint

nem jelent problémát. Sajátos körülmények között azonban a szabályok gyakran eleve különbözőképpen értelmezhetőek, és az egyes egyének nagyrészt különbözőképpen is értelmezik azokat. Különösen valószínű a szabályok olyan értelmezése, amely eltér a szabályalkotó eredeti szándékának megfelelő értelmezéstől, ha a racionális alkalmazkodásnak (az érintettek érdekeinek) nagyobb mértékben megfelel a szándékos félreértelmezés, mint a többé vagy kevésbé magától értetődő értelmezés. Bár a jogszabályok megfogalmazása során e problémát a jogalkotók általában igyekeznek kiküszöbölni, de e problémától a jogszabályok sem mentesek. A jogszabályok bár tulajdonképpen problémamentesen értelmezhetőek a közönséges vagy tipikus esetekben, de bizonyos esetekben meghatározatlannak bizonyulnak, alkalmazhatóságuk kérdésessé válik. (Lásd pl.: Hart 1995: 147-159; Kulcsár 1997: 271)

(3) Az intézmények nagyrészt a szabályok közötti normatív ellentmondásokkal összefüggésben határoznak meg az intézményes szabályoknak nem megfelelő vagy ellentmondó cselekvéseket és más jelenségeket. Egy intézmény vagy intézményes szabály általában nem elszigetelten, hanem más intézményekkel és intézményes szabályokkal szorosan összefonódva hat, s ezek a szabályok többé-kevésbé normatív is ellentmondhatnak egymásnak. Az egymásnak ellentmondó intézményes szabályok egymással kölcsönhatásban gyakran olyan cselekvési lehetőségeket és képességeket hoznak létre, amelyek nagyrészt nem felelnek meg sem az egyik, sem a másik intézményes szabálynak. Különösen valószínű normatív ellentmondás a különböző természetű intézmények között. Például a társadalmi szervezetekben a nem formális intézmények nagyrészt épp a formális intézményekkel szemben, azok szabályait megkérdőjelezve jönnek létre. Másik példával élve, egyes szerzők a jogrendszer pluralizmusaként értelmezik azt, hogy egy társadalomban együtt és egymást áthatva létezhet a hivatalos jogrendszer és a tradicionális szabályrendszer, s a tradicionális szabályrendszer is tartalmaz intézményeket. (Kulcsár 1987: 422-433; Kulcsár 1989: 96-113) De normatív ellentmondások elvileg egyneműnek tekinthető intézményeken, illetve intézményrendszereken belül is lehetségesek, például a jogszabályok sem mentesek a normatív ellentmondásoktól. (Kulcsár 1997: 119, 205)

Az intézményes szabályok közötti normatív ellentmondások esetenként könnyen feloldhatók, amennyiben az érintett egyének részéről adott a feloldásukra irányuló szándék. Azonban mivel az egyének a szabályokhoz racionálisan alkalmazkodnak, ennek megfelelően gyakran nem a normatív ellentmondások lehetőség szerinti kiküszöbölésére, hanem épp ellenkezőleg, azok kihasználására, és esetleg a szabályok szándékos félreértelmezésére töreksenek.

A korábban (1.1Bb) kvázi-formális intézményeknek nevezett intézmények egyes szabályai közötti normatív ellentmondások részben már az intézmények formális megfogalmazásakor beépülhetnek az adott intézményekbe. Láttuk, hogy a formális intézmények jogi vagy jogszerű intézmények, amelyeknek a szabályai elvileg nem mondhatnak ellent általában a jogszabályoknak, a tételes jogszabályok

viszont nem lehetnek ellentétesek az alkotmányos szabályokkal. Az írott szabályok megfogalmazásában tehát a szabályalkotókat korlátozzák az általánosabb formális szabályok, amelyekhez azonban nem feltétlenül kapcsolódik az érvényesítésükre irányuló szándék. Tehát egyrészt írásban megfogalmazódhatnak olyan látszólagos szabályok is, amelyek már megfogalmazásuk pillanatától kezdve nem tekinthetők érvényeseknek. A szabályalkotók ugyanis csak arra való tekintettel fogalmazták meg az adott elvárásokat, hogy látszólag megfeleljenek az általánosabb szabályoknak. Másrészt nem formálisan megfogalmazódnak olyan szabályok, amelyeket a szabályalkotók nem írhatnak le, mert átfogóbb formális, illetve írott szabályoknak nem felelnek meg, viszont szándék kapcsolódik az érvényesítésükhöz.

(4) Az intézmények tényleges funkcióit elemezve említettük, hogy a cselekvési lehetőségeket és képességeket nagyrészt nem az adott cselekvő szubjektumra vonatkozó intézményes szabályok, hanem az ellenőrzést meghatározó, ezért eleve másokra vonatkozó szabályok hozzák létre. Az intézményes szabályok elvárásai és nagyrészt az ellenőrzés valószínűsíthető módja által meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek között viszont igen nagymértékű eltérések és ellentmondások is lehetnek. Az egymással összefonódva ható intézmények, intézményes szabályok ellenőrzési módszerei különbözhetnek abból a szempontból is, hogy milyen mértékben elégségesek ezen intézmények, illetve szabályok tényleges érvényesítéséhez. Így egyes szabályok érvényesülnek, de az ezekkel szorosan összefüggő más szabályok nem, s ezáltal a visszajükra fordulnak az előbbi szabályok hatásai is. Például egy adott intézményes szabály a felsőbb vezetőt felruhazza azzal a döntési jogosultsággal, hogy előléptetheti beosztottait, s az ehhez kapcsolódó másik szabály előírja azt, hogy az előléptetés során a szaktudást és a tényleges munkateljesítményt kell figyelembe vennie. Nos, az előbbi szabály tényleges érvényesülésének az ellenőrzése nem jelent különösebb problémát, az utóbbi szabály érvényesülésének az ellenőrzése viszont nagyrészt kijátszható, s így az adott vezető tulajdonképpen tetszése szerint léptetheti elő beosztottait.

(5) Végül a legfőbb tényező az, hogy az intézmények fedezetét és ezáltal érvényességét alapvetően az általuk létrehozott intézményes viszonyok határozzák meg. E viszonyokat – amelyekkel majd a tizedik fejezetben foglalkozunk – alapvetően maguk az intézmények hozzák létre, de együttesen és egymással szoros összefüggésben. Tehát egy adott intézménytől vagy intézményes szabálytól ezek a viszonyok tulajdonképpen függetlenül léteznek, s alapvetően ezek a viszonyok határozzák meg, hogy az egyes intézmények és intézményes szabályok milyen mértékű fedezettel rendelkeznek, és ezzel összefüggésben mennyiben tekinthetők egyáltalán érvényeseknek. Egy adott intézményrendszer intézményei és intézményes szabályai nagyrészt feltételezik egymás érvényességét és tényleges érvényesülését. Tehát az egyes intézmények és intézményes szabályok fedezetének és érvényességének a hiányosságai többé vagy kevésbé befolyásolják más intézmények és intézményes szabályok érvényességét is.

A valóságban meglehetősen általános jelenség, hogy a cselekvések nagyrészt nem felelnek meg azon intézmények szabályainak, amelyek érvényességi körébe esnek, és amelyek tényleges funkcióiként értelmezhetőek. Még a normativista szemléletmód egyes képviselői is úgy gondolják, hogy az eleve adottaknak tekinthető szabályok szempontjából a társadalmi életre jellemzőbbek a szabályoknak nem megfelelő, mint a szabályoknak megfelelő cselekvések. Például Alexander szerint „Nem csoda hát, hogy bármely társadalomban rendkívül kicsi az esély a szereppel (és a szabályokkal – F. Z.) való teljes azonosulásra, s a deviancia forrásai túláradó bőségben vannak jelen.” (Alexander 1996: 66) A szabálysértő cselekvéseknek ez a bősége eleve megkérdőjelezi azt a felfogást, amely szerint az intézmények normatív funkcióik révén határozzák meg a cselekvéseket és az összetettebb jelenségeket, de nem kérdőjelezi meg az általunk itt képviselt felfogást.

Az intézmények szabályoknak nem megfelelő tényleges funkcióit azonban nagyrészt elfedi az egyéneknek az a törekvése, hogy az érvényesnek és/vagy kívánatosnak tekinthető szabályoknak való megfelelés látszatát keltsék abban az esetben is, ha cselekvéseik többé vagy kevésbé nem felelnek meg ezeknek a szabályoknak. A harmadik fejezetben (1.2Ab) már utaltunk Goffman szereptávolításra és szerepjátásra vonatkozó elméletére. Az említett szerző megkülönbözteti az „előadás”, illetve a magatartás homlokzatát (front stage), amely közvetlenül hozzáférhető az értelmezés számára, a magatartás színpad mögötti (back stage) részétől. (Goffman 1981: 109-113) Felfogása szerint a szabályok főleg a magatartás homlokzatát, nem az egész magatartást határozzák meg. Mégpedig azért, hogy a szabályok nagyrészt arra készítetik az egyéneket, cselekvéseik, illetve magatartásuk azon vonatkozásait igazítsák a szabályokhoz, amelyek a „közönség” számára közvetlenül értelmezhetőek. (I. m.: 13) Az egyének magatartása rendszerint többé vagy kevésbé eltér a foglalkozásuk szerinti szereplehetőségektől, illetve az intézményes szabályoktól. De a mindennapi életben megfigyelhető az egyének részéről az a hajlandóság, hogy „amit rendszerint tesznek, azt olyasvalamivé alakítsák, amit tenni kellene.” (I. m.: 22) Az egyének kialakítják a „benyomáskezelés” bizonyos technikáit azért, hogy kedvező benyomásokat alakítsanak ki közönségükben, és elrejtseik cselekvéseik bizonyos vonatkozásait és bizonyos személyes tulajdonságaikat. (I. m.: 133-170) „Ezért ha az egyén megjelenik mások előtt, szerepjátása általában magában foglalja és példázza a társadalom hivatalosan elfogadott értékeit, méghozzá tulajdonképpen nagyobb mértékben, mint egész viselkedése.” (I. m.: 126)

Mint a harmadik fejezetben (1.2Ab) említettük, azzal a kérdéssel Goffman nem foglalkozik, hogy hogyan jellemezhető a valóságos magatartás egésze, amelyhez képest a magatartás homlokzata, azaz a szituáció más résztvevői számára közvetlenül értelmezhető része jelentős mértékben csupán csalóka látszat. Minket viszont főleg az a kérdés érdekel, hogy hogyan jellemezhető és milyen tényezők által meghatározott a valóságos magatartás egésze. Goffman szóban forgó elméletére majd azután térünk vissza a tizenkettedik fejezetben, a társadalmi magatartás meghatározottságát vizsgálva, miután ezt a kérdést már kielégítő mértékben tisztáztuk.

Az etnometodológia egyes képviselői szintén felhívják a figyelmet arra, hogy a társadalmi élet területén a szabályoknak való megfelelés nagyrészt csupán csalóka látszat, de azt nem veszik észre vagy elhanyagolják, hogy ennek ellenére szabályok, illetve intézmények határozzák meg a cselekvéseket, tényleges funkcióik révén. Garfinkel etnometodológiai felfogása szerint az egyének cselekvéseit adott körülmények között nem olyan szabályok határozzák meg, amelyek cselekvéseiktől függetlenül eleve adottak. A társadalmi jelenségek társadalmilag szervezett közös gyakorlatok esetleges eredményei. Az egyének úgy szervezik tevékenységüket, hogy az mások számára elfogadhatónak, megfelelőnek, igazolhatónak tűnjön. Tehát ha valami egy cselekvés vagy jelenség okának, értelmének, magyarázatának tűnik, ez azért van, mert az érintettek szándékosan ezt a látszatot keltik. (Garfinkel 1967: 31-34; ford. 2000: 375-377)

Mint láttuk, felfogásunk szerint az intézmények tényleges funkcióik révén létrehozhatnak, illetve meghatározhatnak olyan cselekvéseket és jelenségeket is, amelyek nem felelnek meg az adott intézmények szabályainak. E felfogás szerint tehát a szabályokhoz való alkalmazkodás és a szabályoknak való megfelelés esetlegesen esik egybe. Ezzel szemben – Goffman fentebb említett elméletétől eltekintve – úgy tűnik, hogy a szociológiai irodalomban alkalmazkodás és megfelelés között, illetve a szabályok általi meghatározottság és a szabályoknak való megfelelés között nem tesznek különbséget. Úgy tűnik, hogy általában véve a különböző szemléletmódok képviselői magától értetődőnek tekintik, hogy amennyiben az egyének alkalmazkodnak a szabályokhoz, annyiban cselekvéseik eleve megfelelnek az adott szabályoknak. Kifejezetten nem fogalmazódik meg az a kérdés, hogy az egyének alkalmazkodhatnak-e oly módon a szabályokhoz, hogy cselekvéseik nem felelnek meg azoknak a szabályoknak, amelyek ilyen értelemben meghatározzák cselekvéseiket. Abból a szempontból megoszlanak a nézetek, hogy a szabályoknak megfelelő cselekvéseket milyen módon határozzák meg a szabályok. Abban a kérdésben azonban egyetértenek az előbbi szempontból különböző felfogások képviselői is, hogy a szabályoknak nem megfelelő cselekvéseket nem a szabályok határozzák meg, illetve nem azok a szabályok, amelyeknek nem felelnek meg.

A normativista szemléletmódot képviselő elméletek szerint a szabályoknak nem megfelelő, a szabályoktól eltérő (deviáns) cselekvéseket alapvetően az határozza meg, hogy az egyének a szocializáció során nem sajátították el kellő mértékben az adott szabályokat. Például Parsons szerint a szocializáció az a folyamat, amelyben az egyének megtanulják a megfelelő szerepirányultságokat az egymást kiegészítő kölcsönhatásokban. A kölcsönhatások egyensúlya felbomlik és kialakul a devianciára irányuló hajlandóság, ha az egyének nem tanulják meg a megfelelő irányultságokat, ha az adott szituációban új tanulási problémák merülnek fel, vagy ha változott a cselekvők személyisége. (Parsons 1951: 205-206)

A normativista szemléletmód képviselőinek azonban szembesülniük kell azzal a problémával, hogy a valóságban a cselekvések igen gyakran nem felelnek meg azon intézmények szabályainak, amelyek tényleges funkcióiként értelmezhetők.

Az intézmények normatív funkcióinak az érvényesülését feltételezve, a szabályoktól való eltérést a normativista szemléletmód képviselői a deviancia meghatározó tényezőivel, főleg a szocializáció hiányosságaival magyarázzák, viszont nem tekinthetnek szinte mindenkit deviánsnak, mert ezzel eleve megkérdőjeleznék saját szemléletmódjuk érvényességét. Tehát hajlamosak lehetnek arra, hogy akkor is találjanak olyan szabályokat, amelyeknek megfelelnek a megfigyelt cselekvések, és amelyek normatív funkcióiként értelmezik, amikor ezek a cselekvések ellentmondanak azon intézmények szabályainak, amelyek felfogásunk szerint valójában meghatározták azokat. Például ha bizonyos cselekvések nyilvánvalóan ellentmondanak bizonyos formális vagy kvázi-formális szabályoknak, bizonyára lehet találni olyan nem formális szabályokat, amelyeknek viszont megfelelnek, és látszólag e szabályok normatív funkcióiként értelmezhetők. Nagyrészt ezzel függ össze, hogy a normativista szemléletmód képviselői valóságos jelentőségükhöz képest leértékelik a formális szabályokat, és felértékelik a nem formális, különösen az erkölcsi szabályokat. Az erkölcsi szabályok ugyanis nagyrészt már eleve a megfigyelhető cselekvéseket és jelenségeket tükrözik, ahogyan azt majd a tizedik fejezetben, a társadalmi erkölcs tárgyalásánál láthatjuk.

A strukturalista felfogás képviselői a szabályoknak nem megfelelő cselekvéseket az objektív, illetve tényszerű társadalmi viszonyokból magyarázzák, amelyeket elvileg a szabályoktól függetlenül értelmeznek. Például Lockwood elfogadja a normativista felfogást arra vonatkozóan, hogy a normatív rendnek, azaz a szabályoknak megfelelő cselekvéseket a szabályok határozzák meg. De felfogása szerint figyelembe kell venni a társadalmi cselekvések alaptényezőit is, amelyek a munkamegosztásban rejlenek, és amelyek eltérő életesélyeket határoznak meg, és nem-normatív (a szabályoknak nem megfelelő) érdekeket és motivációkat hoznak létre. (Lockwood 2000) Konfliktuselméletében Rex nem tételez fel eleve a szabályoknak megfelelő cselekvéseket, figyelembe veszi a szabályoknak nem megfelelő cselekvéseket is, sőt az utóbbiakat hangsúlyozza. Nem veti fel azonban azt a kérdést, hogy a szabályoknak nem megfelelő cselekvéseket mennyiben és milyen módon határozhatják meg mégis a szabályok. Felfogása szerint az elvárásoknak, illetve a szabályoknak nem megfelelő cselekvések eredhetnek abból, hogy (1) nem sikeres az elvárások közlése, (2) a másik fél kisebb vagy nagyobb mértékben félreérti ezeket az elvárásokat, (3) nem tartja elfogadhatónak az elvárásokat, (4) nem motivált az elvárások teljesítésére. (Rex 1981: 5-7) Az egyének az erők egyensúlyának függvényében cselekszenek a szabályoknak megfelelően, vagy abban az esetben, ha a szabályoknak való megfelelés az érdekükben, különösen ha anyagi érdekükben áll. (Rex 1981: 9) Tehát az érdekek és az erők határozzák meg a szabályoknak nem megfelelő cselekvéseket is, az érdekek és az erők viszont e felfogás szerint a szabályoktól függetlenül léteznek.

Az individualista szemléletmód képviselőinek igazat kell adnunk abból a szempontból, hogy a cselekvések és kölcsönhatások – a társadalmi élet szférájában – általában olyan nagymértékben eltérnek egy eleve létezőként feltételezhető

szabályrendszer szabályaitól, hogy e szabályokból, csupán jelentésüket figyelembe véve nem magyarázhatók. Azonban ebből tévesen vonják le azt a következtetést, hogy nem az intézmények és szabályok határozzák meg a társadalmi cselekvéseket és kölcsönhatásokat, mert tulajdonképpen nem ismerik fel az intézményeknek azt a funkcióját, amit mi az intézmények tényleges funkciójának nevezünk, és amelyek a szabályoknak ellentmondó cselekvéseket is meghatározhatnak.

Ha figyelembe vesszük az intézmények tényleges funkcióit, amelyek olyan cselekvéseket és jelenségeket határoznak meg, amelyek vagy megfelelnek az intézményes szabályoknak, vagy nem, az individualista elméletek által a szabályok szempontjából esetlegesnek, meghatározatlannak tartott jelenségek két körét különíthetjük el. Egyrészt azokat, amelyek bár nem felelnek meg az intézményes szabályoknak, de az intézmények tényleges funkciói által meghatározottak. Másrészt azokat, amelyek az intézmények által valóban meghatározatlanok, akár az intézmények normatív, akár tényleges funkcióit vesszük figyelembe. Minket az utóbbi cselekvések és jelenségek elméleti szempontból nem érdekelnek, s felfogásunk szerint elméleti szinten nem képezik a szociológia tárgyát, ahogyan azt majd később (3.2Ab) látjuk.

B) Az intézmények szándékolt és nem szándékolt funkciói

a) A szándékolt és a nem szándékolt funkció fogalma

A következőkben megkülönböztetjük az intézmények szándékolt és nem szándékolt funkcióit, majd azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy milyen összefüggés van a funkciók e típusai, és az előbbieken megkülönböztetett normatív és tényleges funkciók között. Ha a szóban forgó két megkülönböztetés a valóságban egybeesne, közülük valamelyik tapasztalati szempontból felesleges lenne, de elméleti szempontból sem lenne különösebben érdekes. Azonban mind a normatív, mind a tényleges funkciók szándékolt vagy nem szándékolt funkciók egyaránt lehetnek. A két megkülönböztetésnek lényegesen eltérő a szempontja, és e két megkülönböztetés tapasztalati szempontból is különböző funkciókra utal.

Az intézmények funkcióinak a szóban forgó megkülönböztetésében az intézmények funkcióin belül a következményekre, illetve a szándékok és a következmények megfelelésére vagy nem megfelelésére helyezzük a hangsúlyt. Robert K. Mertonhoz kapcsolódva teszünk különbséget a szándékolt és a nem szándékolt funkciók között, de a szándékolt funkciókon belül majd két típust különböztetünk meg. Merton szerint a funkciók azok a következmények, amelyek hozzájárulnak egy adott rendszer megszilárdulásához vagy rugalmasságához. A diszfunkciók pedig azok a következmények, amelyek csökkentik a rendszer szilárdságát vagy rugalmasságát. (Merton 1980: 200-201) Az a rendszer vagy egység, amelyre a következményeket vonatkoztatjuk, felfogása szerint lehet egy adott egyén, egyének bizonyos csoportja, általában a társadalmi rendszer vagy a kulturális rendszer. (I. m.: 162, 208)

A hivatkozott szerző meghatározása szerint a funkciók a szándékoltság és a felismertség szempontjából lehetnek manifeszt funkciók vagy latens funkciók. A manifeszt funkciók a rendszer szilárdságát vagy rugalmasságát növelő olyan következmények, amelyeket a rendszerben részt vevő egyének szándékosan hoztak létre és felismernek. A latens funkciók viszont a rendszer szilárdságát vagy rugalmasságát növelő olyan következmények, amelyeket a rendszerben részt vevő egyének nem szándékosan hoztak létre és nem ismernek fel. A diszfunkciók nem szándékoltság következmények, de felismertek vagy nem felismertek egyaránt lehetnek. A nem funkcionális következmények egyszerűen lényegtelenek a szóban forgó rendszer szempontjából. (Merton 1980: 200-201)

Merton funkcióknak a megfigyelt következményeket nevezi, mi viszont a funkció fogalmába beleértettük az adott következményeket létrehozó mechanizmust is, de a szóban forgó megkülönböztetés szempontjából ez az értelmezésbeli különbség nem jelent problémát. Merton tehát különbséget tesz a manifeszt és a latens funkciók, valamint a diszfunkciók között. A lényegét nem érintő, inkább csak a szóhasználatból összefüggő további különbség, hogy mi a funkció kifejezést tágabb értelemben használjuk, s abba beleértjük az említett szerző által úgynevezett diszfunkciót is. Tehát a funkció mint következmény tágabb értelemben lehet pozitív funkció vagy negatív funkció.

Merton tulajdonképpen két szempontot vesz figyelembe a manifeszt és a latens funkciók megkülönböztetésében, egyrészt a szándékoltságot, másrészt a felismertséget. E két szempont szerint tipizálva a funkciókat, négy fő típust lehetne megkülönböztetni, nem pedig kettőt. Azonban hallgatólagosan eleve feltételezi, hogy ez a két szempont egybeesik, és így négy típus helyett két fő típust különböztet meg. Egyrészt a szándékoltság funkcióit, ami egyben felismert, másrészt a nem szándékoltság funkcióit, ami ugyanakkor nem felismert. A valóságban ez a két szempont nem feltétlenül esik egybe, a szándékoltság funkció sem feltétlenül ismert, és a nem szándékoltság funkció is lehet ismert. Például, ha az országgyűlés olyan intézményt léptet életbe, amelynek révén anyagilag támogatják a gyermeknevelést, a gyermekvállalási hajlandóság és a születések számának növelése céljából, nagyon nehéz megbízhatóan felmérni, hogy a következő években a születések számának alakulására mennyiben lesz hatással, illetve egyáltalán lesz-e hatással az adott intézmény. Ez az eset arra példa, hogy a szándékoltság funkció következményeit tekintve nem ismert, de nagyrészt működési módját tekintve sem ismert. Az magától értetődőbb, hogy a nem szándékoltság funkció is lehet felismert. Sőt, a nem szándékoltság funkció mint mellékkövetkezmény esetenként előre látható, már az adott intézmény kialakításakor. Például ha jelentősen felemelik a kötelezően fizetendő minimálbér összegét, ami után a munkaadók több járulék befizetésére kötelezettek, esetleg előre jelezhető, hogy – ha egyéb körülmények változatlanok maradnak – a munkaadók több munkavállalót fognak feketén foglalkoztatni.

A funkciók mint következmények felismertségének a problémájától azonban tekintsünk el, emeljük ki a szándékoltság szempontját, mivel minket ez érdekel,

és Merton is erre a szempontra helyezi a hangsúlyt. A kutató mint külső szemlélő szempontjából tételezzük fel, hogy elvileg valamennyi következmény ismert, függetlenül attól, hogy szándékolt vagy nem. Tehát Mertonhoz kapcsolódva, de a már említett módosításokkal megkülönböztethetjük a szándékolt és a nem szándékolt funkciót. Merton felveti azt a problémát is, hogy egy adott funkció, illetve következmény különbözhet attól függően, hogy kikre vonatkoztatva értelmezzük. Felfogásunk szerint a szándékoltság szempontjából azon egyének szándékaira vonatkoztatva kell vizsgálnunk egy adott intézmény funkcióit, akik az adott intézmény fedezetével rendelkeznek. Ugyanis ők azok, akiknek a szándékairól e vonatkozásban elvileg beszélhetünk, akik szándékosan kialakították és fenntartják az adott intézményt.

Azonban a funkciók következményeit – a külső szemlélő szempontjából nézve – eleve ismerteknek feltételezve, a felismertség problémája, az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének szempontjából, a szándékra vonatkoztatva is felvethető. Azaz egy intézmény létrehozását és fenntartását, és ezáltal az adott intézmény révén meghatározott következmények előidézését motiváló valóságos szándék lehet ismert vagy nem ismert, illetve lehet szándékosan kifejezett vagy rejtett az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének számára. A kutató mint külső megfigyelő szempontjából természetesen nemcsak a funkciókat, hanem a valóságos szándékokat is ismerteknek tekintjük.

Tehát, azoknak a szándékai szempontjából, akik létrehozták és fenntartják az adott intézményt, azaz akik az adott intézmény fedezetével rendelkeznek, megkülönböztethetjük az intézmények funkcióinak a következő típusait: (1) a kifejezett szándéknak megfelelő funkciót, (2) a rejtett szándéknak megfelelő funkciót, (3) a nem szándékolt funkciót.

- Az *intézmény kifejezett szándéknak megfelelő funkciójáról* akkor beszélünk, ha az intézmény adott következménye megfelel az intézményes szabályokban és/vagy a szabályok értelemszerű indoklásában kifejeződő szándéknak.

A szabályok nagyrészt eleve tükrözik az adott szabályokat kialakító és fenntartó egyének szándékait is. Gyakran azonban kiegészítő indoklást is fűznek a szabályokhoz, amelyek a szándékokat ismertetik, egyrészt abból a célból, hogy elősegítsék a szabályok adott szándékoknak megfelelő értelmezését, másrészt elősegítsék az adott szabályok elfogadását, és csökkentsék a velük szembeni ellenállást. Ha az adott szabályokhoz kiegészítő indoklás is kapcsolódik, a kifejezett szándéknak megfelelő funkció esetében az indoklásnak összhangban kell lennie a szabályok jelentésével, a szabályokból kiértelmezhető következményekkel.

A szabályokhoz kapcsolódó indoklás azonban szolgálhatja a valóságos szándékok elrejtését is, illetve a valóságos szándék ettől függetlenül is lehet szándékosan rejtett az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének számára.

- Az *intézmény rejtett szándéknak megfelelő funkciójáról* akkor beszélünk, ha az intézmény adott következménye nem felel meg az intézményes szabá-

lyokban és/vagy a szabályok indoklásában kifejeződő szándéknak, de megfelel annak a valóságos szándéknak, amely az adott intézmény létrehozását motiválta, illetve fenntartását motiválja.

Az intézmény rejtett szándéknak megfelelő funkciója esetében egyrészt az intézmény fedezetével rendelkező egyének részéről szándék irányul annak a valóságos szándéknak az elrejtésére, amely az adott intézmény kialakítását motiválta, illetve fenntartását motiválja. Másrészt a valóságos szándék elrejtésére irányuló szándék sikeres olyan értelemben, hogy az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének előtt vagy egyáltalán nem ismert az adott következmény, vagy az adott következményt nem értelmezik szándékolt következményként.

A valóságos szándék vagy szándékok elrejtését motiválhatja, hogy annak érvényesítése kedvezőtlen az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének számára, kedvezőtlen színben tünteti fel a szabályok fedezetével rendelkező egyéneket, vagy formális szabályoknak szánt szabályok esetében az adott szabályok valójában nem felelnek meg az átfogóbb formális szabályoknak. Például a privatizációra vonatkozó szabályok mögött meghúzódhat az a valóságos szándék, hogy bizonyos körök ily módon olcsón jussanak privatizálandó vagyontárgyakhoz, de a szabályok hivatalos indoklásában természetesen nem erre, hanem a hatékonyságra és gazdaságosságra hivatkoznak. Vagy például a szervezeteken belül az átszervezésre vagy „racionalizálásra” vonatkozó szabályok mögött meghúzódhat a „tisztogatás” szándéka, azaz hogy a vezetők így bocsáthassák el az alkalmazottak egy részét, hogy később újakat vehessenek fel helyettük. De a szabályok kialakításának és érvényesítésének az indoklásában természetesen nem erre a szándékra hivatkoznak.

Természetesen a valóságban átmeneti esetek is előfordulnak, amikor a valóságos szándék elrejtése nagyrészt nem sikeres. Tehát az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének előtt ismertté válik az adott következmény, és az adott következményt szándékolt következményként értelmezik. Bizonyos intézmények esetében elég nyilvánvaló a valóságos szándék és a kifejezett szándék közötti eltérés, de ennek ellenére a következmények összességükben megfelelhetnek mind a valóságos, mind a kifejezett szándéknak. Például a választópolgárok részben magától értetődőnek tekintik, hogy a kormányzó pártok képviselőinek a szándéka bizonyos törvények vagy rendeletek megalkotásával főleg arra irányul, hogy a választók bizonyos körei számára kedvező döntéseikkel szavazatokat szerezzenek. Az adott intézmények természetében rejlő következmények azonban megfelelhetnek a kifejezetten megfogalmazott szándékoknak is.

- Az *intézmény nem szándékolt funkciójáról* akkor beszélünk, amikor az intézmény által meghatározott adott következmény előidézése nem állt szándékában az intézmény fedezetével rendelkező egyénnek vagy egyéneknek. A nem szándékolt funkció is lehet azonban mind pozitív, mind negatív az adott egyén vagy egyének szempontjából.

Mint a kiemelt meghatározásban említettük, a nem szándékolt funkció következményei is lehetnek akár pozitív, akár negatív következmények az intézmény fedezetével rendelkező egyének számára. A nem szándékolt funkció negatív következményei lehetnek olyan mellékkövetkezmények, amelyekre az adott intézmény fedezetével rendelkező egyének eleve számítottak, de lehetnek váratlan, előre nem ismert következmények is. Ha egyáltalán ismertté válik az adott következmény az intézmény fedezetével rendelkező egyének körén kívül is, a rejtett szándéknak megfelelő és a nem szándékolt funkció között nehéz különbséget tenni. A rejtett szándéknak megfelelő funkció tűnhet nem szándékolt funkciónak, nemcsak a valóságos megfigyelők, hanem esetleg a kutatók számára is.

b) A tipikus funkciók közötti összefüggések

Mint említettük, mind a szándékolt, mind a nem szándékolt funkció elvileg egyaránt lehet normatív vagy tényleges funkció. Ahogyan azt korábban láthattuk, a normatív és a tényleges funkció közötti megkülönböztetés arra vonatkozik, hogy az intézmények milyen közvetítő mechanizmus révén határoznak meg bizonyos következményeket, viszonylag függetlenül attól, hogy e következmények szándékoltak vagy nem. Azonban bizonyos összefüggések felfedezhetők a két szempontból megkülönböztethető funkciók között, ahogyan azt a 4.2. táblázatban szemléltetjük.

Funkció szándékolttsága	Normatív és tényleges funkció		
	Normatív funkció	Szabályoknak megfelelő tényleges funkció	Szabályoknak nem megfelelő tényleges funkció
Kifejezett szándéknak megfelelő funkció	X	X	
Rejtett szándéknak megfelelő funkció	(X)	(X)	X
Nem szándékolt funkció	X	X	X

4.2. táblázat: Az intézmények tipikus funkciói közötti összefüggések

- Egyfelől az intézmények normatív és a tényleges funkciójának, másfelől a szándékolt és a nem szándékolt funkciójának a megkülönböztetése nem felel meg egymásnak, de bizonyos összefüggések megfigyelhetők e tipikus funkciók között.

A kifejezett szándéknak megfelelő funkció a másik szempontból lehet normatív funkció, vagy az intézményes szabályoknak megfelelő tényleges funkció.

A rejtett szándéknak megfelelő funkció a legtisztább formában olyan tényleges funkció, amely nem felel meg az intézményes szabályoknak. Azonban elvileg lehet olyan normatív vagy tényleges funkció is, amely megfelel az intézményes szabályoknak, tehát amely bekövetkezésére a szabályok kialakítói és fenntartói kellő körültekintéssel elég nyilvánvalóan számíthattak. Az ilyen következmény bár a valóságban a szándéknak megfelelő lényeges következmény, azonban nyilvánosan esetleg csupán nem szándékolt mellékkövetkezményként ismerik el. A nem szándékolt funkció elvileg egyaránt lehet normatív vagy tényleges funkció, illetve az utóbbin belül az intézményes szabályoknak megfelelő vagy nem megfelelő funkció. A kifejezett szándéknak megfelelő funkciókkal részletesebben talán nem kell foglalkoznunk ahhoz, hogy megfelelően értelmezhetőek legyenek. A következőkben a rejtett szándéknak megfelelő és a nem szándékolt funkciókra említünk néhány példát, mivel e funkciók – mint említettük – a valóságban gyakran nehezen különböztethetők meg egymástól.

Nézzünk először a normatív funkció esetében példát a rejtett szándéknak megfelelő vagy a nem szándékolt funkcióra. Merton – a normativista szemléletmód alapján – eleve a szabályokkal való azonosulást, és az intézmények általunk úgynevezett normatív funkcióit feltételezve tesz különbséget a szándékolt és a nem szándékolt, illetve a manifeszt és a latens funkciók között. A többi között a hopi szertartást említi példaként, amely kifejezett célját tekintve a bőséges esőzés előidézését szolgálja. Ezt a kifejezett szándéknak megfelelő funkcióját – a külső megfigyelő megítélése szerint – nyilvánvalóan nem töltheti be. Merton és az általa hivatkozott szerzők szerint azonban betöltheti azt a nem szándékolt funkciót, hogy a törzs tagjai körében elősegíti a csoporttal való azonosulást azáltal, hogy rendszeresen alkalmat nyújt arra, hogy a törzs elkülönült tagjai összegyűljenek, és egy közös megmozdulásban vegyenek részt. (Merton 1980: 225-227) Ha elvileg figyelembe vesszük a rejtett szándéknak megfelelő funkciót is, felmerülhet a kérdés, hogy vajon nagyrészt nem rejtett szándéknak megfelelő (és normatív) funkcióról van-e szó az adott esetben is. A törzs legbefolyásosabb tagjai, akik a legjelentősebb mértékben hozzájárulnak a hagyományok fenntartásához, egyrészt bizonyos mértékben tisztában lehetnek azzal, hogy az adott szertartás nem befolyásolja az időjárást. Másrészt viszont arra vonatkozóan is rendelkezhetnek elégséges tapasztalatokkal, hogy az adott szertartás kedvezően befolyásolja a törzs tagjainak gondolkodását és viselkedését, és főleg ezt a következményt szemmel tartva támogatják az adott szertartás fennmaradását.

Minket főleg az intézmények tényleges funkciói érdekelnek, ezért további példákat a nem szándékolt és a rejtett szándéknak megfelelő funkcióra olyan intézmények esetében említünk, amelyek jellemzően tényleges funkcióik révén érvényesülnek. Az üzemekben az egyéni teljesítménybéres ösztönzési rendszer bevezetésével és alkalmazásával a vezetésnek rendszerint az a szándéka, hogy a munkásokat hatékonyabb munkára, minél jobb minőségű és minél több munkára ösztönözzék. Az egyéni teljesítménybér nem szándékolt és a formális szabá-

lyoknak ellentmondó funkciója lehet azonban, hogy a munkások a technológiai dokumentációkban előírt műveletek egy részét egyszerűen elhagyják vagy más műveletekkel összevonják avégett, hogy ezáltal az adott elismert teljesítményt jelentősen kevesebb munkabefektetés révén ériék el, illetve növeljék teljesítményszázalékukat. Például az esztergályosok az adott alkatrészről előírás szerint többszöri forgácsolással (fogással) eltávolítandó anyagot gyakran kevesebb fogással is eltávolíthatják. Így például két nagyoló forgácsolási műveletet összevonhatnak, egy fogással és kétszeres fogásmélységgel eltávolítva a felesleges anyagot. Az előírt fordulatszámhoz képest növelhetik a munkagép fordulatszámát. Ezek az eltérések a technológiai utasítástól általában rontják a megmunkálás pontosságát és felületi minőségét, de a munkások már kitapasztalták, hogy milyen mértékű minőségromlást néznek még el a minőségellenőrök, és hogyan lehet az ellenőrzést kijátszani. A munkaeszközök fokozottabb igénybevétele ugyanakkor rontja a szerszámok és készülékek, esetleg a munkagépek állapotát is.

Az egyes munkafeladatokra meghatározott munkanormák és a ténylegesen szükséges munkabefektetések között igen jelentős eltérések lehetnek, és az előnyösebb helyzetben lévő munkások rendszerint a „jó” munkákat végzik. Ezzel összefüggésben, körükben az egyéni teljesítménybér nem szándékolt és a formális szabályoknak ellentmondó funkciója gyakran a teljesítmény-visszatartás. Ugyanis a „jó” munkákon dolgozó munkások jóval száz százalék feletti teljesítményt is el tudnának érni, de ezzel felhívnák a figyelmet a munkanormák lazaságára, ami a munkanormák csökkentéséhez vezetne. Ezért jellemző lehet például a munkafeladatok időbeni elvégzése, és a következő munkahelyre vagy a szerelő üzembe való továbbításával szemben egyes munkafeladatok befejezésének késleltetése, vagy tényleges befejezésük esetén is a legyártott alkatrészek visszatartása. Az úgynevezett „jó” munkafeladatok esetében a munkások érdekeit képezhetik azok a cselekvési lehetőségek is, amelyek a munkafeladatok hivatalos „lezárásának”, illetve elszámolásának a késleltetésére irányulnak. A túlzottan magas teljesítményszázalékok elérésének megakadályozásán túl a munkafeladatok elvégzésének elnyújtása vagy lezárásuk késleltetése gyakran a túlórák növelésére irányul. A munkások azáltal is növelhetik túlóráik számát, hogy késleltetik azoknak a munkafeladatoknak a befejezését vagy hivatalos lezárását és továbbítását, amelyekről tudják, hogy sürgősként kezelt munkafeladatok, amelyek elvégzésére így túlórát lehet vagy kell kiírni.

A Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyeletére vonatkozó jogszabály módosítását 2004-ben a kormány azzal indokolta, hogy hatékonyabbá kívánja tenni az ellenőrzést. E módosítás tényleges és a szabályoknak megfelelő következménye volt ugyanakkor az is, hogy elmozdították a felügyelet elnökét. Nyilvánosan is megfogalmazódott a kérdés, hogy ez csupán egy mellékkövetkezmény volt, vagy tulajdonképpen ez volt a rejtett szándéknak megfelelő fő következmény. Az akkori kormány és a kormánypárti politikusok szerint az előbbi, az ellenzéki politikusok szerint az utóbbi.

Ha a kormány támogatja a lakosságot abban, hogy bizonyos termékekhez hozzájusson, például adókedvezménnyel vagy kamattámogatással, ennek a kifejezett indoklás szerinti szándékolt következménye az, hogy többen juthatnak hozzá ezekhez a termékekhez. De ha mindenki a szabályoknak megfelelően cselekszik, várhatóan akkor is lesz olyan következménye is, hogy az adott termékekkel kereskedők és/vagy az adott termékek gyártói több bevételhez és nagyobb nyereséghez jutnak. Tehát ebben az esetben is felvethető a kérdés, hogy ez egy nem szándékolt funkció vagy egy rejtett szándéknak megfelelő funkció. Az ilyen természetű intézményekre, illetve szabályokra vonatkozó ötletek esetenként eleve olyan személyektől származnak, akik az adott intézmények ilyen „mellékkövetkezményei” révén juthatnak hozzá bizonyos javakhoz.

További példát említve, ha intézmények kialakítása révén létrehozunk egy hivatalt, egy kutatóintézetet, egy szervezetben belül egy újabb szervezeti egységet, ha ezt követően mindenki a szabályoknak megfelelően cselekszik, valószínűleg akkor is lesznek olyanok, akik ennek révén jobb álláshoz, több fizetéshez és esetleg egyéb kedvezményekhez is jutnak. Gyakran jogosan merül fel a kérdés, hogy ezek bár előre látható, de nem szándékolt mellékkövetkezmények voltak, vagy rejtett szándéknak megfelelő és a döntéshozók számára elsősorban figyelembe vett következmények. Itt tehát olyan tényleges funkcióról van szó, amely közvetlenül megfelel az intézményes szabályoknak, de ha valóban rejtett szándéknak megfelelő funkcióról van szó, az általánosabb intézményes szabályokkal ellentétes lehet.

A szabályokban közvetlenül kifejeződő, illetve a szabályokhoz kapcsolódó indoklásban kinyilvánított szándékok, és e szándékok szempontjából hangsúlyozott következmények tehát szolgálhatnak csupán ürügyként olyan intézmények kialakításához, amelyek rejtetten más funkciót hivatottak betölteni az adott intézmény fedezetével rendelkező egyének számára. Például, ha a vezetők rendeletet hoznak a beosztottak munkavégzésének a fokozott ellenőrzésére vonatkozóan, a szabályokból és az azokhoz kapcsolódó indoklásból valószínűleg olyan szándéokra következtethetünk, hogy a rendelet megalkotásával a vezetők szándéka a munkavégzés hatékonyságának a javítására irányul. A rejtett és valóságos szándék azonban irányulhat főleg arra, hogy ily módon növeljék saját befolyásukat és a beosztottak függőségét, függetlenül attól, hogy ez hogyan hat a munkavégzés hatékonyságára.

Korábban láttuk, hogy Merton a manifeszt és a latens funkciók megkülönböztetésében eleve feltételezi, hogy a szándékoltság és a felismertség szempontja egybeesik, és általában a szándékoltságra helyezi a hangsúlyt. Akkor viszont a latens funkciókra mint a mindennapi cselekvők számára rejtett, de nagyrészt a szociológia számára sem ismert funkciókra gondol, amikor azt hangsúlyozza, hogy „a latens funkciók felfedezése jelentősen növeli a szociológia tudásanyagát”. (Merton 1980: 232) Korábban (2.2Ab) említettük, hogy az intézmények általunk úgynevezett tényleges funkciói tulajdonképpen rejtettek, függetlenül attól, hogy szándékolt vagy nem szándékolt funkciókról van szó. Mégpedig főleg nem a köznapi gondolkodás szintjén, a mindennapi cselekvők számára rejtettek, hanem elméleti

szinten a szociológia számára. Főleg nem az intézmények különböző következményei rejtettek, hanem tulajdonképpen az a mechanizmus rejtett, amelynek révén az intézmények bizonyos következményeket határoznak meg. Felfogásunk szerint az intézmények tényleges funkcióinak a felismerése és elemzése nem csupán mennyiségileg növeli a szociológia tudásanyagát, hanem a szociológiai szemléletmódot alapvetően érintő jelentőségű.

3. Az intézmények fő típusai és a társadalmiság

A szociológiaelmélet legalapvetőbb kérdése, hogy milyen természetű létezőket tekinthetünk társadalmi létezőknek, mire vonatkozik általában a társadalmi jelző. A szociológia elméleteinek sokszínűsége, az egymásnak ellentmondó előfeltételezéseken alapuló szemléletmódok kialakulása, és a különböző szemléletmódok közötti éles viták nagyrészt ennek az alapvető kérdésnek a tisztázatlanságára vezethetők vissza. E fejezet harmadik részében először megkülönböztetjük az intézmények fő típusait, legfőbb típusokként a közösségi, a társadalmi és a testiségi intézményeket, és rámutatunk az egyes típusok jellemző funkcióira. Majd röviden áttekintjük a társadalmiság különböző értelmezéseit, és az intézményekkel összefüggésben arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen természetű létezőket tekinthetünk közösségi, és milyen természetű létezőket társadalmi létezőknek. Végül a kulturális érték, a közösségi és a társadalmi érték fogalmának meghatározásával, valamint az értékek kialakulásának a kérdésével foglalkozunk.

3.1. Az intézmények fő típusai

A) A közösségi intézmények

a) A közösségi és a tiszta közösségi intézmény

A következőkben egyfelől fedezetük, másfelől a szükségletkielégítés összetevőire irányuló funkcióik szerint különböztetjük meg az intézmények fő típusait. Korábban (1.1A) láttuk, hogy fedezetük szerint az intézmények lehetnek alapvetően külső fedezetű intézmények vagy belső fedezetű intézmények. Abból a szempontból, hogy az adott intézmény szabályai és az intézmény funkciói a szükségletkielégítés milyen összetevőit képezik az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének számára, az intézmények következő típusait különböztetjük meg: (1) közösségi intézmények, (2) társadalmi intézmények és (3) testiségi intézmények. A közösségi és a társadalmi kifejezésekhez a szociológiában különböző jelentések kapcsolódnak, majd később (3.2Ab) utalunk arra, hogy az intézmények általunk meghatározott egyes típusainak az elnevezésében miért ezeket a kifejezéseket használjuk. A közösségi és a társadalmi intézmények megkülönböztetését a 4.3. táblázatban szemléltetjük.

Az alábbiakban először a közösségi intézménynek, és a közösségi intézmény két altípusának, a tiszta közösségi és a kvázi-közösségi intézménynek a meghatározásával foglalkozunk.

- *Közösségi intézménynek* nevezzük az olyan intézményt, amelynek az érvényességi körébe eső egyének számára (1) az adott intézmény érvényességi körébe eső cselekvések, valamint (2) az intézmény által létrehozott, illet-

ve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek a lelki szükségletek tárgyait, ennek megfelelően (3) az ellenőrzés szankciói a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik.

A közösségi intézmények fedezetük szerint lehetnek belső fedezetű vagy külső fedezetű közösségi intézmények. Az előbbieket tiszta közösségi intézményeknek, az utóbbiakat kvázi-közösségi intézményeknek nevezzük. Az elnevezések arra utalnak, hogy az előbbi intézmények az „igazi” közösségi intézmények, az utóbbi intézményekben viszont eleve ellentmondás rejlik az intézmények fedezete és funkciója között.

- *Tiszta közösségi intézménynek* nevezzük a belső fedezetű közösségi intézményt, amelynek létrehozása és fenntartása rendszeres közvetlen személyközi kölcsönhatást igényel, ennek megfelelően az érvényességi körébe eső egyének száma elvileg korlátozott.

A tiszta közösségi intézmény tehát egyrészt belső fedezetű, az intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyének együttesen hozzák létre az intézmény szabályait, és együttesen ellenőrzik az intézményes szabályok érvényesülését. Másrészt az adott intézmény érvényességi körébe eső cselekvések, valamint az intézmény funkciói a lelki szükségletek tárgyait képezik az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének számára. A lelki szükségletek, és e szükségletek általános tárgyai a személyiséget jellemzik (2. fejezet: 3.2Ab), és minden egyes egyén főleg önmaga lehet tisztában saját lelki szükségleteivel, valamint e szükségletek által a szabályokkal szemben támasztott követelményekkel. Tehát az intézmény kialakításában és fenntartásában való közvetlen személyes részvétel biztosíthatja azt, hogy a kialakult, és az ellenőrzés révén érvényben tartott szabályok kielégítő mértékben megfeleljenek az e szabályok érvényességi körébe eső egyének lelki szükségleteinek. Mivel az adott intézmény érvényességi körébe eső minden egyes egyén közvetlen személyes részvételére, és érdemi befolyására van szükség az intézmény kialakításában és fenntartásában, a tiszta közösségi intézmény érvényességi körébe eső egyének száma elvileg korlátozott, és gyakorlatilag általában nem haladhatja meg a közel húsz főt.

Intézmény funkciói	Intézmény fedezete	
	Belső fedezetű intézmény	Külső fedezetű intézmény
Lelki szükségletek tárgyai	<i>Tiszta közösségi intézmény</i>	<i>Kvázi-közösségi intézmény</i>
Szükségletkielégítés eszközei és feltételei	<i>Belső fedezetű társadalmi intézmény</i>	<i>Külső fedezetű társadalmi intézmény</i>

4.3. táblázat: A közösségi és a társadalmi intézmények

A közvetlen személyes részvétel biztosíthatja ugyanakkor azt is, hogy a személyes elkötelezettség érzése alakuljon ki az intézményes szabályok azon vonatkozásainak a tényleges érvényesítésére is, amelyek nagyrészt nem felelnek meg az egyes egyének lelki szükségleteinek. A szabályok együttes kialakítása és fenntartása ugyanis általában olyan megegyezést igényel, amelyben bizonyos mértékben valamennyi egyén lemond szükségletei korlátlan kielégítéséről. A személyes részvétel a szabályok kialakításában és fenntartásában jelentősen hozzájárul – a Mérei által úgynevezett „együttes élmény” révén – általában a szabályokkal való azonosuláshoz, tehát a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodáshoz. (Vö.: Mérei 1989: 29-44)

- A tiszta közösségi intézmény funkcionális megfelelője az *intézményes közösségi erkölcs*, amelynek az érvényességi körébe eső egyének számára (1) az erkölcsi szabályok érvényességi körébe eső cselekvések, valamint (2) az e szabályok által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek a lelki szükségletek tárgyait, ennek megfelelően (3) az ellenőrzés szankciói a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik.

Az intézményes közösségi erkölcsöt az intézményes szociológia elméletének elvont szintjén is figyelembe vehetjük. Erre a kérdésre majd alább visszatérünk.

Korábban (1.1Ab) láttuk, hogy intézményes erkölcs csak korlátozott számú egyének (általában legfeljebb közel húsz fő) körében alakulhat ki, amennyiben teljesülnek bizonyos feltételek, amelyek között az ellenőrzés rendszeres és hatékony lehet a kifejezett szabályozottság hiányának ellenére is. A kiemelt meghatározás szerint az intézményes közösségi erkölcs funkciói a lelki szükségletek tárgyait, az erkölcsi szabályokhoz kapcsolódó szankciók a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik az egyének számára. A tiszta közösségi intézményeknek is tekinthető szabályrendszerek a valóságban gyakran inkább ilyen intézményes közösségi erkölcsök, azaz tiszta közösségi kvázi-intézmények. A félreértések elkerülése céljából megemlítjük, hogy a szóban forgó szabályrendszer közösségi természetű szerint tisztán közösségi, intézményként viszont nem tiszta intézmény, hanem kvázi-intézmény.

Tiszta közösségi intézményt, illetve intézményes közösségi erkölcsöt alakíthatnak ki például egy család, egy baráti társaság, egy szűk körű szabadidős klub, színjátszó kör, természetvédelmi egyesület, amatőr zenekar tagjai az együttes tevékenység szabályozására. Nézzük meg közelebbről például egy amatőr rock együttes közösségi intézményeit, illetve intézményes közösségi erkölcsét.

Ha a szóban forgó rock együttes szabályrendszere megfelel az említett ismertetőjegyeknek, az együttes valamennyi tagja egyenrangú, ugyanazokkal a jogosultságokkal és kötelezettségekkel rendelkezik a szabályok kialakítása és fenntartása vonatkozásában. Az együttest és az egyes tagokat lényegesen érintő kérdésekre vonatkozó szabályokban a tagoknak kivétel nélkül egyet kell érteniük, egy szabály csak akkor érvényes, ha azzal minden tag egyetért. Egy-

egy kérdésben a vitát addig kell folytatniuk, amíg az egyetértés létre nem jön. Ugyanakkor valamennyi tagnak törekednie kell mások véleményének a figyelembevételére és a megegyezésre, mert enélkül nem képesek szabályokat kialakítani és érvényben tartani.

Tételezzünk fel olyan egyéneket, akiknek szükségletük irányul a zenélésre és a másokkal való közös zenélésre, és a zenélést csupán közvetlen örömszerzésnek, közvetlen szükségletkielégítésnek tekintik. Ha felmerül bennük az általános motívum, hogy szeretnének egy zenekarban játszani, eleve olyan egyénnel keresik a kapcsolatot, akikkel feltehetően egyetértésre juthatnak az ezzel összefüggő lényeges kérdésekben. Szabályokat kell kialakítaniuk mindenekelőtt a zenekar jellegére vonatkozóan, és bizonyos mértékben valószínűleg már e kérdésben is eltérnek az egyes tagok eredeti elképzelései. Végül megállapodhatnak mondjuk abban, hogy egy rockzenét játszó zenekart szeretnének létrehozni, amely alkalmas szórakozóhelyeken zene szolgáltatására, ugyanakkor alkalmas koncertszerű fellépésre is. A tagsággal összefüggésben is teljes körű egyetértésre kell jutniuk, mert minden egyes tag hatással van általában a szabályokra, és így az együttes valamennyi tagjára. Tehát új tagot az együttes már meglévő valamennyi tagjának egyetértésével lehet felvenni, és valamelyik tag kizárása az együttes többi tagjának kivétel nélküli egyetértésével lehetséges. Megegyezésre kell jutniuk a normatív helyzetek és a szerepek felosztását illetően, és ki kell alakítaniuk az egyes szerepeket alkotó szabályokat. Például ki milyen hangszeren játszik (pl. szólógitár, basszusgitár, dob), ki milyen feladatot vállal a zenekar tevékenységének szervezésében, a technikai feltételek megteremtésében. Egyetértésre kell jutniuk abban, hogy milyen legyen az egyénileg szükséges felszerelés, amelyről valamennyi tagnak gondoskodnia kell, és meg kell határozniuk a közösen beszerzendő felszereléseket. Minden tagnak meg kell felelnie annak az elvárásnak, hogy olyan egyéni felszereléssel kell rendelkeznie, amely megfelelő a tagok által kívánt zenei hangzás és hangerő eléréséhez.

Fontos kérdésként merül fel a repertoárra vonatkozó szabályok kialakítása, mivel többé vagy kevésbé valószínűleg valamennyi tag ízlése eltér a többi tag ízlésétől. A repertoárt illetően valószínűleg olyan szabályt alakítanak ki, hogy az együttes repertoárjába olyan számokat kell és lehet felvenni, amelyek begyakorlásával és rendszeres előadásával valamennyi tag egyetért. A megfelelő együttműködés eléréséhez a számok kiválasztásánál törekedniük kell egyrészt arra, hogy az együttes valamennyi tagjának az ízlése érvényesüljön, de még a többi tag által is elfogadható határok között. Másrészt azonban a repertoárt alkotó számok kiválasztásában tekintettel kell lenniük a tervezett fellépések várható közönségére és körülményeire is.

Ha feltételezzük, hogy az egyes tagoknak a színvonalas zenélésre irányul szükségletük, szabályokat fognak kialakítani a közös próbákra és az egyéni gyakorlásra vonatkozóan, amelyek betartását meg fogják követelni egymástól. Megfogalmazhatják például azt a szabályt, hogy a tagoknak rendszeresen fejlesz-

teniük kell általános zenei tudásukat az adott hangszeren (vagy éneklésben), és a próbákra felkészülten kell eljönniük. Az előre megbeszélt, gyakorlandó számokat a próbákon egyénileg már megfelelő szinten kell tudni játszani. Vállalni kell a rendszeres próbálást, és a megbeszélt próbákra lehetőleg pontosan meg kell jelenni. Egyetértésre kell jutniuk a fellépésekre vonatkozóan, például hogy olyan fellépési lehetőségeket kell keresni és elvállalni, ahol egyrészt technikailag adott a jó hangzás lehetősége, másrészt ahol a közönség igényei kielégítően illeszkednek a zenekar repertoárjához.

Bár a szóban forgó szabályok alapvetően olyan cselekvési lehetőségeket és képességeket hoznak létre, illetve határoznak meg a tagok körében, amelyek a lelki szükségletek tárgyait képezik, de bizonyos vonatkozásokban a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit is képezhetik. Például a megfelelő zenekari felszerelés beszerzésére, a fellépési lehetőségek megszervezésére vonatkozó szabályok tulajdonképpen ilyen természetűek. Ha eleve feltételezzük, hogy a zenekar nem jövedelemszerzés céljából alakul, akkor is felmerülnek kérdések a költségek és az esetleges jövedelmek egymás közötti elosztására vonatkozóan. Például a jövedelmet fordíthatják közös tulajdonba kerülő eszközök beszerzésére és/vagy egyénileg szétoszthatják a tagok között, az együttessel kapcsolatban felmerülő költségeik egy részének ellensúlyozására.

A fenti példából is kitűnhetett, hogy tiszta közösségi intézmény, illetve intézményes közösségi erkölcs kialakítása és fenntartása nem problémamentes, főleg mert bizonyos mértékben különböznek az egyének lelki szükségletei, illetve hasonló szükségletei is eltérő követelményeket támaszthatnak a szabályokra vonatkozóan. Az ezzel kapcsolatos különböző elképzelések egyeztetését elvileg az teszi lehetővé, ha az adott szabályrendszer érvényességi körébe eső egyének közvetlenül személyesen vesznek részt az intézmények, illetve a szabályok kialakításában, és az intézményes szabályok érvényesülésének ellenőrzésében.

- A tiszta közösségi intézmények és az intézményes közösségi erkölcs természetének a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás és az intézmények normatív funkcióinak az érvényesülése felel meg.

Ez a tétel következik az arra vonatkozó korábbi (2.2Aa) tételből, hogy milyen körülmények között érvényesül az intézmények normatív funkciója. Korábban (uo.) láttuk, hogy a normatív funkció érvényesülése esetében az egyéneknek közvetlenül szükségletük, illetve személyes motívumuk irányul arra, hogy cselekvéseik megfeleljenek az intézményes szabályoknak, és a szabályoknak megfelelően cselekszenek. A szabályoknak való megfelelésre irányuló szándék eleve adott az egyének részéről, ehhez képest az ellenőrzés másodlagos. A normatív funkció érvényesülése esetében, és így a tiszta közösségi intézmények esetében az ellenőrzésnek az intézményes szabályok megfelelő értelmezésének az elősegítése, a cselekvések folyamatos összehangolása, és az intézményes szabályok érvényességének hosszabb távú fenntartása szempontjából van jelentősége. Ebben az esetben

az ellenőrzés megfelelő szankciói olyan személyes szankciók, amelyek a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik az egyének számára.

Fentebb már utaltunk arra, hogy az intézményes közösségi erkölcsöt az intézményes szociológia elméletének elvont szintjén is figyelembe vehetjük. A szabályokhoz való beleélő alkalmazkodást és az intézmény, illetve az intézményes erkölcs normatív funkcióját feltételezve ugyanis a szabályok tényleges érvényesítéséhez nincs feltétlenül szükség szabályozott ellenőrzésre, azaz nincs feltétlenül szükség – a szó szoros értelmében véve – intézményre. Ha az adott szabályrendszer értelmezése, és technikai szempontból a cselekvések folyamatos összehangolása nem jelent problémát, az intézményes közösségi erkölcs elvileg hasonlóan hatékonyan funkcionál, mint a tiszta közösségi intézmény, és ilyen szempontból a két szabályrendszert azonosnak tekinthetjük. Ha azonban az adott szabályrendszer igen összetett, néhány egyénnél több egyén esik az érvényességi körébe, és összetett az a tevékenység, amelynek a szabályozására hivatott, a szabályok megfelelő értelmezésének az elősegítéséhez és a cselekvések folyamatos összehangolásához szükség lehet kifejezetten szabályozott ellenőrzésre; azaz szükség lehet intézményre a közösségi természetű, és az adott szabályrendszer érvényességi körébe eső egyének által kialakított és fenntartott szabályrendszer esetében is.

A harmadik fejezetben (2.2Aa) rámutattunk arra, hogy a normativista szemléletmód képviselői a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodást előfeltételezik, tehát e szemléletmód szerint a szabályokból álló intézmények normatív funkciója érvényesül. A fentiek szerint ezt a felfogást egyértelműen az általunk úgynevezett tiszta közösségi intézményekre vonatkoztatva tekinthetjük érvényesnek, és majd látjuk, hogy bizonyos mértékben a következő alcím keretében tárgyalandó kvázi-közösségi intézményekre vonatkoztatva, valamint bizonyos értelemben a testiségi intézményeken belül az úgynevezett ellátási intézményekre vonatkoztatva.

A harmadik fejezetben (3.1Aa) láttuk, hogy Parsons normativista rendszerelméletében az intézményesülés és az intézmény fogalma azt fejezi ki, hogy azok a szabályok, amelyek jegyében a felek kölcsönhatásban állnak egymással, mindkét fél részéről (normatív) elfogadottak és világosak, ezért az egyik fél cselekvései a szabályoknak megfelelően kedvező reakciókra fogják készíteni a másik felet, és fordítva. Ennek megfelelően a szabályoknak való megfelelés vagy az attól való eltérés egybeesik azzal, hogy a kölcsönhatások kedvezőek vagy kedvezőtlenek a felek számára. Tehát a cselekvők szándékai szempontjából, a kölcsönhatások megszilárdulásának az alapvető feltétele az, hogy a kölcsönhatásokban részt vevő felek a szabályoknak megfelelően cselekedjenek. A szabályoknak való megfelelés egyrészt közvetlenül kielégíti egy adott egyén saját szükséglet-diszpozícióit, másrészt ez egybeesik azzal, ahogyan az egyén mások kedvező reakcióit kiválthatja és kedvezőtlen reakcióit elkerülheti. Felfogása szerint egy minta, illetve elvárás akkor intézményesült, ha az adott mintának való megfelelés egyaránt kielégíti a kölcsönhatásban részt vevő egyének saját szükséglet-diszpozíci-

óit, és feltételét képezi mások reakciói optimalizálásának. (Parsons 1951: 37-38) Parsons felfogása szerint tehát az intézmények olyan elvárásokból, szabályokból, illetve szerepekből épülnek fel, amelyek eleve megfelelnek az érvényességi körükbe eső egyének szükségleteinek. Következésképpen az egyének – személyes motívumaik által készítve – eleve az intézményes elvárásoknak, szabályoknak és szerepeknek megfelelően cselekszenek.

Felhívjuk a figyelmet arra, hogy Parsons – az előző bekezdésben csak nagyon röviden idézett – felfogása tulajdonképpen az általunk úgynevezett tiszta közösségi intézmények, illetve részben a kvázi-közösségi intézmények természetének felel meg. Parsons, és hozzá hasonlóan általában a normativista szemléletmód képviselői azonban ilyen természetűeknek tekintik általában az intézményeket. Ez alapvető tévedés, aminek valószínűleg főleg az a magyarázata, amelyre már korábban (1.2Aa) is utaltunk. Nevezetesen az, hogy amikor a társadalomkutató kidolgozza általában a társadalomra vonatkozó elvont fogalmakat és összefüggéseket, valójában nagyrészt mindig konkrét együttélési formákra gondol, és nagyrészt az ezekre vonatkozó ismereteit általánosítja az elvont társadalomra. Felmerül azonban az a kérdés, hogy az adott együttélési formák megfelelő mintákként szolgálhatnak-e általában a társadalom megismeréséhez. Valószínű, hogy amikor Parsons elméleti szinten kialakította általában az intézményekre vonatkozó felfogását, elsősorban olyan valóságos intézményeket tartott szem előtt mintákként, amelyek fogalmaink szerint tiszta közösségi intézményeknek, esetleg a következő alcím keretében tárgyalandó kvázi-közösségi intézményeknek tekinthetők. Ezáltal azonban alapvetően félreismerte az olyan intézmények természetét, amelyeket mi társadalmi intézményeknek nevezünk.

b) A kvázi-közösségi intézmény

A tiszta közösségi intézmény fedezetével tehát nem rendelkezhetnek az adott intézmény érvényességi körén kívüli egyének, eltekintve annak általában vett szavatolásától, hogy az egyének az adott körben – bizonyos korlátok között – maguk hozhatják létre saját intézményeiket. Találhatunk azonban olyan intézményeket, amelyek bár külső fedezetűek, de az érvényességi körükbe eső cselekvések és az általuk létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek jellemzően mégis a lelki szükségletek tárgyait képezik az érvényességi körükbe eső egyének számára. Ezeket az intézményeket nevezzük kvázi-közösségi intézményeknek.

- *Kvázi-közösségi intézménynek* nevezzük a külső fedezetű közösségi intézményt, amelynek a létszáma egyértelműen nem korlátozott, de amelyben ellentmondás van az intézmény fedezete és funkciója között.

Mint már említettük, az elnevezés arra utal, hogy az ilyen intézmények nem „igazi” közösségi intézmények. A kvázi-közösségi intézményekben belső ellentmondás feszül ezen intézmények fedezete és a szükségletkielégítésre irányuló funkciói között. Az előző alcím keretében hangsúlyoztuk ugyanis: azt, hogy

egy adott intézmény a lelki szükséglet tárgyát képező cselekvési lehetőségeket és képességeket hozzon létre az érvényességi körébe eső egyének számára, épp az valószínűsíti – az intézmény érvényességi körébe eső adott tevékenység jellegén túl –, hogy az adott intézményt maguk az érintett egyének alakítják ki. Amennyiben mások alakítják ki az intézményes szabályokat, és mások ellenőrzik az érvényesülését, nincs intézményes biztosíték arra, hogy az általuk létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek a lelki szükségletek tárgyait képezzék. Ezek a cselekvési lehetőségek és képességek csak az adott intézmény fedezetével rendelkező egyének, és/vagy az intézmény érvényességi körébe eső egyének motívumaitól függően képezhetik az utóbbiak számára a lelki szükségletek tárgyait. Tehát a kvázi-közösségi intézmények esetében eleve fel kell tételeznünk, hogy az adott intézmény fedezetével rendelkező egyének az adott intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyének lelki szükségleteinek ismeretében, és e szükségleteknek való megfelelés szándékával alakítják ki és tartják érvényben az intézmény szabályait.

Kvázi-közösségi intézményeknek tekinthetjük például az egyházak intézményeit a hívők szempontjából nézve. Az istentisztelet, a keresztselő, a temetés, a gyónás vagy az úrvacsora lefolytatására vonatkozó szabályok tulajdonképpen a hívőktől függetlenül léteznek, de a vallásukat gyakorló hívők ezen szabályok érvényességi körébe eső cselekvései számukra jellemzően a lelki szükségletek tárgyait képezik. Vagy például az ifjúsági klubok szabályait nagyrészt nem maguk a klubtagok, hanem az őket irányító felnőttek alakítják ki és tartják fenn. De az erre irányuló tudatos szándékból eredően e szabályok olyan cselekvési lehetőségeket és képességeket hozhatnak létre a klubtagok körében, amelyek lelki szükségleteik tárgyait képezik. Másik példával élve, az apácázárda szigorú szabályai az egyszerű apácák számára eleve adottak. De amennyiben az apácát a hit vezérelte erre a pályára, hitbeli köteletségének érezheti, hogy e szabályok előírásainak eleget tegyen.

- A kvázi-közösségi intézmény lelki szükségletek tárgyaira irányuló funkciójának alapvetően a beleélő alkalmazkodás és a normatív funkció érvényesülése felel meg, amely azonban a külső fedezettel összefüggő ellentmondás következtében elvileg is tökéletlenül érvényesül.

A fentebb említett belső ellentmondás a kvázi-közösségi intézmények fedezete és funkciója között különféle zavarokat idéz elő a kvázi-közösségi intézmények szabályaihoz való alkalmazkodásban, és az ilyen intézmények által meghatározott emberi viszonyokban és magatartásokban, de e kérdéssel itt nem foglalkozunk. A kvázi-közösségi intézmények érvényességi körébe eső egyének száma elvileg egyértelműen nem korlátozott, de minél több egyén esik ezen intézmények érvényességi körébe, annál jelentősebb az említett belső ellentmondás, s annál kevésbé valószínű, hogy még kvázi-közösségi intézményekről vagy egyáltalán intézményekről beszélhetünk.

B) A társadalmi intézmények

a) A társadalmi intézmény fogalma és funkciója

A szociológiai irodalomban intézmény és társadalmi intézmény azonos fogalmak, mi viszont különbséget teszünk az intézmények fő típusai között, amelyeken belül a külső és a belső fedezetű társadalmi intézmények az intézmények sajátos típusait képezik.

- *Társadalmi intézménynek* nevezzük az olyan intézményt, amelynek az érvényességi körébe eső egyének számára (1) az intézmény érvényességi körébe eső cselekvések, valamint (2) az intézmény által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek, ennek megfelelően (3) az ellenőrzés szankciói a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik.

Társadalmi intézményeket találunk tipikusan például a formálisan szervezett munkavégzés, a közigazgatás, a hivatali ügyintézés, a szervezett oktatás és tanulás vagy az úgynevezett politikai tevékenység területén. Társadalmi intézmények például az olyan jogi intézmények, illetve jogi intézményrendszerek, mint az alkotmányjog, a közigazgatási jog, a kereskedelmi jog, az örökösödési jog vagy az adózásra vonatkozó jog. Társadalmi intézmény például egy vállalat szervezeti és működési szabályzata, ösztönzési rendszere, egy egyetem tanulmányi és vizsgaszabályzata. Ilyen intézmény egy munkahelyi vagy politikai „klikk” nem formális szabályrendszere.

A társadalmi intézmények esetében nem lehet szó a kvázi-közösségi intézmények tárgyalásánál említett ellentmondásról az intézmények fedezete és funkciója között. A szükségletkielégítés eszközei és feltételei ugyanis az egyének szükségleteihez és személyiségéhez képest tetszőlegeseek. A társadalmi intézmények tehát külső fedezetű intézmények vagy belső fedezetű intézmények egyaránt lehetnek, különösebb feltétel kikötése nélkül. A társadalmi intézmények azonban a valóságban többnyire, illetve döntően külső fedezetűek, és alapvetően ezen intézmények által meghatározott keretek között jöhetnek létre és maradhatnak fenn belső fedezetű társadalmi intézmények.

- A társadalmi intézmények természetének az intézményes szabályokhoz való racionális alkalmazkodás és az intézmények tényleges funkcióinak az érvényesülése felel meg.

Ez a tétel következik az arra vonatkozó korábbi (2.2Ab) tételből, hogy milyen körülmények között érvényesül az intézmények tényleges funkciója. Láttuk (uo.), hogy amikor az egyének a szabályokhoz racionálisan alkalmazkodnak, akkor nem közvetlenül a szabályokhoz, hanem tulajdonképpen az adott szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségekhez és képességekhez alkalmazkodva cselekszenek. A társadalmi intézmények esetében elsődleges jelentőségű az ellenőrzés, amelynek – az úgynevezett konvencióktól eltekintve – lényeges szerepe van abból a szempontból, hogy az intézmények milyen cselekvési

lehetőségeket és képességeket hoznak létre, és ezáltal milyen cselekvéseket és összetettebb jelenségeket határoznak meg. Ebben az esetben az ellenőrzés megfelelő szankciói olyan instrumentális szankciók, amelyek a szükségletkielégítés eszközei és/vagy feltételeit képezik az egyének számára.

Hangsúlyozzuk azt is, hogy – az intézmények tényleges funkcióinál elmondottaknak (2.2Ac) megfelelően – a társadalmi intézmények tényleges funkcióik révén elvileg egyaránt létrehozhatnak, illetve meghatározhatnak olyan cselekvési lehetőségeket és képességeket, és ezáltal olyan cselekvéseket és jelenségeket, amelyek megfelelnek, vagy amelyek nem felelnek meg, vagy amelyek részben megfelelnek, részben nem a szereplehetőségeknek, illetve az adott intézmények szabályainak. Majd később látjuk, hogy az intézményes szabályoktól való eltérés különösen a külső fedezetű társadalmi intézmények esetében jellemző, viszont a belső fedezetű társadalmi intézmények tényleges funkciói alapvetően megfelelnek az intézményes szabályoknak.

A közösségi intézmények tipikus funkcióit tárgyalva említettük (3.1Aa), hogy a normativista szemléletmód tulajdonképpen a közösségi intézmények, különösen a tiszta közösségi intézmények vonatkozásában tekinthető érvényesnek. E szemléletmód alapvető tévedése, hogy nem tesz különbséget a közösségi és a társadalmi intézmények között, és az általunk úgynevezett társadalmi intézményekről is azt feltételezi, hogy normatív funkcióik révén határozzák meg az egyének cselekvéseit, és a cselekvések összegeződéseiként, rendszereiként vagy következményeiként értelmezhető összetettebb társadalmi jelenségeket.

b) A külső és a belső fedezetű társadalmi intézmény

Mint említettük, a társadalmi intézmények külső fedezetű vagy belső fedezetű intézmények egyaránt lehetnek, azonban a valóságban többnyire, illetve döntően külső fedezetűek.

- Különbséget tehetünk a *külső fedezetű társadalmi intézmény* és a *belső fedezetű társadalmi intézmény* között annak megfelelően, ahogyan egyrészt a társadalmi intézmény, másrészt korábban a külső és a belső fedezetű intézmény fogalmát meghatároztuk.

A külső fedezetű társadalmi intézmény fedezetével az intézményes szabályok érvényességi körén kívüli egyén vagy csoport rendelkezik, az intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyénektől függetlenül. Az ilyen intézmény tehát az érvényességi körébe eső szubjektumoktól függetlenül, objektíve létezik. Az érvényességi körbe eső egyénekhez képest mások hozzák létre az intézményes szabályokat, és végső soron mások ellenőrzik e szabályok érvényesülését. Tipikusan ilyen intézményekből áll például a gazdasági szervezet szervezeti és működési szabályzata, ösztönzési rendszere. A modern (nemzeti) társadalom átfogó intézményei tulajdonképpen külső fedezetű társadalmi intézmények. Általában az állampolgárok szempontjából külső fedezetű társadalmi intézmé-

nyek például az olyan jogi intézmények, illetve jogi intézményrendszerek, mint az alkotmányjog, a közigazgatási jog, a kereskedelmi jog, a családjog vagy az örökösödési jog, az adózásra vonatkozó jog. Ilyen intézmény például egy vállalat szervezeti és működési szabályzata, ösztönzési rendszere általában a vállalat alkalmazottai számára, egy egyetem tanulmányi és vizsgaszabályzata általában az oktatók és a hallgatók számára.

A belső fedezetű társadalmi intézmény fedezetével az intézmény érvényességi körébe eső egyének, illetve csoportok együttesen rendelkeznek. Tehát együttesen alakítják ki az intézmény szabályait, ezen belül az intézményes szabályokat, és együttesen ellenőrzik e szabályok érvényesülését. Ilyen intézményeket hoznak létre például a munkahelyi „klikk” tagjai, esetleg a szabadon társult kisebb létszámú vállalkozások tagjai stb. Korábban már említettük példaként a közkereseti társaság, a betéti társaság vagy a kartell intézményeit, amelyek egyrészt belső fedezetű, másrészt társadalmi intézmények. A belső fedezetű társadalmi intézmény tehát a fedezet szempontjából hasonló a tiszta közösségi intézményhez, de a szükségletkielégítés összetevői szempontjából lényeges különbség van köztük.

- A belső fedezetű társadalmi intézmény funkcionális megfelelője az *intézményes társadalmi erkölcs*, amelynek az érvényességi körébe eső egyének számára (1) az erkölcsi szabályok érvényességi körébe eső cselekvések, valamint (2) az e szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek, ennek megfelelően (3) az ellenőrzés szankciói a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik.

Ismét utalunk arra (1.1Ab), hogy intézményes erkölcs csak korlátozott számú egyén (általában legfeljebb közel száz fő) körében alakulhat ki, amennyiben teljesülnek bizonyos feltételek, amelyek között az ellenőrzés rendszeres és hatékony lehet a kifejezett szabályozottság hiányának ellenére is. A kiemelt meghatározás szerint az intézményes társadalmi erkölcs funkciói és szankciói a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik az egyének számára. A szóban forgó szabályrendszer társadalmi természetű szerint tisztán társadalmi, intézményként viszont nem tiszta intézmény, hanem kvázi-intézmény.

Az intézményes társadalmi erkölcsöt csak az intézményes szociológia elméletének az engedményes szintjén vehetjük figyelembe. Korábban (3.1Ba) láttuk ugyanis, hogy a társadalmi intézmények természetének az intézményes szabályokhoz való racionális alkalmazkodás és az intézmények tényleges funkcióinak az érvényesülése felel meg. A társadalmi intézmények esetében elsődleges jelentőségű az ellenőrzés, amin azt értettük, hogy ellenőrzésre eleve szükség van az alkalmazkodásra irányuló szándék kiváltása és fenntartása szempontjából is. A társadalmi természetű szabályok tényleges érvényesítéséhez rendszeres ellenőrzésre van szükség, amely elvileg az ellenőrzés szabályozása, így intézmény révén biztosítható. Az ilyen szabályok esetében az ellenőrzés általában eleve kevésbé lehet hatékony, ha kifejezetten nem szabályozott.

A korábban (3.1Aa) tárgyalt intézményes közösségi erkölctől eltérően, intézményes társadalmi erkölcs a valóságban viszonylag kevés valószínűséggel alakul ki, tehát a valóságban tulajdonképpen belső fedezetű társadalmi intézményekként értelmezhető szabályrendszerek közelebb állnak a tiszta intézményhez, mint a kvázi-intézménynek tekintett intézményes erkölcshez. A külső fedezetű társadalmi intézményeket viszont egyáltalán nem helyettesítheti a társadalmi erkölcs, de az erkölcsi szabályok bizonyos mértékig módosíthatják az ilyen intézmények funkcióit is. Félig-meddig intézményes társadalmi erkölcsnek, de félig-meddig tiszta intézménynek is tekinthető például egy munkahelyi „klikk” nem hivatalos szabályrendszere. A rokonságban is kialakulhat intézményes társadalmi erkölcs bizonyos munkák (házépítés, szüret, disznóölés stb.) kölcsönös segítségnyújtás révén való elvégzésének szabályozására.

- A társadalmi intézmények érvényességi körébe eső egyének száma elvileg korlátlan, de a belső fedezetű társadalmi intézmények esetében nagy létszám és nem közvetlen részvétel esetén ezen intézmények szubjektumait már nem maguk az egyének, hanem az egyének bizonyos csoportjai alkotják.

A külső fedezetű társadalmi intézmények érvényességi körébe eső egyének száma elvileg korlátlan. Egyrészt, mert a szükségletkielégítés eszközei és feltételei, amelyeket a társadalmi intézmények létrehoznak, az egyének személyiségéhez képest tetszőlegesek. Másrészt, a tisztán külső fedezetű társadalmi intézmények esetében az egyének nem vesznek részt az intézmények kialakításában és az intézményes szabályok tényleges érvényesülésének az ellenőrzésében, sem közvetlenül sem közvetve. Tehát külső fedezetű társadalmi intézmények érvényességi körébe emberek százai, ezrei, milliói, tízmilliói, százmilliói is eshetnek. Azonban minél több egyén esik egy adott intézmény vagy intézményrendszer érvényességi körébe, a fedezettel rendelkező egyének annál több közvetítéssel keresztül gyakorolhatják az ellenőrzést. Korábban (1.1Aa) említettük, az ellenőrzés átruházása más személyekre általában elkerülhetetlenül magával vonja az intézmény fedezetének bizonyos mértékű megosztását, az intézmény fedezetével rendelkező egyének körének bizonyos mértékben viszonylagossá válását. Ezzel összefüggésben, minél több egyén esik egy intézmény érvényességi körébe, és minél közvettebb az ellenőrzés, az adott intézmény tényleges funkciói annál inkább eltérhetnek az intézmény szabályaitól.

A belső fedezetű társadalmi intézmények esetében összetettebb a probléma. Ezen intézmények esetében ugyanis az érvényességi körükbe eső egyéneknek nem kell feltétlenül közvetlenül is részt venniük az intézményes szabályok kialakításában és ellenőrzésében. Azonban végül is minden egyes egyénnek közvetlen részvétel formájában is jóvá kell hagynia a kialakult szabályokat, és ellenőriznie kell a közvetlen ellenőrzés jogával felruházott egyéneket. Ezért bár a belső fedezetű társadalmi intézmények érvényességi körébe eső egyének száma elvileg korlátlan, de nagy létszám és nem közvetlen részvétel esetén ezen intézmények szubjektumait már nem maguk az egyének, hanem az egyének bizonyos csoportjai alkotják. Bár

elvileg lehetségesek, de a valóságban kevés valószínűséggel alakulnak ki olyan belső fedezetű társadalmi intézmények, amelyek érvényességi körébe viszonylag sok egyén esik. Például a politikai pártok vagy a szakszervezetek intézményei formálisan nagyrészt belső fedezetű intézményeknek tűnnek, de valójában tulajdonképpen külső fedezetű intézmények. Ezzel a kérdéssel azonban majd a tizenharmadik fejezetben, a társadalmi egyesülés tárgyalásánál foglalkozunk részletesebben.

Azt a korábbi állításunkat, hogy a társadalmi intézmények tényleges funkciói nem feltétlenül felelnek meg az intézményes szabályoknak, a társadalmi intézmények két fő típusának a megkülönböztetése után pontosíthatjuk.

- A külső fedezetű társadalmi intézmények tényleges funkciói elvileg vagy megfelelnek, vagy nem felelnek meg, illetve általában részben megfelelnek, részben nem az adott intézmények szabályainak. A belső fedezetű társadalmi intézmények tényleges funkciói viszont alapvetően megfelelnek az intézményes szabályoknak.

Az eddigiekből már kitűnhetett az intézmények funkcióira vonatkozóan a következő általános összefüggés: azt, hogy egy intézmény funkciói milyen mértékben felelnek meg az intézményes szabályoknak, a szóban forgó tipizálás mindkét szempontja meghatározza. Általánosságban egyrészt azt mondhatjuk, hogy kevésbé jellemző az intézmények funkcióinak az eltérése az intézményes szabályoktól a közösségi intézmények esetében, és nagyobb mértékben jellemző a társadalmi intézmények esetében. Másrészt kevésbé jellemző a szóban forgó eltérés a belső fedezetű intézményekre, és nagyobb mértékben jellemző a külső fedezetű intézményekre.

Itt már csak a társadalmi intézményekről beszélve, a külső fedezetű intézmények esetében elvileg esetleges, hogy az intézmények funkciói megfelelnek vagy nem felelnek meg az intézményes szabályoknak. A valóságban valószínűleg gyakoribb, hogy a külső fedezetű társadalmi intézmények olyan cselekvési lehetőségeket és képességeket, és ezáltal olyan cselekvéseket és összetettebb jelenségeket határoznak meg, amelyek nagyrészt nem felelnek meg az intézményes szabályoknak. A belső fedezetű intézmények esetében viszont a szabályok kialakításában és az intézményes szabályok tényleges érvényesülésének az ellenőrzésében való érdemi részvétel elvileg biztosíthatja, hogy ezen intézmények funkciói megfelelnek az intézményes szabályoknak. Fentebb utaltunk azonban arra, hogy a valóságban belső fedezetű intézmények kialakítása és fenntartása eleve problematikus, tehát az említett összefüggés csak bizonyos mértékig érvényesül.

C) A testiségi intézmények

a) Az ellátási intézmény

Összefoglaló elnevezéssel *testiségi intézménynek* nevezzük az olyan intézményt, amelynek az érvényességi körébe eső egyének számára (1) az intézmény

érvényességi körébe eső cselekvések, valamint (2) az intézmény által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek, ennek megfelelően (3) amennyiben szükség van szankcióra, az ellenőrzés szankciói a testi szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik. A testiségi intézmények egyik altípusát az ellátási intézmények, másik altípusát a közvetlen kényszerítő intézmények képezik. A testiségi intézmények típusait a 4.4. táblázatban szemléltetjük, a következőkben először az ellátási intézményekkel foglalkozunk.

- *Ellátási intézménynek* nevezzük az olyan intézményt, amelynek az érvényességi körébe eső egyének mint ellátottak számára: (1) az adott intézmény érvényességi körébe eső cselekvések, valamint (2) az intézmény által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek a testi szükségletek tárgyait képezik.

Az ellátási intézmények kifejezetten arra szolgálnak, hogy az érvényességi körükbe eső ellátottak, illetve gondozottak bizonyos testi szükségleteit kielégítsék. Az ellátottak szempontjából, illetve az ellátottakra vonatkoztatva ellátási intézmények például az olyan egészségügyi intézmények, amelyek a betegek gyógyítását, az egészséges emberek egészségének a megóvását szolgálják. A gondozói intézmények, amelyek a gondozottak általános ellátásáról, testi szükségletei közvetlen kielégítéséről gondoskodnak. Ilyen intézmények a nyilvánosház bizonyos intézményei a nemi szolgáltatást igénybe vevő vendégek számára, akik ily módon kielégíthetik nemi szükségleteiket.

Intézmény funkciói	Intézmény fedezete	
	Belső fedezetű intézmény	Külső fedezetű intézmény
Testi szükségletek tárgyai	<i>Belső fedezetű ellátási intézmény</i>	<i>Külső fedezetű ellátási intézmény</i>
Testi szükségletek negatív tárgyai, szk. negatív feltételei	–	<i>Közvetlen kényszerítő intézmény</i>

4.4. táblázat: A testiségi intézmények típusai

Bizonyos testi szükségletek közvetlen kielégítésére vonatkozóan elvileg elképzelhetők olyan tiszta ellátási intézmények, amelyek érvényességi körében az ellátók és ellátottak szerepei nem különülnek el, az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének ugyanakkor ellátók és ellátottak is. A valóságban azonban az ilyen ellátási intézmény valószínűtlen, és elvileg is azt előfeltételezzük, hogy az ellátási intézmények érvényességi körében elkülönülnek egyfelől az ellátottak szerepei, akikre vonatkoztatva az adott intézmények ellátási intézmények. Másfelől

viszont az ellátók szerepei, akikre vonatkoztatva az adott intézmények már nem ellátási intézmények, hanem közösségi vagy társadalmi intézmények, esetleg közvetlen kényszerítő intézmények.

- Előfeltételezésünk szerint és a valóságban jellemzően egy adott intézmény csak a tipikus szereplők egyik oldaláról, vagy csak részben ellátási intézmény, a tipikus szereplők másik oldaláról vagy részben közösségi vagy társadalmi intézmény, esetleg közvetlen kényszerítő intézmény.

Vegyünk például olyan intézményt, amely által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek bizonyos egyének betegségének gyógyítására, közvetlen táplálására, közvetlen testi gondozására (mosdatás, tornáztatás stb.) irányul. E cselekvési lehetőségek és képességek az ellátó vagy gondozó intézményes helyzetében lévő egyének számára már nem képezik a testi szükségletek tárgyait, tehát vagy a lelki szükségletek tárgyait kell hogy képezzék, vagy a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit. Tehát az adott intézmény az ellátó vagy gondozó intézményes helyzetében lévő egyének szempontjából vagy közösségi, illetve kvázi-közösségi, vagy társadalmi intézmény. A gondozó lehet például egy családtag vagy egy jótékonyági szeretetotthon gondozója, de lehet egy kórház vagy idősok otthona fizetett gondozója. Az előbbi esetben a gondozó szempontjából az adott intézmény közösségi, az utóbbi szempontjából társadalmi intézmény. Az ellátó, illetve a szolgáltatást nyújtó intézményes helyzetében lévő egyén szempontjából az adott intézmény esetleg lehet – a következőkben tárgyalandó – közvetlen kényszerítő intézmény is, például az olyan rabszolga esetében, aki tulajdonosa testi szükségleteinek a közvetlen kielégítését szolgálja.

Az ellátottak vagy gondozottak vonatkozásában eleve feltételezhető az intézményes szabályoknak való megfelelésre irányuló szándék, a helyeslésen vagy helytelenítésen túl más szankciókra elvileg nincs szükség.

- Az ellátási intézmények természetének az ellátottak intézményes helyzetében lévő egyének oldaláról nézve az intézményes szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás és az intézmények normatív funkcióinak az érvényesülése felel meg.

Az ellátási intézmények, figyelembe véve azt is, hogy eleve közösségi vagy társadalmi, esetleg közvetlen kényszerítő intézményekbe ágyazódnak, külső fedezetű vagy belső fedezetű intézmények egyaránt lehetnek. A kórházi osztály betegek ellátására vonatkozó intézményei például a betegektől függetlenül léteznek, de tulajdonképpen az ellátók (orvosok, nővérek) számára is külső fedezetűek. Úgy tűnik, hogy a belső fedezetű intézmények esetében, amennyiben az adott intézmény részben ellátási intézményként is értelmezhető, nem különül el az ellátási intézmény és a közösségi vagy a társadalmi intézmény. Például a család intézményeiben, illetve intézményes erkölcsében egymással összefonódva léteznek azok a szabályok, amelyek közösségi, amelyek társadalmi, és amelyek ellátási funkciókat valósítanak meg.

b) A közvetlen kényszerítő intézmény

Az intézmények eddig tárgyalt típusaitól alapvetően eltérnek azok az intézmények, amelyeket közvetlen kényszerítő intézményeknek nevezünk, és amelyek az úgynevezett testiségi intézmények másik és fontos altípusát képezik.

- *Közvetlen kényszerítő intézménynek* nevezzük az olyan külső fedezetű intézményt, amelynek az érvényességi körébe eső, kényszerített egyének számára (1) az adott intézmény a szükségletek negatív tárgyait vagy a szükségletkielégítés negatív feltételeit képező cselekvési lehetőségeket hoz létre, korlátozva az egyének cselekvési képességeit, oly módon, hogy (2) az ellenőrzés szankciói a testi szükségletek negatív tárgyait képezik.

A közvetlen kényszerítő intézmények eleve külső fedezetűek a kényszerített fél intézményes helyzetében lévő egyének számára. Közvetlen kényszerítő intézmények például a börtönök, a fegyenctelepek, a kórházi zárt osztályok intézményei az elítéltek és az elzártak számára. Közvetlen kényszerítő intézmények azok a büntetőjogi intézmények is, amelyek szabályaihoz közvetlenül kapcsolódik szankcióként a testi kényszerítés (erőszakos rendőri beavatkozás, letartóztatás, börtönbüntetés, esetleg kivégzés).

A harmadik fejezetben (2.2Bc), a testi kényszerítés tárgyalásánál már említettük, hogy testi kényszerítés alkalmazása révén a szükségletkielégítés összetevőiként létre lehet hozni, illetve meg lehet határozni a szükségletek negatív tárgyait vagy a szükségletkielégítés negatív feltételeit képező cselekvési lehetőségeket. Például az egyént arra lehet kényszeríteni, hogy csupán a szankciók tényleges alkalmazásának az elkerülése céljából robotoljon vagy rendszeresen adózzon.³ De a testi kényszerítés mint szankció általában jelentős a szükségletkielégítés eszközeit vagy pozitív feltételeit képező cselekvési lehetőségek és képességek létrehozása szempontjából is, e szankcióktól eltekintve az említett cselekvési lehetőségek és képességek kedvezőbb alternatíváit jelentő cselekvési lehetőségek megvalósításától való eltérítésben. Például az anyagi ösztönzési rendszerek csak annyiban hoznak létre olyan cselekvési lehetőségeket és képességeket, hogy bizonyos munkateljesítmény révén és bizonyos szaktudás igénybevételével hatékonyan pénzhez lehet jutni, amennyiben más szabályokhoz kapcsolódó testi kényszerítő szankciókkal ugyanakkor eltérítenek attól, hogy lopással, fosztogatással, sikkasztással, csalással stb. hatékonyabban lehessen pénzhez jutni.

A közvetlen kényszerítő intézmények olyan felemás intézmények, amelyek a kényszerítő fél intézményes helyzetében lévő egyének számára más természetűek.

- Egy adott intézmény csak a kényszerített fél intézményes helyzetében lévő egyének oldaláról lehet közvetlen kényszerítő intézmény, a kényszerítő fél

³ Az olyan közvetlen kényszerítő intézmény, amely a szükségletkielégítés negatív feltételeit képező cselekvési lehetőségeket hoz létre, korlátozva az egyének cselekvési képességeit, nem tiszta testiségi intézmény, de ettől a tipizálásban eltekintünk.

helyzetében lévő egyének oldaláról társadalmi vagy közösségi intézménynek kell lennie.

A közvetlen kényszerítő intézmények mindig feltételeznek olyan társadalmi, esetleg közösségi intézményeket, amelyek a közvetlen kényszerítést végrehajtó egyének cselekvéseit szabályozzák. Például a börtön rabjai körében érvényben lévő közvetlen kényszerítő intézmények feltételezik a börtönőrök körében érvényesnek tekinthető társadalmi intézményeket. Vagy a rabszolgákkal szembeni közvetlen kényszerítő intézmények fenntartása igényli a rabszolgatartók és a rabszolgák felügyelői körén belül érvényes társadalmi intézményeket.

Részben a közvetlen kényszerítő intézmények felemás természetére mutat rá Hart is, amikor azt írja, hogy a szabályok valamilyen rendszerét csak akkor lehet ráerőltetni az emberek egy részére, ha elegendő számban vannak olyanok, akik azt önként elfogadják. Az ő önkéntes együttműködésük és az ebből eredő hatalom nélkül nem szilárdítható meg a jog kényszerítő ereje. Az a kényszerítő erő viszont, amit így a hatalomra alapozva szilárdítottak meg, kétféleképpen használható. Alkalmazható kizárólag a gonosztevők ellen, akiknek felkínálták a szabályok védelmét, de megszegték azokat. De alkalmazható arra is, hogy leigázzanak és állandó alávetettségben tartsanak egy alárendelt csoportot, amelynek mérete az uralkodó csoporthoz képest attól függően lehet nagy vagy kicsi, hogy a kényszernek, a szolidaritásnak és a fegyelmezésnek milyen eszközei állnak a felüllevők rendelkezésére, és hogy mennyire kiszolgáltatottak és mennyire képtelenek a szervezkedésre az alávetettek. (Hart 1995: 233)

Az nyilvánvaló, hogy felemás természetű közvetlen kényszerítő és társadalmi intézmények kialakulhatnak, és a valóságban kialakulnak, mivel – ahogyan a következőkben hangsúlyozzuk – az adott intézmények mindkét oldalról racionális alkalmazkodást feltételeznek. Eltekintünk azonban annak a kérdésnek a tárgyalásától, hogy a valóságban mennyiben alakulhatnak ki olyan intézmények, amelyek a kényszerítő intézményes helyzetében lévő egyének számára közösségi intézmények.

- A közvetlen kényszerítő intézmények természetének a kényszerített egyének vonatkozásában az intézményes szabályokhoz való racionális alkalmazkodás és az intézmények tényleges funkcióinak az érvényesülése felel meg.

Ez következik az arra vonatkozó korábbi (2.2Ab) tételből, hogy milyen körülmények között érvényesül az intézmények tényleges funkciója. Láttuk (uo.), hogy amikor az egyének a szabályokhoz racionálisan alkalmazkodnak, akkor nem közvetlenül a szabályokhoz, hanem tulajdonképpen az adott szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségekhez és képességekhez alkalmazkodva cselekszenek. A közvetlen kényszerítő intézmények esetében elsődleges jelentőségű az ellenőrzés, amelynek igen lényeges szerepe van abból a szempontból, hogy az intézmények milyen cselekvési lehetőségeket és képességeket hoznak létre, és ezáltal milyen cselekvéseket és összetettebb jelenségeket határoznak meg.

Láttuk, hogy ebben az esetben az ellenőrzés szankciói eleve a testi szükségletek negatív tárgyait képezik az egyének számára

Már a harmadik fejezetben (2.2Bc) is említettük, hogy a testi kényszerítéshez, és az ilyen természetű szankciókkal alátámasztott szabályokhoz való racionális alkalmazkodás igen fontos előfeltétele viszonylag nagy számú egyén együttélésének. Viszonylag nagy számú egyén viszonylag rendezett együttélése elképzelhetetlen lenne, ha a valóságban az egyénekre általában véve nem lenne jellemző a közvetlen kényszerítő intézményekhez való racionális alkalmazkodás. Alapvetően az emberek racionális alkalmazkodó képessége, és a közvetlen kényszerítő intézményekhez való racionális alkalmazkodás, nem pedig a szabályok elsajátítása, a szabályokkal való azonosulás teszi lehetővé azt, hogy emberek százai, ezrei, milliói éljenek együtt, egymással rendszeres kölcsönhatásban.

Az intézmények általunk megkülönböztetett típusai természetesen ideáltípusok, azaz a valóságos intézmények esetleg lehetnek részben közösségi, részben társadalmi, részben testiségi intézmények; részben belső fedezetű, részben külső fedezetű intézmények. A család intézményei például a legnyilvánvalóbban magukon viselik a különböző típusok ismertetőjegyeit, és tisztán egyik típust sem képviselik. Egyes valóságos intézmények azonban elég tisztán kifejezik az intézmények egyes típusainak a sajátosságait.

Az intézményekhez hasonlóan természetesen tipizálhatjuk a szabályokat és a szerepeket is. Azaz, az intézményes szabályokon és az intézményes szerepeken belül egyrészt megkülönböztethetjük a közösségi intézmények alkotórészeit képező közösségi szabályokat, és az ilyen szabályokból álló közösségi szerepeket. Másrészt megkülönböztethetjük a társadalmi intézmények alkotórészeit képező társadalmi szabályokat, és az ilyen szabályokból álló társadalmi szerepeket. Harmadrészt megkülönböztethetjük a testiségi intézmények alkotórészeit képező testiségi szabályokat, és az ilyen szabályokból álló testiségi szerepeket. Azonban közösségi, társadalmi és testiségi szabályok és szerepek nem csupán intézményes szabályok és szerepek lehetnek, különbséget tehetünk a közösségi, a társadalmi és a testiségi intelmi szabályok és szerepek között is.

3.2. A közösségi és a társadalmi létezők és értékek

A) A közösségi és a társadalmi fogalma

a) A társadalmiság értelmezései

Az első fejezetben (1.1Aa) említettük, hogy általánosan elfogadott a szociológia művelői körében az a nézet, amely szerint a szociológiai kutatás tárgyát a társadalmi jelenségek képezik. A szociológiaelmélet alapvető kérdése tehát, hogy milyen természetű létezőket tekinthetünk társadalmi létezőknek, milyen

jelenségeket társadalmi jelenségeknek, mire vonatkozik általában a társadalmi jelző. Azonban e kérdésben nem alakult ki egyetértés a szociológiaelmélet, még kevésbé általában a szociológia művelői körében. Wallace szerint „kifejezetten a VESZÉLY jelzést kell kitenni afölé a szerencsétlenül hosszú ideje elhúzódozó homályosság fölé, amit a szociológiában a társadalmi kifejezésnek tulajdonítanak”. (Wallace 1988: 31) A szociológia elméleteinek sokszínűsége, az egymásnak elmentmondó előfeltételezéseken alapuló szemléletmódok kialakulása, és a különböző szemléletmódok közötti éles viták nagyrészt ennek az alapvető kérdésnek a tisztázatlanságára vezethetők vissza. Bár irányulnak törekvések a különböző szociológiai szemléletmódok egyesítésére, mégis úgy tűnik, hogy a szociológiaelmélet művelői körében – újabb sajátos felfogások kialakulásával és a szociológiaelmélet szétaprózódásával – e kérdésben ahelyett hogy közelednének, inkább távolodnak az álláspontok.

Ha a klasszikusokat nézzük nagyon röviden, Marx korai felfogása szerint a társadalmin „több egyén együttműködését értjük”. (Marx–Engels 1976: 32) Későbbi munkáiban a társadalmi jelzőt többnyire pontosabb meghatározás nélkül, legfontosabb kategóriáival – például a termelési viszonyokkal, az alappal és a felépítménnyel stb. – összefüggésben használja. Weber szerint például az egyének közötti érintkezés társadalmi akkor, „ha a saját viselkedés értelme szerint mások viselkedéséhez igazodik”. (Weber 1987: 51-52) Durkheim szerint a társadalmi tények (fogalmaink szerint a társadalmi létezők – F. Z.) „az egyénekhez képest külsődleges cselekvésmódok, gondolkodásformák és érzelmek, amelyek kényszerítő erővel rendelkeznek, s ennek révén ráerőszakolják magukat az egyénre”. (Durkheim 1978: 27)

Parsons felfogása szerint a cselekvés elemzése szempontjából a világ társadalmi, fizikai és kulturális objektumokból épül fel. „A társadalmi objektum olyan cselekvő, amely felváltva lehet egy adott másik egyéni cselekvő (alter), a cselekvő, aki önmagában adott mint vonatkoztatási pont (egó), vagy egy kollektivitás, amelyet mint egységet tekintenek a irányultság elemzésének céljára.” (Parsons 1951: 4) Rövidebben megfogalmazva: „a társadalmi létezők azok, amelyekkel az egyén kölcsönhatásban van sajátosan társadalmi értelemben.” (I. m.: 47) Más megfogalmazásban: „A társadalmin ebben az összefüggésben interaktívat értünk. Társadalmi tárgy egy cselekvő vagy cselekvések rendszere, amelynek a reakciói és beállítottságai jelentősek a vonatkoztatási pontot képező cselekvő számára.” (Parsons–Shils 1962B: 65) „A társadalmi tárgyak között megkülönböztetjük az egyéni cselekvőket és a kollektivitásokat”. (I. m.: 99) E felfogás szerint tehát a társadalmi egy adott egyén vagy csoport, aki vagy amely más egyénnel vagy csoporttal kölcsönhatásban cselekszik.

A mai szociológiai irodalomban a legszélesebb körben elfogadott értelmében a társadalmi nem más, mint „emberek közötti”. Általában azok a szerzők is ilyen tág értelemben használják a társadalmi jelzőt, akik e kifejezés jelentésének nem tulajdonítanak különösebb jelentőséget. Ehhez képest valamivel szűkebb értelemben a

társadalmi létező olyan emberek közötti viselkedés, amelyre ugyanakkor valamilyen szabályszerűség, rendszeresség jellemző. A társadalmi létezőt vagy jelenséget e felfogás szerint általánosságban úgy lehet meghatározni, mint az emberek közötti viselkedés szabályszerűségét, azaz két vagy több ember viselkedésének nem véletlenszerű egybeesését időben és/vagy térben. (Wallace 1988: 31)

- A szociológiai irodalomban széles körben elfogadott felfogások szerint a társadalmi létezők az emberek közötti kölcsönhatásokkal összefüggő olyan létezők, amelyek vagy kulturális természetűek, vagy tényszerű és objektív természetűek és bizonyos csoportokra vonatkoznak, vagy szituációktól függő jelentéseket hordoznak, vagy a racionálisan cselekvő egyénekre vonatkoznak.

A normativista szemléletmódot képviselő elméletek felfogása szerint a társadalmi emberek közötti és kulturális. Ilyen értelemben társadalmi az, ami a kulturális értékekre, szabályokra, intézményekre, szerepekre vonatkozik, ami ezekhez normatív igazodik. A strukturalista szemléletmódban a társadalmi emberek közötti és az egyes egyénektől független, objektív természetű, így közvetlenül az egyének bizonyos csoportjaira vonatkozik. A kreativista szemléletmódot képviselő elméletek főleg a kommunikációt vagy egyáltalán a szimbólumok használatát tekintik a társadalmiság ismertetőjegyének vagy központi elemének. A racionalista szemléletmódban a társadalmi jelző az egymással kölcsönhatásban racionálisan cselekvő egyénekre vonatkozik.

A normativista és a kreativista szemléletmód határán elhelyezkedő vagy a kreativista szemléletmódot tükröző egyes elméletekben a társadalmiság a kommunikációra vagy egyáltalán a szimbólumok használatára vonatkozik. (Mead 1973; Winch 1988: 42-52) Például Blumer – a kreativista szemléletmódot tükröző szimbolikus interakcionista – felfogása szerint a társadalmi csoport tagjai számára a tárgyak (általában a létezők – F. Z.) társadalmi termékek, amelyek az emberek közötti szimbolikus kölcsönhatásokban, illetve e kölcsönhatásokon belüli meghatározás és értelmezés folyamatában, és e folyamatból keletkeznek. (Blumer 1969: 10-12) „Egy tárgy természete (...) az a jelentés, amellyel rendelkezik azzal a személlyel szemben, aki számára tárgy. Ez a jelentés szabja meg azt a módot, ahogyan szemléli a tárgyat, ahogyan kész cselekedni az irányában, és ahogyan kész beszélni róla.” (I. m.: 11) A tárgyak jelentése egy személy számára alapvetően abból ered, ahogyan mások meghatározzák számára, akikkel kölcsönhatásban van. A közös jelzések folyamatából közös tárgyak tűnnek fel, amelyek ugyanazzal a jelentéssel rendelkeznek az egyének adott köre számára. „Az ő nézőpontjukból a környezet csak azokból a tárgyakból áll, amelyeket az adott emberek felismernek vagy ismernek. E környezet természete azon jelentés által megszabott, amellyel az azt alkotó tárgyak rendelkeznek az adott emberek számára.” (I. m.: 11)

Berger és Luckmann fenomenológiai tudásszociológiája szerint „A személyek közötti (interszubjektív) tapasztalatok lerakódását csak akkor nevezhetjük társadalminak, ha egy jelrendszer segítségével objektiválódnak, azaz ha adott az a lehetőség, hogy a közös tapasztalat objektivációja megismételhető”. (Berger –

Luckmann 1998: 99) Luhmann felfogása szerint a társadalom kommunikációkból épül fel, mivel a kommunikáció az az elemi alkotórész, amely szükségszerűen és önmagában társadalmi. (Luhmann 1987: 113; Luhmann 1990: 6, 100) „Az alapvető folyamat, amely alkotja a társadalmi területét, mint sajátos valóságot, a kommunikáció folyamata. Azonban azért, hogy irányítsa önmagát, ezt a folyamatot cselekvésre kell redukálni, illetve bontani.” (Luhmann 1995: 139) Habermas kommunikatív cselekvéelméletében a kommunikáció, illetve a nyelv használata szintén központi szerepet játszik. (Habermas 1984: 94-101; ford. 1987: 55-60)

Mi itt nem foglalkozunk a társadalmiságra vonatkozó különböző felfogások hiányosságaival. Majd az intézményes szociológia elméletének egészéből, illetve az egyes kérdések részletes tárgyalásából derülhet fény arra, hogy miért nem tartjuk kielégítőnek a fentebb említett felfogásokat. Csupán azt a legfőbb ellenvetésünket hangsúlyozzuk, hogy felfogásunk szerint a társadalmi létezőket nem azonosíthatjuk általában véve az emberek közötti, vagy ebből a szempontból releváns létezőkkel. Az emberek közötti létezők, illetve jelenségek ugyanis nem egyneműek, ezért ezeknek a jelenségeknek nem képzelhető el egy egységes és differenciálatlan elmélete, nevezzük ezt az elméletet szociológiai elméletnek, társadalomelméletnek vagy másnak. Például az emberek közötti kölcsönhatások részben csupán testi természetűek, részben az adott egyének személyiségéből erednek, részben viszont függetlenek az adott egyének személyiségétől. A második fejezetben (3.1) azáltal mutattunk rá az emberek közötti létezők, illetve jelenségek különmemű természetére, hogy bevezettük a szükségletkielégítés összetevőinek a fogalmát, és különbséget tettünk a szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait, valamint a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező létezők között. Hangsúlyoztuk (3.2Ab), hogy a szükségletek általános tárgyait az adott személyekből, illetve az egyének személyiségéből, a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit viszont a környezetből magyarázhatjuk. Az emberek közötti jelenségek egységes, és ebből a szempontból differenciálatlan elmélete tehát csak úgy lenne elképzelhető, ha előfeltételeznénk, hogy ezek a jelenségek a szükségletkielégítés összetevői szempontjából egyneműek. Ezzel az előfeltétellezzel azonban alapvetően lényeges különbségeket és összefüggéseket hagynánk figyelmen kívül.

b) Az elemi közösségi és társadalmi létezők

Bármely tudomány számára alapvető jelentőségű, hogy művelői világosan meg tudják határozni azokat az elemi alkotórészeket, amelyekből az adott tudomány érdeklődési körébe eső valamennyi létező, illetve jelenség felépül. A szociológia számára is alapvető jelentőségű, hogy világosan meg tudjuk határozni a szociológia érdeklődési körébe eső társadalmi létezők elemi alkotórészeit, amelyekből valamennyi társadalmi létező, illetve társadalmi jelenség felépül, és amelyekből gondolatilag is felépíthető.

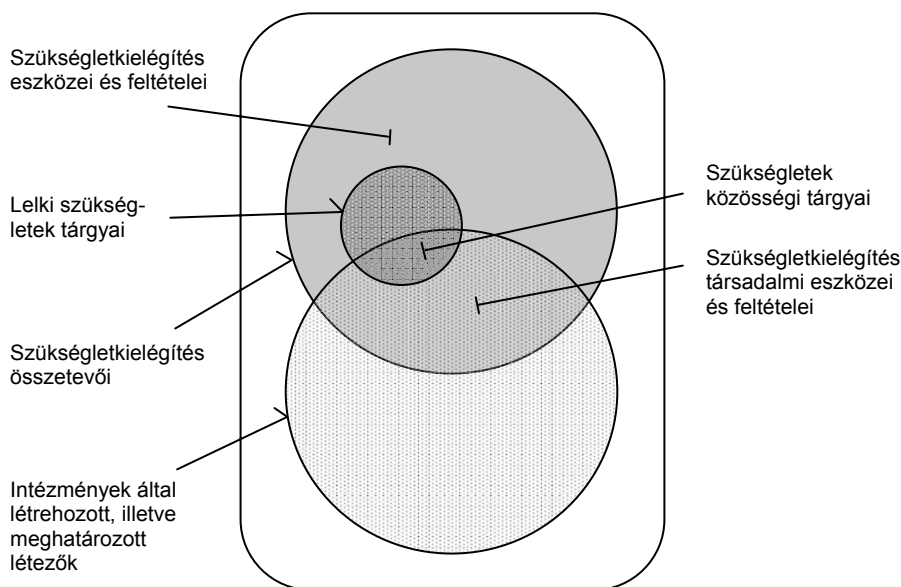
A szociológiai irodalomban hagyományosan különbséget tesznek két együttélési forma, a közösség és a társadalom között, amely legalább Tönniesig visszavezethető. (Tönnies 1983). E hagyományos megkülönböztetéshez is kapcsolódva, de lényegében az eddig bevezetett fogalmakra és összefüggésekre építve, különbséget tehetünk a közösségi és a társadalmi létezők, illetve jelenségek között. Az ismételések lehetőség szerinti elkerülése végett a közösség és a társadalom közötti megkülönböztetésre vonatkozó értelmezésekkel itt nem foglalkozunk. E kérdés tárgyalására majd a hatodik fejezetben (2.1), a közösségi és a társadalmi csoport fogalmának bevezetéséhez kapcsolódva kerül sor. Majd akkor válhat világosabbá, hogy miért olyan értelemben használjuk a közösségi és a társadalmi jelzőket, illetve miért olyan értelemben különböztetjük meg egymástól a közösségi és a társadalmi létezőket, ahogyan azt már az intézmények tipizálásánál is láthattuk, de különösen ahogyan azt a következőkben láthatjuk.

A közösségi és a társadalmi létezőket olyan formában határoljuk körül, hogy meghatározzuk a szükségletkielégítés közösségi és társadalmi összetevőit, ahogyan azt a 4.6. ábrán szemléltetjük. Adottnak véve az egyének bizonyos körét, a különböző természetű létezők – valójában határtalan – halmazán belül relatíve körülhatárolhatóak egyrészt azok a létezők, amelyek az egyének adott köre számára a szükségletkielégítés összetevőit képezik. Másrészt körülhatárolható azoknak a létezőknek a halmaza, amelyeket közvetlenül intézmények hoznak létre, illetve határoznak meg. E két részhalmaz közös részében találjuk a szubjektumokra vonatkoztatva a szükségletkielégítés azon összetevőit, amelyeket közvetlenül intézmények hoznak létre, illetve határoznak meg.

- *Közösségi létezőknek* nevezzük a lelki szükségletek intézmények vagy intézményes erkölcs által létrehozott, illetve meghatározott tárgyait. *Társadalmi létezőknek* nevezzük a szükségletkielégítés intézmények által létrehozott, illetve meghatározott eszközeit és feltételeit.

Közösségi létezőknek, illetve a *szükségletkielégítés közösségi összetevőinek* vagy a *szükségletkielégítés közösségi tárgyainak* nevezzük a lelki szükségletek intézmények vagy intézményes erkölcs által létrehozott, illetve meghatározott tárgyait. Minket főleg majd a társadalmi létezők érdekelnek, jóllehet ehhez el kell tudnunk különíteni a szükségletkielégítés közösségi összetevőit is. Társadalmi létezőknek nevezzük a szükségletkielégítés intézmények által létrehozott, illetve meghatározott eszközeit és feltételeit. Más kifejezésekkel élve, hosszabban vagy rövidebben fogalmazva, a társadalmi létezőket nevezhetjük a *szükségletkielégítés társadalmi összetevőinek* vagy a *szükségletkielégítés társadalmi eszközeinek és feltételeinek*, esetleg *társadalmi eszközöknek és feltételeknek*.

A kiemelt meghatározásban szereplő létezőkön túl *intézményes testiségi létezőknek* nevezzük a testi szükségletek intézmények által létrehozott, illetve meghatározott tárgyait és negatív tárgyait. Az utóbb említett létezők számunkra kevésbé jelentősek, ezért ezeket az elemi létezőket az ábrában is elhanyagoltuk.

4.6. ábra: A szükségletkielégítés közösségi és társadalmi összetevői

Bár elvont elméleti szinten úgy határoztuk meg a társadalmi létezőket, hogy ezeket intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg, a valóságban az úgynevezett kvázi-intézmények is létrehozhatnak, illetve meghatározhatnak olyan létezőket, amelyeket az elmélet engedményes szintén és a valóságban társadalmi létezőknek tekinthetünk. A közösségi létezők fogalmának a meghatározásában azért szerepel az intézményes erkölcsre való utalás, mert az intézményes közösségi erkölcsöt az intézményes szociológia elméletének elvont szintjén is figyelembe vehetjük. Korábban (3.1Aa) láttuk, hogy bizonyos körülmények között az egyének szűk körében intézményes erkölcs révén is hasonló hatékonysággal létre lehet hozni, illetve meg lehet határozni közösségi létezőket, mint viszonylag tiszta intézmények révén.

Közösségi létezők jellemzően például egy jól szervezett baráti társaság találkozói, a társaság egyes tagjainak e találkozókon belüli, és a kialakult szabályokhoz igazodó cselekvései, azok az értékek, amelyeket közösen osztanak, az egyes tagok tekintélye, amelyre szert tettek ezen értékekre vonatkoztatva. Közösségi létezők egy vallási szertartás, a szertartásban részt vevők cselekvési lehetőségei és képességei, cselekvései, azok a kegytárgyak, amelyek bizonyos szimbolikus jelentőségre tesznek szert a szertartás során. Társadalmi létezők jellemzően például a pénz, a szakképzettséget igazoló oklevél, az érdemjegy a hallgatók számára, a fizetés az alkalmazott számára, a szervezett munkavégzés, a szervezett oktatás, azok a cselekvési lehetőségek és képességek, amelyeket majd az érdek és a társadalmi erő fogalma segítségével fejezünk ki stb.

- A szükségletkielégítés intézmények által létrehozott, illetve meghatározott eszközei és feltételei képezik tehát a *társadalmi élet elemi összetevőit*, amelyekből a legbonyolultabb társadalmi képződmény, illetve jelenség is felépül, illetve amelyből gondolatilag is felépíthető.

Eddig a *közvetlen társadalmi létezőket* határoztuk meg, amelyeket közvetlenül intézmények, vagy intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek hoznak létre, illetve határoznak meg. Ezek az összetevők formai szempontból egyrészt lehetnek cselekvési lehetőségek és képességek, illetve olyan összetettebb társadalmi létezők, amelyek intézmények által létrehozott és a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező cselekvési lehetőségekből és képességekből épülnek fel. Majd munkánk további részeiben látjuk, hogy ilyen társadalmi létezők az érdekek, a társadalmi erők, a társadalmi viszonyok, és a társadalmi viszonyokból felépült összetettebb létezők. Másrészt az előbbi természetű cselekvési lehetőségek és képességek, illetve az érdekek, a társadalmi erők és a társadalmi viszonyok által meghatározott cselekvéseket is közvetlen társadalmi létezőknek tekintjük. Közvetlen társadalmi létezőknek tekinthetjük továbbá az ilyen cselekvésekből felépült nagyobb viselkedési egységeket, kölcsönhatásokat, folyamatokat. Harmadrészt dolgok is lehetnek közvetlenül társadalmi természetűek, amennyiben intézmények által közvetlenül meghatározottak, mint például a pénz, az oklevél vagy az igazolvány.

Közvetett társadalmi létezőknek tekinthetjük azokat a létezőket, amelyek önmagukban nem társadalmi természetűek, de a közvetlen társadalmi létezők következményeiként értelmezhetőek.

- A *szükségletkielégítés társadalmi előfeltételei* magukban foglalják a szükségletkielégítés közvetlen és közvetett társadalmi eszközeit és pozitív feltételeit, valamint a szükségletek azon objektív tárgyait, amelyek a közvetlen társadalmi összetevők következményeiként állhatnak a szubjektum rendelkezésére. *Társadalmi javaknak* nevezzük a szükségletkielégítés dologi és állapotbeli társadalmi előfeltételeit.

A második fejezetben (3.2B) a szükségletkielégítés pozitív összetevőin belül megkülönböztettük a közvetlen szükségletkielégítést és a szükségletkielégítés előfeltételeit. Ugyanakkor hangsúlyoztuk, hogy a szükségletkielégítés előfeltételei meghatározzák a közvetlen szükségletkielégítést. Későbbi fogalmi építkezésünk szempontjából ezért fontos számunkra, hogy a fentebb meghatározott értelemben különbséget tegyünk a szükségletkielégítés előfeltételi között is, kiemelve közülük a társadalmi előfeltételeket. A szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek fogalma tehát magában foglalja a szükségletkielégítés közvetlen és közvetett társadalmi eszközeit és pozitív feltételeit. Valamint a szükségletek azon objektív tárgyait, amelyek a közvetlen társadalmi összetevők következményeiként állhatnak a szubjektum rendelkezésére. A javak második fejezetben (3.2B) bevezetett fogalmának megfelelően társadalmi javaknak nevezzük a szükségletkielégítés dologi és állapotbeli társadalmi előfeltételeit.

Közvetve a szükségletek tárgyai is lehetnek társadalmi természetűek, ha a közvetlen társadalmi létezők következményeiként állhatnak a szükségletkielégítés szolgálatában. Például az élelmiszert, a televíziót vagy a lakást nyilvánvalóan nem intézmények teszik a szükségletek tárgyaivá, de olyan értelemben a szükségletkielégítés társadalmi összetevőit képezik, hogy pénzért lehet hozzájuk jutni, a pénz megszerzése érdekében munkát kell vállalni, a munkavállaláshoz szakképesítés szükséges stb. A pénz, a munkavállalás, a szakképesítés ugyanis már közvetlenül is társadalmi természetűek. A következőkben, ha társadalmi létezőkről beszélünk, ezen közvetlen társadalmi létezőket értünk, s ha a közvetett társadalmi létezőkre is vagy kizárólag ezekre gondolunk, ezt az adott pontosabb kifejezéssel jelezzük.

Mindeddig a tényszerű társadalmi létezők meghatározásáról volt szó, jelképi természetű tényezők a következő két értelemben tekinthetők társadalmi létezőknek. A második fejezetben (3.1Bb) említettük, hogy normatív természetű létezők és értékek nem önmagukban, hanem csak tényleges következményeik révén lehetnek a szükségletkielégítés eszközei vagy feltételei. Egyrészt tehát intézmények, intézményes szabályok és szerepek annyiban társadalmi létezők, amennyiben tényleges funkcióik révén a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező létezőket hoznak létre, illetve határoznak meg. Másrészt társadalmi létezőknek nevezhetjük azokat a jelképi természetű létezőket, amelyek jelentésükben társadalmi természetű tényszerű létezőkre utalnak, ilyen létezőket fejeznek ki. Ilyen értelemben beszélhetünk például társadalmi tudatról, társadalmi erkölcsről, és a következőkben tárgyalásra kerülő társadalmi értékekről.

B) A közösségi és a társadalmi értékek

a) A kulturális, a közösségi és a társadalmi érték fogalma

A második fejezetben (4.1Ca) az egyes egyének szintjén értéknek neveztük azon általános tulajdonság pozitív mintáját, amely (1) a szükségletkielégítés pozitív összetevőjeként jelentős az adott egyén számára, ezért (2) amelyet bizonyos létezők értékelése során az értékelés szempontjaként rendszeresen figyelembe vesz, miközben (3) feltételezi az egyének bizonyos körében az adott értékelési szempont általános érvényességét. Utaltunk arra, hogy az értékek egyaránt alkotórészeit képezik az egyes egyének tudatának és a kultúrájának. A második fejezetben az egyéni értékek mint kognitív motívumok elemzésére helyeztük a hangsúlyt, a következőkben a kulturális érték fogalmának, valamint a kulturális értékek típusainak a meghatározásával foglalkozunk.

Az egyéni érték fogalmának ismeretében a kulturális érték – mint a kultúra egyik összetevőjének – fogalmát annak megfelelően határozzuk meg, ahogyan a harmadik fejezetben (1.1Ab) általában a jelképi kultúra fogalmát meghatároztuk.

- A *kulturális érték* olyan érték az egyének adott körében, amely (1) valamennyi egyén tudatának az alkotórészét képezi, és (2) amelyről valamennyi

egyén feltételezi, hogy az adott körben mások tudatának is az alkotórészét képezi, és (3) amelynek közlésére egységesen értelmezett szimbólumrendszer alakult ki.

Ahhoz, hogy az egyének adott körében bizonyos értékek vonatkozásában kulturális értékekről beszélhessünk, mindhárom ismertetőjegynek teljesülnie kell. Ha csupán az első, illetve az első és a második ismertetőjegy teljesül, az egyének adott körében beszélhetünk hasonló egyéni értékekről, de nem beszélhetünk kulturális értékekről. Ha például a kutató felfedi, hogy két népcsoport körében nagyrészt ugyanazok az értékek jellemzőek, de a nyelvük különböző, nem beszélhetünk a két népcsoport közös kulturális értékeiről. Esetleg csupán történetileg, amennyiben a két népcsoport a történelem során valamikor közös nyelvet beszélt, és értékeik hasonlósága részben ezzel függ össze.

A második fejezetben (4.1Ca) különbséget tettünk a szűkebb és a tágabb értékfelfogás között, és rámutattunk arra, hogy a tágabb értékfelfogásban ellentmondásban van az érték fogalmának tág értelmezése azzal az előfeltételezéssel, hogy az értékek a személyiség tartós tulajdonságait és a cselekvések személyes motívumait képezik. Láttuk, hogy a tágabb értékfelfogásban rejlő ellentmondás csak a szűkebb szükségletfogalom alapján oldható fel. A szűkebb szükségletfogalmat elfogadva egyrészt értelmezhetjük eleve szűkebben az érték fogalmát, s ilyen értelemben az értékek csak a szükségletek tárgyait tükrözhetik. Másrészt értelmezhetjük tágabban a szóban forgó fogalmat, és ilyen értelemben az értékek tükrözhetik mind a szükségletek tárgyait, mind a szükségletkielégítés eszközeit és pozitív feltételeit. Mi végül is a – széles körben elfogadott – tágabb értékfelfogást fogadtuk el, hangsúlyoztuk azonban (2. fejezet: 4.Cb), hogy ebben az esetben olyan differenciált értékfelfogásra van szükség, amely egyértelműen megkülönbözteti egymástól egyrészt a személyes értékeket, amelyek a szükségletek tárgyaira vonatkoznak, másrészt az instrumentális értékeket, amelyek a szükségletkielégítés eszközeire és pozitív feltételeire vonatkoznak. A következőkben ennek megfelelően különböztetjük meg egymástól a kulturális értékeken belül egyrészt a közösségi és a testiségi értékeket, másrészt a társadalmi értékeket.

- A *közösségi érték* lelki szükségletet tükröző személyes és kulturális érték, azaz a lelki szükséglet általános tárgyának olyan, egymás tudatára is vonatkozó tudatosulása az egyének adott körében, amelyben tükröződik a lelki szükséglet általános tárgyának az egyes egyénekre és egyének adott körére vonatkozó pozitív jelentősége.

A közösségi érték fogalmát tehát nagyon röviden úgy lehet meghatározni, hogy a közösségi érték lelki szükségletet tükröző személyes és kulturális érték. Utalni szeretnénk arra, ahogyan a második fejezetben (4.1Cb) meghatároztuk a személyes érték fogalmát, és ahogyan fentebb meghatároztuk a kulturális érték fogalmát. A közösségi érték olyan érték, amely az egyének adott körében eleget tesz mind a személyes érték, mind a kulturális érték ismertetőjegyeinek, hozzáte-

ve, hogy az adott érték lelki szükségletet fejez ki. Lehet közösségi érték például az őszinteség, a szavahihetőség, a segítőkészség, a műveltség, a barátság, a szerelem, az igazságosság stb.

A közösségi érték kiemelt definíciójában, valamint a testiségi érték és a társadalmi érték következő definícióiban az „egymás tudatára is vonatkozó” megjegyzés röviden azt fejezi ki, hogy az adott érték kulturális természetű. Azaz amellett, hogy (1) valamennyi egyén tudatának az alkotórészét képezi, (2) az adott értékről valamennyi egyén feltételezi, hogy az adott körben mások tudatának is az alkotórészét képezi, és (3) amelynek közlésére egységesen értelmezett szimbólumrendszer alakult ki.

A szükségletek általános tárgyait tükröző értékeken belül a közösségi értékek mellett megkülönböztethetjük a testiségi értékeket, amelyeket azonban inkább közösségi-testiségi értékeknek kellene neveznünk, mert sajátos közösségi értékeként értelmezhetők. A *testiségi érték* kulturális, és testi szükségletet tükröző személyes érték, azaz a testi szükséglet általános tárgyának olyan, egymás tudatára is vonatkozó tudatosulása az egyének adott körében, amelyben tükröződik a testi szükséglet általános tárgyának az egyes egyénekre és egyének adott körére vonatkozó pozitív jelentősége.

A testiségi érték tehát olyan érték, amely az egyének adott körében eleget tesz mind a kulturális érték, mind a személyes érték ismertetőjegyeinek, hozzáátve, hogy az adott érték testi szükségletet fejez ki. A második fejezetben (4.1Cb) említettük azonban, hogy az értékjellegű szükségletek kettős természetű szükségletek, a szükséglet sajátos tárgyára irányuló szükséglettel elválaszthatatlanul összefonódik a megbecsülésre irányuló szükséglet. Azaz, ha egy testi szükséglet általános tárgya értéknek tudatosul, ebben az értékben eleve lelki szükséglet, a megbecsülésre irányuló szükséglet is kifejeződik. Például ha egy adott egyén számára érték a testi egészség, a testi tisztaság vagy a testi erő, ebben nem csupán az egészségre, a tisztaságra vagy a testi erőre irányuló testi szükséglete fejeződik ki, hanem az a lelki szükséglete is, hogy egészségével, tisztaságával vagy testi erejével elnyerje mások megbecsülését. E szerint a testiségi értékek ugyanakkor sajátos közösségi értékeként is értelmezhetők.

Ha a szűkebb értékfelfogást fogadtuk volna el, kulturális szinten csak az eddig tárgyalt közösségi és testiségi értékekről beszélhetnénk, amelyek idealizált minták formájában a szükségletek tárgyait fejezik ki. A tágabb, és a fentebb említett szempontból differenciált értékfelfogáshoz kapcsolódóan azonban beszélhetünk társadalmi értékekről is, amelyek természete lényegesen eltérő az előbbi értékek természetétől.

- A *társadalmi érték* instrumentális és kulturális érték, tehát az egyének adott körében a szükségletkielégítés társadalmi eszközeinek vagy pozitív feltételeinek általánosított, egymás tudatára is vonatkozó tudati tükröződése, mint az adott körülmények között a legmegfelelőbbnek tartott állapot, képesség vagy viselkedésmód mintája.

A társadalmi érték fogalmát nagyon röviden úgy lehet meghatározni, hogy a társadalmi érték instrumentális és kulturális érték. Tehát utalnunk kell arra, ahogyan a második fejezetben (4.1Cb) meghatároztuk az instrumentális érték fogalmát, és ahogyan fentebb meghatároztuk a kulturális érték fogalmát. A társadalmi érték olyan érték, amely az egyének adott körében eleget tesz mind az instrumentális érték, mind a kulturális érték ismertetőjegyeinek. Lehet társadalmi érték például az anyagi gazdagság, a hatékonyság, a magas szakképzettség, a szakszerűség vagy a szakmai igénytelenség, az önállóság vagy a feltétlen engedelmesség, az eredetiség vagy a bevett gyakorlat feltétlen követése, a tisztesség vagy az adott körön kívüllálókkal szembeni tisztességtelenség stb. Társadalmi értékek tehát olyan kognitív minták is lehetnek, amelyek a személyes és közösségi értékek szempontjából inkább negatív értékeknek lennének tekinthetők, mint értékeknek.

A közösségi értékek az egyes egyének szintjén mint személyes értékek, a társadalmi értékek viszont mint instrumentális értékek motiválják az egyének cselekvéseit. Tehát e vonatkozásban is hangsúlyozzuk azt, amit a második fejezetben (4.1Cb) hangsúlyoztunk, hogy a közösségi értékek mint személyes értékek a személyiségbe, illetve a személyiség szükségleteibe ágyazottak, és a cselekvések személyes motívumait képezik. A társadalmi értékek mint instrumentális értékek viszont csupán ismeretszerű tudattartalmak, a cselekvések instrumentális motívumait képezik, illetve támasztják alá, hosszú távon szolgálják a környezethez való alkalmazkodást, és a konkrét cselekvések esetében az egyének esetlegesen veszik azokat figyelembe. Az egyének instrumentális értékei révén a társadalmi értékeknek tulajdonképpen annyiban van szerepük a cselekvések motiválásában, amennyiben az egyéneknek a konkrét körülményekre vonatkozóan olyan mértékben hiányosak az ismereteik, hogy megbízhatóbbnak tartják a tapasztalataikból általánosított és másoktól átvett instrumentális, illetve társadalmi értékekre támaszkodni, mint a konkrét körülményekre vonatkozó hiányos ismereteikre.

A második fejezetben (4.1Cb) is említettük, hogy a személyes és az instrumentális értékek között a valóságban nincs éles határ, tehát a közösségi és a társadalmi értékek között sincs éles határ. A közösségi és a társadalmi értékek részben áthatják, erősítik vagy gyengítik egymást. Ugyanaz a kognitív minta szolgálhat közösségi értéként az emberi élet bizonyos területein, és társadalmi értéként az emberi élet más területein. De ugyanaz a kognitív minta szolgálhat közösségi értéként az emberi élet bizonyos területein, és az adott minta ellenkezője szolgálhat társadalmi értéként az emberi élet más területein. Az előbbi esetben a közösségi és a társadalmi értékek erősítik, az utóbbi esetben viszont gyengítik egymást.

A harmadik fejezetben már hivatkoztunk Parsons azon felfogására, amely szerint a helyeslés mint (személyes) jutalom elterjedésével az általunk úgynevezett társadalmi intézmények érvényességi köreiből (a társadalmi élet szférájában) is a helyeslés mint személyes jutalom válik az egyéneket egy adott státuszban (intézményes helyzetben) magasabb teljesítményekre késztető legfőbb szankcióvá. Parsons szerint a teljesítmény (személyes és közösségi) értékévé válik, a teljesít-

mény értékelése közös értékelés, egy adott egyénre vonatkozó elvárásoknak megfelelő teljesítményt mások helyesléssel jutalmazták, és az egyént ez készletti magasabb teljesítmények elérésére. Tehát az egyén önmaga méri a saját sikerét az elsajátított közös értékmintára vonatkoztatva. A kielégülés forrása így sohasem önmagában (illetve elvileg nem) annak a célnak az elérése, amire a teljesítmény irányul, hanem az adott teljesítmény arra az értékmintára vonatkoztatva, amely jelentőséggel ruházza fel a helyeslést mint (személyes) jutalmat. (Parsons 1951: 423) Parsons felfogása szerint így válik a pénz is a siker egyik legfontosabb szimbólumává. (I. m.: 424)

Távolinak tűnő hasonlattal élve, a kétütemű motorok üzemanyagában a benzinnel összekeverve kevés motorolaj is van. Ha nem teszünk egyértelmű különbséget a kőolajszármazékok között, és nem különböztetjük meg a benzint a motorolajtól, könnyen juthatnánk arra a következtetésre, hogy a kétütemű motorok benzin helyett motorolajjal működnek. Ehhez hasonlóan, ha nem különböztetjük meg egymástól elvileg egyértelműen a személyes és az instrumentális értékeket, valamint a közösségi és a társadalmi értékeket, hajlamosak lehetünk arra, hogy mindenhol közösségi értékeket lássunk, ahol egyáltalán látunk valamilyen kulturális értéket.

Mint fentebb említettük, a valóságban a közösségi és a társadalmi értékek bizonyos mértékig áthatják egymást. Ha azonban tágabban értelmezzük – az érték általános fogalmának megfelelően – a kulturális érték fogalmát, elméletileg különbséget kell tennünk a közösségi és a társadalmi értékek között ahhoz, hogy elkerüljük azokat a zavarokat és ellentmondásokat, amelyek a tágabb – és a szóban forgó szempontból differenciálatlan – értékfelfogásban rejlenek. A második fejezetben (4.1Cb) is említettük, hogy homályosságra és ellentmondásosságra vezet a szociológiaelméletben általában értékekről beszélni olyan értelemben, hogy értékeknek tekintjük az instrumentális és a társadalmi értékeket is, elvileg viszont olyan tulajdonságokat tulajdonítunk általában az értékeknek, amelyek valójában csak a személyes és a közösségi értékekre jellemzőek.

Az empirikus értékutatások alapvető problémája általában egyrészt az, hogy elvileg nem tesznek egyértelmű különbséget a személyes és közösségi értékek, valamint az instrumentális és társadalmi értékek között. Másrészt az, hogy az előbbi problémával összefüggésben nem határolják körül a különböző természetű értékek különböző érvényességi területeit. A személyes és a közösségi értékek ugyanis elvileg, illetve a valóságban döntően az emberi életnek azokon a területein tekinthetők érvényeseknek, amelyeket majd a hatodik fejezetben (1.2Ab) a közösségi élet szférájának nevezünk. Az instrumentális és a társadalmi értékek viszont elvileg, illetve a valóságban döntően az emberi életnek azokon a területein tekinthetők érvényeseknek, amelyeket majd a hatodik fejezetben (1.2Ab) a társadalmi élet szférájának nevezünk. Már korábban is említettük, hogy a valóságban tipikusan a közösségi élet keretében értelmezhető például a barátokkal, a szabadidős klub, a jótékonyági egyesület, a vallási hitközösség tagjaival, részben a családtagokkal való együttes tevékenység. Ezzel szemben tipikusan a társadalmi élet szférájába esik

például a formálisan szervezett munkavégzés, a közigazgatás, a hivatali ügyintézés, a szervezett oktatás és tanulás, vagy az úgynevezett politikai tevékenység.

Vegyük például azt az értékutatást, amelyet Magyarországon végeztek a kilencvenes évek közepén, országos reprezentatív mintán, és amelyben a Milton Rokeach által megkülönböztetett célértékek és eszközértékek rangsorát kísérelték meg feltérképezni. (Varga 2003: 156-178) E kutatásban megkülönböztetik a célértékeket és az eszközértékeket, azonban azzal összefüggésben, hogy ez a megkülönböztetés elméletileg homályos, a célértékeknek vagy az eszközértékeknek tekintett értékek fogalmaink szerint esetlegesen lehetnek egyrészt személyes és közösségi értékek, másrészt instrumentális és társadalmi értékek.

A kutatás eredményei szerint a magyar népesség körében a célértékek rangsora a következő, tizennyolc értéket figyelembe véve: béke, család, boldogság, anyagi jólét, haza biztonsága, belső harmónia, szabadság, igaz barátság, munkaöröm, érett szerelem, megbecsülés, emberi önérzet, egyenlőség, bölcsesség, érdekes élet, kellemes élet, szépség világa, üdvözlés. Ezen értékek közül a béke, a család, az anyagi jólét, a haza biztonsága, a szabadság, az egyenlőség, a bölcsesség elvileg éppúgy lehet instrumentális és társadalmi érték, mint személyes és közösségi érték. Például az anyagi jóléten érthetjük azt, hogy az egyén tökéletesen kielégíti testi szükségleteit, és ilyen értelemben az anyagi jólét lehet személyes és közösségi-mentes érték. De az anyagi jóléten érthetjük azt is, hogy az adott egyénnek teljes mértékben rendelkezésére állnak a szükségletkielégítés úgynevezett anyagi előfeltételei, legfőképpen sok pénze van, és ilyen értelemben az anyagi jólét instrumentális és társadalmi érték. Vagy a béke egyrészt jelentheti azt, hogy az egyén a testi erőszaktól mentes körülmények között elégheti ki közvetlenül a szükségleteit, és ilyen értelemben a béke személyes és közösségi érték. De jelentheti azt is, hogy az egyén a testi erőszaktól mentes körülmények között szerezhet megfelelő képzettséget, kereshet állást, építheti a hivatali előretartását, dolgozhat a mindennapokban annak érdekében, hogy rendszeres jövedelemhez jusson, és ilyen értelemben a béke instrumentális és társadalmi érték.

A szóban forgó kutatás eredményei szerint a magyar népesség körében az eszközértékek rangsora a következő, szintén tizennyolc értéket figyelembe véve: értelmes, szavahihető, felelősségteljes, bátor, gerinces, fegyelmezett, logikus gondolkodású, segítőkész, alkotó, önálló, tiszta, előítélet-mentes, jókedélyű, szeretetteljes, udvarias, törekvő, hatékony, megbocsátó, engedelmes. Ezek olyan tulajdonságok, amelyek elvileg egyaránt képviselhetnek személyes és közösségi értékeket vagy instrumentális és társadalmi értékeket. A valóságban inkább képzelhetők el személyes és közösségi értékeként, mint a kutatás időszakában vagy a mai Magyarországon instrumentális és társadalmi értékeként. Nagyon nehezen képzelhető el, hogy a kilencvenes évek közepén az emberek azt gondolták, hogy aki értelmes, szavahihető, felelősségteljes és gerinces, Magyarországon leginkább az tud például megfelelő álláshoz jutni, a munkahelyén a ranglétrán előre lépni, elfogadható munkával viszonylag sokat keresni, vagy esetleg privatizáció révén meg-

gazdagodni. Nem állítjuk, hogy az adott kutatásban eszközértékeknek tekintett, és a rangsor elején álló értékek nem fontosak az egyének számára. Csupán azt állítjuk, hogy ezek az értékek az akkori és a mai Magyarországon nem a fogalmaink szerinti instrumentális és társadalmi értékeként, tehát nem az úgynevezett társadalmi élet szférájában, hanem inkább személyes és közösségi értékeként, tehát a közösségi élet szférájában fontosak.

b) A közösségi és a társadalmi értékek alakulása

A következőkben csupán röviden foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy milyen tényezők által meghatározottan alakulnak az egyének adott körében egyrészt az egyéni értékek, másrészt a kulturális értékek. E kérdésre az instrumentális és a társadalmi értékek vonatkozásában majd visszatérünk a hetedik fejezetben, az érdekek tudatosulásának a tárgyalásánál.

Már a második fejezetben (4.1Ca) is hivatkoztunk arra, hogy Mandler az egyéni kognitív értékek három fő forrását különbözteti meg. Az egyének gyakran értelmezik cselekvéseiket értékek köznapi fogalmaiban, s értékeik részben saját cselekvéseik értékeléséből és értelmezéséből kristályosodnak ki hosszú távon. Az egyéni értékek másik fő forrását a kultúra képezi, amely nagyrészt meghatározza, hogy a különböző létezőket hogyan kell megjeleníteni és értékelni. Az egyének adott köre által osztott kulturális értékeket az egyes egyének főleg tanulás révén sajátítják el. Az egyéni értékek harmadik forrását olyan kognitív struktúrák képezik, mint az adott egyén által megfigyelt jelenségek mintázata, gyakorisága, állandósága, következetessége vagy ellentmondásossága. (Mandler 1993: 240-248)

Az értékek kialakulására vonatkozó felfogásokat elemezve Boudon megkülönbözteti egyrészt a fideista felfogást, másrészt a szkeptikus felfogást, harmadrészt a racionális felfogást. (Boudon 2001: 27-28) Az értékek kialakulására vonatkozó egyik jellemző, a hitet hangsúlyozó fideista felfogás abból az előfeltételezésből indul ki, hogy az értékeket le lehet vezetni abszolút érvényességű alapelvekből, amelyek nem igényelnek bizonyítást. Például Max Scheler értékelmélete szerint az egyének az értékek olyan érzetének köszönhetően tudatosítják az értékeket, amely hasonló a színek érzetéhez. Ahogyan biztosak vagyunk abban, hogy a fák levelei zöldek, ehhez hasonlóan az értékek érzete megmondja nekünk, hogy bizonyos viselkedések vagy állapotok jók vagy rosszak, elfogadhatóak vagy nem. (I. m.: 28-30)

A másik jellemző felfogást a szkeptikus elméletek képviselik, amelyek szerint az értékekre vonatkozó elképzeléseket nem lehet megindokolni. Ide sorolhatók egyrészt a döntésemelletek, amelyek abból a feltételezésből indulnak ki, hogy az értékekre vonatkozó elképzelések olyan alapelveken nyugszanak, amelyeket az egyének szabadon, önkényesen választanak. A széles körben elfogadott értelmezés szerint például Max Weber értékelmélete is e felfogáshoz sorolható. Egyes esetekben lehetetlen kimutatni, hogy egy adott egyénnek inkább egy bizonyos

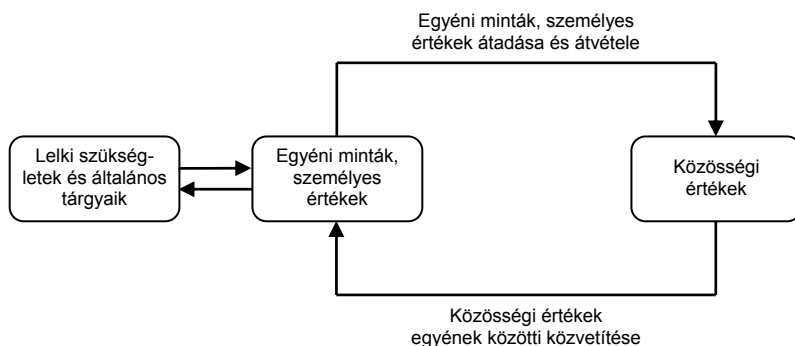
értéket kellene választania, mint egy másikat, és az egyének gyakran nem tudják megindokolni az értékekre vonatkozó választásaikat. A szkeptikus elméletek másik válfaját a kauzalista és a kulturalista elméletek képviselik, amelyek abból a feltételezésből indulnak ki, hogy azokat az alapelveket, amelyeken az értékek nyugszanak, anyagi, kulturális, irracionális mechanizmusok és okok ültetik be az emberek tudatába. A cselekvő egyének nincsenek tudatában ezeknek a mechanizmusoknak és okoknak, és az arra vonatkozó elképzeléseik, hogy értékek ésszerűen indokolhatók, csupán illúziók. Boudon ide sorolja a „kulturalista” elméleteket is, amelyek szerint az egyének azért sajátítanak el bizonyos értékeket, mert a környezetükben mások is osztják azokat. E felfogás szerint az egyéni értékek a kulturális értékek vetületei, annak eredményeként, hogy a kulturális értékeket az egyének a szocializáció során elsajátítják, a személyiségükbe építik. (Boudon 2001: 4-5, 30-40)

A harmadik jellemző felfogást a racionális elméletek képviselik, amelyek szerint az egyének azért fogadnak el egyetértően bizonyos értékeket, mert erre alapos indokuk van. Az egyes egyének ugyanakkor azon a véleményen vannak, hogy ha ők úgy érzik, az általuk osztott értékek meggyőző indokokon alapulnak, ezeket az indokokat másoknak is meggyőzőeknek kell tartaniuk. A racionális elméletek egyik válfaját a haszonelvű elméletek képezik, amelyek szerint az egyének azért osztanak bizonyos értékeket, mert ezek megfelelnek érdekeiknek. Azaz ezek az értékek eleve olyan cselekvési alternatívák megvalósítását kívánják az egyénektől, amelyek az adott körülmények között számukra az optimális alternatívákat jelentik. A racionális elméletek másik válfajaként Boudon a funkcionalista elméleteket említi, de felfogásunk szerint ezek az elméletek inkább a fentebb említett „kulturalista” elméletek közé sorolhatók. E felfogás szerint az egyének annyiban osztanak egy adott értéket, amennyiben megfelelően szolgálja az adott rendszer vagy alrendszer fennmaradását és hatékony működését. A racionális elméletek harmadik válfaját a kognitivisták képezik, amelyek szerint az egyének adott körében osztott értékek olyan eljárásmodokból erednek, amelyeket az adott egyének elfogadhatónak tartanak. (Boudon 2001: 40-46) Boudon szerint például Habermas racionális elmélete tisztán eljárásbeli: X-et jónak lehet tekinteni, ha egy szabadon vitázó gyülekezeten arra a következtetésre jutna, hogy X jó. (I. m.: 9)

Az értékek alakulására, illetve az értékeket alakító mechanizmusra vonatkozó következő összefüggések nem tekinthetők az általunk kidolgozott elmélet rendszer részének, csupán valószínűségi összefüggéseként értelmezhetőek. A kiemelt formában is hangsúlyozott összefüggéseket azonban majd általában előfeltételezéseként fogadjuk el. Felfogásunk szerint az egyéni értékek és a kulturális értékek alakulása ugyanazon folyamat két oldala, és ezek az oldalak csupán analitikusan különböztethetők meg egymástól. Az egyének összességét figyelembe véve, az egyéni mintákból és értékekből formálódnak a kulturális értékek, viszont az egyes egyéneket figyelembe véve, a kulturális értékek formálják az egyes egyének érté-

keit. Majd látjuk, hogy az összefüggéseknek e köréből való kilépést az jelenti, hogy az értékeket végül is a szükségletkielégítés valóságos összetevői alakítják, mind az egyes egyének, mind a kultúra szintjén.

A személyes és a közösségi értékek alakulásának legfőbb összefüggései a következők, amelyeket a 4.7. ábrán szemléltetünk. A testiségi értékek a közösségi értékekhez hasonlóan alakulnak ki, ezért a testiségi értékek kialakulásának a kérdésével külön nem foglalkozunk.

4.7. ábra: A személyes és a közösségi értékek alakulása

(1) Az egyének szükségleteik közvetlen kielégítése során szerzett tapasztalataik, e tevékenységi területen mások megfigyelése és mások tapasztalatainak az átvétele alapján kialakítják elképzeléseiket a szükségletek általános tárgyairól. Valamint kialakítják elképzeléseiket a szükségletek általános tárgyainak ideális állapotairól, és ezek az általánosított minták képezik személyes értékeiket.

(2) Az egymással rendszeres kölcsönhatásban lévő egyének az általánosított mintákra mint személyes értékekre vonatkozó elképzeléseiket átadják egymásnak és átveszik egymástól, és többé vagy kevésbé kölcsönösen módosítják saját és mások elképzeléseit. Főleg így módon, de részben bizonyos közvetítő eszközök (pl. irodalom, film) révén alakulnak ki olyan általánosított minták, amelyek közősek az egyének adott körében, azaz kialakulnak a közösségi értékek. A már előzetesen kialakult közösségi értékek ebben a folyamatban tovább formálódnak.

(3) Ha az egyének adott körében már kialakultak közösségi értékek, az értékek egyének közötti átadása és átvétele során az egyes egyének felé mások nagyrészt vagy főleg már a közösségi értékeket közvetítik. A közösségi értékek így módon formálják az egyes egyének személyes értékeit.

(4) Mivel a közösségi értékeknek megfelelő személyes tulajdonságokhoz és viselkedésekhez mások elismerése, megbecsülése kapcsolódik, a közösségi értékek formálják az egyes egyének lelki szükségleteit, illetve e szükségletekkel összefüggésben bizonyos mértékig testi szükségleteit is. Így módon tehát a közösségi

értékek elsajátításával újabban kialakult személyes értékek a szükségletekben is megalapozódnak.

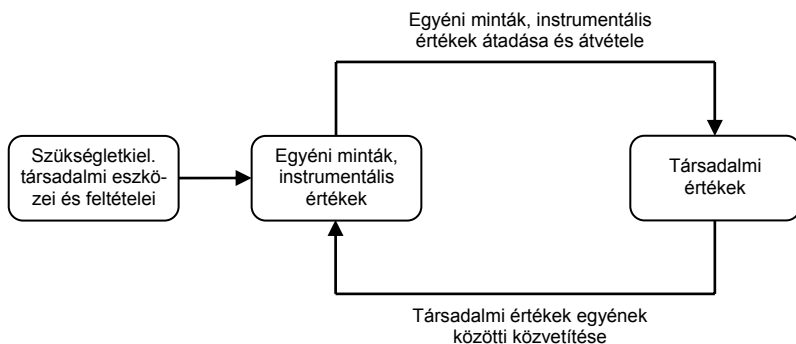
Az egyének adott körében, amelyben kialakulnak közösségi értékek, a lelki szükségletek, illetve a lelki szükségletek általános tárgyai és a közösségi értékek nagyrészt megfelelnek egymásnak. Csupán e két tényezőt figyelembe véve nem dönthetjük el, hogy melyik az elsődleges, amely döntően meghatározza a másik tényezőt is, mivel kölcsönösen formálják egymást. Azonban a két tényező közül a szükségletek kötődnek bizonyos meghatározó tényezőkhöz, és ezzel függ össze a kiemelt gondolat.

- Végso soron a szükségletek, és a szükségletek általános tárgyai alapján alakulnak a személyes értékek és a közösségi értékek. A szükségletek alakulását viszont történetileg alapvetően meghatározzák a szükségletkielégítés előfeltételei, különösen a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételei.

A szükségletkielégítés társadalmi előfeltételei annak meghatározása révén határozzák meg történetileg a szükségleteket, hogy bizonyos szükségleteket milyen mértékben és milyen módon lehet kielégíteni, ahogyan azt majd a hatodik (1.1B), és különösen a tizenkettedik fejezetben látni fogjuk.

Parsons szerint az értékek mintákként szolgálnak az irányultságok alternatívái közötti választások számára, és inkább kulturálisak, azaz az adott egyének körében közösen osztottak, mint az egyes egyénekre jellemző értékek. (Parsons 1951: 12) Boudon a szociológia klasszikusaira hivatkozva írja, hogy csak akkor érzem úgy, hogy „X jó”, ha ugyanakkor úgy érzem, hogy másoknak hasonlóan kellene érezniük és gondolkodniuk. (Boudon 2001: 10) Felfogásunk szerint az értékek általában véve kulturális természetűek, de az egyének adott körében az egyes egyének személyes értékei és a közösségi értékek többé vagy kevésbé eltérhetnek egymástól. Olyan személyes értékek mellett, amelyek ugyanakkor közösségi értékek is, az egyes egyének rendelkezhetnek olyan sajátos személyes értékekkel, amelyek az egyének adott körében nem közösségi értékek, de az egyéneknek egy másik körében esetleg lehetnek közösségi értékek is. Például egy baráti társaság egyes tagjainak a személyes értékei részben közösségi értékek, amelyek tehát a társaság valamennyi tagja számára személyes értékeket jelentenek. De a társaság egyes tagjai valószínűleg részben eltérő személyes értékeket sajátítottak el a családjukban, és ezek az értékek tartósak maradhatnak azt követően is, hogy az egyének egy adott baráti társaság tagjaivá váltak.

A társadalmi értékek kialakulásának és formálódásának a folyamata nagyrészt hasonló a közösségi értékek formálódásának a folyamatához. De majd alább látjuk, hogy a kulturális értékek e két típusának az alakulása között van egy alapvető különbség. Az instrumentális és a társadalmi értékek alakulásának legfőbb összefüggései a következők, amelyeket a 4.8. ábrán szemléltetünk.

4.8. ábra: Az instrumentális és a társadalmi értékek alakulása

(1) Az egyének a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtése során szerzett személyes tapasztalataik, e tevékenységi területen mások megfigyelése, és mások tapasztalatainak az átvétele alapján nagyrészt megismerik a szükségletkielégítés valóságos eszközeit és feltételeit. Valamint kialakítják elképzeléseiket ezen eszközök és feltételek viszonylag ideális, de még megvalósítható állapotairól, és ezek az általánosított minták képezik instrumentális értékeiket.

(2) Az egymással rendszeres kölcsönhatásban lévő egyének az általánosított mintákra mint instrumentális értékekre vonatkozó elképzeléseiket átadják egymásnak és átveszik egymástól, és többé vagy kevésbé kölcsönösen módosítják saját és mások elképzeléseit. Főleg így módon, de részben bizonyos közvetítő eszközök (pl. irodalom, film) révén alakulnak ki olyan általánosított minták, amelyek közősek az egyének adott körében, azaz kialakulnak a társadalmi értékek. A már előzetesen kialakult társadalmi értékek ebben a folyamatban tovább formálódnak.

(3) Ha az egyének adott körében már kialakultak társadalmi értékek, az értékek egyének közötti átadása és átvétele során az egyes egyének felé mások nagyrészt vagy főleg már a társadalmi értékeket közvetítik. A társadalmi értékek így módon formálják az egyes egyének instrumentális értékeit.

(4) Az alapvető különbség a közösségi értékek alakulásához és működéséhez képest az, hogy a társadalmi értékek és az egyes egyének instrumentális értékei elvileg nem alakítják, csupán viszonylag idealizált formában tükrözik a szükségletkielégítés valóságos társadalmi eszközeit és feltételeit. A társadalmi értékek közvetlenül nincsenek hatással a valóságos társadalmi eszközökre és feltételekre. A második fejezetben (3.2Ab) hangsúlyoztuk, hogy a szükségletkielégítés eszközei és feltételei függetlenek az egyes egyének személyiségétől, de nyilvánvalóan függetlenek attól is, hogy az egyes egyének mit gondolnak ezekről az eszközökről és feltételekről, illetve ezek ideális állapotairól. A társadalmi értékek alapvetően annyiban lehetnek hatással a szükségletkielégítés társadalmi eszközeire és feltételeire, amennyiben az adott társadalmi intézmények fedezetével rendelkező egyének bizonyos társadalmi értékeket szemmel tartva alakítanak ki intézménye-

ket, és ezen intézmények létrehozzák, illetve meghatározzák a szükségletkielégítés társadalmi eszközeit és feltételeit.

- Végso soron az egyének adott körében kialakult társadalmi értékeket elvileg a szükségletkielégítés valóságos társadalmi eszközei és feltételei határozzák meg. Az egyének ugyanis szándékaik szerint olyan társadalmi értékeket alakítanak ki, amelyek az adott körülmények között megfelelően segítik az eligazodást.

Az instrumentális és a társadalmi értékeknek tehát „földhöz ragadtaknak” kell lenniük, csak olyan mértékben szakadhatnak el a szükségletkielégítés valóságos társadalmi eszközeitől és feltételeitől, hogy még megfelelően szolgálják a társadalmi intézményekhez, és általában a társadalmi valósághoz való racionális alkalmazkodást. Például, hiába szeretne valaki olyan körülmények között dolgozni, amelyre a szakszerűség, az igazságosság, a tisztesség és az őszinteség jellemző, ezek a személyes értékek tűnhetnek csak vágyálmoknak a munka világában. Ha azt tapasztalja, hogy a szakszerűség, az igazságosság, a tisztesség és az őszinteség követése nem szolgálja megfelelően a racionális alkalmazkodást, azaz nem „kifizető”, ezeket a mintákat instrumentális és társadalmi értékeként nem ismeri el. A társadalmi értékek meghatározottsága történetileg érvényesül, tehát a valóságban egy adott időpontban felfedezhetünk ellentmondásokat a társadalmi értékek és a valóságos társadalmi eszközök és feltételek adott egyének számára viszonylag ideálisnak, de még reálisan megvalósíthatónak tekinthető állapotai között. A társadalmi értékek azonban – a közösségi értékektől eltérően – viszonylag rugalmasan, rövidebb távon igazodhatnak a szükségletkielégítés valóságos eszközeihez és feltételeihez.

Az egyes egyének instrumentális értékeit különböző mértékben alakíthatják egyrészt személyes tapasztalatai, másrészt a társadalmi értékek. Például a pályaválasztás előtt álló középiskolás diákok igen kevés személyes tapasztalattal rendelkeznek arra vonatkozóan, hogy majd munkavállalóként a szükségletkielégítés milyen társadalmi eszközei és feltételei mennyiben lesznek jelentősek számukra. Személyes tapasztalataik alapján igen keveset tudhatnak például arról, hogy milyen fontos szerepet tölt be az egyetemi oklevél, a valóságos szaktudás, a nyelvismeret abban, hogy valaki megfelelő álláshoz jusson, és hogy egész élete során mennyi erőfeszítés árán milyen mértékben teremtheti meg önmaga, és esetleg a családja számára a szükségletkielégítés előfeltételeit. Főleg a társadalmi értékek átvétele útján alakítják ki saját instrumentális értékeiket a viszonylag ideálisnak, de még elérhetőnek tartott jövedelemre, szakképzettségre, állásra, előrejutásra stb. vonatkozóan, és nagyrészt ezek az értékek befolyásolják őket például a pályaválasztásban. Azonban az egyes egyének minél több személyes tapasztalattal rendelkeznek a szükségletkielégítés azon társadalmi eszközeire és feltételeire vonatkozóan, amelyeket az instrumentális értékek viszonylag idealizált formában kifejeznek, ezek az értékek annál inkább a személyes tapasztalatokon alapulnak. A személyes

tapasztalatok alapján kialakult instrumentális értékek egymás közötti átadása és átvétele révén az egyének ugyanakkor formálják környezetükben mások instrumentális értékeit, azaz a társadalmi értékeket is.

A közösségi értékek tárgyalásánál említetthez hasonlóan, az egyének adott körében az egyes egyének instrumentális értékei és a társadalmi értékek többé vagy kevésbé eltérhetnek egymástól. Olyan instrumentális értékek mellett, amelyek ugyanakkor társadalmi értékek is, az egyes egyének rendelkezhetnek olyan sajátos instrumentális értékekkel, amelyek az egyének adott körében nem társadalmi értékek, de az egyéneknek egy másik körében esetleg lehetnek társadalmi értékek is.

Az intézmény harmadik fejezetben bevezetett fogalmához kapcsolódva ebben a fejezetben az intézmények fedezetük szerinti típusaival, funkcióival, valamint – az intézményekkel összefüggésben – a társadalmiság értelmezésével foglalkozunk. Érdeklődésünk középpontjában főleg az a kérdés állt, hogy az intézmények milyen módon határozzák meg az egyének cselekvéseit, és ezáltal a cselekvések összegeződéseiként, rendszereiként vagy következményeiként értelmezhető jelenségeket, és ezzel összefüggésben hogyan értelmezhetőek a társadalmi létezők és a társadalmi jelenségek. A következő fejezetben majd a cselekvésekkel mint racionális cselekvésekkel, a társadalmi cselekvés és a társadalmi kölcsönhatás fogalmával foglalkozunk, valamint rávilágítunk arra, hogy az intézményes szociológia elméletében hogyan közelítünk a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások meghatározottságához.

ÖTÖDIK FEJEZET

A RACIONÁLIS CSELEKVÉS, A TÁRSADALMI CSELEKVÉS ÉS KÖLCSÖNHATÁS

A társadalmi jelenségek magyarázatában kulcskérdésnek tekintjük a társadalmi cselekvések meghatározottságának, és ezzel szoros összefüggésben a társadalmi kölcsönhatások meghatározottságának a vizsgálatát. A társadalmi cselekvések és magatartások, valamint a társadalmi kölcsönhatások meghatározottságának a részletes elemzésére azonban csak munkánk harmadik részében kerül majd sor, miután alaposan elemeztük a társadalmi viszonyokat, amelyek felfogásunk szerint elvileg meghatározzák a társadalmi cselekvéseket és kölcsönhatásokat, és általában a társadalmi jelenségeket. Ebben a fejezetben, az intézményes szociológia elméletének a megalapozása során, még csupán általában foglalkozunk a társadalmi cselekvés és a társadalmi kölcsönhatás fogalmával, valamint azzal a kérdéssel, hogy hogyan közelítünk a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások meghatározottságához.

A társadalmi intézményeknek és általában a társadalmi környezetnek elvileg a racionális alkalmazkodás felel meg, ennek megfelelően a társadalmi cselekvéseket majd racionális cselekvésekként határozzuk meg. Általában a cselekvések csak többé vagy kevésbé racionálisak, de felfogásunk szerint a racionális társadalmi cselekvéseket egy racionális cselekvéselmélet keretei között helyezhetjük el általában a cselekvések rendszerében. Ezért a fejezet első részében a racionális cselekvés fogalmával, és a racionális cselekvések közvetlen meghatározottságának a kérdésével foglalkozunk.

A fejezet második részében megkülönböztetjük a cselekvések fő típusait, és a cselekvések tipizálásához kapcsolódva meghatározzuk a társadalmi cselekvés fogalmát. Majd rávilágítunk arra, hogy az intézményes szociológia elméletében hogyan közelítünk a társadalmi cselekvések meghatározottságához. A fejezet harmadik részében az emberek közötti kölcsönhatás tágabb fogalmán belül meghatározzuk a társadalmi kölcsönhatás fogalmát, és megkülönböztetjük a társadalmi kölcsönhatások fő típusait. Végül a társadalmi jelenségek további részletes elemzésének a megalapozása céljából rámutatunk arra a megközelítési módra, ahogyan az intézményes szociológia elméletében közelítünk a társadalmi kölcsönhatások meghatározottságához.

1. A racionális cselekvés

A fejezet első részében a racionális cselekvés fogalmával, és a racionális cselekvések közvetlen meghatározottságának a kérdésével foglalkozunk. Először röviden bemutatjuk a racionális döntések elméletének a cselekvésfelfogását, és rávilágítunk a racionális döntések elméletén alapuló, a racionalista szemléletmódot képviselő szociológiaelmélet legfőbb hiányosságaira. Bár mi általában véve nem fogadjuk el a racionalista szemléletmódot, tulajdonképpen elfogadjuk és felhasználjuk a szóban forgó elméletnek a racionális cselekvésekre és a racionális cselekvések közvetlen meghatározottságára vonatkozó felfogását. Tehát egyrészt támaszkodva az intézményes szociológia elméletének eddigi megalapozására, másrészt a döntéseméletben hagyományosan kialakult felfogásra, meghatározuk a szűkebb értelemben vett racionális cselekvés fogalmát, és felvázoljuk a racionális cselekvések közvetlen meghatározó tényezőit. Ehhez kapcsolódva azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy a cselekvések mennyiben tekinthetők racionális cselekvéseknek, és ezzel összefüggésben mennyiben magyarázhatóak egy racionális cselekvéselmélettel. Ezt követően elemezzük a cselekvések szubjektumra vonatkozó következményeit, amelyeket a cselekvő egyéneknek figyelembe kell venniük a döntés során. Majd közelebbről is szemügyre vesszük a racionális döntést, egyrészt felvázoljuk a racionális döntés fő vonásait, másrészt rávilágítunk arra, hogy hogyan értelmezhető a racionális döntés abban az esetben, ha a döntésre a bizonytalanság jellemző.

1.1. A racionális cselekvés megközelítése

A) A racionális döntések elméletéről

a) A racionalista cselekvéselmélet fő vonásai

Az első fejezetben (1.3Bb) már említettük, hogy a szociológiában a racionalista szemléletmódot a nyolcvanas évektől napjainkig főleg a racionális döntések elmélete (Rational Choice Theory) képviseli, amely az utóbbi két-három évtizedben az angolszász, de különösen az amerikai szociológiaelméleti irodalomban széles körben elfogadottá vált. A szóban forgó elmélet érdeklődésének középpontjában a racionális cselekvésekre vonatkozó felfogás áll, amelyet a következőkben röviden ismertetünk.

- A racionális döntések elmélete a cselekvések magyarázatában, a cselekvések meghatározó tényezőiként adottaknak veszi (1) a cselekvő egyén preferenciáit, (2) a preferenciák kielégítését korlátozó feltételeket, valamint (3) az alternatívákat, és ezek várható következményeit. A racionálisan cselekvő

egyén az alternatívák közül kiválasztja a maximális, illetve optimális alternatívát, és cselekvésében ezt valósítja meg.

A preferencia fogalma meglehetősen sokértelmű fogalom, de értelmezhető úgy is, amely szerint a preferenciák valójában a szükségleteknek felelnek meg (2. fejezet: 2.1), és a szükségletekhez hasonlóan szűkebben vagy tágabban is értelmezhetőek. A szűkebb értelmezést hangsúlyozó szerzők szerint a preferenciák elvileg abszolútak, relevánsak, stabilak, ellentmondásmentesek, pontosak, és a döntésektől, illetve a cselekvésektől függetlenek. Ez akadályozhatja meg a kutatást abban, hogy folyton a megfigyelt cselekvésekhez igazítsa a cselekvőnek tulajdonított preferenciákat, ezáltal látszólag minden cselekvésre magyarázatot szolgáltatva. A korlátozó feltételek olyan fizikai, gazdasági, jogi, pszichológiai tényezők, szabályok, szabályokból vagy szabályszerűen ismétlődő cselekvésekből álló intézmények, amelyek meghatározzák az alternatívákat. Az alternatívák a preferenciákra vonatkoztatva többé vagy kevésbé megfelelő, és az adott korlátozó feltételek között megvalósítható, feltételezett cselekvések. Racionálisan cselekedni e felfogás szerint azt jelenti, hogy az egyén a várható következmények alapján rangsorolja a cselekvési alternatívákat, és kiválasztja a maximális hasznot eredményező, illetve az optimális alternatívát. (Atkinson 1964: 206-208; Harsanyi 1986: 111; March 1986: 153; Hechter 1987: 30-31; Mook 1987: 323-337; Elster 1986B: 4; Elster 1990: 13; Elster 1995: 21-22, 30-33; Hechter–Opp–Wippler 1990B: 2-3; Heap 1994: 5; Szántó 1998; Heckathorn 2001: 275-276)

A szóban forgó elmélet felfogása szerint cselekvések szubjektumai végső soron csak egyének lehetnek, bizonyos csoportok (pl. társadalmi osztályok, szervezetek, egyesületek stb.) csak annyiban tekinthetők cselekvések szubjektumainak, amennyiben e csoportoknak tulajdonított viselkedést a csoportot alkotó egyének cselekvéseire visszavezethetjük.

A szűkebb értelemben vett racionalista szemléletmódban a társadalmi környezet nem eleve adott, csak az egyének racionális cselekvéseinek és kölcsönhatásainak az eredményeként létezik. Ilyen szigorú értelemben az úgynevezett metodológiai individualizmus azt jelenti, hogy „minden társadalmi jelenség – e jelenségek szerkezete és változása – elvileg megmagyarázható oly módon, hogy a magyarázat kizárólag egyéneket, az egyének tulajdonságait, céljait, vélekedéseit és cselekvéseit foglalja magában”. (Elster 1985: 5)

A racionális döntések elméletének képviselői azonban egyre inkább eltávolodnak a racionalista szemléletmód szűkebb értelmezésétől, és nagyrészt elismerik az egyes egyének szempontjából eleve adott, átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet létezését. A racionalista szemléletmód nyitottabb értelmezése szerint a társadalmi jelenségek magyarázatában általában a környezet, és a társadalmi környezet meghatározó hatását oly módon vehetjük figyelembe, hogy a környezetet az egyénekre, az egyének racionális cselekvéseire vonatkoztatva értelmezzük. Ezt az elvet azonban a racionális döntések elméletében következetesen nem sikerült

érvényre juttatni, és felfogásunk szerint ennek az elvnek az érvényesítése eleve a racionalista szemléletmód feladását jelentené. Bizonyos értelemben erről van szó az általunk kidolgozott intézményes szociológia elmélete esetében is, amely magában foglalja a társadalmi cselekvések racionális felfogását, de ezen túl az elmélet elvont szintjén tulajdonképpen nem foglalja magában a racionalista szemléletmód alapelveit.

Egyes felfogások szerint a racionális cselekvésekre vonatkozó felfogás, és általánosabban a racionalista szemléletmód valamennyi emberi cselekvésre és magatartásra használható. (Becker 1986: 112-119; Boudon 1987: 56) Mások szerint elvileg csupán a célszerű vagy instrumentális, vagy az úgynevezett ön-érdekek által motivált cselekvések tekinthetők racionális cselekvéseknek, és a racionális cselekvésfelfogás is e cselekvések vonatkozásában érvényesíthető. (Heckathorn 2001: 274) Például később Boudon is amellet érvel, hogy a racionális döntések elmélete nem alkalmazható általában valamennyi cselekvés és probléma magyarázatára. A racionális döntések elmélete feltételezi, hogy az egyének cselekvései instrumentális cselekvések, azaz bizonyos célok elérésére irányulnak. Azonban nem minden cselekvés instrumentális cselekvés, ezért a racionális döntések elméletével szemben nem támaszthatjuk azt az igényt, hogy a cselekvések általános elmélete legyen. (Boudon 2001: 58) Bizonyos cselekvések tisztán instrumentálisak. Más cselekvések nem tisztán instrumentálisak, mert bár bizonyos célok elérését szolgálják, de az egyének nem rendelkeznek megbízható ismeretekkel arra vonatkozóan, hogy egy bizonyos alternatíva megvalósítása jelenti az optimális megoldást. Bizonyos cselekvések viszont egyáltalán nem instrumentális cselekvések, mert bizonyos alapelvekből következnek, amelyeket a cselekvő elfogad. Ez utóbbi esetben az a fő kérdés, hogy az egyén miért osztja az alapelveket. (I. m.: 61) Megjegyezzük, hogy az idézett sorokban a legfőbb problémát az instrumentális cselekvés fogalmának általában bizonytalan értelmezése, illetve az instrumentális és a célszerű cselekvés fogalmának összemosása jelenti.

A szociológiai döntéselmélet érdeklődésének középpontjában az egyéni cselekvések állnak, de e felfogás szerint a szociológiai kutatás nem korlátozódik az egyéni cselekvések és az egyének közötti kölcsönhatások szintjére, az végül is az adott társadalmi csoport egészét jellemző összetett társadalmi jelenségek magyarázatára is irányulhat. E felfogás szerint azonban az összetett társadalmi jelenségek magyarázata igényli egyrészt az adott csoporton belüli egyének cselekvéseinek a magyarázatát, másrészt az egyéni cselekvések és az összetett társadalmi jelenségek közötti átmenet elemzését. (Coleman–Fararo 1992B: IX-X) E szemléletmód képviselői a legfőbb problémának az ún. mikro-makro problémát tekintik, tehát azt a problémát, hogy hogyan lehet eljutni az egyéni cselekvők szintjéről a magasabb elemzési szintekre, s végül az össztársadalmi szintre. (Boudon 1987; Coleman 1990: 11; Wiley 1988) A racionális döntések elméletének három legfőbb kutatási területe: az egyéni döntéseket elemző racionális cselekvéselmélet, az egyének közötti kölcsönhatásokon belüli döntéseket elemző játékelmélet, és az egyének adott körének

közös döntéseit elemző „társadalmi döntések” elmélete. (Heap et al. 1994B: IX)

A modern döntéselméletet kiterjesztették a kockázat és a bizonytalanság alatti cselekvések magyarázatára is. A kockázat és a bizonytalanság olyan körülményekre vonatkozik, amikor az egyének nem láthatják előre cselekvéseik következményeit. Az egyik jellemző felfogás szerint a kockázat esetében legalább a különböző következmények bekövetkezésének a valószínűségei ismertek, a bizonytalanság esetében viszont a cselekvő csak saját szubjektív becsléseire támaszkodhat. Ilyen körülmények között a racionális cselekvés megfelel az elvárt haszon szempontjából maximális vagy optimális alternatíva kiválasztásának és megvalósításának. (March–Simon 1964: 137-138; Becker 1986; Elster 1986B; Elster 1995: 34-35; Hechter–Opp–Wipplet 1990B: 2-8; Heap 1994: 8, 11)

b) A racionalista szociológiaelmélet legfőbb hiányosságai

A következőkben a racionalista szemléletmódot képviselő, a racionális döntések elméletén alapuló szociológiaelmélet legfőbb hiányosságaira mutatunk rá. A szóban forgó elmélet legfőbb hiányosságai szorosan összefüggnek azzal, hogy ez az elmélet tulajdonképpen ott kezdődik, ahová mi az intézményes szociológia elméletének felépítésében eddig eljutottunk. Azaz mindazok a problémák, amelyeket eddig tárgyaltunk, a racionális döntések elméletében tulajdonképpen megoldatlanok, azok a fogalmak és összefüggések, amelyeket meghatároztunk, meghatározatlanok maradnak.

- A racionális döntések elméletének legfőbb hiányosságai: (1) a preferenciák természete tisztázatlan, (2) nem tesz világos különbséget a cselekvések szükségletekre vonatkozó közvetlen és közvetett következményei között, (3) az úgynevezett korlátozó feltételeket elméletileg nem képezi le, és (4) meghatározottságuk elemzése nélkül eleve adottaknak veszi az alternatívákat.

A racionális döntések elméletének egyik jelentős hiányossága a preferencia fogalmának tisztázatlansága. Egy rendszeres elméletnek eleve vannak alapfogalmai, és a szóban forgó elméletben a preferencia fogalma alapfogalom, azonban e fogalom alapfogalomnak is túl bizonytalan értelmű. A preferencia fogalma meglehetősen sokértelmű a közgazdasági és általában a társadalomtudományi irodalomban, használják a lelki kielégítés, a kívánság, az ízlés, az érték, a választás, a páronkénti rangsorolás fogalmához hasonló értelemben. (Sen 2002: 302-305)

A második fejezetben (2.1.Bb), és fentebb e fejezetben is utaltunk arra, hogy a preferencia fogalma a szükséglet fogalmához hasonlóan is értelmezhető, és a szükséglet fogalmához hasonlóan a preferenciákat egyes szerzők tágabban, mások szűkebben értelmezik. A tágabb értelmezés általános elméleti szinten nem teszi lehetővé a cselekvések (intencionális) magyarázatát, csupán leírását, ahogyan azt a második fejezetben (2.1.Ba), a tágabb szükségletfogalom tárgyalásánál láttuk. A szűkebb értelemben vett preferenciák természete viszont tisztázatlan, mivel elvileg meghatározatlan az az ismertetőjegy, amely a preferenciák elhatárolásának az

alapjául szolgálhatna. Tehát a szűkebb értelmezésekre is rányomja bélyegét az elméleti tisztázatlanság, egyrészt mert rendszerint fennáll a kísértés a hallgatólagosan tág értelmezésre, másrészt a preferencia homályos fogalma nem teszi lehetővé az ehhez kapcsolódó további fogalmak következetes levezetését, és az e fogalmakkal jelölt tényezők közötti összefüggések világos megfogalmazását.

A fenti problémával összefüggésben a racionális döntések elméletében nem tesznek világos különbséget a szükségletkielégítés különböző összetevőit képező létezők között. Majd később látjuk, hogy a szóban forgó elméletben megkülönböztetik a cselekvések pozitív és negatív következményeit. De következetesen nem különböztetik meg a cselekvések szükségletekre vonatkoztatott közvetlen és közvetett következményeit, amelyek fogalmaink szerint a szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait, valamint a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik. Így a szükségletkielégítés különböző összetevőit képező tipikus cselekvéseket sem különböztetik meg világosan egymástól. Ezzel is összefügg a bizonytalanság abban a kérdésben, hogy elvileg milyen cselekvések tekinthetők racionális cselekvéseknek.

Eddig főleg a döntéselméletnek mint cselekvéselméletnek a hiányosságairól volt szó, de a racionális döntések elmélete a szociológiában az általános szociológiai elmélet igényével is fellép.

- A racionális döntések elméletének mint általános szociológiai elméletnek a legalapvetőbb hiányossága, hogy eleve adottaknak veszi az alternatívákat, és elméleti szinten következetesen nem elemzi az alternatívák átfogó és állandó társadalmi környezet általi meghatározottságát.

A második fejezetben (1.2Ba) már utaltunk arra, hogy a racionális döntések elméletében az általunk úgynevezett aktuális cselekvési lehetőségeket nevezik alternatíváknak. (Lásd pl.: Elster 1986B: 4; Hechter 1987: 30-31; Coleman 1990: 404-405) Ennek megfelelően mi is ilyen értelemben használjuk az alternatíva kifejezést, de hangsúlyoztuk, hogy igen fontosnak tartjuk a cselekvési lehetőség és az aktuális cselekvési lehetőség vagy alternatíva fogalmának a megkülönböztetését. A második fejezetben (1.2C) arra is rámutattunk, hogy a cselekvő egyén alternatíváit – a cselekvési lehetőségekből és képességekből felépült – cselekvési szituáció határozza meg. A társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető kérdés felfogásunk szerint az, hogy milyen tényezők és milyen módon határozzák meg az alternatívákat. Tehát a racionalista szemléletmódot képviselő, és a racionális döntések elméletén alapuló szociológiaelmélet a szociológiaelméleti szempontból legalapvetőbb kérdést, az alternatívák, és ezáltal a cselekvések átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet általi meghatározottságát hagyja elméletileg kidolgozatlanul.

Fentebb (1.1Aa) már utaltunk arra, hogy a döntéselmélet egyes képviselői nagyrészt elismerik az egyes egyének szempontjából eleve adott, átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet létezését. Olyan elmélet azonban – ismereteink szerint –

nem alakult ki a racionális döntések elméletéhez kapcsolódóan, amely általános elméleti szinten leképezné az egyének szempontjából eleve adott társadalmi környezetet az egyénekre, az egyének racionális cselekvéseire vonatkoztatva. Amennyiben a racionális döntések elméletében figyelembe vesszük az egyes egyének számára eleve adott, átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetet, azt csupán az adott konkrét társadalmi jelenség magyarázata szempontjából releváns vonásaikban ragadják meg. A racionális döntések elméletében a korlátozó feltételek olyan tényezők, amelyek meghatározzák az adott preferenciák kielégítésének aktuális lehetőségeit, illetve az alternatívákat. A „korlátozó feltételek” kifejezés tehát fogalmaink szerint a cselekvési szituációra, és a szituációt meghatározó környezeti tényezőkre vonatkozik. De e tényezők a döntéseméletben elméletileg tisztázatlanok, az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetet a szóban forgó elméletben a „korlátozó feltételek” közé sorolva elméleti szinten következtetlenül vesszük figyelembe.

Talán James S. Coleman jutott a legmesszebb a racionális döntések elmélete szemléletmódjának a kiterjesztésében, de az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetet ő is csak következtetlenül, eklektikusan veszi figyelembe a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek magyarázatában. Elméletének ilyen szempontból nézve eklektikus természetére főleg a társadalmi tőkére vonatkozó elemzését olvasva derülhet fény. Itt logikailag következtetlenül, az egymással való összefüggéseiket homályban hagyva térképezi fel azokat a tényezőket, amelyek meghatározzák azt, hogy az egyének milyen mértékben valósíthatják meg céljaikat, milyen mértékben érvényesíthetik érdekeiket. (Coleman 1990: 300-321; Coleman 1994)

Fentebb utaltunk arra is, hogy általában a racionalista szemléletmód, és különösen a racionális döntések elméletének képviselői a legfőbb problémának az úgynevezett mikro-makro problémát tekintik. Tehát azt, hogy hogyan lehet eljutni az egyéni cselekvők szintjéről a magasabb elemzési szintekre, és végül az állami szintre. Azonban a mikro-makro problémának a megoldása főleg a makro-mikro probléma megoldásától, illetve annak a kérdésnek a megválaszolásától függ, hogy az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet hogyan határozza meg az egyéni cselekvéseket. Tehát a mikro-makro probléma megoldásának a kulcsa főleg a makro-mikro probléma megoldásában van elrejtve.

Ha figyelembe vesszük a racionális döntések elmélete egyes mai képviselőinek azt a törekvését, hogy ezt az elméletet alkalmassá tegyék a társadalmi jelenségek átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet általi meghatározottságának a magyarázatára is, az intézményes szociológia általunk kidolgozott elméletét a racionális döntések elméletéhez is sorolhatnánk. Majd látjuk ugyanis, hogy tulajdonképpen elfogadjuk és felhasználjuk a szóban forgó elméletnek a racionális cselekvésekre, és a racionális cselekvések közvetlen meghatározottságára vonatkozó felfogását. Azonban általában véve nem fogadjuk el a racionalista szemléletmódnak és a racionális döntések elméletének a társadalmi jelenségek meghatározottságára vonatkozó alapelveit. A cselekvések közvetlen meghatározottságának a magyará-

zatától eltekintve, alapvető szemléletmódbeli különbség van a hagyományosan kialakult racionális döntések elmélete és az intézményes szociológia elmélete között.

B) A racionális cselekvés fogalma és meghatározó tényezői

a) *A racionális cselekvés fogalma*

Különbséget tehetünk a racionális cselekvés fogalmának tágabb és szűkebb értelmezései között. Tágabb értelemben racionális cselekvésnek nevezhetünk minden olyan cselekvést, amelynek motívuma ésszerűen megérthető, az adott motívum és a körülmények figyelembevételével a cselekvés ésszerűen indokolható. Ehhez hasonlóan értelmezi például Sen a racionalitás és a racionális cselekvés fogalmát. „A racionalitást tágabb értelemben itt úgy értelmezzük, mint a – cselekvésekre, céltárgyakra, értékekre és prioritásokra vonatkozó – döntések fegyelmezett alárendelését az értelmes alapos vizsgálatnak.” (Sen 2002: 4)

Habermas szerint egy cselekvés annyiban racionális, amennyiben hozzáférhető az objektív megítélés számára, és ésszerűen megindokolható. (Habermas 1984: 8-10; ford. 1987: 15-16) A célszerű cselekvés racionalitása vizsgálható egyrészt abból a szempontból, hogy a cselekvő észleletei és véleményei megfelelnek-e a tényszerű valóságnak. Másrészt abból a szempontból, hogy a tényszerű valóságot sikerül-e összhangba hozni szándékaival. (I. m. 87; ford. 50) Habermas szerint azonban nemcsak a célszerű cselekvések, hanem az általa megkülönböztetett más tipikus cselekvések (a normavezérelt, a dramaturgiai és a kommunikatív cselekvések) is hozzáférhetőek lehetnek az objektív megítélés számára, és lehetnek ésszerűen megindokolhatók, tehát e cselekvések is tekinthetők racionális cselekvéseknek.

Viszonylag szűkebb, és széles körben használt értelemben a cselekvés akkor racionális, ha a cselekvő az adott szituációban megvalósítható célt követ, és a számára hozzáférhető eszközök közül a legmegfelelőbb eszközöket használja az adott cél eléréséhez. Ilyen értelemben egy cselekvés akkor racionális, ha objektíve megfelelő eszközül szolgál egy adott cél eléréséhez. (Lásd pl.: Rex 1961: 79-80; Boudon 2001: 15)

Fentebb (1.1Aa) már utaltunk arra, hogy a racionális döntések elméletében racionális cselekvésnek azt a cselekvést nevezzük, amelynek megvalósítására vonatkozó döntésben a cselekvő egyén preferenciáira vonatkoztatva mérlegeli az adott korlátozó feltételek által meghatározott alternatívák várható következményeit, és szándéka szerint a maximális hasznot ígérő alternatívát választja, illetve valósítja meg. Mi a következőkben szűkebb, és a racionális döntések elméletében széles körben elfogadott értelemben, de kissé átértelmezve határozzuk meg a racionális cselekvés fogalmát. Később azonban majd rámutatunk arra, hogy tágabb értelemben is beszélhetünk racionális cselekvésekről.

- *Racionális cselekvésnek* nevezzük azt a szándékos cselekvést, (1) amelynek általános motívuma megfelel az egyén szükségleteinek és az adott körülmé-

nyeknek, (2) amelynek kognitív motívumaiban megfelelően tükröződnek az adott cselekvés szubjektumra vonatkozó, rövidebb és hosszabb távon várható következményei, és (3) az alternatívákat figyelembe véve ezek a következmények várhatóan optimálisak az egyén szükségleteinek egészére vonatkoztatva.

Egyes felfogások szerint a cselekvés általános céljának a racionalitását nem vizsgálhatjuk, csak azt tehetjük vizsgálat tárgyává, hogy az adott cél eléréséhez megfelelő eszközöket választott-e az egyén. Mások szerint a cél racionalitását is vizsgálhatjuk, és ilyen szempontból egy cselekvés akkor racionális, ha a cselekvő az adott körülmények között megvalósítható célt követ. Felfogásunk szerint a cselekvések racionalitását vizsgálhatjuk mind a cselekvések általános motívuma, mind az aktuális motívumok szintjén. Ehhez emlékeztetni szeretnénk arra, hogy a második fejezetben (1.2Aa) különbséget tettünk a cselekvések általános motívuma és aktuális motívumai között.

Az általános motívum racionalitására vonatkozó kérdés egyrészt abban az esetben merül fel, ha eleve adottnak vesszünk bizonyos körülményeket, amelyek között az egyénnek valahogyan viselkednie kell. Az általános motívum vonatkozásában a cselekvés akkor racionális, ha az egyén szükségleteivel összefüggésben az adott körülményeknek leginkább megfelelő általános motívumot, és az ennek megfelelő irányultságot szemmel tartva cselekszik.

A második fejezetben (4.2Ba) röviden foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy a cselekvőnek ahhoz, hogy a cselekvési szituációt kiértelmezze, döntenie kell abban a kérdésben, hogy mi az az általános motívum, amely cselekvéseit az adott körülmények között átfogóan motiválja. Az általános motívum választása során viszont az egyén figyelembe veszi az adott körülményeket, és előfeltételezésünk szerint a körülményeknek legmegfelelőbb általános motívumot választja. Ez az általános motívum alapvetően vagy a szükségletek közvetlen kielégítésére, vagy a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésére irányul, tehát vagy személyes, vagy instrumentális motívum. E választás által meghatározott, hogy az egyénnek a körülményeket alapvetően mint a szükségletek tárgyait (és negatív tárgyait), vagy mint a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit kell értelmeznie. Láttuk azt is (2. fejezet: 4.2Bb), hogy ezáltal nagyrészt meghatározott az, hogy az egyénnek az általunk megkülönböztetett vonatkozásokban milyen irányultságot kell követnie, bár bizonyos esetekben más szempontokra is tekintettel kell lennie. Például nem racionális, ha az egyént a munkahelyén vezetőként vagy beosztottként a szeretetre vagy a népszerűsége irányuló szükséglete mint általános motívum motiválja, mivel az adott körülmények e szükségletek kielégítésére viszonylag kevésbé alkalmasak. Viszont racionálisnak tekinthető, ha az adott körülmények között az egyént az az általános motívum motiválja, hogy bizonyos munkabefektetés révén rendszeres keresethez jusson.

Az általános motívum racionalitására vonatkozó kérdés másrészt abban az esetben is felvethető, ha a cselekvések általános motívumát eleve adottnak vesszük.

Ebben az esetben az általános motívum szempontjából a cselekvés akkor racionális, ha az egyén előzetes választásának eredményeként az adott általános motívumnak legmegfelelőbb körülmények között cselekszik, a számára aktuálisan elérhető körülményeket figyelembe véve. Az általános motívumot adottnak véve ugyanis alternatívák vonatkozhatnak általában véve a környezet, a körülmények kiválasztására is. Például tűnhet racionálisnak egy adott egyén magatartása egy adott munkahelyi szervezetben, ha az adott munkahelyen belül számára adott alternatívák közül rendszerint az optimális alternatívákat valósítja meg. De az általános motívumra való tekintettel nem racionális a magatartása, ha számára jóval kedvezőbb alternatívákat nyújtó munkahelyek is elérhetők lennének. Ebben az esetben a racionalitás mindenekelőtt azt kívánna meg, hogy munkahelyet változtasson.

A racionális cselekvés második ismertetőjegye szerint a cselekvés kognitív motívumaiban megfelelően tükröződnek az adott cselekvés szubjektumra vonatkozó, rövidebb és hosszabb távon várható következményei. Ahhoz, hogy a cselekvések megfelelően szolgálják a környezethez való alkalmazkodást, a cselekvések kognitív motívumaiban tükröződniük kell a cselekvések szubjektumra vonatkozó várható következményeinek. Az egyénnek szükségleteinek egészére kell vonatkoztatnia a várható következményeket, tehát a cselekvés folyamatában érvényesülő következményeken túl figyelembe kell vennie a cselekvés közvetett következményeit is, illetve a rövidebb és hosszabb távon érvényesülő következményeket is. A közvetlen és rövidebb távon érvényesülő következmények eleve könnyebben áttekinthetőek, és rendszerint nem igényelnek alapos felmérést és értékelést. Ezért a cselekvések racionalitásának a megítélésében a cselekvések közvetett és hosszabb távon érvényesülő következményeinek a figyelembevételén van a hangsúly.

Az egyén cselekvéseinek a következményeit elvileg önmagára vonatkoztatja, és a cselekvés következményeit annyiban és olyan szempontból veszi figyelembe, amennyiben – közvetlenül vagy közvetve – rá vonatkozik. A megvalósult következmények más egyénekre is vonatkozhatnak, és a másokra való hatásokkal összefüggésben is vonatkozhatnak a cselekvő egyénre.

A racionális cselekvések következményei nem feltétlenül esnek egybe az egyén által előzetesen feltételezett következményekkel. Az egyén bizonyos információk birtokában alakítja ki elképzeléseit a következményekre vonatkozóan, és e következmények esetenként csupán bizonyos valószínűséggel felelnek meg előzetes elképzeléseinek. Az intézményes szociológia elméletének elvont szintjén előfeltételezzük, hogy az egyének megfelelő ismeretekkel rendelkeznek a cselekvési szituációról, és ezen belül az egyes cselekvési lehetőségek eleve meghatározott következményeiről. Azonban az egyes cselekvési lehetőségek eleve meghatározatlan, bizonytalan következményeit a cselekvő egyének elvileg is csak bizonyos valószínűséggel láthatják előre. Majd később (1.2Bb) foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy az egyes cselekvési lehetőségek következményei lehetnek eleve meghatározatlanok, bizonytalanok.

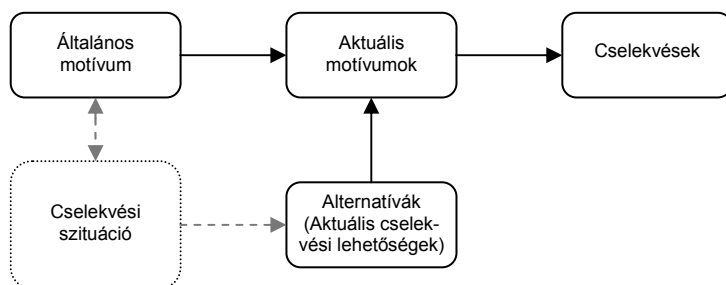
A racionális cselekvés harmadik ismertetőjegye szerint az adott cselekvés rövidebb és hosszabb távon várható következményei az alternatívákat figyelembe véve

várhatóan optimálisak az egyén szükségleteinek egésze szempontjából. Egyes fel-fogások a maximalizálást, mások az optimalizálást, ismét mások a kielégítő meg-oldást, és ezzel összefüggésben a helyesbítést vagy feljavítást tekintik a racionális cselekvés ismertetőjegyének. Erre a kérdésre majd később (1.2Ba) visszatérünk, a racionális döntés fő vonásainak a tárgyalásánál.

b) A racionális cselekvések közvetlen meghatározó tényezői

Korábban (1.1Ab) említettük, hogy a racionális döntések elméletének mint ál-talános szociológiai elméletnek a legalapvetőbb hiányossága, hogy eleve adottak-nak veszi az alternatívákat, és elméleti szinten következetesen nem elemzi az alter-natívák átfogó és állandó környezet általi meghatározottságát. Ezzel szemben az intézményes szociológia elméletében a cselekvések magyarázata vonatkozásában a legalapvetőbb kérdésnek azt tekintjük, hogy milyen tényezők határozzák meg az alternatívákat. Mi tehát általában véve nem fogadjuk el a racionalista szemlélet-módot képviselő elméleteknek azokat az előfeltételezéseit, amelyekben egyrészt a cselekvés általános motívumát, másrészt az alternatívákat eleve adottaknak vesszük.

Az alábbiakban azonban, csupán a cselekvések közvetlen meghatározottságát elemezve, egyrészt a cselekvés általános motívumát, másrészt az alternatívákat mi is eleve adottaknak vesszük. Ezt figyelembe véve, a racionális cselekvésfelfogás különösebb nehézség nélkül összevethető és kissé módosítva összeegyeztethető a cselekvések meghatározottságára vonatkozó felfogásunkkal.

5.1. ábra: A racionális cselekvések közvetlen meghatározó tényezői

A második fejezetben (1.2C) megismert, a cselekvések meghatározottságára vonatkozó 2.1. számú ábrát az itt látható 5.1. ábrában kissé módosítva mutatjuk be. Ebben az ábrában figyelembe vett meghatározó tényezők közül a döntésel-méletben úgynevezett preferenciákat bizonyos értelemben közvetlenül vagy köz-vetve a cselekvés általános motívuma fejezi ki, az alternatívák viszont az aktuális cselekvési lehetőségeket jelentik. A racionális döntés a cselekvés aktuális motívu-mainak a kialakítását jelenti. A racionális döntések elméletében a korlátozó felté-telek olyan tényezők, amelyek meghatározzák az adott preferenciák kielégítésé-

nek aktuális lehetőségeit, illetve az alternatívákat. E tényezők lehetnek az egyén tulajdonságai is, de főleg a környezetet jellemző tényezők, mint például bizonyos fizikai, gazdasági, jogi körülmények, mások várható cselekvései. Az egyes szerzők által használt „korlátozó feltételek” kifejezés tehát fogalmaink szerint a cselekvési szituációt alkotó, és a cselekvési szituációt meghatározó tényezőkre vonatkozik, de e tényezők a döntéelméletben elméletileg tisztázatlanok.

A fejezetnek ebben a részében mi is csupán az aktuális motívumok kialakítása szempontjából szeretnénk magyarázni a cselekvéseket, tehát a racionális döntést, illetve az aktuális motívumokat közvetlenül meghatározó tényezőket vesszük figyelembe. Figyelembe véve a fentieket, de az általunk már korábban is használt fogalmakra támaszkodva, a következőképpen fogalmazhatunk a racionális cselekvések meghatározottságára vonatkozóan.

- A racionális cselekvések aktuális motívumait és ezáltal a cselekvéseket közvetlenül meghatározzák: (1) a cselekvések általános motívuma, (2) az adott általános motívum szempontjából releváns alternatívák, illetve az alternatívák várható következményei, (3) az egyén hajlandósága a szükségleteinek egésze szempontjából optimális alternatíva kiválasztására.

A második fejezetben (1.2C, 4.1Ab) láttuk, hogy a cselekvés általános motívuma lehet közvetlenül valamilyen szükséglet, illetve közvetlenül szükségletet kifejező személyes motívum, amennyiben a cselekvés a szükséglet tárgyát képezi. De az általános motívum lehet olyan instrumentális motívum is, amely csupán közvetve fejez ki bizonyos szükségletet vagy szükségleteket, amennyiben a cselekvés a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megszerzésére vagy megőrzésére irányul. Viszont az általános motívumban az utóbbi esetben is kifejeződik többé vagy kevésbé az egyén egész szükségletrendszere, ahogyan azt majd később (1.2Ab) látjuk. A cselekvések fő típusait tárgyalva (2.1) majd azt is látjuk, hogy a racionális cselekvések általános motívuma többnyire instrumentális motívum, de bizonyos személyes motívumok által motivált cselekvések is lehetnek racionális cselekvések. Az általános motívum független a mindenkori környezet egyes sajátos vonásaitól, de azt, hogy a különböző lehetséges általános motívumok közül melyik válik relevánssá, a környezet bizonyos általános vonásai meghatározzák, ahogyan azt a második fejezetben (4.2Ba) láthattuk. Az egyén elvileg a szükségleteinek és az adott körülményeknek legmegfelelőbb általános motívumot választja.

Az alternatívák a racionális döntések elméletében a preferenciák szempontjából többé vagy kevésbé megfelelő, és az adott korlátozó feltételek között megvalósítható feltételezett cselekvések. A döntéelméletben az alternatíva fogalma, az általunk használt fogalmakat tekintve, az aktuális cselekvési lehetőség fogalmának felel meg, s a döntéelméletben ilyen szűkebb értelemben használják a cselekvési lehetőség kifejezést is. Mi amennyiben használjuk az alternatíva vagy a cselekvési alternatíva kifejezést, ezen aktuális cselekvési lehetőséget értünk, ahogyan azt a második fejezetben (1.2Ba) említettük. Az alternatívák magukban foglalják a megvalósításuk

esetén várható, különösen a cselekvő egyénre vonatkozó következményeket, amelyek lehetnek szándékosan előidézett vagy nem szándékolt következmények.

Döntési szituációnak nevezzük az adott általános motívumra vonatkoztatva a releváns alternatívák összességét. A döntési szituáció fogalma tehát szűkebb, mint a cselekvési szituáció fogalma. A második fejezetben (1.2Bb) adott meghatározásunk szerint a cselekvési szituáció az adott általános motívumra vonatkoztatva magában foglalja a szubjektum és mások releváns cselekvési lehetőségeinek és képességeinek az összességét. A döntési szituáció viszont az adott általános motívumra vonatkoztatva csak a szubjektum aktuális cselekvési lehetőségeit vagy alternatíváit foglalja magában. Az egyén közvetlenül a döntési szituációra vonatkozó ismeretei alapján választja ki azt az alternatívát, amelynek megvalósítására aktuális motívumai irányulnak.

A racionális döntések elmélete szerint az egyénekre eleve jellemző cselekvéseik várható következményeinek maximalizálására vagy optimalizálására irányuló hajlandóság. Ezzel összefüggésben a racionális döntést, és ezáltal a racionális cselekvést egyfelől az egyének preferenciái, másfelől az adott alternatívák és ezek várható következményei határozzák meg. (Atkinson 1964: 206-208; Harsanyi 1986: 111; March 1986: 153; Hechter 1987: 30-31; Mook 1987: 323-337; Elster 1986B: 4; Elster 1990: 13; Elster 1995: 21-22, 30-33; Hechter–Opp–Wippler 1990B: 2-3; Heap 1994: 5; Szántó 1998; Heckathorn 2001: 275-276) Felfogásunk szerint az egyének a várhatóan optimális következményekkel járó alternatívát választják, de ezzel a kérdéssel majd később (1.2Ba) foglalkozunk, a racionális döntés fő vonásainak az elemzésénél.

C) A cselekvések racionalitása

Korábban (1.1Aa) utaltunk arra, hogy egyes felfogások szerint a racionális cselekvésekre vonatkozó felfogás, és általánosabban a racionalista szemléletmód valamennyi emberi cselekvésre használható. Mások szerint elvileg csupán a célszerű vagy instrumentális, vagy az úgynevezett ön-érdekek által motivált cselekvések tekinthetők racionális cselekvéseknek, és a racionális cselekvésfelfogás is e cselekvések vonatkozásában érvényesíthető. Az adott alcím keretében azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy a cselekvések mennyiben tekinthetők racionális cselekvéseknek, és ezzel összefüggésben mennyiben magyarázhatóak egy racionális – de nem feltétlenül racionalista szociológiai szemléletmódba illeszkedő – cselekvésemeléttel.

Schütz szerint a köznap gondolkodás szintjén a racionális cselekvés mindig típusossági konstrukciók kérdésessé nem tett, meghatározatlan keretében zajló cselekvés. A konstrukciók a magától értetődőnek tekintett környezetre, motívumokra, eszközökre és célokra, cselekvésstratégiákra vonatkoznak, amelyeket azonban nem csupán a cselekvő tekint magától értetődőnek, hanem feltételezése szerint a többi ember is. E konstrukciókból összetevődő keretből mint meghatározatlan horizontból csupán néhány olyan elem emelkedik ki, amely tisztán és világosan

meghatározható. Azt mondhatjuk tehát, hogy a cselekvések a köznapi gondolkodás szintjén legfőljebb részben racionálisak, és hogy a racionalitásnak számos fozzata van. (Schütz 1984: 211-212)

A fentiek ellenére a szociológiaelmélet egyik alapvető kérdése, hogy általában a cselekvések, és különösen a társadalmi cselekvések racionális vagy nem racionális cselekvésekként értelmezhetőek valóságos természetüknek megfelelően. E kérdésben alapvetően két jellemző felfogással találkozhatunk, az egyik felfogás szerint az egyének cselekvései racionálisak, a másik felfogás szerint nem racionálisak. Az ezzel kapcsolatos vitában a két ellentétes felfogás képviselői gyakran a megfigyelhető cselekvésekre hivatkoznak, s a valóságos cselekvéseket az egyik felfogás hívei alapvetően racionális cselekvéseknek, a másik felfogás hívei viszont nem racionális cselekvéseknek látják.

A társadalmi cselekvések, és általában a cselekvések természetére vonatkozó felfogások azonban csupán a tapasztalati valóságot figyelembe véve nem érthetők meg, mivel ezek a felfogások a társadalmi környezet természetére vonatkozó elméleti előfeltételezésekhez kapcsolódnak. A társadalmi környezet természetére vonatkozó különböző előfeltételezéseknek nagyrészt a társadalmi cselekvések különböző felfogásai felelnek meg. Úgy tűnik, hogy a szimbolikus környezethez való alkalmazkodás esetében belelő alkalmazkodásra, a tényszerű környezethez való alkalmazkodás esetében racionális alkalmazkodásra van elsődlegesen (de nem kizárólagosan) szükség.

Ha a társadalmi környezetet szimbolikus természetűnek tekintjük, az erre vonatkozó előfeltételezésnek a cselekvések vonatkozásában az felel meg, ha olyan cselekvéseket előfeltételezünk, amelyek a szimbolikus környezethez való alkalmazkodást megfelelően szolgálják. Ennek a követelménynek igyekeznek megfelelni a szimbolista szemléletmód képviselői, amikor a társadalmi cselekvéseket értelmező, megértő, kifejező jellegű cselekvéseknek előfeltételezik. E felfogás szerint általában a cselekvések, és ezen belül a társadalmi cselekvések motívumai olyan személyes motívumok, amelyek közvetlenül az egyének személyes tulajdonságait tükrözik, mint például érzések, érzelmek, személyes értékek és személyes beállítottságok.

Ha azonban a társadalmi környezetet tényszerű természetűnek tekintjük, az erre vonatkozó előfeltételezésnek az felel meg, ha olyan cselekvéseket előfeltételezünk, amelyek a tényszerű környezethez való alkalmazkodást megfelelően szolgálják. Ennek a követelménynek igyekeznek megfelelni a faktualista szemléletmód képviselői, amikor a cselekvéseket, különösen a társadalmi cselekvéseket racionális cselekvéseknek előfeltételezik. A racionális cselekvések ugyanis elvileg lehetővé teszik azt, hogy a tényszerű környezeti tényezők természetüknek megfelelően határozzák meg a cselekvéseket, és ezen keresztül általában a társadalmi jelenségeket. A faktualista szemléletmódon belül a strukturalista szemléletmódban magától értetődőnek tekintik a cselekvések racionális természetét, s nem fordítanak különösebb figyelmet e cselekvések közvetlen meghatározottságának az elemzésére, a racionalista szemléletmód érdeklődésének középpontjában viszont a racionális cselekvések állnak.

Az elég nyilvánvaló, hogy a valóságban a cselekvések bizonyos mértékben racionálisak, bizonyos mértékben nem, egyes cselekvések közel állnak a tisztán racionális cselekvésekhez, más cselekvések viszont meglehetősen távol állnak a tisztán racionális cselekvésektől. A valóságos cselekvések racionalitását vizsgálhatjuk a következő két szempontból: egyrészt a cselekvő, másrészt a külső megfigyelő szempontjából. Az első esetben az a kérdés, hogy a cselekvő egyén tudatosan mérlegeli-e a különböző alternatívák várható következményeit, s törekszik-e tudatosan az optimálisnak tekinthető alternatíva kiválasztására és megvalósítására. A második esetben az a kérdés, hogy – az egyén tudatos törekvéseitől függetlenül – a cselekvő egyén valójában az optimális alternatívát valósítja meg vagy nem, illetve cselekvése mennyiben tér el az optimálistól.

A cselekvő szempontjából a cselekvés annyiban racionális – az általános mótvumot eleve racionálisnak tekintve –, amennyiben maga a cselekvő tudatosan felméri az alternatívákat és ezek várható következményeit, közvetlenül vagy közvetve szükségleteire vonatkoztatva mérlegeli e következményeket, és az általa optimálisnak vélt alternatívát valósítja meg cselekvésében. A külső megfigyelő szempontjából a cselekvés annyiban racionális, amennyiben a valóságos alternatívákat, ezek különböző következményeit, és e következmények valószínűségeit figyelembe véve az adott cselekvés az optimális alternatíva megvalósítására irányult. Az említett két szempontot figyelembe véve a cselekvések 5.1. táblázatban látható típusait különböztethetjük meg: a helyes racionális cselekvés, a hibás racionális cselekvés, a kvázi-racionális cselekvés és a teljes mértékben nem racionális cselekvés.

Cselekvő szempontjából	Külső megfigyelő szempontjából	
	Racionális	Nem racionális
Racionális	<i>Helyes racionális cselekvés</i>	<i>Hibás racionális cselekvés</i>
Nem racionális	<i>Kvázi-racionális cselekvés</i>	<i>Nem racionális cselekvés</i>

5.1. táblázat: A cselekvések típusai racionalitásuk szerint

A *helyes racionális cselekvés* olyan cselekvés, amely mind a cselekvő szempontjából, mind a külső megfigyelő szempontjából racionális cselekvésnek tekinthető. Tehát a cselekvő tudatosan felméri az alternatívákat és ezek várható következményeit, szükségleteire vonatkoztatva mérlegeli e következményeket, és az általa optimálisnak vélt alternatívát valósítja meg cselekvésében. Ugyanakkor a külső megfigyelő szempontjából nézve az egyén helyesen mérte fel az alternatívákat és ezek várható következményeit, és valóban az optimális alternatívát valósította

meg. Nem kétséges, hogy az ilyen cselekvések teljes mértékben megfelelnek a racionális cselekvésekre vonatkozó felfogásnak, már amennyiben e felfogást sikerült elég világosan megfogalmazni.

A *hibás racionális cselekvés* esetében a cselekvő szándéka szerint racionálisan cselekszik, de a racionalitás korlátai miatt a külső megfigyelő szempontjából cselekvése nem tekinthető racionálisnak, vagy csupán bizonyos mértékben tekinthető racionálisnak. A korlátozottan racionális cselekvésekre vonatkozó felfogás részben a hibás racionális cselekvés mérsékelt, de a valóságban a legjellemzőbb esetére vonatkozik. Majd később (1.2Ba) látjuk, hogy a korlátozottan racionális cselekvések egyik jellemző altípusa, hogy bár az egyének racionális döntésekre törekszenek, döntéseikre végül is a korlátozott racionalitás jellemző, mivel a racionalitás belső és külső korlátai miatt nem képesek a teljes racionalitásra. (March – Simon 1964: 138)

A hibás racionális cselekvést – szűkebb értelemben – annyiban tekintjük racionális cselekvésnek, amennyiben az adott cselekvési szituáció eleve meghatározatlan, bizonytalan abból a szempontból, hogy adott cselekvési lehetőségek milyen várható következményekkel rendelkeznek, és a megvalósult következmények eltérése a cselekvő egyén által várt következményektől ebből, és nem a cselekvő egyén hiányos ismereteiből és szubjektíve hibás döntéséből adódik.

Azonban a korlátozottan racionális cselekvéseket igen gyakran, vagy talán többnyire, az empirikus szociológiai kutatás szintjén nem tudjuk megkülönböztetni a helyes racionális cselekvésektől. Ugyanis ha a kutató, a külső megfigyelő szempontjából megkísérli felmérni a valóságos alternatívákat, és az alternatívák várható következményeit, a megfigyelt egyénekre vonatkoztatva, gyakran el kell ismernie, hogy ő sem képes nagyobb biztonsággal kiválasztani az optimális alternatívát, mint a megfigyelt cselekvők. Sőt, gyakran inkább az derül ki, hogy az adott tevékenységi területen jelentős mindennapi tapasztalatokkal rendelkező egyének, e tapasztalatokra támaszkodva racionálisabban cselekszenek, mint ahogyan a kutató tudományos ismeretei birtokában, de a mindennapi tapasztalatok hiányában meg tudná határozni a helyes racionális cselekvésnek megfelelő cselekvést.

A harmadik típus az általunk úgynevezett *kvázi-racionális cselekvés*, amely a cselekvő szempontjából nem racionális, de a külső megfigyelő szempontjából értelmezhető racionális cselekvésként. Tehát a cselekvő tudatosan nem méri fel az alternatívákat és ezek várható következményeit, szükségleteire vonatkoztatva nem mérlegeli e következményeket, és tudatosan nem törekszik az optimális alternatíva kiválasztására. Azonban a külső megfigyelő szempontjából, a külső megfigyelő által feltérképezhető alternatívákat figyelembe véve az egyén az optimális alternatívát valósította meg.

A kvázi-racionális cselekvéseket is elhelyezhetjük egy általános racionális cselekvéelméletben, mivel a jelenségek szintjén úgy valósulnak meg, mintha racionális cselekvések lennének. Azonban az ilyen cselekvéseket csupán átfogóan, alapvető funkciójukat tekintve értelmezhetjük racionális cselekvésekként, motivá-

ciós mechanizmusukat tekintve nem magyarázhatjuk racionális cselekvésekként. A valóságban igen gyakoriak az ilyen kvázi-racionális cselekvésekhez közel álló cselekvések, és a fentebb már említett korlátozottan racionális cselekvések másik jellemző altípusát a kvázi-racionális cselekvések képezik.

Majd később (2.1Aa) látjuk, hogy a személyes motívumok által motivált, és a közvetlen szükségletkielégítést szolgáló, a szükségletek tárgyait képező, az általunk úgynevezett szükségletmotivált cselekvések többnyire ilyen kvázi-racionális cselekvések. Például az egyének a már kialakult beállítottságaiknak, szokásaiknak megfelelően táplálkoznak, szórakoznak, barátkoznak, végzik kedvelt szabadidős tevékenységüket. Eközben rendszerint nem mérik fel az alternatívákat és ezek rövidebb és hosszabb távon várható következményeit, és tudatosan nem törekszenek a következmények optimalizálására. Ha a külső megfigyelő ezt megkísérelné megtenni helyettük, egyes cselekvéseiket esetleg gyakran a külső megfigyelő sem találná az optimálishoz közel állónak. A legtöbb egyén esetében azonban valószínűleg azt állapíthatná meg, hogy e tevékenységek az adott körülmények között végül is megfelelően szolgálják az egyének szükségleteinek a kielégítését.

Végül teljes mértékben *nem racionális cselekvés* az olyan cselekvés, amely nem tekinthető racionális cselekvésnek sem a cselekvő egyén, sem a külső megfigyelő szempontjából. Nem racionális az a cselekvés, amelynek közvetlenül vagy közvetve nem motívuma valamilyen szükséglet, vagy amelynek motívumát képezi valamilyen szükséglet, de az adott cselekvés várható következményei az egyén szükségleteinek egésze szempontjából nem optimálisak, illetve legalább nem kielégítőek, és a cselekvőnek nem is állt szándékában a várható következmények mérlegelésén alapuló döntés. Ilyen nem racionális cselekvések tipikusan az úgynevezett „káros szenvedélyek” által motivált cselekvések, az indulati cselekvések és a bevett szokások által motivált cselekvések.

A második fejezetben (2.2Bb) az érzelmet a feszültségérzés vagy a feszültségérzés feloldódásának lelkiileg felfokozott átéléseként határoztuk meg. Az érzelmek tehát a lényegileg racionális cselekvéseknek is szinte állandó kísérői. Az erős érzelmeknek, különösen az indulatoknak azonban a szükségletektől jórészt független, önálló motiváló szerepük is van. Az indulatok olyan cselekvésekre is motiválhatják az egyéneket, amelyek esetleg megérthetők egy adott szükséglet mint motívum szempontjából, de a szükségletek egészét igen negatívan érintik. A közvetlenül szokás által motivált cselekvés alapja is lehet valamilyen szükséglet, vagy valamilyen racionális instrumentális motívum, amely az adott szokást fenntartja, s megfelelhet a szükségletek egésze szempontjából is. Az úgynevezett bevett szokások által motivált viselkedések – amelyek már a reflexszerű viselkedések és a cselekvések határán helyezkednek el – azonban jelentősen eltéríthetik a viselkedéseket a szükségletek egésze szempontjából megfelelő iránytól.

Bizonyos cselekvések rövid távú következményeiket figyelembe véve tűnhetnek ésszerűen indokolhatóaknak, azaz nagyon tág értelemben véve tűnhetnek racionális cselekvéseknek. Ezzel szemben hosszú távon érvényesülő következmé-

nyeiket is figyelembe véve, az általunk elfogadott értelmében véve lehetnek nem racionális cselekvések. Az ilyen cselekvések valahol a kvázi-racionális cselekvések és az egyáltalán nem racionális cselekvések határán helyezkednek el. Például a dohányzásra már rászokott egyén esetében, csupán rövid távú következményeit figyelembe véve racionálisnak tűnhet, ha újra és újra rágyújt, ha megkívánja a cigarettát. De a racionalitásnak inkább az felelne meg, ha leszokna a dohányzásról, illetve az felelt volna meg, ha rá sem szokott volna.

- A racionális cselekvések lehetnek (1) helyes racionális cselekvések, vagy (2) az elérhető információk alapján szubjektíve helyes, de az eleve meghatározatlan, bizonytalan cselekvési szituációból következően hibás racionális cselekvések.

A következőkben ilyen értelemben használjuk a racionális cselekvés kifejezést, ha nem utalunk a fogalom tágabb értelmezésére. A helyes racionális cselekvések felelnek meg teljes mértékben a racionális cselekvésekre vonatkozó felfogásnak. A racionális döntések elméletében a racionális cselekvésekre vonatkozó felfogást azonban kiterjesztették a kockázat és a bizonytalanság alatti cselekvések magyarázatára is, és ilyen körülmények között a szubjektíve helyes racionális cselekvés is lehet valóságos következményeit tekintve hibás. Ezzel a kérdéssel majd később (1.2Bb) foglalkozunk.

- *Tágabb értelemben racionális cselekvéseknek* nevezzük a racionális cselekvéseken túl a szubjektíve mérsékeltlen hibás döntésekből adódó mérsékeltlen hibás racionális cselekvéseket és a kvázi-racionális cselekvéseket.

A korlátozott racionalitás elméletének megfelelő, azaz a mérsékeltlen hibás, illetve korlátozottan racionális cselekvéseken belül a szubjektíve korlátozottan racionális cselekvéseket tágabb értelemben tekinthetjük racionális cselekvéseknek. A kvázi-racionális cselekvéseket is beilleszthetjük egy átfogó racionális cselekvéselméletbe, és az ilyen cselekvésekhez közel álló cselekvésekből felépült magatartásokat hosszú távon tekinthetjük racionális magatartásoknak. Nem tekintjük racionális cselekvéseknek – sem szűkebb, sem tágabb értelemben – a szubjektíve nagymértékben hibás racionális cselekvéseket és az egyáltalán nem racionális cselekvéseket.

Az általunk elfogadott, illetve módosított cselekvéselmélet, amely az intézményes szociológia elméletének a részét képezi, olyan racionális cselekvéselmélet, amelyben – ahogyan azt majd később (2.2Ab) látjuk – a társadalmi cselekvéseket elvileg racionális cselekvéseknek tekintjük. Felmerül a kérdés, hogy a cselekvésekre vonatkozóan miért ez a felfogás felel meg általában az általunk úgynevezett intézményes szemléletmódnak. E kérdésre a válasz röviden az, hogy azért, mert felfogásunk szerint a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket alapvetően a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező, és tényszerű létezőknek tekinthető környezeti tényezők (érdekek, erők, érdek- és erőviszonyok, illetve társadalmi viszonyok) határozzák meg. Egyrészt fentebb láttuk, hogy ha a társadalmi környezetet tényszerű természetűnek tekintjük, az erre

vonatkozó előfeltételezésnek elsődlegesen az felel meg, ha racionális cselekvéseket előfeltételezünk. Másrészt a második fejezetben (4.2Bb) láttuk, hogy a létezőket a szükségletkielégítés összetevői szempontjából nézve, előfeltételezésünk szerint a szükségletkielégítés eszközeinek és feltételeinek egyértelműen a racionális alkalmazkodás felel meg, amely racionális cselekvésekből épül fel.

Kiemelten is hangsúlyozva azt, hogy az intézményes szociológia elméletének kidolgozása során milyen cselekvésemélet hasznosítására és továbbfejlesztésére törekszünk:

- A társadalmi környezetnek elvileg a racionális alkalmazkodás felel meg, ennek megfelelően a társadalmi cselekvéseket eleve racionális cselekvéseknek tekintjük. Általában a cselekvések csak többé vagy kevésbé racionálisak, de a racionális társadalmi cselekvéseket egy racionális cselekvésemélet keretei között helyezhetjük el általában a cselekvések rendszerében.

Erre a szempontra már korábban is felhívtuk a figyelmet, de különösen majd a hatodik fejezetben (1.1B; 2.2Cb) hangsúlyozzuk, hogy minket főleg az érdekel, az egyének hogyan cselekszenek az úgynevezett társadalmi élet szférájában, és e szférán belüli cselekvéseiket tekintjük társadalmi cselekvéseknek. Azonban az emberi élet egy meghatározott területén nem tanúsíthatnak az egyének rendszerint racionális magatartást, ha bizonyos mértékben nem jellemző az egész életvitelükre a racionalitás. Ezért általában véve tágabb értelemben vett racionális cselekvéseket előfeltételezve közelítünk a cselekvésekhez, és majd ehhez kapcsolódva határozzuk meg a társadalmi cselekvés fogalmát.

Tehát átfogóan egy racionális cselekvésemélet keretei között értelmezzük a cselekvéseket, de számunka a cselekvések racionalitása elvileg két vonatkozásban lényeges: (1) a társadalmi élet szférájában a cselekvéseket, az úgynevezett társadalmi cselekvéseket racionális cselekvéseknek előfeltételezzük, (2) az egyének életvitelére általában véve is jellemző a racionalitás olyan értelemben, hogy az egyének átlátják a társadalmi cselekvések mint instrumentális cselekvések alapvető funkcióját a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésében és megőrzésében. Ezen előfeltételezéseken túl számunkra nem lényeges, hogy az egyének mennyiben cselekszenek racionálisan a közvetlen szükségletkielégítés területén, az úgynevezett magán- és a közösségi élet szférájában.

1.2. A cselekvések következményei és a döntés

A) A cselekvések következményei

a) A szubjektumra vonatkozó következmények típusai

A racionális cselekvések kognitív motívumaiban tehát tulajdonképpen a cselekvések szubjektumra vonatkozó várható következményei tükröződnek. A

cselekvések következményein a következőkben a cselekvő egyénre vonatkozó következményeket értjük, a másokra vonatkozó következményekkel később, a kölcsönhatás fogalmával összefüggésben foglalkozunk.

A racionális döntések elméletében, és általában a racionalista elméletekben megkülönböztetik a cselekvések pozitív és negatív következményeit. Egyes szerzők különbséget tesznek a cselekvések közvetlen és közvetett következményei között is, de e megkülönböztetéshez szükséges fogalmak hiányában bizonytalan értelemben. Mi igen fontosnak tartjuk a szükségletekre vonatkoztatva a közvetlen és a közvetett következmények megkülönböztetését, amelyet a szűkebb szükségletfogalom és a szükségletkielégítés összetevőire vonatkozó fogalmak tesznek lehetővé. A cselekvések elemi következményeire vonatkozó fogalmakat a 5.2. táblázatban láthatjuk.

Következmény jellege	Szükségleteket	
	közvetlenül érintő következmény	közvetve érintő következmény
Pozitív következmény (h)	Közvetlen hozam (nh)	Közvetett hozam (th)
Negatív következmény (r)	Közvetlen ráfordítás (nr)	Közvetett ráfordítás (tr)
Következmények egyenlege	Közvetlen hozadék ($N=nh - nr$)	Közvetett hozadék ($T=th - tr$)
	Cselekvési hozadék ($H=h - r$) Cselekvési hatékonyság ($RH=H/r$)	

5.2. táblázat: A cselekvés szubjektumra vonatkozó következményei

Egyrészt megkülönböztetjük a cselekvés hozamát, amely a cselekvés pozitív következményeire vonatkozik, és amely lehet közvetlen és közvetett hozam. Többnyire ilyen értelemben beszélnek a döntéselméletben haszonról, de ezt a kifejezést gyakran az általunk úgynevezett hozadék értelmében használják. Másrészt a cselekvés negatív következményeire vonatkozik a cselekvési ráfordítás fogalma, amely szintén lehet közvetlen és közvetett ráfordítás. Az általunk úgynevezett ráfordításokat gyakran költségeknek nevezik a szociológiai döntéselméletben is, ezt a kifejezést a közgazdaságtanból átvéve. Harmadrészt a cselekvés mérlegére vagy egyenlegére vonatkozik a cselekvési hozadék fogalma, amelyet vonatkoztathatunk a cselekvés közvetlen vagy közvetett következményeire, s végül a következmények egészére. A cselekvési hatékonyság fogalma a ráfordításokhoz viszonyított hozadékot fejezi ki.

- A *cselekvés közvetlen hozama* a szükséglet tárgyát képező, és a közvetlen szükségletkielégítésben megvalósuló pozitív következmény. A cselekvés közvetlen hozamán a cselekvésnek – a környezetre vonatkozó következményeivel összefüggésben – az egyén szervezetén belül megvalósuló és a szükségletkielégítés szintjét közvetlenül pozitívan érintő következményét értjük.

Közvetlen hozamról tehát akkor beszélünk, ha az egyén részéről nincs szükség újabb cselekvésre ahhoz, hogy az adott cselekvés kifejtsen hatását az elsődleges feszültségérzés feloldásában vagy megelőzésében, az adott szükséglet kielégítésében. Így például az étkezés közvetlen hozama a táplálék iránti szükséglet kielégülése, a játék közvetlen hozama az öröm és izgalom, amit a játék közben érzünk, az alkotó munka közvetlen hozama valamiféle önmegvalósítási szükséglet kielégülése stb. A szűkebb szükségletfogalom álláspontjáról a második fejezetben (3.2B) megkülönböztettük egyfelől a közvetlen szükségletkielégítést, másfelől a szükségletkielégítés előfeltételeit. Ehhez kapcsolódva azt mondhatjuk, hogy a közvetlen hozam a közvetlen szükségletkielégítésben valósul meg, így az csak belső hozam lehet, de összefüggésben lehet a cselekvés másokra vonatkozó következményeivel is.

- A *cselekvés közvetett hozama* a szükségletkielégítés előfeltételeiben megvalósuló – a szükségletkielégítés eszközét vagy pozitív feltételét, vagy a szükséglet objektív tárgyát képező – pozitív következmény. A közvetett hozam esetében tehát az egyén újabb cselekvésére vagy cselekvéseire van szükség ahhoz, hogy az adott cselekvés kifejtsen hatását a szükségletek közvetlen kielégítésében.

E fogalom alatt értelmezhető például az a pénz, amit az egyén munkájával megkeres, vagy az a ház, amelyet munkájával felépít stb. A szükségletkielégítés előfeltételei azonban nemcsak külsők, azaz a személyen kívüliek, hanem belsők is lehetnek, így a közvetett hozam megvalósulhat a személyen belül is. Például az elsajátított ismeretek a tanuláshoz annyiban a közvetett hozamát képezik, amennyiben ezek az ismeretek önmagukban nem elégítenek ki szükségletet, hanem a szubjektum később a szükségletkielégítés eszközeként használja a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésében.

A cselekvési ráfordítás fogalma a cselekvés negatív következményeire, illetve költségeire vonatkozik, és különbséget teszünk a közvetlen és a közvetett ráfordítás között.

- A *cselekvés közvetlen ráfordítása* a szükséglet negatív tárgyát képező, és a közvetlen szükségletkielégítésre negatívan ható következmény. Közvetlen ráfordításon az egyén szervezetének testi és lelki igénybevételét értjük annyiban, amennyiben ez az igénybevétel negatívan érinti az egyén szükségleteit.

A közvetlen ráfordítás arányában tehát csökken a szubjektum szükségleteinek kielégítettségi szintje, illetve nő elsődleges feszültségérzése. Az elsődleges feszültségérzés növekedése jelentkezhethet például rossz testi közérzetben, egészségkárosodásban, lelkiismeret-furdalásban stb.

- A *cselekvés közvetett ráfordítása* a szükségletkielégítés előfeltételeire, azaz eszközeire, feltételeire vagy objektív tárgyaira negatívan ható következmény. Közvetett ráfordításról annyiban beszélünk, amennyiben a szubjektum a cselekvés során elhasznál, használhatatlanná tesz, elidegenít, megsemmisít bizonyos dolgokat és külső állapotokat, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy szükségleteinek a kielégítését közvetlenül vagy közvetve szolgálják.

A közvetett ráfordítás arányában tehát csökken a szükségletek későbbi kielégítésének lehetősége, illetve mértéke. E fogalom alatt értelmezhetjük például azt a pénzt, amit az egyén kifizet, vagy azt a saját munkaeszközt, amelyet munkája során felhasznál. De a közvetett ráfordítás nemcsak dolgokban, hanem a szükségletkielégítés más előfeltételeiben is megvalósulhat. Így közvetett ráfordítás például az is, ha a cselekvés eredményeképpen megromlik az egyén kapcsolata egy másik személlyel, akinek a segítségére vagy támogatására ezt követően már nem számíthat, sőt esetleg kifejezetten ellenségesé vált vele szemben.

- A *cselekvési hozadék* a cselekvés átfogó egyenlegének felel meg, az tehát a hozamok és a ráfordítások különbsége. A *cselekvési hatékonyság* vagy relatív cselekvési hozadék a ráfordításokhoz viszonyított hozadék.

A cselekvési hozadékot számíthatjuk egyrészt csupán a közvetlen következményekre, másrészt csupán a közvetett következményekre vonatkoztatva is, különbséget téve a *közvetlen hozadék* és a *közvetett hozadék* között.

A cselekvési hatékonyság a ráfordítások és a hozadék aránya, azaz hozadék/ráfordítás. A hatékonyságot két különböző irányból is megközelíthetjük. Adott ráfordítás árán nagyobb hozadékot elérni nagyobb hatékonyságot jelent, mint kisebb hozadékot elérni. Adott hozadékot kisebb ráfordítással teljesíteni hatékonyabb, mint az ennél nagyobb ráfordítást igénylő változat. (Vö.: Kopányi 1999: 138)

A cselekvések következményeire vonatkozó fenti fogalmaknak elvileg konkrét mennyiségi értékek feleltethetők meg. S konkrét értékeik azt fejezik ki, hogy milyen mértékben csökkentik vagy növelik az egyén szükségleteinek kielégítettségi szintjét, illetve szükségletei későbbi kielégítésének lehetőségét. Ezek a mennyiségi értékek lehetnek pozitívak, amikor a szükségletkielégítés szintjét, illetve lehetőségét javítják, s negatívak, amikor rontják. A közvetlen és a közvetett ráfordítás értelemszerűen csak negatív, a közvetlen és a közvetett hozam csak pozitív lehet. A cselekvési hozadék – az előbbieket konkrét értékeiktől függően – pozitív vagy negatív egyaránt lehet.

A cselekvési hozadék pozitív például akkor, amikor a közvetlen ráfordítás kevésbé érinti negatívan a szükségleteket, mint amilyen pozitívan érinti a cselekvés közvetett hozama a szükségletek kielégítésének aktuális lehetőségét, s a cselekvésnek nincs közvetett ráfordítása és közvetlen hozama. Ilyen például annak a munkásnak a hozadéka, aki nem saját termelési eszközeivel dolgozik (nincs közvetett ráfordítás), munkáját testileg terhesnek és unalmasnak érzi (közvetlen ráfordítás, nincs közvetlen hozam), de a munkájáért járó pénz birtokában (közvetett hozam)

bizonyos szükségleteit megfelelően kielégítheti. E példában azonban természetesen számtalan lehetséges következményt elhanyagoltunk, amelyek figyelembevétele módosítaná a képet.

b) A szükségletek motivációs típusai

A cselekvések szubjektumra vonatkozó következményeit mint a szükségletkielégítés összetevőit értelmeztük. A cselekvések előbbieken megkülönböztetett következményei tehát különbözőképpen érintik a cselekvő egyén egyes szükségleteit, és ezzel összefüggésben ezek a szükségletek különböző szerepet töltenek be a cselekvések motivációjában, illetve a motívumok működésében.

- Abból a szempontból, hogy a cselekvések várható következményei hogyan érintik a szükségleteket, és ezáltal az egyes szükségletek milyen szerepet töltenek be a cselekvések motivációjában, megkülönböztethetjük: (1) a közvetlenül motiváló, (2) a közvetve motiváló, (3) a közvetlenül vagy közvetve gátló szükségleteket és (4) a háttér-szükségleteket.

(1) A *közvetlenül motiváló szükségletek* kifejezéssel azokat a szükségleteket jelöljük, amelyek az adott cselekvés közvetlen következményeiként, azaz a cselekvés közvetlen hozama révén eléggülnek ki. E szükségletek ezért közvetlenül motiválják a cselekvéseket.

(2) A *közvetve motiváló szükségletek* azok a szükségletek, amelyek kielégítésében a cselekvés a szükségletkielégítés eszközeként szerepel, s az adott cselekvés közvetett hozama révén szolgálja kielégítésüket. A közvetve motiváló, illetve közvetített szükségletek ezért közvetve motiválják a cselekvést, amennyiben az adott szükségletek kielégítése előzetesen feltételezi a szóban forgó cselekvés közvetett hozamának megvalósulását.

(3) A *gátló szükségletek* azok a szükségletek, amelyeket az adott cselekvés negatívan érint, amelyek szintén lehetnek közvetlenül vagy közvetve gátló szükségletek. A *közvetlen gátló szükségletek* kielégítettségi szintjét a közvetlen ráfordítás érinti negatívan. Ezek a szükségletek jelentkezhetnek például a testi, idegi és szellemi túlterheléssel, valamilyen személyes érték megsértésével szemben stb. A *közvetve gátló szükségletek* kielégítettségi szintjét a közvetett ráfordítás érinti negatívan.

(4) A *háttér-szükségletek* a szóban forgó szempontból nem tipikusak. Azért említjük meg mégis ezeket, mert a valóságban esetenként jelentős szerepet is betölthetnek a cselekvés motivációjában, annak ellenére, hogy az adott cselekvés következményei szempontjából e szükségletek elvileg nem jelentősek. Az úgynevezett háttér-szükségletek, kielégítettségi szintjüktől függően, az egyén hangulatára, általános érzelmi állapotára hatnak. Ezek a hangulatok, érzelmi állapotok konkrét cselekvésekre nem motiválnak, de bizonyos mértékig befolyásolják a következmények értékelését, és ezáltal befolyásolják a cselekvést.

A szükségletek és a cselekvések között lévő ilyen vagy olyan kapcsolatok, illetve a szükségleteknek ezek a típusai általában nem eleve adottak, hanem a konkrét

körülmények által meghatározottak. Tehát ugyanaz a szükséglet bizonyos cselekvésekben betöltheti például a közvetlenül motiváló szükséglet, más cselekvésekben a közvetve motiváló szükséglet vagy a gátló szükséglet szerepét. Általában véve tehát a szükségletek részben közvetlenül, részben közvetve fejeződnek ki a cselekvések általános motívumában.

B) A racionális döntés

a) A racionális döntés fő vonásai

A racionális döntés a cselekvés azon összetevőjére vonatkozik, hogy az egyén az alternatívák közül kiválasztja azt az alternatívát, amelynek megvalósítására aktuális motívumai irányulnak.

A racionális döntés három jellemző felfogásával találkozhatunk a társadalomtudományi irodalomban. Az egyik széles körben elfogadott felfogás szerint a racionális döntés fő jellemzője a döntés belső konzisztenciája, a másik szerint az ön-érdeken alapuló maximalizálás, a harmadik szerint a maximalizálás általában. (Sen 2002: 19-20) A mai közgazdasági irodalomban és a racionális döntések elméletében az ön-érdeken alapuló maximalizálásra vonatkozó felfogás az uralkodó. E szerint a racionalitás az ön-érdek értelmes érvényesítését jelenti, amely az úgynevezett „gazdasági ember” jellemzője. (I. m.: 22-23, 26-27) Egyes szerzők maximalizálás helyett a következmények optimalizálását feltételezik, de erre a kérdésre később visszatérünk.

Már korábban is említettük, hogy a racionális döntések elméletének előfeltételezése szerint az egyének cselekvéseik rájuk vonatkoztatott következményeinek, illetve várható következményeinek a maximalizálására vagy optimalizálására törekcsenek. Az egyének mérlegelik a különböző alternatívák várható következményeit, ez alapján rangsorolják az alternatívákat, és azt az alternatívát valósítják meg, amely várhatóan a maximális hozadékot, illetve hasznót eredményezi. (Atkinson 1964: 206-208; Harsanyi 1986: 111; March 1986: 153; Hechter 1987: 30-31; Mook 1987: 323-337; Elster 1986B: 4; Elster 1990: 13; Elster 1995: 32; Hechter–Opp–Wippler 1990B: 2-3; Heap 1994: 5; Szántó 1998; Heckathorn 2001: 275-276;)

A maximalizálásra vagy optimalizálásra vonatkozó alapvetet nemcsak a racionális döntések elméletének képviselői vallják, hanem kifejezetten vagy hallgatólagosan mindazon elméletek képviselői, akik a cselekvéseket célszerű cselekvéseknek tekintik. (Heckathorn 2001: 275) Például Parsons normativista rendszerelméletének a szemléletmódja igen távol áll a racionális döntések elméletének a szemléletmódjától, cselekvéseméletében mégis hangsúlyozza a cselekvők hajlandóságát cselekvéseik következményeinek az optimalizálására. Megfogalmazása szerint: „előfeltételezzük, hogy bármelyik cselekvő alapvetően érdekelt a kielégítés optimalizálásában.” (Parsons 1951: 59) A társadalmi rendszer az egyéni cselekvők sokaságából áll, akik egy olyan szituációban állnak egymással kölcsönhatásban, amelyben az egyéni cselekvők motívumai a kielégülés optimalizálására irányulnak, és akik-

nek a viszonya a szituációhoz és egymáshoz kulturálisan strukturált és közösen osztott szimbólumok kifejezőmódjaiban meghatározott és közvetített. (I. m.: 5-6)

Abban a kérdésben részben eltérnek a racionális döntésre vonatkozó felfogások, hogy a következmények maximalizálását vagy optimalizálását tekintik a döntés alapelveként. Amartya Sen felfogása szerint a maximalizálás az alapelve a racionális döntésnek, nem az optimalizálás, mert maximális alternatíva elvileg mindig létezik, optimális alternatíva viszont nem feltétlenül létezik. A maximalizálás azt jelenti, hogy az egyén azt az alternatívát választja, amelynél jobb alternatíva nem létezik. Optimalizáláson viszont hagyományosan azt értik, hogy az egyén a legjobb alternatívát választja. A maximális alternatíva azonban nem feltétlenül optimális olyan értelemben, hogy valamennyi alternatívánál jobb, mivel több hasonlóan jó alternatíva is létezhet. Az optimális alternatíva kiválasztása tehát nem lehetséges, ha több hasonlóan jó alternatíva létezik. Ilyen értelemben az optimális alternatíva egyben megfelel a maximálisnak, de a maximális alternatíva nem feltétlenül optimális. (Sen 2002: 16, 181-189, 193)

Felfogásunk szerint a maximalizálás és az optimalizálás között az a lényegi különbség, hogy a maximalizálás csak a cselekvési hozadékra vonatkozik, az optimalizálás viszont egyaránt vonatkozik a hozadékra és a hatékonyságra. A cselekvések következményeinek a maximalizálása pontosabban a cselekvési hozadék maximalizálását jelenti, függetlenül a cselekvési hatékonyságtól. A cselekvések következményeinek az optimalizálása viszont a cselekvési hozadék és/vagy a cselekvési hatékonyság maximalizálását jelenti.

A cselekvési hozadékot és a hatékonyságot egyaránt figyelembe véve is lehet a valóságban két hasonlóan jó alternatíva, amelyek közül nem lehet kiválasztani az optimális alternatívát. Ettől azonban az elmélet elvont szintjén eltekintünk, eleve feltételezzük, hogy mindig létezik optimális alternatíva. Olyan szempontból nincs jelentősége, hogy maximalizálást vagy optimalizálást feltételezünk, hogy az olyan valóságos döntési szituációkra vonatkozóan, amelyekben két vagy több hasonlóan jó alternatíva létezik, az elmélet semmit sem tud mondani arra vonatkozóan, hogy a cselekvő egyénnek melyiket kellene közülük választania.

- A *racionális döntés* esetében az egyén – az elérhető és elégséges információk birtokában – mérlegeli a különböző alternatívák várható következményeit, rangsorolja az alternatívákat, és az optimális alternatívát valósítja meg, amelynek várható cselekvési hozadéka és/vagy hatékonysága a legnagyobb.

A racionalista cselekvésméletek általában csak a hozadékot, illetve hasznot hangsúlyozzák, és figyelmen kívül hagyják a hatékonyságot. Felfogásunk szerint viszont az egyéneknek figyelembe kell venniük egyrészt cselekvéseik várható hozadékát, másrészt várható hatékonyságát. További elemzést igényelne az a kérdés, hogy bizonyos körülmények között mennyiben kell figyelembe venni a hozadékot és mennyiben a hatékonyságot. A hatékonyságnak különösen akkor van jelentősége, ha az egyénnek meg kell osztania a rendelkezésére álló eszközöket abból a

szempontból, hogy ezeket az eszközöket mennyiben használja fel egyes cselekvéseiben. Például egy adott esetben az egyén racionálisan választhatja a várhatóan kisebb hozadékú, de hatékonyabb alternatívát, arra való tekintettel, hogy az így megtakarított eszközöket egy másik cselekvésében hatékonyan felhasználja. A következmények optimalizálása a pozitív és a negatív következmények együttes optimalizálását jelenti, amely esetenként jelentheti a pozitív következmények maximalizálását vagy a negatív következmények minimalizálását.

A *korlátozott racionalitás elmélete* szerint – amely főleg James G. March és Herbert A. Simon nevéhez fűződik – az egyének nem a maximális vagy az optimális, hanem a kielégítő alternatívát választják. A döntés és a cselekvés lehet korlátozottan racionális mind szubjektíve, a cselekvő egyén szempontjából, mind objektíve, a külső megfigyelő szempontjából. A döntés szubjektíve racionális, de objektíve csak korlátozottan racionális, ha az egyének tudatosan racionális döntésekre törekszenek, de döntéseikre végül is a korlátozott racionalitás jellemző, mivel a racionalitás belső és külső korlátai miatt nem képesek a teljes racionalitásra. A legfőbb korlátot a szükséges információk elégtelensége és feltárásuk költségessége jelenti. Az egyének általában nem rendelkeznek teljes tudással a cselekvési alternatívákról és ezek várható következményeiről, így nem tudják egyértelműen rangsorolni az előttük álló alternatívákat és kiválasztani a legmegfelelőbbet. Az egyének tehát az optimális alternatíva kiválasztása helyett végül megelégednek a kielégítő alternatíva kiválasztásával és megvalósításával. A döntés objektíve racionális, de szubjektíve csak korlátozottan racionális vagy nem racionális, ha az egyének az olyan döntési szituációkban, amelyekre vonatkozóan már jelentős előzetes tapasztalatokkal rendelkeznek, szokásszerűen cselekszenek, az alternatívák és várható következményeik tudatos mérlegelése nélkül, de ennek ellenére az optimális alternatívát valósítják meg. A valóságos cselekvések többnyire mindkét vonatkozásban korlátozottan racionális cselekvések. (Mach–Simon 1964: 138–142; Simon 1982: 33–40; March 1986; Bandura 1986: 230–232)

Minimálisan kielégítőnek azt a cselekvési lehetőséget vagy cselekvést tekintjük, amelynek hozadéka pozitív vagy pozitívabb, illetve kevésbé negatív, mint az adott cselekvés elmulasztása esetén a hozadék. Azt, hogy e minimális szinten túl az egyén számára milyen cselekvési hozadék számít már kielégítőnek, az adott egyén igény szintje határozza meg.

Egyes felfogások szerint a korlátozott racionalitás elmélete megkérdőjelezi a racionális döntések elméletének a tiszta racionalitás érvényesülésére vonatkozó feltételezését, mások szerint viszont a két felfogás összeegyeztethető. (Sugden 1994: 39–40) Például Sen felfogása szerint a korlátozott racionalitásra és a kielégítő alternatíva választására vonatkozó felfogás önmagában nem kérdőjelezi meg a racionalitásra vonatkozó felfogást a racionális döntések elméletében. Az előbbi felfogás beilleszthető egy általános maximalizáló keretbe, kiküszöbölve a feszültséget a kielégítő és a maximális alternatíva választása között. (Sen 2002: 29, 193) A racionális döntések elméletének mai képviselői többnyire a valóságos cselekvé-

seket olyan értelemben korlátozottan racionális cselekvéseknek tekintik, hogy a cselekvők rendszerint nem rendelkeznek teljes mértékben az optimális döntéshez szükséges információkkal, és nem látják előre bizonyosan cselekvéseik várható következményeit. (Heckathorn 2001: 275)

A korlátozottan racionális cselekvések az általunk alkalmazott és korábban (1.1C) tárgyalt tipizálás szerint lehetnek mérsékeltlen hibás racionális cselekvések vagy kvázi-racionális cselekvések. A hibás racionális cselekvést szűkebb értelemben is racionális cselekvésnek neveztük, amennyiben az adott cselekvési szituáció eleve meghatározatlan, bizonytalan abból a szempontból, hogy adott cselekvési lehetőségek milyen várható következményekkel rendelkeznek, és a megvalósult következmények eltérése a cselekvő egyén által várt következményektől ebből, és nem a cselekvő egyén hiányos ismereteiből és szubjektíve hibás döntéséből adódik. A tágabb értelemben racionális cselekvéseken belül értelmeztük egyrészt a szubjektív korlátok miatt mérsékeltlen hibás racionális cselekvést, másrészt a kvázi-racionális cselekvést.

A kvázi-racionális cselekvéseket annyiban vehetjük figyelembe tágabb értelemben véve racionális cselekvésekként, amennyiben előfeltételezzük, hogy a közvetlenül nem racionális mérlegelés eredményeként kialakult motívumok olyan tapasztalatok és hatások alapján alakultak ki hosszabb távon, amelyek megfelelnek a racionalitásnak. Bizonyos elvárások, beállítottságok, szokások olyan értelemben lehetnek racionálisak, hogy hosszabb távon leszűrt tapasztalatok olyan eredményei, amelyek a racionalitás szempontjait megfelelően tükrözik.

A valóságos döntésekre nagyrészt jellemző a *helyesbítés* és a *feljavítás*. Az optimalizálás mindig az adott alternatívák várható következményeinek a felmérését igényli, a helyesbítés és a feljavítás viszont a cselekvések hosszabb távon tapasztalható következményeinek a felmérésén alapszik, figyelembe véve más alternatívák megvalósítására való áttérés valószínűségét is. Az egyén rövid távon hajlamos elfogadni egy számára ismert és kielégítőnek tartott alternatívát, ahelyett, hogy feltérképezné az alternatívák összességét. Ha az egyén már választott egy alternatívát, és e szerint cselekszik, majd talál egy kedvezőbb alternatívát, amelynek a várt hozadéka (és /vagy hatékonysága) hosszabb távon is kedvezőbbnek ígérkezik, áttér az utóbbi megvalósítására. (Mook 1987: 358-361; Herrnstein 1993)

A cselekvési alternatívák közötti választás gyakran nem egy választásból, hanem a választások sorozatából áll. A szempontok általi kizárás elve szerint az egyének először nem az alternatívák között választanak, hanem azok között a szempontok között, amelyeket többé vagy kevésbé fontosaknak tartanak az alternatívák mérlegelésében. A cselekvő a választás minden szintjén kiválasztja a legfontosabb szempontot, s ezáltal azokat az alternatívákat, amelyek e szempontnak megfelelnek. Ugyanakkor kizárja azokat az alternatívákat, amelyek az adott szempontnak nem felelnek meg. A választás folytatódik a kevésbé fontos szempontok felé, amíg végül egyetlen cselekvési alternatíva marad. (Tversky 1972) Például az egyénnek munkahelyek között kell választania. Tételezzük fel, hogy a legfonto-

sabb szempontnak a viszonylag magas keresetet tartja, s e szempont kiemelése révén kizárja az alacsony keresetet nyújtó munkahelyeket. Másodsorban tartja fontosnak a munkahelyen való tartózkodáshoz, valamint az oda- és visszautazáshoz szükséges időt, s ennek révén kizárja a lakóhelyétől távoli és a túlórázást igénylő munkahelyeket stb.

A fenti felfogással szemben Coleman arra mutat rá, hogy a szempontok általi kizárás elvét követve előfordulhat, hogy a cselekvő a választás valamelyik szintjén kizárja a legkedvezőbb alternatívát. Egy adott cselekvési alternatíva ugyanis, amely egy kiragadott szempontból nem megfelelő, a szempontok egészét figyelembe véve lehet a legkedvezőbb. Az egyének tehát valójában a különböző választási eljárások kombinációit alkalmazzák, s nem csupán a választási eljárás utolsó lépéseként hasonlítják össze magukat a cselekvési alternatívákat. (Coleman 1990: 404-405)

Ha a cselekvő egyének részéről eleve feltételezzük a hajlandóságot az optimális alternatíva kiválasztására, a racionális cselekvésmélet empirikus hasznosíthatósága szempontjából gyakran nincs jelentősége annak, hogy az optimális vagy a kielégítő alternatíva választására vonatkozó előfeltételezéssel élünk. Az optimális alternatívára vonatkozó előfeltételezés vagy a kielégítő alternatívára vonatkozó előfeltételezés alapján kiválasztott alternatíva empirikusan gyakran nem különbözne egymástól. Már említettük ugyanis (1.1C), hogy ha a kutató, a külső megfigyelő szempontjából megkísérli felmérni a valóságos alternatívákat, és az alternatívák várható következményeit, a megfigyelt egyénekre vonatkoztatva, gyakran el kell ismernie, hogy ő sem képes nagyobb biztonsággal kiválasztani az optimális alternatívát, mint a megfigyelt cselekvők. Sőt, gyakran inkább az derül ki, hogy az emberi élet adott területén jelentős mindennapi tapasztalatokkal rendelkező egyének, e tapasztalatokra támaszkodva racionálisabban cselekszenek, mint ahogyan a kutató tudományos ismeretei birtokában, de a mindennapi tapasztalatok hiányában meg tudná határozni a helyes racionális cselekvésnek megfelelő cselekvést.

A mindennapi életben cselekvő egyének gyakran jóval tájékozottabbak a valóságos alternatívákat és várható következményeiket illetően, mint az adott jelenségek kutatói. A valóságos körülmények, és az adott körülmények között adott cselekvési lehetőségek és képességek, valamint a cselekvési alternatívák megfelelő megismerése gyakran csak évek tapasztalatának az eredménye lehet. A kutatók is nagyrészt közvetve, a mindennapi cselekvők tapasztalatait átvéve ismerhetik meg a releváns körülményeket, a valóságos alternatívákat és várható következményeiket. A valóságban ugyanis a döntési szituációk nyilvánvalóan nem olyan egyszerűek, mint ahogyan azt például a játékelmélet tipikus játékaiban vagy a mikroökonómiai modellekben feltételezik. Ha például a társadalomtudományi szakértők ezt figyelmen kívül hagyják, hajlamosak lehetnek olyan tanácsokat adni ügyfeleiknek, amelyek az adott körülmények között kevéssé felelnek meg a racionalitásnak.

Egy adott alternatíva várható hozadéka és hatékonysága alapján az egyén még nem döntheti el azt, hogy megvalósítani szándékozik-e az adott alternatívát. A

kérdéses alternatíva várható hozadékát és hatékonyságát más alternatívák várható hozadékához és hatékonyságához is viszonyítania kell. Egyik ilyen alternatívaként merülhet fel a kérdéses cselekvés elmulasztása, ha az adott cselekvést mások elvárják az egyéntől. Így a cselekvést nemcsak az motiválhatja, hogy becsült hozadéka és hatékonysága milyen jelentős, az egyénnek azt is mérlegelnie kell, hogy az adott cselekvés elmulasztása közvetlenül vagy közvetve milyen következményekkel járna szükségleteire nézve.

- Az alternatívák várható következményeinek a felmérésében az egyénnek figyelembe kell vennie egy adott cselekvés elmulasztásának várható következményeit is, amennyiben az adott alternatíva megvalósítását mások elvárják az egyéntől.

Az egyén akkor valósítja meg az adott cselekvési alternatívát, ha annak várható hozadéka és/vagy hatékonysága a leginkább pozitív, vagy más alternatívákhoz képest – figyelembe véve az adott alternatíva megvalósításának elmulasztását is – a legkevesbé negatív. Azaz bizonyos körülmények között a negatív hozadékú cselekvés is lehet racionális cselekvés. Az alternatívák mérlegelésében egyaránt figyelembe kell venni az adott alternatívák megvalósításának és elmulasztásának várható következményeit. A cselekvési alternatívák várható következményeinek a felmérésében így el kell végeznünk azt a gondolati kísérletet is, hogy vajon a szóban forgó cselekvés elmulasztásának eredményeképpen hogyan alakulna a szubjektum szükségleteinek kielégítettségi szintje, illetve szükségletei kielégítésének lehetősége.

A valóságban tulajdonképpen racionális cselekvéseknek is tekinthető cselekvések gyakran közelebb állnak a kvázi-racionális cselekvésekhez, mint a szűkebb értelemben vett racionális cselekvésekhez.

- A valóságban mentesíti az egyént az alternatívák várható következményeinek a rendszeres értékelése alól az, hogy meghatározott cselekvésmódokkal kapcsolatban tartós beállítottság alakul ki benne, a korábbi személyes tapasztalatok, mások megfigyelése, valamint mások tapasztalatainak az átvétele alapján.

A negatív hozadékú cselekvésmódokkal kapcsolatban valószínűleg negatív, a pozitív hozadékú cselekvésmódokkal kapcsolatban valószínűleg pozitív beállítottság alakul ki. Így a valóságban csak akkor van szükség a cselekvési lehetőségek várható pozitív és negatív, illetve közvetlen és közvetett következményeinek átfogó mérlegelésére, ha az egyén viszonylag új alternatívákkal találja magát szemben, amelyekre nincs előre kidolgozott, beállítottságaiban megszilárdult értelmezési sémája.

Annak megítéléséhez, hogy az aktuális cselekvési lehetőségek vagy alternatívák várható következményeihez milyen mennyiségi értékek rendelhetők hozzá, sem a tudomány, sem a cselekvő szubjektum nem rendelkezik objektív mércével. Ennek ellenére az egyén ezt az értékelést – kifejezett vagy rejtett formában – általában végrehajtja. Ebben az értékelésben általában csak „rendező skálát” használ, azaz felbecsüli, hogy egy adott alternatíva esetében a cselekvési ráfordítás vagy a

cselekvés hozama a nagyobb, és az adott alternatíva jobb vagy rosszabb egy másikhoz képest. A cselekvőben az már gyakran kevésbé tudatosodik, hogy az általa pozitív hozadéknak értékelt cselekvési lehetőség vagy cselekvés vajon közvetlen vagy közvetett hozama révén pozitív. Még ha az egyén kifejezetten törekszik is cselekvései hozadéknak mérlegelésére, az egyes következmények értékeit akkor is csak bizonyos valószínűségi szinten képes felbecsülni, nagyrészt azért, mert a rövidebb és a hosszabb időtávot egyaránt figyelembe kell vennie.

A racionális döntések elméletében uralkodó felfogás szerint a cselekvések általános motívuma valamilyen ön-érdek, amelyre vonatkoztatva a cselekvő egyén maximalizálja vagy optimalizálja cselekvése következményeit. Ezt az ön-érdeket azonban egyes szerzők tágabban értelmezik, és ilyen értelemben az ön-érdek magában foglalhatja a cselekvések másokra vonatkozó következményeinek a figyelembevételét is. Más szerzők szerint a személy ön-érdeke szűken ön-központú, nem foglalja magában cselekvései másokra vonatkozó következményeinek a figyelembevételét. (Sen 2002: 30-31) A racionális döntések elméletének mai képviselői többnyire nem zárják ki a racionális cselekvések köréből az önzetlen motívumok által motivált cselekvéseket. (Heckathorn 2001: 275) Fentebb (1.2A) láttuk, hogy mi a cselekvések következményeit közvetlenül vagy közvetve a cselekvő egyén szükségleteire vonatkoztattuk. Majd a fejezet második részében foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy a cselekvések különböző típusai mennyiben tekinthetők racionális cselekvéseknek.

A racionális döntéssel összefüggésben felmerülhet a döntés szabadságának a kérdése. A szabadság fogalmának különböző értelmezéseivel találkozhatunk a társadalomtudományi irodalomban, de mi e kérdéssel nem kívánunk részletesen foglalkozni. Sen különbséget tesz a szabadság két, egymástól jelentősen eltérő oldala, nevezetesen az alkalom oldala és a folyamat oldala között. Felfogása szerint az alkalmak vagy alternatívák felmérésében a személy képességére kell irányítani a figyelmet, amely aktuálisan lehetővé teszi számára, hogy elérjen bizonyos dolgokat, amelyeket értékeli. A szabadság folyamat oldala arra vonatkozik, hogy a cselekvő milyen mértékben választ önállóan a különböző alkalmak, illetve alternatívák közül. (Sen 2002: 9-13, 506)

Felfogásunk szerint a *cselekvési szabadság* egy adott egyén vagy az egyének meghatározott köre azon aktuális cselekvési lehetőségeit, alternatíváit foglalja magában, amelyek megvalósításához, vagy amelyek megvalósításának elmulasztásához nem kapcsolódnak eltérítő vagy kényszerítő negatív szankciók. Különbséget tehetünk a szabadság terjedelme és intenzitása között. A szabadság terjedelme az alternatívák számára vonatkozik, intenzitása viszont arra, hogy az adott egyén szempontjából ezek az alternatívák milyen mértékben képezik a szükségletkielégítés pozitív összetevőit. Tehát egy adott egyén annál szabadabb, egyrészt minél több alternatíva között választhat anélkül, hogy negatív szankciókra kellene számítania, másrészt ezek az alternatívák számára minél inkább a szükségletkielégítés pozitív összetevőit képezik. (Vö.: Sen 2002: 13-14)

b) A racionális döntés és a bizonytalanság

A döntési szituációkra, azaz a cselekvési alternatívákra és várható következményeikre vonatkozó információk különböző mértékben állhatnak a cselekvő egyének rendelkezésére. Az olyan döntések, amelyekben az információk hiányosan állnak a cselekvők rendelkezésére, a bizonytalanság és a kockázat fogalmaival jellemezhetők. A bizonytalanság és a kockázat olyan körülményekre vonatkozik, amelyek között az egyének nagyrészt nem láthatják előre cselekvéseik következményeit, de e két fogalmat részben különbözőképpen értelmezik a racionális döntések elméletében. Az egyik jellemző értelmezés szerint bizonytalanság esetében a cselekvő csak saját szubjektív becsléseire támaszkodhat, kockázat esetében viszont legalább a különböző következmények megvalósulásának a valószínűségei ismertek. Ilyen körülmények között a racionális cselekvés megfelel az elvárt hozadék vagy haszon szempontjából maximális vagy optimális alternatíva megvalósításának. (March–Simon 1964: 137–138; Becker 1986; Elster 1986B; Elster 1995: 34–35; Hechter–Opp–Wipplet 1990B: 2–8; Heap 1994: 8, 11)

Egyes felfogások szerint nincs értelme megkülönböztetni a bizonytalanságot és a kockázatot, a két fogalom elvileg a döntés ugyanazon oldalára vonatkozik. Ugyanis egyrészt a racionálisan cselekvő egyének minden döntési szituációban képesek többé vagy kevésbé megbízható valószínűségi becsléseket kialakítani cselekvéseik várható következményeire vonatkozóan, a rendelkezésükre álló információk alapján. Másrészt minden valószínűségi becslés többé vagy kevésbé szubjektív természetű. A bizonytalanság és a kockázat közti különbség tehát eltűnik, s a racionális cselekvőnek azt a cselekvési alternatívát kell választani, amelyik révén a várható hozadék vagy hasznosság maximalizálható. (Elster 1986B: 5–6; Szántó – Tóth 2003: 14)

Felfogásunk szerint a bizonytalanság és a kockázat a döntés különböző oldalaira vonatkozik. A bizonyosság és a bizonytalanság a döntési szituáció egészére és az alternatívák közötti választásra vonatkozik. Teljes *bizonyosságról* akkor beszélünk, ha a döntéshozó pontos ismeretekkel rendelkezik az alternatívákról, és az egyes alternatívák esetében egy adott következmény megvalósulása biztosnak tekinthető, más következmények viszont kizárhatók. Tehát teljes bizonyosság esetében az alternatívák közötti választás elvileg nem jelent problémát, az egyén az optimális alternatívát választja.

- *Bizonytalanságról* akkor beszélünk, ha a döntéshozó hiányos ismeretekkel rendelkezik az alternatívákról, és az egyes alternatívák esetében különböző, és különböző mértékben pozitív vagy negatív következmények valószínűsíthetők.

Tehát bizonytalanság esetében az alternatívák közötti választás eleve problémát jelent, mivel ebben az esetben nem lehet tudni azt, hogy utólag melyik alternatíva választása bizonyul majd valóban az optimális alternatívának.

A bizonytalanság kétféle elemből tevődik össze. Egyrészt az *objektív bizonytalanságból*, amely abból ered, hogy az egyes cselekvési lehetőségek, illetve alternatívák többé vagy kevésbé a valóságban is meghatározatlanok abból a szempontból, hogy milyen várható következményekkel rendelkeznek. Az objektív bizonytalanság tehát eleve benne rejlik az egyén környezetében és annak jövőbeni alakulásában, illetve a cselekvési szituációban. Közvetlenül az objektív bizonytalanság is az ismeretek hiányosságaiban jelenik meg az egyén számára, de a lehetséges legtökéletesebb tájékozottság esetén sem küszöbölhető ki. Másrészt a *szubjektív bizonytalanságból*, amely az adott környezetre és annak változásaira vonatkozó, és elvileg megszerezhető ismeretek hiányosságaiból adódik. A szubjektív bizonytalanság tehát elvileg csökkenthető, esetleg teljes mértékben ki is küszöbölhető.

Ha a következmények hosszú távon jelentősek a cselekvő egyén számára, a bizonytalanság nemcsak abból adódhat, hogy az egyes alternatívák önmagukban meghatározatlanok abból a szempontból, hogy milyen várható következményekkel rendelkeznek. Hanem abból is adódhat a bizonytalanság, hogy az egyén nem látja előre bizonyosan, hogy később egy adott következmény mennyiben jelenti majd számára a szükségletkielégítés összetevőjét. A döntésméletben használatos preferencia kifejezést használva, az egyén bizonytalan lehet saját jövőbeni preferenciáira vonatkozóan is. Az egyén jelenleg adott preferenciáira való tekintettel kiválasztott legjobb alternatíva eltérhet a jövőbeni preferenciái szempontjából legjobb alternatívától. (Sen 2002: 117) Fogalmaink szerint tehát, ha egy adott következmény jelenleg egy bizonyos mértékben képezi az adott egyén számára a szükségletkielégítés összetevőjét, ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy egy későbbi időpontban is ilyen mértékben fogja a szükségletkielégítés összetevőjét képezni. Például az egyén amikor munkahelyet választ, esetleg azért részesít előnyben egy adott munkahelyet egy másik munkahellyel szemben, mert az előbbi munkahelyen bár nagyobb munkaráfordítás árán, de jóval többet kereshet, mint kényelmesebb munkával a másik munkahelyen. Azonban ha később megbetegszik, és már nem bírja a megfeszített munkát, utólag úgy fogja gondolni, hogy mégis az utóbbi munkahelyet kellett volna választania, ha most már ez az alternatíva nem adott a számára.

Bizonytalanság esetében beszélhetünk kockázatról, a kockázat fogalma azonban nem a döntési szituáció egészére és az alternatívák közötti választásra, hanem az egyes alternatívákra vonatkozik.

- *Kockázaton* azt értjük, hogy egy adott alternatíva megvalósítása várhatóan különböző, és különböző mértékben pozitív vagy negatív következményekkel járhat. Adott bizonytalanság esetén a különböző alternatívák lehetnek különböző mértékben kockázatosak.

Egy adott alternatíva annál kockázatosabb, minél nagyobbak a különbségek a várható következmények között, s minél valószínűtlenebb a kedvezőbb, és valószínűbb a kedvezőtlenebb következmények megvalósulása. Bizonytalanság körülményei között is lehetnek egyes alternatívák kockázatosak, más alternatívák

kockázatmentesek. A teljesen kockázatmentes alternatívához csak egyetlen, biztosnak tekinthető következmény kapcsolható. Bizonytalanság esetében azonban van egy vagy több kockázatos alternatíva, s amennyiben több kockázatos alternatíva létezik, ezek is lehetnek különböző mértékben kockázatosak. A kevésbé kockázatos alternatíva választása esetében az egyén cselekvéseinek a hozadéka és/vagy hatékonysága a legjobb esetben is kisebb mértékű, de az adott mértékben nagyobb valószínűséggel valósul meg. A kockázatosabb alternatíva választása esetében viszont az egyén cselekvéseinek a hozadéka és/vagy hatékonysága az előbbihez képest a legjobb esetben nagyobb mértékű, de az adott mértékben kisebb valószínűséggel valósul meg, s nagyobb a valószínűsége még az előbbihez képest is kisebb hozadék és/vagy hatékonyság elérésének.

- Bizonytalansággal és kockázattal jellemezhető döntés esetében a racionálisan cselekvő egyén az egyes alternatívák különböző következményei megvalósulásának valószínűségeit is figyelembe véve választja a várható hozadék és/vagy hatékonyság szempontjából optimális alternatívát.

Már fentebb említettük, hogy a racionális döntések elméletében kialakult felfogás szerint bizonytalansággal és kockázattal jellemezhető körülmények között a racionális cselekvés megfelel az elvárt hozadék vagy haszon szempontjából maximális vagy optimális alternatíva megvalósításának. Egy alternatíva várható hozadéka valószínűsíthető következményei hozadékának a súlyozott átlaga, ahol a súlyok az egyes következmények megvalósulásának valószínűségeit jelentik. (Lásd pl.: Elster 1986B: 5; Heap 1994: 8, 11) Inkább csupán fogalmazásbeli, mint érdemi felfogásbeli különbség, hogy felfogásunk szerint az egyének bizonyosság és bizonytalanság esetében is az alternatívák várható következményeinek a figyelembevételével cselekszenek. A különbség az, hogy bizonyosság esetében az adott következmények biztosan várhatók, bizonytalanság esetében viszont kisebb vagy nagyobb valószínűséggel várhatók.

Különböző tipikus beállítottságok figyelhetők meg abból a szempontból, hogy bizonytalanság esetében a cselekvők a kevésbé kockázatos vagy a kockázatosabb alternatívát részesítik előnyben. Ebből a szempontból megkülönböztethetjük a következő három beállítottságot: a kockázatkerülő, a kockázat-semleges és a kockázattűrő beállítottságot. Kockázatkerülőnek nevezzük az egyént, ha a biztosan egy adott következménnyel járó alternatívát szigorúan előnyben részesíti az azonos várható hozadékú kockázatos alternatívával szemben. Kockázatkedvelőnek nevezzük az egyént, ha az előbbi esetben a kockázatos alternatívát részesíti előnyben, míg a kockázat-semleges egyén közömbös az azonos várható hozadékú biztos és kockázatos cselekvési alternatívák közötti választás tekintetében. (Hirshleifer – Riley 1998: 42; idézi Szántó–Tóth 2003: 15-16)

A korlátozott racionalitás elmélete szerinti kielégítő alternatíva megvalósítása részben összeegyeztethető az optimális döntésre irányuló hajlandóságot feltételező felfogással. A hiányos informáltsággal hozott döntés ugyanis mint bizonyta-

lanság esetén hozott döntés értelmezhető. Az objektív bizonytalanságot az egyén nem tudja kiküszöbölni, amennyiben tehát az alternatíva következményeit tekintve eleve meghatározatlan, optimális döntésre lehet törekedni, de annak megvalósulása nagyrészt esetleges. A szubjektív bizonytalanság további informálódással elvileg csökkenthető, és esetleg meg is szüntethető, de a további informálódás csak bizonyos mértékig felel meg a racionalitásnak.

A racionális döntés tehát nemcsak azt követeli meg, hogy a döntés a rendelkezésre álló információk alapján a várhatóan optimális alternatíva kiválasztására vonatkozzon. Hanem azt is, hogy a megszerzett információk mennyisége optimális legyen. A bizonytalanság arra is vonatkozhat, hogy mennyi információt gyűjtünk, az információ megszerzésének várható ráfordításai nagyobbak lehetnek várható hozamukhoz képest. (Elster 1995: 33, 38)

Miután a cselekvő egyén nagyvonalúan informálódott az alternatívákról és ezek várható következményeiről, valamelyik alternatíva választására vonatkozó érdemi döntés előtt a következő előzetes döntéssel találja magát szemben. Döntsön hiányos információk birtokában, és valósítsa meg a legkedvezőbbnek tűnő, már kielégítőnek tekinthető alternatívát, vagy szerezzen be több információt az alternatívákról és a várható következményekről.

Amennyiben azt választja, hogy megvalósítja a kielégítőnek tekinthető alternatívát, esetleg elszalaszt egy vagy több jóval kedvezőbb alternatívát. Viszont a további informálódás is kockázatos alternatíva. Az informálódás ugyanis általában ráfordítást igényel, s ennek eredményeként az egyén vagy talál, vagy nem olyan kedvezőbb alternatívát, amelynek kedvezőbb következményei meghaladják vagy legalább ellensúlyozzák az informálódás ráfordításait. A racionálisan cselekvő egyén tehát a kielégítőnek tűnő alternatívát valósítja meg, amennyiben úgy ítéli meg, hogy a további tájékozódás ráfordításai nem térülnének meg azáltal, hogy talál egy várhatóan kedvezőbb alternatívát. Viszont a további informálódás mellett dönt, amennyiben valószínűbbnek tartja azt, hogy az informálódás ráfordításait jelentősen meghaladják azok a plusz hozamok, amelyekre a kedvezőbb alternatíva megvalósítása révén tehet szert. Ha az egyén a további informálódás eredményeként talál egy kedvezőbb alternatívát a korábbi kielégítő alternatívához képest, ismét felmerül a szóban forgó előzetes döntési szituáció.

2. A cselekvések típusai és a társadalmi cselekvés

Tágabb értelemben racionális cselekvéseknek neveztük a racionális cselekvéseken túl a valóságban a racionális cselekvésekhez bizonyos értelemben közel álló cselekvéseket is. A továbbiakban általában cselekvéseken a tágabb értelemben vett racionális cselekvések értjük, és az ilyen cselekvések tipizálásával foglalkozunk. Eleve eltekintünk tehát az egyáltalán nem racionális cselekvésektől, valamint a szubjektíve nagymértékben hibás racionális cselekvésektől. A tágabb értelemben vett racionális cselekvések is igen különböző természetűek lehetnek, s különböző természetüket tipizálásukkal fedhetjük fel. A következőkben először a szóban forgó cselekvések fő típusait vázoljuk fel, és rámutatunk arra, hogy e típusok mennyiben tekinthetők szűkebb értelemben is racionális cselekvéseknek. Majd a cselekvések tipizálásához kapcsolódva arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen cselekvéseket tekinthetünk társadalmi cselekvéseknek, és rávilágítunk arra, hogy az intézményes szociológia elméletében hogyan közelítünk a társadalmi cselekvések meghatározottságához.

2.1. A cselekvések fő típusai

(A tipizálás szempontjai)

A cselekvések különböző szempontokból vett tipizálásaival találkozhatunk a szociológiaelméleti irodalomban, de e tipizálásokra röviden majd később (2.2Aa), a társadalmi cselekvés fogalmának a tárgyalásánál térünk ki. Itt csak azt emeljük ki, hogy a szociológiai irodalomban a cselekvések különböző tipizálásaiban felfedezhető két fő szempont érvényesítésére irányuló törekvés. Az egyik szempont arra vonatkozik, hogy a cselekvés közvetlen kielégülést eredményez, vagy közvetett következményeivel szolgálja a szubjektum kielégülését. E szempont érvényesítése azonban a szükséglet fogalmának homályosságával, illetve tágabb értelmezésével összefüggésben meglehetősen homályos és bizonytalan. A szóban forgó megkülönböztetést a pszichológiában egyes szerzők szerint a belső és a külső motiváció fogalma fejezi ki. A belső motiváció arra vonatkozik, hogy maga a cselekvés, a feladat jutalmazó. A külső motiváció ezzel ellentétben a cselekvés külső következményeire, a külső jutalomra irányul. A belső és a külső motiváció bizonyos feltételek között csak egymás rovására érvényesíthető. Azaz, ha a külső motívumok szerepe növekszik, ez magával vonja a belső motívumok szerepének a csökkenését, és fordítva. (Deci 1975; Staw 1976; Bandura 1986: 243-249) A szociológiai irodalomban a cselekvések különböző tipizálásaiban felfedezhető másik tipizálási szempont a cselekvés személyek közötti, illetve társadalmi jellegére vonatkozik.

A következőkben alapvetően egyfelől cselekvési hozadéuk szerint, másfelől a szükségletkielégítés összetevői szempontjából tipizáljuk a cselekvéseket. Ily módon az 5.3. táblázatban látható típusokhoz jutunk, e szerint különbséget teszünk a szükségletmotivált, az instrumentális, a közvetlen kényszymotivált és a társadalmi kényszymotivált cselekvések között. A kényszymotivált cselekvések eleve személyközileg is jelentősek, a pozitív hozadéku cselekvéseken belül viszont a cselekvések személyközi jellegére vonatkozó megkülönböztetéseket az előbb említett típusokon belül érvényesítjük. A szükségletmotivált cselekvéseken belül megkülönböztetjük a természetes szükségletmotivált cselekvéseket és az értékmotivált cselekvéseket. Az instrumentális cselekvéseken belül megkülönböztetjük a technikai cselekvéseket és az érdekmotivált cselekvéseket.

Cselekvési hozadék	Szükségletkielégítés összetevője	
	Szükséglet tárgya vagy negatív tárgya	Szükségletkielégítés eszköze vagy negatív feltétele
Pozitív hozadék	<i>Szükségletmotivált cselekvés (természetes vagy értékmotivált)</i>	<i>Instrumentális cselekvés (technikai vagy érdekmotivált)</i>
Negatív hozadék	<i>Közvetlen kényszymotivált cselekvés</i>	<i>Társadalmi kényszymotivált cselekvés</i>

5.3. táblázat: A cselekvések fő típusai

A tipizálás egyik szempontját tehát az képezi, hogy az adott cselekvés a szükségletkielégítés milyen összetevőjét képezi. Pontosabban fogalmazva az, hogy a cselekvés a szükséglet tárgyát, illetve negatív tárgyát, vagy a szükségletkielégítés eszközét, illetve negatív feltételét képezi. Azaz a cselekvés közvetlenül vagy közvetve szolgálja (pozitív hozadéku cselekvés esetén) vagy sérti, illetve sértené (negatív hozadéku cselekvés esetén) a szükségletek kielégítését. Ez a szempont általában jelen van a cselekvések egyes típusainak a megkülönböztetésében, és arra vonatkozik, amire fentebb utaltunk, hogy a cselekvés közvetlen kielégülést eredményez, vagy közvetett következményeivel szolgálja a szubjektum kielégülését. A második fejezetben (2.2Ba; 3.1B) a szűkebb szükségletfogalom általunk adott meghatározása, és ezzel összefüggésben a szükségletkielégítés összetevőinek a megkülönböztetése teszi azonban elvileg lehetővé e szempont következetes érvényesítését. A másik szempont viszont azt mutatja, hogy a cselekvés hozadéka pozitív vagy negatív. Ezt a szempontot általában véve elhanyagolják a cselekvések tipizálásában, illetve általában a cselekvések magyarázatában. Ez főleg abban nyilvánul meg, hogy az általunk úgynevezett kényszymotivált cselekvéseket következetesen nem különböztetik meg más cselekvésektől.

Cselekvéstípus	Cselekvés megvalósítása következményeként		Cselekvés elmulasztása következményeként	
	Cselekvési hozadék	Feltételek	Cselekvési hozadék	Feltételek
Szükségletmotivált cselekvés	$H > 0$	$N > 0$ $T \leq 0$	$H \leq 0$	$N \leq 0$ $T = 0$
Instrumentális cselekvés	$H > 0$	$N \leq 0$ $T > 0$	$H = 0$	$N = 0$ $T = 0$
Közvetlen kényszermotivált cselekvés	$H < 0$	$N < 0$ $T \leq 0$	$H < 0$	$N < 0$ $T = 0$
Társadalmi kényszermotivált cselekvés	$H < 0$	$N < 0$ $T \leq 0$	$H < 0$	$N = 0$ $T < 0$

Jelmagyarázat: H = cselekvési hozadék
 N = cselekvés közvetlen hozadéka
 T = cselekvés közvetett hozadéka

5.4. táblázat: A cselekvések típusainak sajátosságai

A következőkben áttekintjük a cselekvések egyes típusainak a leglényegesebb jellemzőit. Az egyes típusok cselekvési hozadék szerinti megkülönböztető jegyeit az 5.4. táblázatban foglaljuk össze, de e megkülönböztető jegyekkel majd az egyes típusok sajátosságainak a tárgyalásánál foglalkozunk. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy a cselekvések e típusai ideáltípusok, és a valóságos cselekvések gyakran nem felelnek meg tisztán az egyes típusoknak, hanem inkább e típusok valamilyen változataihoz állnak közelebb. Nézzük tehát részletesebben először a közvetlenül vagy közvetve szükségletek által motivált cselekvések, majd a kényszermotivált cselekvések sajátosságait.

A) A szükségletmotivált és az instrumentális cselekvés

a) A szükségletmotivált cselekvés

A második fejezetben (2.1Ba) említettük, hogy a szociológiaelméletben a tágabb szükségletfelfogás az elfogadottabb. A tágabb szükségletfogalmat elfogadva azt mondhatnánk, hogy a szükségletkielégítés mindig közvetlen, hiszen e felfogás szerint minden létezőre, amely valamilyen pozitív funkciót teljesít az adott szubjektum számára, szükséglet irányul. Tehát a tágabb szükségletfelfogás alapján nem lehet különbséget tenni a szükségletmotivált és az instrumentális cselekvések között. Az általunk elfogadott szűkebb szükségletfelfogás szerint viszont a cselek-

vés és az azt motiváló szükséglet között közvetlen vagy közvetett egyaránt lehet a kapcsolat. Elvileg a szükségletek éppúgy lehetnek közvetlen mint közvetett motívumai a cselekvéseknek. A cselekvések következményei oldaláról megfogalmazva ugyanezt, a cselekvések közvetlenül vagy közvetítéseken keresztül is szolgálhatják a szükségletek kielégítését.

A szóban forgó cselekvést pontosabban fogalmazva közvetlen szükségletmotivált cselekvésnek kellene neveznünk (korábban így neveztük), de a következőkben röviden szükségletmotivált cselekvésekről beszélünk.

- *Szükségletmotivált cselekvésnek* nevezzük a szükséglet tárgyát képező cselekvést. E cselekvés tehát a cselekvés közvetlen hozama révén, közvetlenül az emberi szervezeten belül megvalósuló következményeivel, és újabb cselekvés közbeiktatása nélkül szolgálja az adott szükséglet kielégítését.

Itt emlékeztetni szeretnénk arra (2. fejezet: 3.2B), hogy a közvetlen és a közvetett hozam megkülönböztetési szempontja nem az időtényező volt. A cselekvés közvetlen hozama tehát a cselekvés folyamatához képest időben később is jelentkezhet, az egyén belső testi és lelki folyamataitól, valamint mások cselekvéseitől függően. Így egyes szükségletmotivált cselekvések hozadéka a cselekvés folyamán negatív is lehet, amennyiben a közvetlen ráfordítás negatív hatása azonnal érvényesül, míg a cselekvés közvetlen hozama csak később valósul meg. Ebből a szempontból tehetünk különbséget a pozitív és a negatív emocionalitású (érzelmi töltésű) szükségletmotivált cselekvések között. A *pozitív emocionalitású szükségletmotivált cselekvés* közvetlen hozama már a cselekvés folyamán jelentkezik, az adott szükséglet tehát magában a cselekvésben elégül ki. Tipikusan ilyen cselekvés például a táplálkozás, a pihenés, a játék, a nemi aktus, a szórakozás stb. A *negatív emocionalitású szükségletmotivált cselekvés* hozadéka is pozitív, de a cselekvés folyamán főleg a közvetlen ráfordítás érezteti negatív hatását, s a cselekvés közvetlen hozama csak időben később valósul meg. Így például az orvosi műtétnek való önalávetés szükségletmotivált cselekvés, bár maga a műtét igen fájdalmas is lehet, és a gyógyulás időben elhúzódó folyamat. Vagy például a rendszeres testedzés alkalmanként igen kellemetlen is lehet, a cselekvő várakozása szerint azonban hatása hosszabb távon kedvező lesz az egészségi állapotára.

A pozitív és a negatív emocionalitású szükségletmotivált cselekvések megkülönböztetésének a továbbiakban számunkra esetleg csak a racionalitás szempontjából lesz jelentősége. Itt főleg azért tettünk különbséget e két típus között, hogy majd világosabbá váljon a különbség a szükségletmotivált és az instrumentális cselekvések között. Nehogy úgy tűnjön, hogy a szükségletmotivált cselekvés csupán az önmagában pozitív érzellel járó cselekvés lehet, és a negatív érzellel járó cselekvés eleve instrumentális cselekvés. Számunkra lényegesebb a szükségletmotivált cselekvéseken belül a következő megkülönböztetés.

- A szükségletmotivált cselekvéseken belül különbséget tehetünk a *természetes szükségletmotivált* és az *értékmotivált* cselekvések között. *Értékmotivált*

cselekvéseknek a személyes értékek által motivált cselekvéseket nevezzük, amelyek egyben szükségletmotivált cselekvések.

A második fejezetben (4.1Ca) különbséget tettünk a szűkebb és a tágabb érték-felfogás között, és rámutattunk a tágabb, de differenciálatlan értékfelfogásban rejlő ellentmondásra. Mi végül is hajlottunk a – széles körben elfogadott – tágabb értékfelfogás elfogadására. Hangsúlyoztuk azonban (4.1Cb), hogy ebben az esetben olyan differenciált értékfelfogásra van szükség, amely egyértelműen megkülönbözteti egymástól egyrészt a személyes értékeket, amelyek a szükségletek tárgyaira vonatkoznak, másrészt az instrumentális értékeket, amelyek a szükségletkielégítés eszközeire és feltételeire vonatkoznak. A tágabb és differenciálatlan értékfogalom szerint szinte minden cselekvés értékek által motivált, illetve minden cselekvést vizsgálhatunk értékmotivált cselekvésként. Mi értékmotivált cselekvéseknek a személyes értékek által motivált cselekvéseket nevezzük, amelyek a szükségletmotivált cselekvések sajátos típusát képezik. Instrumentális értékek is motiválhatják a cselekvéseket, de az instrumentális értékeknek megfelelő cselekvések alapvető motívuma a tudatosult érdek, ezért e cselekvéseket érdekmotivált cselekvéseknek nevezzük, ahogyan azt majd később látjuk.

Az értékmotivált cselekvés tehát mindig szükségletmotivált is egyben, de nem minden szükségletmotivált cselekvés értékmotivált. Az adott cselekvéssel való tudati azonosulás minősége az, amely megkülönbözteti az értékmotivált cselekvéseket a természetes szükségletmotivált cselekvésektől. Az értékmotivált cselekvés az egyén tudatában személyközileg pozitíve jelentősként tükröződik, s így az adott cselekvést az arra irányuló sajátos szükséglettel elválaszthatatlanul összefonódó megbecsülés iránti szükséglet is motiválja. Ugyanaz a szükségletmotivált cselekvés az egyén értékeitől függően lehet értékmotivált vagy természetes szükségletmotivált, és ugyanakkor az értékek szempontjából közömbös vagy kifejezetten értékellenes is. Például a táplálkozás az emberek döntő többsége számára természetes szükségletmotivált cselekvéseket foglal magában, s annak különösebb személyközi jelentőséget nem tulajdonítanak. Találkozhatunk azonban olyan ínyencekkel is, akik számára a táplálkozás személyes értéket is képvisel.

Úgy tűnik, hogy a személyes értékeken belül célszerű különbséget tenni az önérvényesítő és az erkölcsi személyes értékek között. Az *erkölcsi személyes értékek*-hez főleg a mások megbecsülésének elnyerésére irányuló szükséglet és a másokkal szembeni kötelességtudat, az *önérvényesítő személyek értékei*hez főleg az önbecsülésre irányuló szükséglet és az egyén önmagával szembeni kötelességtudata párosul. A szükséglet általános tárgya az önérvényesítő személyes értékek esetében is személyközileg jelentősként tükröződik, máskülönben nem is beszélhetünk értékről. Az önérvényesítő személyes értékek azonban nem konkrét cselekvések konkrét szituációkon belüli következményeiből eredeztethetők, hanem meghatározott emberi tulajdonságok, törekvések, magatartásmódok – például bátorság, ügyesség, alkotó munka stb. – általános személyközi jelentőségéből. S azért célsze-

rű megkülönböztetnünk ezt a két értéktípust, mert a cselekvések motiválásában betöltött szerepük különböző, s fogalmilag másként ragadható meg hatásuk.

Az önérvényesítő személyes értékeknek a személyre vonatkoztatott önálló értelmük van, annak ellenére, hogy ezek az értékek is a személyközi elvárások és megerősítések hatására alakulnak ki. Az önérvényesítő személyes érték esetében – éppúgy mint a nem értékjellegű szükséglet esetében – tehát a cselekvőnek csupán önmagára kell vonatkoztatnia a cselekvés következményeit. Így például, ha az egyén számára személyes értéket képvisel az alkotó munka, erős késztetést érezhet egy adott munkafeladat megoldására attól függetlenül, hogy ez valamilyen következményekkel jár-e másokra nézve. Az erkölcsi személyes értékek esetében azonban az egyén az adott cselekvés következményeit csak úgy vonatkoztathatja önmagára, ha előbb a cselekvés másokra gyakorolt hatását veszi figyelembe. Azt ugyanis, hogy az adott szituációban mi az erkölcsi kötelessége, önmagában egy adott értékből nem vezetheti le, mivel az erkölcsi érték tartalma a cselekvés másokra gyakorolt hatására vonatkozik. Így például nem lehet általában véve becsületesen vagy igazságosan cselekedni. Az, hogy milyen cselekvést kíván meg a becsületeség vagy az igazságosság, a konkrét cselekvési lehetőségek másokra gyakorolt várható hatásaiból vezethető le.

A cselekvések szubjektumra vonatkozó következményei szerint határoztuk meg a szükségletmotivált cselekvéseket a tágabb értelemben vett racionális cselekvéseken belül. Azonban a szükségletmotivált cselekvések szűkebb értelemben többnyire nem racionális cselekvések, bár racionális cselekvések is lehetnek. A szükségletmotivált cselekvéseknek elsődlegesen a környezethez való beleélő alkalmazkodás felel meg, amely nem igényli a cselekvő szubjektum részéről a cselekvés várható következményeinek az alapos mérlegelését. Beleélő alkalmazkodáson a második fejezetben (4.2Ab) azt értettük, hogy az egyén elsősorban a környezet szükségleteire vonatkoztatott közvetlen, és az adott cselekvések folyamatában érvényesülő hatásaira van tekintettel.

A szükségletmotivált cselekvések előfeltételezésünk szerint többnyire általunk úgynevezett kvázi-racionális cselekvések, amelyeket átfogóan, általános funkcióikat tekintve értelmezhetjük racionális cselekvésekként, motivációs mechanizmusukat tekintve viszont nem magyarázhatjuk racionális cselekvésekként. Ilyen kvázi-racionális cselekvésekből állhat például a természetes módon egészséges táplálkozás, a barátkozás, szórakozás stb. Azonban a valóságban a szükségletmotivált cselekvések esetleg a kvázi-racionális cselekvések és az egyáltalán nem racionális cselekvések határán is elhelyezkedhetnek, vagy lehetnek teljes mértékben nem racionális cselekvések is. Például az úgynevezett káros szenvedélyek által motivált cselekvések (dohányzás, mértéktelen ivás, kábítószeresítés) egyáltalán nem racionális szükségletmotivált cselekvések.

A szükségletmotivált cselekvések azonban racionális cselekvések is lehetnek. Fentebb is utaltunk arra, hogy a cselekvés közvetlen hozama a cselekvés folyamatához képest időben később is jelentkezhethet, az egyén belső testi és lelki folya-

mataitól, valamint mások cselekvéseitől függően. A racionális szükségletmotivált cselekvés esetében az egyén elsősorban cselekvéseinek közvetett és hosszabb távon várható következményeire van tekintettel. Például a táplálkozás is lehet racionális cselekvés, ha az egyén alaposan mérlegeli, hogy milyen tápanyagokra van szüksége a szervezetének, és milyen anyagok bevitelét kell mérsékelnie vagy meggátolnia, és az egyes alkalmakkor is ennek figyelembevételével táplálkozik. Vagy említettük az orvosi műtétnek való önalávetést, amely jellemzően racionális szükségletmotivált cselekvés.

b) Az instrumentális cselekvés

Az ember általában nem építheti fel cselekvéseit és tevékenységeit csupán szükségletmotivált cselekvésekből, mert a közvetlen szükségletkielégítésnek számtalan olyan előfeltétele van, amelyek további cselekvések következményeiként állhatnak rendelkezésre. Az instrumentális cselekvések a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésére irányuló cselekvések.

- *Instrumentális cselekvésnek* nevezzük a szükségletkielégítés eszközét képező cselekvést, amely tehát a cselekvés közvetett hozama révén, újabb cselekvés vagy cselekvések áttételén keresztül szolgálhatja valamilyen szükséglet kielégítését. Az instrumentális cselekvéseken belül különbséget teszünk a technikai cselekvések és az érdekmotivált cselekvések között.

Az instrumentális cselekvés kifejezés a fent kiemelt meghatározáshoz nagyrészt hasonló értelemben széles körben használatos a szociológiaelméleti irodalomban. De a szükséglet fogalmának tág, illetve homályos értelmezésével összefüggésben az instrumentális cselekvés fogalmának értelmezése is homályos. A széles körben elfogadott felfogás szerint a célok kifejezetten instrumentális motívumok, s a célok által motivált cselekvések instrumentális cselekvések. (Lásd pl. Parsons 1951: 48-49; Boudon 2001: 58, 61) Felfogásunk szerint viszont a célok személyes vagy instrumentális motívumok elvileg egyaránt lehetnek, és a célok által motivált cselekvések szükségletmotivált vagy instrumentális cselekvések egyaránt lehetnek. A második fejezetben (2.2Ba; 3.1B) a szükséglet fogalmának szűkebb értelmezése, és a szükségletkielégítés összetevőire vonatkozó fogalmak bevezetése teszi itt elvileg lehetővé az instrumentális cselekvés fogalmának világos meghatározását.

A szükségletkielégítés eszközeit képező cselekvések a leggyakrabban olyan következmények előidézésére, olyan dolgok vagy állapotok létrehozására, megformálására, elérésére irányulnak, amelyek szintén a szükségletkielégítés eszközeit képezik. Például jellemzően a szükségletkielégítés eszköze a munkavégzés, és a szükségletkielégítés eszköze az a termék is, amit előállítunk, vagy az a pénz is, amit a munkával megkeresünk. A szükségletkielégítés eszközeit képező cselekvések azonban irányulhatnak olyan következmények előidézésére, olyan dolgok vagy állapotok létrehozására, megformálására, elérésére is, amelyek a szükséglet-

tek szubjektumon kívüli, objektív tárgyait képezik. Tehát az instrumentális cselekvések a cselekvő egyének számára a szükségletkielégítés eszközeit képezik, de az adott cselekvések fő következményei nemcsak a szükségletkielégítés eszközeit, hanem a szükségletek objektív tárgyait is képezhetik. Például, ha saját fogyasztásra termeljük meg a gyümölcsöt vagy készítjük el az ételt, az adott cselekvés lehet a szükségletkielégítés eszköze, de a gyümölcs vagy az étel már a szükséglet objektív tárgya. Vagy ha valaki munkája ellenértékéért esetleg nem pénzt kap, hanem élelmet, italt vagy szállást, ebben az esetben a munka számára a szükségletkielégítés eszköze, de annak eredménye a szükséglet objektív tárgya.

Az instrumentális cselekvéseken belül különbséget teszünk a technikai cselekvések és az érdekmotivált cselekvések között.

- A *technikai cselekvés* a szükségletkielégítés eszközét képező cselekvés, amennyiben azt a cselekvési lehetőséget, amelynek megvalósítására irányul, az egyén környezetének természeti, technikai és személyes összefüggései határozzák meg.

Habermas az általunk úgynevezett technikai cselekvéshez hasonló értelemben használja az instrumentális cselekvés kifejezést. (Habermas 1984: 279-286; ford. 1987: 86-91) Tipikusan ilyen cselekvésekből áll például az önellátást szolgáló kerti munka vagy a háztartási munka.

A technikai cselekvések, amelyek nem intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek megvalósítására irányulnak, következésképpen nem társadalmi, hanem csupán természeti, technikai vagy tisztán személyes előfeltételeket teremtenek a közvetlen szükségletkielégítés számára, az intézményes szociológia elméletében általában elhanyagolhatóak, illetve a szükségletmotivált cselekvések vagy az érdekmotivált cselekvések járulékos elemeiként kezelhetők. Például az otthoni étkezés mint szükségletmotivált cselekvés ilyen járulékos eleme az étel saját kezű elkészítése, az asztal megterítése, a tálalás stb. Ez utóbbi cselekvések a szükségletkielégítés eszközeit képezik, de általában nem társadalmi, hanem csupán technikai eszközeit. A tizenkettedik fejezetben, az életmód összetevőit vizsgálva azonban majd látjuk, az emberi élet egészét vizsgálva a technikai cselekvések nem elhanyagolhatóak, és az életmód egyik jellemző vonása, hogy a technikai tevékenységek mennyi időt és milyen mértékű közvetlen ráfordításokat igényelnek az egyénektől.

Az instrumentális cselekvéseken belül számunkra különösen az érdekmotivált cselekvések lesznek jelentősek. A legjellemzőbb felfogás szerint az érdek általános magyarázóelve minden tágabb értelemben vett racionális cselekvésnek, ahhoz hasonlóan, mint a tágabb szükségletfogalom vagy a tágabb értékfogalom. Az érdekfogalom ilyen tág értelmezése szerint tehát szinte minden cselekvés érdekmotivált cselekvés. A szűkebb érdekfelfogás szerint viszont az érdekek a cselekvések sajátos motívumait képezik, azaz az érdekek által motivált cselekvések is elhatárolhatók a cselekvések szélesebb körén belül.

- *Érdekmotivált cselekvésnek* nevezzük a szükségletkielégítés eszközét képező cselekvést, amennyiben intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőség megvalósítására, és ezáltal a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek a megteremtésére irányul.

Az érdekmotivált cselekvések tehát közvetve, újabb cselekvés vagy cselekvések közbeiktatásán keresztül, a társadalmi javak megteremtése révén szolgálják a szükségletek kielégítését. Ezek a szükségletek ezért közvetve, az érdektudat áttételén keresztül motiválják az érdekmotivált cselekvéseket. Érdekmotivált cselekvések jellemzően például a szervezett munkavégzésen belüli cselekvések, a szervezett oktatáson belüli cselekvések, a hivatali ügyintézés stb.

A különböző érdekfelfogásokkal és az érdek fogalmának meghatározásával érdemben majd a hetedik fejezetben foglalkozunk, de e fogalmat már itt használjuk, ezért ideiglenesen meghatározzuk. Tehát röviden és ideiglenesen meghatározva, az *érdek* intézmények által létrehozott olyan cselekvési lehetőségek hálózata, amelyek a szubjektum számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy pozitív feltételeit képezik, és amelyek a társadalmi javak megszerzésére irányulnak.

A cselekvési hozadék szempontjából megfogalmazva az érdekmotivált cselekvést: érdekmotivált az a cselekvés, amelynek hozadéka a cselekvés közvetett hozama révén pozitív, s ez a hozadék a cselekvés elmulasztása eredményeképpen sem lenne negatív. Bár az érdekmotivált cselekvések közvetlen hozadéka többnyire negatív, s a cselekvés közvetlen és közvetett ráfordítást egyaránt tartalmazhat, a cselekvés közvetett hozama e negatívumokat meghaladó mértékben pozitív. Így az érdekmotivált cselekvés hozadéka a szükségletek egésze szempontjából pozitív.

Az érdekmotivált cselekvésre tehát elvileg közvetlenül nem irányul szükséglet, e cselekvés nem tárgya a szükségleteknek, e cselekvések a szükségletkielégítés eszközeit, pontosabban társadalmi eszközeit képezik. Következésképpen az érdekmotivált cselekvések nem is érthetők meg az egyének szükségleteiből és a közvetlen szükségletkielégítés lehetőségeiből. E cselekvéseket végül is a társadalmi intézmények határozzák meg azáltal, hogy létrehozzák, illetve meghatározzák a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit képező cselekvési lehetőségeket és képességeket, de ezzel a kérdéssel majd a hetedik fejezetben és az azt követő fejezetekben foglalkozunk.

Egy cselekvés közvetett hozama a személyen belül megvalósuló belső hozam és külső hozam is lehet. Ebből a szempontból különbséget tehetünk a belső hozamú és a külső hozamú érdekmotivált cselekvés között. Egy szakma iskolarendszerű elsajátításának közvetett és külső hozama például az az oklevél, amely formálisan lehetővé teszi a munkavállalást, illetve ezen keresztül majd végül a szükségletek közvetlen kielégítését. Belső közvetett hozama is van azonban, nevezetesen főleg azok a szakmai ismeretek, amelyek a munkavégzés során majd a szükségletkielégítés eszközeiként funkcionálhatnak. Így például a tanulás többnyire akkor sem szükségletmotivált cselekvés, ha eltekintünk külső hozamától, amennyiben a belső ho-

zámként jelentkező tudás nem önmagában elégíti ki az egyén szükségletét, hanem e tudást más irányú szükségletei kielégítésében eszközként használja. Ilyen értelemben tehát a tanulás belső hozamú érékmotivált cselekvés.

Az instrumentális cselekvések, és ezeken belül a számunkra különösen jelentős érékmotivált cselekvések elvileg racionális cselekvések, mégpedig szűkebb értelemben vett racionális cselekvések. Az érékmotivált cselekvések esetében ugyanis mind a cselekvések motívumainak, mind a körülményeknek az felel meg, hogy az egyének racionálisan cselekedjenek. Az érékmotivált cselekvések általános motívuma a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek a megteremtésére, és ezáltal bizonyos szükségletek jövőbeni kielégítésére irányul. Ilyen cselekvései során az egyének a körülményeket alapvetően mint a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit kell értelmeznie. A második fejezetben (4.2Bb) láttuk, hogy előfeltételezésünk szerint a szükségletkielégítés eszközeinek és feltételeinek egyértelműen a racionális alkalmazkodás felel meg, amely racionális cselekvésekből épül fel.

B) A kényszersermotivált cselekvés

a) A kényszersermotivált cselekvés fogalma

Eddig áttekintettük a cselekvések két fő típusának, a szükségletmotivált és az instrumentális cselekvéseknek a leglényegesebb vonásait, és e cselekvések altípusait. Láttuk, hogy e cselekvések között lényeges különbségek vannak, megegyeznek azonban abból a szempontból, hogy hozadékuk pozitív. A kényszersermotivált cselekvéseket alapvetően az a sajátosságuk különbözteti meg az előbb említett típusoktól, hogy cselekvési hozadékuk negatív. A kényszersermotivált cselekvés általános motívuma is közvetlenül vagy közvetve kifejezi a cselekvő egyén szükségleteit, e cselekvést azonban döntően a külső hatásként jelentkező kényszerítés váltja ki, s ezzel összefüggésben lehet a negatív hozadékú cselekvés is racionális cselekvés.

A kényszersermotivált cselekvést döntően a kényszerítés határozza meg. A negyedik fejezetben (2.1Bb) adott meghatározásunk szerint a kényszerítés egy adott szubjektumra vonatkoztatva mások olyan cselekvése, amely lényegében véve két alkotórészből tevődik össze: (1) a szubjektumtól elvárt cselekvés – kifejezett vagy hallgatóságos formában történő – közlése; (2) meghatározott negatív szankciók kilátásba helyezése az elvárt cselekvés elmulasztása esetére, esetleg tényleges alkalmazása az elvárt cselekvés megtételéig.

Egyrészt különbséget tettünk az intézményes kényszerítés és a nem intézményes kényszerítés között, másfelől a közvetlen és a közvetett kényszerítés között. Nem intézményes kényszerítés esetén a kényszerítő fél cselekvési lehetőségeit és képességeit csupán személyes, és a közvetlen szituációra jellemző tényezők határozzák meg, intézményektől függetlenül. Az intézményes kényszerítés esetében viszont a kényszerítő fél cselekvési lehetőségeit és képességeit intézmények határozzák meg. Az intézményes kényszerítés is lehet közvetlen vagy közvetett kényszerítés.

A közvetlen vagy testi kényszerítés esetében a szankciók a testi szükségletek tárgyait érintik, illetve érintenék negatívan. A közvetett vagy társadalmi kényszerítés szankciói olyan instrumentális szankciók, amelyek a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit érintik vagy érintenék negatívan.

A fentiek szerint nem nevezzük kényszerítésnek másoknak azt a cselekvését, amely bár negatívan érinti az adott egyénre vonatkoztatva a szükségletkielégítés összetevőit, de amelynek megvalósítása nem a szubjektum felé közölt elvárásnak megfelelő cselekvés teljesítésétől van függővé téve. Például az áremelés egyértelműen rontja – legalábbis rövidebb távon – a vásárlók szükségletkielégítési lehetőségeit, de az áremelés a fenti értelemben általában nem kényszerítés. Így például ha a vásárló mint munkavállaló többletmunkát vállal az áremelés hatásának ellensúlyozására, ez nem kényszmotivált cselekvés, mivel az áremelés nem az adott vásárló viselkedésétől volt függővé téve. Hanem olyan érdekmotivált cselekvés, amelynek hozadékát a megváltozott körülmények között pozitívnak tekinthetjük. A kényszerítést természetesen gyakran rejtve alkalmazzák, különösen akkor, ha normatív ellentmond az intézményes szabályoknak, s ilyen esetekben a külső szemlélő számára nehéz egyértelműen eldönteni, hogy vajon kényszerítésről van-e szó. Az érintett egyénnel azonban valamilyen formában ilyen esetekben is tudatni kell, hogy kényszerítésről van szó, mert egyébként nem valószínűsíthető részéről a kényszerítésben elvárt cselekvés.

- A *kényszmotivált cselekvés* a szükséglet negatív tárgyát vagy a szükségletkielégítés negatív feltételét képező, negatív hozadékú cselekvés, amelynek motívuma a várható negatív szankciók és/vagy összességükben a negatív következmények minimalizálására irányul.

A kényszmotivált cselekvés hozadéka negatív, de az adott cselekvés elmulasztása, és ennek következtében mások szándékoltan negatív hatású cselekvéseinek eredményeképpen a hozadék még negatívabb lenne. A kényszmotivált cselekvés esetében tehát a szubjektum bizonyos mértékig mérsékelni vagy semlegesíteni tudja mások szándékoltan ilyen értelmű cselekvéseinek a szükségletkielégítés összetevőire vonatkozó negatív hatását.

A kényszmotivált cselekvéseknek elvileg csak negatív következményeik vannak, bár a valóságos cselekvéseket tekintve esetleg pozitív következményeik is lehetnek. Ha eleve eltekintünk a szankció alkalmazásától, mert feltételezzük, hogy az adott cselekvéssel teljes mértékben sikerült kiküszöbölni a szankciót, a kényszmotivált cselekvés negatív következménye az adott egyén számára képezheti a szükséglet negatív tárgyát vagy a szükségletkielégítés negatív feltételét. Az, hogy a szankciótól eltekintve a cselekvés a szükséglet negatív tárgyát vagy a szükségletkielégítés negatív feltételét képezi, elvileg független a szankció természetétől. Erre a kérdésre a következő alcím keretében, a kényszmotivált cselekvés két fő típusát tárgyalva visszatérünk.

b) A közvetlen és a társadalmi kényszermotivált cselekvés

Mint fentebb már említettük, a közvetlen vagy testi kényszerítés esetében a szankciók a testi szükségletek tárgyait érintik, illetve érintenék negatívan. A közvetett vagy társadalmi kényszerítés szankciói viszont olyan instrumentális szankciók, amelyek a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit érintik vagy érintenék negatívan. Ebből a szempontból teszünk különbséget a közvetlen kényszermotivált és a társadalmi kényszermotivált cselekvések között. A közvetlen kényszermotivált cselekvéseket *negatív szükségletmotivált*, a társadalmi kényszermotivált cselekvéseket *negatív instrumentális cselekvéseknek* is tekinthetjük.

- *A közvetlen kényszermotivált cselekvés* a szükséglet negatív tárgyát képező cselekvés, amelynek motívuma olyan szankciók minimalizálására irányul, amelyek a testi szükségletek negatív tárgyait képezik, tehát amelyek közvetlenül a testi szükségletek tárgyait érintik, illetve érintenék negatívan.

Közvetlen kényszermotivált cselekvés például, ha a rabszolgát vagy fegyencet fegyveres felügyelők arra kényszerítik, hogy – a létfenntartásához szükséges táplálék és hajlék biztosításán túl – ellenszolgáltatás nélkül dolgozzon. Vagy ha valakire pisztolyt szegeznek és felszólítják, hogy adja át a pénztárcáját, és ezt azért teszi meg, hogy elkerülje a kilátásba helyezett szankció alkalmazását, azaz életének elvesztését. E két példa is mutatja, hogy ha a szankció a testi szükséglet tárgyát képezi, és a cselekvéssel a szubjektum elkerülte a szankció alkalmazását, az adott cselekvés negatív következménye elvileg egyaránt képezheti a testi szükséglet negatív tárgyát (pl. fársztó munkavégzés) vagy a szükségletkielégítés negatív feltételét (pl. pénz átadása). Ennek ellenére a közvetlen kényszermotivált cselekvést leegyszerűsítve úgy értelmezzük, hogy az mindkét esetben döntően a szükséglet negatív tárgyát képezi, mivel a motívumban tükröződő fő következmény a szükséglet negatív tárgyát képező szankció, illetve az ilyen szankció elkerülése.

A közvetlen kényszerítés, és ilyen értelemben a közvetlen kényszermotivált cselekvés is lehet intézmények által meghatározott. Intézményes kényszerítés például a rendőrség erőszakos fellépése a tüntetőkkel szemben, és a tüntetők szétoszlása intézmények által meghatározott kényszermotivált cselekvés.

- *A társadalmi kényszermotivált cselekvés* a szükségletkielégítés negatív feltételét képező cselekvés, amelynek motívuma olyan szankciók minimalizálására irányul, amelyeket intézmények határoznak meg, és amelyek a szükségletkielégítés negatív feltételeit képezik, tehát amelyek a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit érintik, illetve érintenék negatívan.

Társadalmi kényszerítés például a pénzbüntetés, az adóztatás, a munkahelyről való elbocsátás kilátásba helyezése, s e szankciók társadalmi kényszermotivált cselekvéseket válthatnak ki. Társadalmi kényszermotivált cselekvés például ha az egyén azért vallja be a jövedelmét, és fizeti be az ez alapján fizetendő adót, hogy esetleg ne kelljen jóval többet fizetnie abban az esetben, ha eltitkolja jövedelmét,

és ezért az adón felül még pénzbüntetést is kiszabnak rá. Vagy ha a munkavállaló külön díjazás nélkül is vállalkozik a túlmunkára, vagy a női munkavállaló enged főnöke molesztálásának azért, hogy el ne bocsássák a munkahelyéről. E két példa is mutatja, hogy ha a szankció a szükségletkielégítés negatív feltételét képezi, és a cselekvéssel a szubjektum elkerülte a szankció alkalmazását, az adott cselekvés negatív következménye elvileg egyaránt képezheti a szükségletkielégítés negatív feltételét (pl. adó befizetése), vagy a testi szükséglet negatív tárgyát (pl. meg nem fizetett túlmunka, nem kívánt nemi érintkezés). Ennek ellenére a társadalmi kényszermotivált cselekvést leegyszerűsítve úgy értelmezzük, hogy az mindkét esetben döntően a szükségletkielégítés negatív feltételét képezi, mivel a motívumban tükröződő fő következmény a szükségletkielégítés negatív feltételét képező szankció, illetve az ilyen szankció elkerülése.

A racionális döntések elméletének egyes képviselői a kényszermotivált cselekvéseket nem tekintik racionális cselekvéseknek, mert hiszen e cselekvéseket nem a pozitív hozadék maximalizálásának az elve vezérli. Coleman szerint például a rabszolga cselekvéseit nem lehet racionális cselekvésekként értelmezni, mivel a rabszolga nem tekinthető független cselekvőnek, legitim érdekekkel. (Coleman 1990: 87-88) Felfogásunk szerint viszont nemcsak a pozitív hozadék maximalizálására vagy optimalizálására irányuló cselekvéseket tekinthetjük racionális cselekvéseknek, hanem a kényszerítésben kilátásba helyezett negatív következmények, illetve a negatív hozadék minimalizálására, és ilyen értelemben vett optimalizálására irányuló cselekvéseket is.

A kényszermotivált cselekvések elvileg racionális cselekvések, a kényszerítésben kilátásba helyezett szankciók elkerüléséhez, és ugyanakkor a negatív következmények összességének a minimalizálásához elvileg szükséges a cselekvések rövidebb és hosszabb távon várható következményeinek az ésszerű figyelembevétele. Előfeltételezésünk szerint az egyének mind a testi kényszerítéshez, mind a közvetett vagy társadalmi kényszerítéshez racionálisan alkalmazkodnak, és ez a racionális alkalmazkodás racionális cselekvésekből épül fel.

2.2. A társadalmi cselekvés

A) A társadalmi cselekvés értelmezései és fogalma

a) A társadalmi cselekvés fogalmának értelmezései

A negyedik fejezetben (3.2Aa) rámutattunk arra, hogy a szociológiaelmélet művelői körében nem alakult ki egyetértés abban a kérdésben, hogy milyen természetű létezőket tekinthetünk társadalmi létezőknek, milyen jelenségeket társadalmi jelenségeknek, mire vonatkozik általában a társadalmi jelző. A szociológia elméleteinek sokszínűsége, az egymásnak ellentmondó előfeltételezéseken

alapuló szemléletmódok kialakulása, és a különböző szemléletmódok közötti éles viták nagyrészt ennek az alapvető kérdésnek a tisztázatlanságára vezethetők vissza. Általában a társadalmiság különböző értelmezési mindenekelőtt a társadalmi cselekvés fogalmának különböző értelmezéseiben jelennek meg.

- Az elméleti szociológusok talán legszélesebb körében elfogadott felfogás szerint a társadalmi cselekvés olyan cselekvés, amelynek során a cselekvő másokhoz igazodik, és amely hat más egyénre vagy csoportra.

E felfogás összhangban van Weber klasszikus meghatározásával, amely szerint „Társadalmi cselekvésnek (...) az olyan cselekvést nevezzük, amely a cselekvő vagy a cselekvők által szándékolt értelme szerint mások viselkedésére van vonatkoztatva, és menetében mások viselkedéséhez igazodik.” (Weber 1987: 38) Más megfogalmazásban a társadalmi cselekvés olyan cselekvés, amely mások múltbeli, jelenbeli vagy a jövőben várható viselkedéséhez igazodik. (I. m.: 51) Egyes szerzők a társadalmi cselekvés fogalmának meghatározásában csak a cselekvések másokra gyakorolt hatásait veszik figyelembe. Mások szerint a társadalmi cselekvés motívumai eleve magukban foglalják a másokhoz való igazodást és a másokra való hatást.

Például Homans meghatározása szerint a társadalmi cselekvés „olyan viselkedés, amelyben az egyik ember cselekvése ösztönző (...) egy másik cselekvése számára”. (Homans 1974: 56) Schütz szerint a társadalmi cselekvés olyan cselekvés, amelynek az „azon célból” (in-order-to) motívumai egy másik fél reakcióinak „kiváltó” (because) motívumaivá válnak. (Schutz 1962: 218) Blumer felfogása szerint a társadalmi cselekvés egy értelmezési folyamat keretében a másokra ható, és a mások cselekvéseikhez igazodó cselekvés. A társadalom tagjainak cselekvései főleg az egymás cselekvéseire történő válaszolásban vagy az egymáshoz igazodásban nyilvánulnak meg. (Blumer 1969: 7) Rex szerint társadalmi cselekvésről akkor beszélhetünk, ha adott a cselekvő egyén motivációja, és adott a képessége, hogy értelmezze más egyének cselekvéseit, és ez az értelmezés hatással van az egyén cselekvésére. (Rex 1961: 86) Luhmann szerint: „A cselekvés akkor társadalmi cselekvés, amikor a társadalmi összetevőt figyelembe veszik értelmének a meghatározásában, amikor valaki figyelembe veszi azt, hogy mások vajon mit gondolnak az adott cselekvésről.” (Luhmann 1995: 426-427)

Az ilyen tágan értelmezett társadalmi cselekvések motívumai igen különböző természetűek lehetnek. A cselekvések általunk megkülönböztetett típusait figyelembe véve, ilyen tág értelemben a szükségletmotivált cselekvések, illetve ezeken belül az értékmotivált cselekvések, valamint az érdekmotivált, a közvetlen kényszermotivált és a társadalmi kényszersmotivált cselekvések elvileg egyaránt lehetnek társadalmi cselekvések.

A szociológiai elméleti irodalomban gyakran találunk hivatkozást Weber cselekvéstípusaira, aki szerint, mint minden cselekvés, a társadalmi cselekvés is lehet célracionális, értékracionális, indulati, illetve emocionális vagy tradicio-

nális cselekvés. A célracionális cselekvést az motiválja, hogy a cselekvő milyen viselkedést vár el a külvilág tárgyaitól és más emberektől, és mennyiben képes e várakozásokat mint feltételeket vagy eszközöket felhasználni arra, hogy saját, racionálisan kiválasztott és mérlegelt céljait elérje. Az értékracionális cselekvést az adott cselekvés feltétlen etikai, esztétikai, vallási vagy más önértékébe vetett tudatos hit motiválja. Az indulati vagy emocionális cselekvést indulatok és érzelmi állapotok, a tradicionális cselekvést meggyökeresedett szokások motiválják. (Weber 1987: 53)

Habermas a társadalmi cselekvés négy alapvető felfogását különbözteti meg a társadalomtudományi irodalomban: a célszerű, illetve a stratégiai cselekvés, a normavezérelt cselekvés, a dramaturgiai cselekvés és a kommunikatív cselekvés felfogását. Az egyik a célszerű cselekvés fogalma, amely szerint a cselekvő egy cél megvalósítására törekszik, a célnak megfelelő eszközök kiválasztása és alkalmazása révén. A célszerű cselekvést stratégiai cselekvésnek nevezi, ha a cselekvő az eszközök kiválasztása és alkalmazása során másokhoz igazodik. A társadalmi cselekvés másik jellemző felfogása szerint a cselekvés normavezérelt. A normavezérelt cselekvést közös értékek irányítják, az egyének a közös értékekhez és a közgyeget értést kifejező szabályok előírásaihoz igazodnak, és a szabályoknak megfelelően cselekednek. A dramaturgiai cselekvésfelfogás azokra az egymással kölcsönhatásban lévő egyénekre vonatkozik, akik egymás számára közönséget képeznek. A cselekvő motívuma arra irányul, hogy személyéről meghatározott képet, benyomást váltson ki közönségében. Végül a kommunikatív cselekvés Habermas által bevezetett fogalma legalább két beszéd- és cselekvőképes személy kölcsönhatására vonatkozik. A cselekvők e kölcsönhatás során a cselekvési szituáció kölcsönös megértésre törekszenek, hogy ezáltal cselekvéseiket egyetértően összehangolják. A kommunikatív cselekvésben a nyelvnek, illetve a beszédnek központi szerepe van. (Habermas 1984: 85-86; ford. 1987: 48-49)

Habermas rámutat arra, hogy Webernél a fentebb említett tipizáláson túl megtalálható a cselekvéseknek egy hallgatólágos tipizálása is, mégpedig abból a szempontból, hogy a társadalmi kölcsönhatás, amelybe az adott cselekvés illeszkedik, érdekhelyzeteken vagy normatív egyetértésen alapul, azaz az adott cselekvés közvetlenül érdekek vagy szabályok által motivált. E hallgatólágos tipizálásból kiindulva Habermas egyfelől a cselekvések irányultsága szempontjából megkülönbözteti a sikerre irányult, illetve célszerű cselekvéseket és a megértésre irányult cselekvéseket. Másfelől a cselekvési szituáció szempontjából a nem társadalmi és a társadalmi cselekvéseket. Instrumentális cselekvésnek nevezi a sikerre irányuló cselekvést, ha a cselekvést nem társadalmi szempontból, azaz csupán a technikai szabályok betartása szempontjából vizsgáljuk. Stratégiai cselekvésnek nevezi a sikerre irányuló cselekvést, ha racionálisan megválasztott szabályok betartása szempontjából vizsgáljuk, és a cselekvés hatékonysága racionálisan cselekvő más egyének döntéseitől is függ. A stratégiai cselekvés tehát a sikerre irányult, illetve célszerű társadalmi cselekvés. Kommunikatív cselekvés-

nek nevezi a kölcsönös megértésre irányuló cselekvést, amely felfogása szerint csak társadalmi lehet. Habermas szerint tehát a társadalmi cselekvés két fő típusa a stratégiai cselekvés és a kommunikatív cselekvés. (Habermas 1984: 279-286; ford. 1987: 86-91)

Felhívjuk a figyelmet arra, hogy azok a valóságos cselekvések, amelyeket Habermas sikerre irányult cselekvéseknek nevez, tulajdonképpen megfelelnek az általunk úgynevezett instrumentális cselekvéseknek. Az említett szerző szerinti instrumentális cselekvések a fogalmaink szerinti technikai cselekvéseknek, a stratégiai cselekvések viszont az érzelmotivált cselekvéseknek felelnek meg. Habermas érdeklődésének a középpontjában álló kommunikatív cselekvések fogalmaink szerint az értékotivált cselekvéseken belül értelmezhetők.

A társadalmi cselekvés fogalmának különböző értelmezései főleg a fő szociológiai szemléletmódokhoz kapcsolódnak.

- A normativista szemléletmódban a társadalmi cselekvések a kulturális értékek és szabályok által meghatározott, a strukturalista szemléletmódban a tényszerű társadalmi struktúrában elfoglalt helyzet által meghatározott cselekvések.

A normativista szemléletmódban a társadalmi cselekvés a kulturális értékeket és szabályokat kifejező, de közvetlenül személyes motívumok által motivált cselekvés. Például Parsons felfogása szerint a legáltalánosabb szinten az értékek szabályozzák a cselekvéseket, amelyek a cselekvő egyének és csoportok elkötelezettségeit határozzák meg. (Parsons 1971: 7; ford. 2000: 42) Az értékkelkötelezettségek nagymértékben függetlenek a cselekvések költségeitől, viszonylagos előnyeitől és hátrányaitól. Az elkötelezettségek teljesítése becsület vagy lelkiismeret dolga, megsértése becsstelenséget jelent és/vagy büntudattal jár. (I. m.: 14, ford. 47-48)

A második fejezetben (4.2Aa) már foglalkoztunk Parsons mintaváltozóival. E szerint a cselekvőnek – a későbbi változat megfogalmazásában – négy szempontból kell választania kétváltozós alternatívák között ahhoz, hogy adott körülmények között meghatározott módon cselekedjen. A cselekvőnek választania kell: (1) az érzelmi vagy az érzelmileg semleges, (2) a sajátos vagy az általános, (3) a minőségi vagy a teljesítmények szerinti, (4) a szétszórt vagy a meghatározott irányultság, illetve szemléletmód között. A mintaváltozók tipikus együttjárásait elemezve Parsons a cselekvések különböző típusait vázolja fel. Korábbi megfogalmazásban megkülönbözteti a kifejező és az instrumentális cselekvéseket. (Parsons 1951: 69-88) Hasonló értelemben később a beteljesítő és az instrumentális cselekvések között tesz különbséget. A kifejező vagy beteljesítő cselekvés esetében az érzelmi beállítottság és a sajátos szemléletmód, az instrumentális cselekvés esetében viszont az érzelmileg semleges beállítottság és az általános szemléletmód társul a meghatározott beállítottsággal és a teljesítmény szerinti szemléletmóddal. (Parsons 1967: 199-202)

Parsons a kifejező és az instrumentális cselekvési irányultságon túl megkülönbözteti az erkölcsi irányultságot is. Az erkölcsi irányultság azonban nem önálló

irányultság, nem a cselekvő egyén kielégítésére vonatkozik, hanem a kollektivitás közös érdekének az érvényesítésére vonatkozó irányultság. (Parsons 1951: 59-61) Az elemzés bizonyos pontjáig viszonylag egyértelműen megkülönbözteti egymástól a kifejező és az instrumentális irányultságot, az előbbit az érzelmi, az utóbbit az érzelmileg semleges mintaváltozóhoz kapcsolva. Elismeri, hogy a társadalomban az instrumentális irányultság a domináns, azonban az instrumentális irányultság alapján nem tartja elképzelhetőnek a szabályokhoz való alkalmazkodást és a rendet. Ezért az irányultság harmadik típusaként megkülönbözteti az erkölcsi irányultságot, amelynek alárendeli az instrumentális irányultságot, és ezáltal az instrumentális irányultságot összemosza a kifejező irányultsággal. (Ilyen fordulópont például: Parsons 1951: 132)

A strukturalista szemléletmódban a társadalmi cselekvés olyan racionális cselekvés, amelyet a társadalmi struktúrában elfoglalt helyzet határoz meg. Például Rex konfliktuselméletében racionálisan cselekvő egyéneket feltételez. Mint írja, a modell kiindulópontja az egységnyi cselekvés, amely magában foglal egy adott cselekvőt, aki rendelkezik egy céllal, és kezel bizonyos eszközöket adott feltételek között. A valóságban nem minden emberi cselekvés felel meg ezeknek az előfeltételezéseknek, a cselekvések lehetnek nem racionálisak és affektívek is, Rex azonban racionális cselekvéseket előfeltételez. Az egységnyi cselekvés e modellje szerint mások cselekvései az adott cselekvő számára mint eszközök vagy feltételek lényegesek. (Rex 1961: 93-94) A szociológus számára jelentős szempont „az a szerep, amit a cselekvők viselkedése játszik annak a hipotetikus cselekvőnek a cselekvési sémájára vonatkoztatva, amellyel a modell kezdődik”. (I. m.: 94)

- A kreativista szemléletmódban a társadalmi cselekvések önmegjelenítő és jelentéseket hordozó cselekvések, a racionalista szemléletmódban olyan racionális cselekvések, amelyek során a cselekvő egyének más racionális cselekvőkhöz alkalmazkodva cselekszenek.

A kreativista szemléletmódban a társadalmi cselekvés olyan önmegjelenítő és jelentéseket hordozó cselekvés, amelyet a cselekvő személyisége és az adott személyközi szituáció értelmezése határoz meg. (Blumer 1969: 81) Douglas fenomenológiai felfogása szerint „a társadalmi cselekvések jelentésteli cselekvések, vagyis szituációik és a cselekvők számára megnyilvánuló jelentéseik fogalmaiban kell őket tanulmányozni és magyarázni”. (Douglas 1970B: 4, ford. 1984: 358)¹ A társadalmi cselekvés eleve maga után vonja a kommunikációt, amelyben az egyik fél cselekvését a másik fél annak a jeleként értelmezi, hogy az előbbi mit szándékozik tenni. (Schutz 1962: 218)

A normativista-kreativista szemléletmódon belül alakult ki a dramaturgiai cselekvésfelfogás, amelyre fentebb, Habermast idézve már utaltunk, és amelyet főleg Goffman képvisel. (Goffman 1981) A dramaturgiai cselekvésfelfogás azokra

¹ Az idézet a magyar fordítástól részben eltér.

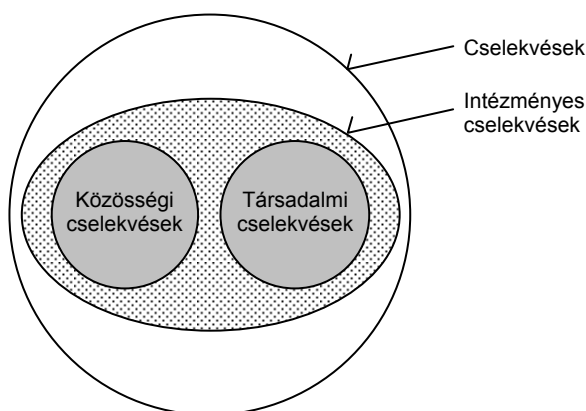
az egymással kölcsönhatásban lévő egyénekre vonatkozik, akik egymás számára közönséget képeznek. A cselekvő motívuma arra irányul, hogy személyéről meghatározott képet, benyomást váltson ki közönségében. A főleg Mead által kezdeményezett, majd Habermas által részletesen kidolgozott kommunikatív cselekvés-felfogás szintén a normativista-kreativista szemléletmódhoz kapcsolódóan alakult ki. (Mead 1973; Habermas 1984, Habermas 1995; ford. 1987) Megjegyezzük, hogy az úgynevezett dramaturgiai és a kommunikatív cselekvések az általunk alkalmazott tipizálás szerint a szükségletmotivált, pontosabban az értékmotivált cselekvéseken belül értelmezhetőek.

A racionalista szemléletmódot képviselő elméletek a célszerű racionális cselekvés fogalmára építenek, előfeltételezve, hogy a célok kitűzése és az eszközök kiválasztása és alkalmazása során a cselekvőket a hozadék maximalizálásának vagy optimalizálásának az elve vezérli. Például Coleman felfogásában a társadalmi cselekvés olyan célszerű cselekvés, amely magában foglalja a jogok vagy erőforrások átvitelét az egyéni vagy testületi cselekvők között, akár egyoldalúan, akár cserében. (Coleman 1990: 13-17, 34-37, 542-543)

A szociológiában kialakult cselekvésfelfogásokat jellemezve gyakran két alapvető felfogásra hivatkoznak. E szerint alapvetően két emberkép alakult ki a szociológiai irodalomban abból a szempontból, hogy az egyéneket milyen természetű motívumok készítetik cselekvésekre a társadalmi életben. Wrong az ember „túlszocializált” felfogásának nevezi azt a felfogást, amely szerint az egyének a szocializáció során elsajátított szabályokhoz és értékekhez igazodva cselekszenek. (Wrong 1961) Ehhez kapcsolódva Granovetter az ember „alulszocializált” felfogásának nevezi azt a felfogást, amely szerint az egyének olyan racionális lények, akik érdekeik érvényesítésére, a haszon maximalizálására törekcszenek. (Granovetter 1994) Más megfogalmazásban „homo sociologicusról” és „homo economicusról” beszélnek, s az előbbi tulajdonképpen a túlszocializált, az utóbbi az alulszocializált emberképnek felel meg. (Lindenberg 1988; Andorka 1991; Weale 1994: 62-65)

b) A közösségi és a társadalmi cselekvés fogalma

A közösségi és a társadalmi cselekvéseket annak megfelelően értelmezzük, ahogyan a negyedik fejezetben (3.2Ab) általában értelmeztük a közösségi és a társadalmi létezőket. Emlékezzünk rá, hogy közösségi létezőknek a lelki szükségletek intézmények vagy intézményes erkölcs által létrehozott, illetve meghatározott tárgyait, társadalmi létezőknek a szükségletkielégítés intézmények által létrehozott, illetve meghatározott eszközeit és feltételeit neveztük. E létezőkön túl meghatároztuk az intézményes testiségi létezőket is, amelyek a testi szükségletek intézmények által létrehozott, illetve meghatározott tárgyait és negatív tárgyait foglalják magukban.

5.2. ábra: A közösségi és a társadalmi cselekvések körülhatárolása

A közösségi és a társadalmi cselekvés fogalmának meghatározásához felfogásunk szerint a következőképpen juthatunk el. (5.2. ábra) Az adott egyén cselekvései az egyén számára a szükségletkielégítés valamilyen összetevőit képezik. Azaz e cselekvések lehetnek a testi vagy a lelki szükségletek tárgyai, illetve negatív tárgyai, a szükségletkielégítés eszközei vagy feltételei. Az intézmények általi meghatározottság vonatkozásában a cselekvéseken belül elhatárolhatjuk a nem intézményes cselekvéseket és az intézményes cselekvéseket. A nem intézményes cselekvések, amelyeket nem intézmények határoznak meg, a további meghatározások szempontjából nem lényegesek. Ide sorolhatók általában a természetes szükségletmotivált cselekvések, például a táplálkozás, a pihenés, az egyénileg elkülönült tévénzés stb. Szintén ide sorolhatók az úgynevezett technikai cselekvések, például valamilyen háztartási munka, az önellátást szolgáló kerti munka stb. Ide sorolhatók azonban a nem intézményes szabályokhoz, az intelmekhez igazodó cselekvések is, például a csupán illemszabályhoz igazodó köszönés, vagy ülőhely átadása az autóbuszon vagy villamoson. Bár az értékmotivált cselekvések tipikusan közösségi cselekvések, de ide tartoznak azok az értékmotivált cselekvések is, amelyek az adott értékek szempontjából releváns közösségi intézmények vagy intézményes közösségi erkölcs érvényességi körén kívül esnek.

- *Intézményes cselekvésnek* nevezzük azt a cselekvést, amely intézmény által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőséget valósít meg. Az intézményes cselekvéseken belül három tiszta típust különíthetünk el, egyrészt az intézményes testiségi cselekvéseket, másrészt a közösségi cselekvéseket, harmadrészt a társadalmi cselekvéseket.

Intézményes testiségi cselekvésnek nevezzük azt a cselekvést, amely intézmény által meghatározott cselekvési lehetőséget valósít meg, és a szubjektum számára a testi szükséglet tárgyát vagy negatív tárgyát képezi. Ide sorolhatók a koráb-

ban úgynevezett közvetlen kényszerű intézmények által meghatározott közvetlen kényszmotivált cselekvések, amelyek a szükségletek negatív tárgyait képezik. Továbbá az úgynevezett ellátási intézmények által meghatározott cselekvési lehetőségeket megvalósító cselekvések, amelyek úgy képezik a testi szükségletek tárgyait, hogy nem fejeznek ki értékeket. Ilyenek például egy kórházi osztály betegekre vonatkozó házirendje által meghatározott cselekvési lehetőségeket megvalósító cselekvések, például kezelésre menés, gyógyszerek szedése stb.

- *Közösségi cselekvésnek* nevezzük az értékmotivált cselekvést, az adott érték szempontjából releváns közösségi intézmény vagy intézményes közösségi erkölcs érvényességi körében.

Az értékmotivált cselekvések a valóságban többnyire közösségi cselekvések, de felfogásunk szerint nem minden értékmotivált cselekvés közösségi cselekvés, csak amely közösségi intézmény vagy intézményes közösségi erkölcs érvényességi körébe esik, s ezen szabályrendszerek által meghatározott cselekvési lehetőséget valósít meg. Például az igazmondás egy baráti közösségben lehet közösségi érték, s annak a tagnak a cselekvése, aki elsajátította ezt az értéket, s ennek megfelelően cselekszik az adott baráti körben, az adott értéket képviselő cselekvési lehetőségeket meghatározó közösségi erkölcs érvényességi körében közösségi cselekvés. Ha azonban az igazmondáshoz kapcsolódó érték motiválja az adott egyén cselekvését a munkahelyén is, ahol az adott értéknek megfelelő intézményes közösségi erkölcs nincs érvényben, cselekvése értékmotivált, de nem közösségi cselekvés. E megkülönböztetésnek főleg abból a szempontból van jelentősége, hogy míg az értékmotivált cselekvések az adott értékeket kifejező és az adott értékeknek megfelelő cselekvési lehetőségeket és képességeket létrehozó közösségi intézmények és intézményes közösségi erkölcs érvényességi köreiben törvényszerűek, addig e szabályrendszerek érvényességi körein kívül – az intézmények és nem az egyének személyes motívumai szempontjából nézve – véletlenszerűek.

Fentebb (2.2Aa) láttuk, hogy a szimbolista, tehát a normativista és a kreativista szemléletmódot képviselő elméletekben valójában nagyrészt ahhoz hasonlóan értelmezik a társadalmi cselekvéseket, ahogyan mi a közösségi cselekvéseket értelmezzük. Felfogásunk szerint viszont a társadalmi cselekvések az előbb tárgyalt közösségi cselekvésekhez képest lényegesen eltérő természetűek.

- *Társadalmi cselekvésnek* nevezzük azt a cselekvést, amely közvetlenül intézmény által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőséget valósít meg, és amely a szubjektum számára a szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét képezi. A társadalmi cselekvés két fő típusa az érdekmotivált cselekvés és a társadalmi kényszmotivált cselekvés.

A társadalmi cselekvés tehát a szükségletkielégítés társadalmi összetevőjét képező cselekvés. A cselekvések korábbi tipizálása szerint ide sorolható az érdekmotivált és a társadalmi kényszmotivált cselekvés. Társadalmi cselekvések döntően

érdekmotivált cselekvések, a társadalmi kényszersmotivált cselekvések a társadalmi cselekvések között csak másodlagos szerepet játszhatnak.

A második fejezetben (1.2Ab) magatartásnak neveztük az egy átfogó motívum által vezérelt, egymáshoz kapcsolódó és/vagy bizonyos körülmények között rendszeresen ismétlődő cselekvések összességét. Ennek megfelelően határozzuk meg a társadalmi magatartás fogalmát.

- *Társadalmi magatartásnak* nevezzük az egy átfogó motívum által vezérelt, egymáshoz kapcsolódó és/vagy bizonyos körülmények között rendszeresen ismétlődő társadalmi cselekvések összességét.

Társadalmi magatartásnak a társadalmi cselekvésekből felépült magatartást nevezzük, társadalmi magatartás tehát az érdekmotivált és a társadalmi kényszersmotivált magatartás. Társadalmi cselekvésekből felépült társadalmi magatartás jellemzően például a munkahelyen az alkalmazottak munkavégzés közbeni magatartása, az egyetemen a hallgatók tanulmányi magatartása, a hivatalokban a hivatalnokok és az ügyfelek magatartása, a politikusok politikai magatartása, a kormány tagjainak a vezetői magatartása, az állampolgárok adózással kapcsolatos magatartása.

Korábban (2.1), a cselekvések egyes típusainak a tárgyalásánál láttuk, hogy az érdekmotivált és a társadalmi kényszersmotivált cselekvések racionális cselekvések, mégpedig szűkebb értelemben vett racionális cselekvések. Tehát a társadalmi cselekvések előfeltételezéseink szerint racionális cselekvések, mivel a szükségletkielégítés eszközeiből és feltételeiből felépült társadalmi környezetnek elvileg a racionális alkalmazkodás felel meg. A második fejezetben (4.2Bb) láttuk, hogy a racionális alkalmazkodás és a racionális cselekvés más vonatkozásokban érzelmileg semleges és tárgyyszerű megismerő irányultságot feltételez. Az egyéneknek tárgyyszerűen meg kell ismerniük a környezet összefüggéseit ahhoz, hogy racionálisan alkalmazkodhassanak hozzájuk, hogy alkalmazkodásuk során racionálisan cselekedjenek. A racionális alkalmazkodásnak és a racionális cselekvéseknek más személyek vonatkozásában a személytelen és részleges irányultság felel meg. Tehát a társadalmi cselekvéseknek az instrumentális irányultság, illetve a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtése, az érzelmi semlegesség, a tárgyyszerű megismerés, a racionális alkalmazkodás, más személyek vonatkozásában a személytelen és részleges irányultság felel meg.

B) A társadalmi cselekvések meghatározottsága

a) A meghatározottság megközelítése a fő szemléletmódokban

A társadalmi cselekvések meghatározottságára vonatkozóan igen különböző felfogásokkal találkozhatunk a szociológiaelméleti irodalomban. A legjellemzőbb felfogások azonban az első fejezetben (1.3) megkülönböztetett fő szociológiai szemléletmódokhoz kapcsolódnak. Az adott alcím keretében ezért arra mutatunk

rá, hogy a fő szemléletmódokban hogyan közelítenek a társadalmi cselekvések meghatározottságához.

- A normativista szemléletmód szerint az egyének társadalmi cselekvéseit a kultúra határozza meg normatív funkciója révén, tehát oly módon, hogy az egyének a kulturális hiedelmekhez, értékekhez, szabályokhoz, szerepekhez és intézményekhez beleélően alkalmazkodva, és azoknak megfelelően cselekszenek.

A harmadik fejezetben (1.2Aa; 2.2Aa) részletesebben foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy a normativista szemléletmódot képviselő elméletek felfogása szerint a kultúra milyen módon határozza meg a társadalmi cselekvéseket. Itt csak nagyon röviden mutatunk rá arra, hogy egyrészt a normativista rendszerelméletben, másrészt a kulturális szociológiában hogyan közelítenek a társadalmi cselekvések meghatározottságához.

Parsons normativista rendszerelméletének a felfogásában a társadalmi cselekvések legáltalánosabb meghatározó tényezői az értékek, amelyek közösen osztottak. A társadalom tagjai által általánosan elfogadott értékekben kifejeződő elvárásokat részletezik a szabályok, és az adott egyénekre és csoportokra vonatkozó szabályokból álló szerepek. Az értékek, a szabályok és a szerepek a kultúra alkotórészeit képezik, ugyanakkor ezek a tényezők a szocializáció folyamán beépülnek az egyének személyiségébe, és ezáltal mint személyes motívumok határozzák meg a társadalmi cselekvéseket. A szocializáció funkciója, hogy olyan személyiséget alakítson ki, amely alkalmazkodik a kulturális értékekhez, szabályokhoz és szerepekhez. Parsons előfeltételezése szerint – illetve elképzelése szerint normális körülmények között a valóságban – a szocializáció megfelelően ellátja ezt a funkcióját. Ha azonban a szocializáció nem megfelelő, az elvárásoknak nem megfelelő, deviáns viselkedésre irányuló motívumok alakulnak ki, amelyek egy bizonyos ponton túl a társadalmi rend vagy egyensúly bomlasztói lehetnek. Ahogyan erre a harmadik fejezetben (2.2Bb) rámutattunk, Parsons a cselekvések meghatározó tényezőjeként az ellenőrzést az előbb említett előfeltételezés feloldásával, engedményes szinten vagy eklektikus szinten veszi figyelembe. A társadalmi ellenőrzés funkciója az, hogy abban az esetben is az elvárásoknak megfelelő viselkedésre készítse az egyéneket, ha a szocializáció nem megfelelő. (Parsons 1951: 204-207; Parsons–Shils 1962B: 227-228; ford. 1988: 29-31)

A kulturális szociológia a társadalmi cselekvések magyarázatában a kultúra egyes alkotórészeinek a jelentését, illetve e jelentés értelmezését vagy megértését tekinti kutatása fő tárgyának. Ebben a felfogásban az értelmezés a kultúrában található kollektív jelentéseket hangsúlyozza, amely történetileg alakult ki, és a jelenben eleve adott az egyének számára. Az egyéni cselekvéseket a kultúra határozza meg azáltal, hogy szimbolikus mintákat nyújt a cselekvések számára. Ahhoz, hogy a cselekvők megértessék magukat, közös és személytelen szimbólumokat kell használniuk, amelyek mások számára is ismertek. A társadalmi cselekvések ebben a

felfogásban nem csupán olyan értelemben jelképi természetűek, hogy jelképek által meghatározottak, hanem önmagukban is szimbolikus, jelentésteli cselekvések.

A kulturális szociológia által képviselt „erős program” legfőbb jellemzője a kultúra önállóságának, a kulturális autonómiának a hangsúlyozása a társadalmi cselekvések magyarázatában. E felfogás szerint „Társadalmilag felépített szubjektivitás formálja a kollektivitások akaratát, alakítja a szervezetek előírásait, határozza meg a jog lényegét, és szolgáltatja a jelentést és a motivációt a technológiák, a gazdaságok és a katonai gépezetek számára.” (Alexander–Smith 2003: 5) A kulturális autonómia hangsúlyozása mellett két további meghatározó metodológiai jellemzője közül az egyik a társadalmi szövegek gazdag és meggyőző hermeneutikai helyreállítása iránti elkötelezettség. Amire e felfogás szerint szükség van, az a Geertzi „sűrű leírása” a kódoknak, a beszámolóknak és a szimbólumoknak, amelyek a társadalmi jelentések strukturális hálóját alkotják. Az erős program másik metodológiai jellemzője, hogy megpróbálja biztosítani az „oksági magyarázatot” a cselekvő egyének és a cselekvések, illetve tevékenység szintjén, annak a részletes elemzése révén, hogy a kultúra hogyan befolyásolja és irányítja, hogy valójában mi történik. E felfogás szerint a kulturális elemzés csak a részletkérdések megfejtése révén (ki mondott mit, miért és milyen hatással) válhat elfogadhatóvá egy társadalomtudomány ismérveinek értelmében. (I. m.: 14)

A strukturalista szemléletmódot képviselő elméletek felfogása szerint a társadalmi cselekvéseket alapvetően a tényszerű, átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetet kifejező társadalmi struktúra, illetve e struktúrában elfoglalt helyzet határozza meg.

- A strukturalista szemléletmód szerint az egyének és csoportok társadalmi cselekvéseit a tényszerű társadalmi struktúrában elfoglalt társadalmi helyzet határozza meg, főleg az érdekek és erők, és a tényszerű társadalmi viszonyok meghatározó hatásával összefüggésben.

A szóban forgó elméletekben az átfogó és tényszerű társadalmi környezet legjellemzőbb vonásait fejezi ki a társadalmi struktúra fogalma. Az e felfogást képviselő szerzők szerint az egyének cselekvéseit és magatartását alapvetően meghatározza a társadalmi környezet, illetve – a környezet legalapvetőbb vonatkozásaként – alapvetően meghatározza a társadalmi struktúra. A társadalmi struktúrában elfoglalt helyzet alapján az egyének környezetében lévő különbségek és hasonlóságok különbségeket és hasonlóságokat idéznek elő az egyének magatartásában, s meghatározzák a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokat. (Hechter 1987: 4-6) A strukturalista szemléletmódra jellemző megközelítési mód szemléltetésére az alábbiakban egyrészt Rex konfliktuselméletében, másrészt Blau struktúraelméletében kifejtett felfogásra utalunk.

Rex konfliktuselméletében az egyéneket mint valamelyik konfliktuscsoport tagjait veszi figyelembe, felfogása szerint „amennyiben van a konfliktus-csoport tagjai viselkedésének társadalmi meghatározó tényezője, az abban a szerepben

található, amelyet a viselkedésük játszik az egész konfliktus-szituációban”. (Rex 1961: 124) Azonban következetesen nem elemzi azt, hogy milyen összefüggés van a konfliktuscsoportok érdekei, céljai és társadalmi erői, valamint a konfliktuscsoportok egyes tagjainak az érdekei, céljai és erői között.

Rex olyan racionális cselekvőket előfeltételez, akik rendelkeznek bizonyos célokkal, és e célok elérésében kezelnek bizonyos eszközöket adott feltételek között. A modell azzal a feltételezett cselekvővel (egyénnel vagy csoporttal) kezdődik, amelyik rendelkezik az eszközök elosztása felett. E modell szerint mások cselekvései az adott cselekvő számára mint eszközök vagy feltételek lényegesek. (Rex 1961: 93-94) A szociológus számára jelentős szempont „az a szerep, amit a cselekvők viselkedése játszik annak a hipotetikus cselekvőnek a cselekvési sémájára vonatkoztatva, amellyel a modell kezdődik”. (I. m.: 94) „A modell továbbá felhasználható még további „C” személyek viselkedésének a magyarázatára, akik „B” cselekvéséhez szolgálnak eszközül, akinek a viselkedése a hipotetikus „A” cselekvő lényeges eszköze.” (I. m.: 94)

„A legegyszerűbb formájában ez a modell abból a feltételezésből indul ki, hogy két, ellentétes törekvésekkel vagy célokkal rendelkező fél létezik.” (Rex 1961: 122) A cselekvők szövetségeket keresnek a hasonló szituációban lévők körében, hogy a másik féllel szembeni törekvéseiket megerősítsék. Ekkor már a konfliktuscsoportok céljairól, törekvéseiről és érdekeiről beszélhetünk, inkább mint csupán egyének törekvéseiről és céljairól. A legalapvetőbb konfliktus az „életeszközök” (means of life) megszerzéséért folyik, de a konfliktus kapcsolódhat közvetve az életeszközök megszerzéséhez. A konfliktus nagyon gyakran a legitim erő feletti ellenőrzéséért folyik, vagy folyhat az ideák feletti ellenőrzésért. A konfliktusok folyhatnak rendezett körülmények között, ahol az alkudozás a konfliktus alapvető formája és a konfliktus valamilyen cserével vagy kapcsolattal végződik. A konfliktus másik szélsőséges módja az erőszakos konfliktus, amelyben nincsenek korlátai a felhasznált eszközök erőszakosságának. (I. m.: 122-123)

Rex olyan szituációból indul ki a konfliktusok elemzésében, amelyben a két ellentétes érdekekkel vagy célokkal rendelkező konfliktuscsoport között egyenlőtlen az erők elosztása, és a két konfliktuscsoport közül az egyik uralkodó osztályhelyzetben van. Szándékaik arra irányulnak, hogy azok az intézmények legyenek a társadalmi rendszer mint egész intézményei, hogy a tulajdon és az erő olyan rendszereit alakítsák ki, amelyek az adott csoport céljait szolgálják. Az uralkodó osztály megkísérli elismerteti intézményeinek és helyzetének legitimitását az alávetett csoport tagjaival. De a szembenálló csoport kísérletet tesz arra, hogy megkérdőjelezze ezt az igényt a legitimitásra, és igyekszik kialakítani saját gazdasági és politikai rendszerét, korlátozva az uralkodó osztály erejét, és kialakítani a legitimitás új mintáit. Szélső esetben az alávetett csoport megdöntheti az uralkodó osztály társadalmi rendszerét. (Rex 1961: 124, 129)

A strukturalista elméletekre jellemző felfogás szerint a társadalmi struktúra az egyének meghatározott kategoriális csoportjaiból és a közöttük lévő tényszerű

társadalmi viszonyokból áll. Elméleti szintű megfogalmazását tekintve e felfogás egyik legismertebb képviselője Blau, aki szerint az egyének társadalmi helyzetük alapján különböző kategóriális csoportokba sorolhatók; például valamilyen vallási felekezethez vagy fajhoz tartoznak, többé vagy kevésbé iskolázottak, bizonyos foglalkozásuk van stb. A társadalmi struktúra fogalma az emberek közötti különbségekre vonatkozik az így értelmezett társadalmi helyzet szerint. A társadalmi struktúrát tehát meg lehet határozni úgy, mint azoknak a társadalmi helyzeteknek a sokdimenziós terét, amelyek mentén az emberek eloszlának. (Blau 1976B: 221-222; Blau 1977; Blau 1987: 75-76) Felfogása szerint a népesség adott összetétele, azaz a társadalmi struktúra meghatározza a kényszereket és alkalmakat az egyének számára, és ezáltal meghatározza választásaikat és cselekvéseiket. Például a főleg protestánsokból álló „közösségekben” a vallási struktúra korlátozza az egyének alkalmait abban a tekintetben, hogy katolikus házastársat válasszanak, és kedvezőbb alkalmakat biztosít arra, hogy protestáns házastársat válasszanak maguknak. (Blau 1987: 75-76)

A harmadik fejezetben (1.2Ab) rámutattunk arra, hogy a normativista és a kreativisták szemléletmód határán elhelyezkedő szociológiai elméletek általában véve hangsúlyozzák a kultúra jelentőségét a társadalmi cselekvések magyarázatában, de érdeklődésük középpontjában a cselekvési szituációk viszonylag szabad definiálásának az értelmezési folyamata áll. Az ilyen elméletek felfogása szerint átfogóan a kultúra határozza meg a társadalmi cselekvéseket, normatív funkciója révén, de a cselekvő egyének jelentős mértékben szabadon értelmezik a mindenkor cselekvési szituációkat, és ezen értelmezésekre alapozva cselekszenek. A kultúra megközelítéseit tárgyalva, az előbb hivatkozott helyen arra helyeztük a hangsúlyt, hogy az említett elméletekben mennyiben veszik figyelembe a kultúrát a társadalmi cselekvések magyarázatában. Azonban a mindenkor cselekvési szituációk viszonylag szabad definiálásának az értelmezési folyamatát elemezve, ezen elméletek szemléletmódja közelebb áll a kreativisták, mint a normativista szemléletmódhoz. A normativista-kreativista szemléletmód képviselőiként tetünk említést Goffman szimbolikus interakcionista elméletéről, Schütz, valamint Berger és Luckmann fenomenológiai szociológiai elméletéről és Habermas kommunikatív cselekvéseméletéről. A társadalmi cselekvések meghatározottságának normativista-kreativista megközelítése példajaként itt már csak Habermas cselekvéseméletére mutatunk rá.

Habermas felfogásában a kommunikatív cselekvések és a kölcsönös megértésre irányuló kölcsönhatások folyamata a közös kultúrán alapszik, azonban a kultúra viszonylag tág lehetőséget nyújt a mindenkor cselekvési szituációk közösen kialakítandó értelmezései számára. A modern társadalom kialakulásával az életvilág racionalizálódása eredményeként a kultúra által „normatívan ajánlott egyetértés” eltolódik a „kommunikatív módon előállított kölcsönös megértés” felé. (Habermas 1984: 70; ford. 1987: 36-37) Habermas tehát elméletében elfogadja a kultúra végső soron meghatározó hatását, de érdeklődésének a középpontjába an-

nak a kérdésnek a vizsgálatát helyezi, hogy a kommunikatíván cselekvők a cselekvési szituáció mindenkori problematikus, azaz megegyezést igénylő összefüggéseit hogyan hozzák összhangba a problémamentesnek tekinthető életvilágukkal, illetve kulturális háttértudásukkal.

A kommunikatíván cselekvő egyének cselekvései a kölcsönös megértésre irányulnak, és cselekvéseikkel három érvényességi igényt támasztanak egymás irányában: (1) a megfogalmazott kijelentés igaz, megfelel az objektív valóságnak, (2) a beszédaktus az érvényes és releváns szabályok szerint helyes, és (3) a beszélő hiteles, őszinte, tehát kijelentése megfelel a szándékának. (Habermas 1984: 99-100; ford. 1987: 58-59) A három fő személyes érték tehát, amely a kommunikatíván cselekvő egyéneket motiválja: az objektív igazság, a normatív helyesség és a szubjektív hitelesség, őszinteség. Ezek az értékek – amelyeket Habermas a felfogásunk szerinti személyes és közösségi értékeként értelmez – cselekvéseikkel egymás irányában támasztott érvényességi igényekben nyilvánulnak meg. (Vö.: I. m.: 99-100; ford. 58-59) A kölcsönös megértés és az egyetértés közös meggyőződéseken alapszik. Az egyik fél cselekvése annyiban sikeres, amennyiben a cselekvésével támasztott érvényességi igényeket a másik fél elfogadja. (I. m.: 286-287; ford. 91)

- A kreativista szemléletmód szerint a cselekvési szituációk elvileg esetlegesek, az egyének az adott és egyedi cselekvési szituáció értelmezése alapján cselekszenek, és a szituáció értelmezését a szituáció más résztvevőivel való kölcsönhatásban alakítják ki.

Az első fejezetben (1.3Ba) említettük, hogy a szimbolikus interakcionizmus és a fenomenológiai szociológia körébe sorolt egyes elméletek a normativista és a kreativista szemléletmód határán helyezkednek el, de ezen irányzatok döntően a kreativista szemléletmódot képviselik. Tisztábban fejezi ki a kreativista szemléletmódot az etnometodológia és az egzisztencialista szociológia. Az alábbiakban röviden arra mutatunk rá, hogy a szimbolikus interakcionizmus és a fenomenológiai szociológia viszonylag tisztán kreativista felfogásában hogyan közelítenek a társadalmi cselekvések meghatározottságához.

Blumer felfogásában a szimbolikus interakcionizmus három alaptételen nyugszik, amelyek a társadalmi cselekvések meghatározottságára vonatkoznak: (1) Az egyének adott létezőkre irányuló cselekvéseik során azon jelentések alapján cselekszenek, amelyekkel az adott létezők számukra rendelkeznek. (2) A létezők jelentése a társadalmi kölcsönhatásból ered, e jelentést azoknak az egyéneknek a cselekvései határozzák meg az adott egyén számára, akikkel kölcsönhatásban van. (3) Ezeket a jelentéseket az egyének egy értelmezési folyamatban kezelik és formálják. Ebben az értelmezési folyamatban az egyén részben kommunikál önmagával, részben a szituáció és cselekvése irányának fényében szelektálja, ellenőrzi, felfüggeszti és átalakítja a jelentéseket. (Blumer 1969: 2-5)

Blumer felfogása szerint a társadalmi cselekvéseket és magatartásokat azok a kölcsönhatások határozzák meg, amelyekbe illeszkednek. A társadalmi kölcsön-

hatás felfogása szerint azt jelenti, hogy az egyik fél cselekvése hatással van a másik fél cselekvésére, illetve fordítva, és „a társadalmi kölcsönhatás az a folyamat, amely formálja az emberi magatartást”. (Blumer 1969: 8) A társadalmi cselekvéseket az adott közvetlen szituáció és a cselekvő egyén szubjektív tulajdonságai határozzák meg, egy értelmezési folyamatban. E közvetlen meghatározó tényezőkön túl általánosabb környezeti tényezők nem határozzák meg a társadalmi cselekvéseket. Így nem létezik a cselekvésektől függetlenül, illetve azok meghatározó tényezőjeként értelmezhető kultúra vagy társadalmi struktúra sem. E felfogás szerint ezek a tényezők a társadalmi cselekvések eredményei, nem pedig meghatározó tényezői. „A kultúra mint fogalom, akár úgy meghatározva mint szokás, hagyomány, szabály, érték, előírás vagy ehhez hasonló, nyilvánvalóan abból ered, amit az emberek tesznek.” (I. m.: 6) „A társadalmi struktúra, bármilyen szempontból nézve, olyan kifejezések által képviselve mint társadalmi helyzet, státusz, szerep, hatalom és tekintély, azokra a kapcsolatokra utal, amelyek az egyének másokra irányuló cselekvéseiből erednek.” (I. m.: 6-7)

Az egyének a kölcsönhatások folyamán figyelembe veszik, hogy hogyan cselekszenek mások, vagy hogyan szándékoznak cselekedni. Ennek megfelelően kezelik a szituációt, irányítják saját cselekvéseiket, és illesztik saját cselekvéseiket bizonyos módon mások cselekvéseihez. Tehát mások cselekvései meghatározó tényezőkként játszanak szerepet saját cselekvéseik formálásában. (Blumer 1969: 8) Az egyéni magatartások abban a folyamatban, és az által formálódnak, amelyben az egyének jelzik mások felé, hogy hogyan cselekedjenek, és észlelik mások rájuk vonatkozó jelzéseit. A szimbolikus kölcsönhatás egy formáló folyamat, és nem csupán egy területe az eleve létező tényezők kifejeződésének. (I. m.: 9)

Az egyénnek értelmeznie kell a világot ahhoz, hogy cselekedjen. Meg kell birkóznia a szituációval, amelyben cselekednie kell, tisztáznia kell mások cselekvéseinek a jelentését, és fel kell vázolnia saját cselekvésének irányvonalát ezen értelmezés fényében. Meg kell terveznie és irányítania kell cselekvéseit, ahelyett, hogy csak válaszolna bizonyos tényezőkre. (Blumer 1969: 15) „Az emberi cselekvés abból áll, hogy a cselekvő számba veszi az általa észrevett dolgokat, és annak alapján, ahogy értelmezi ezeket, kigondolja a magatartás irányvonalát. A figyelembe vett dolgok közé tartoznak olyanok, mint vágyai és igényei, célkitűzései és az azok elérésére rendelkezésére álló eszközök, mások cselekvései és előre látható cselekvései, a saját magáról kialakított kép és a cselekvés adott irányvonalának valószínű eredménye. Magatartását a jelzések és értelmezések ilyen folyamatai formálják és irányítják.” (I. m.: 15-16) A „kezdeményező” tényezők nem foglalják magukban vagy nem magyarázzák azt, hogy hogyan veszik őket figyelembe abban a szituációban, amelyben cselekvésekre készítenek. (I. m.: 16)

Blumer felfogása szerint a társadalmi cselekvés a társadalomtudomány elsődleges érdeklődési területe, a társadalmi cselekvés pontos képe és megértése alapvető fontosságú. A társadalmi cselekvés nem külső tényezők, hanem a cselekvő által meghatározott. Abban a szituációban, amelyben cselekednie kell, a cselekvő ész-

revesz, értelmez, megállapít dolgokat, amelyekkel foglalkoznia kell ahhoz, hogy cselekedjen. Ennek fényében dolgozza ki cselekvése irányvonalát, tűz ki célokat, becsüli fel a lehetőségeket. (Blumer 1969: 55)

A szimbolikus interakcionizmus individualista felfogása szerint egyrészt az emberi társadalom szervezete nem a cselekvés meghatározója, hanem olyan „kerete”, amelyen belül a társadalmi cselekvés lezajlik. Másrészt, e megközelítés szerint az ilyen szervezet alkotórészei a cselekvő egyének tevékenységének termékei, nem pedig tőlük függetlenül léteznek. A strukturális vonások, például a „kultúra”, a „társadalmi rendszerek”, a „társadalmi rétegződés” vagy a „társadalmi szerepek” feltételeket szabnak az egyének cselekvéseinek, de nem határozzák meg azokat. Az egyének nem a kultúrára, a társadalmi struktúrára vagy ehhez hasonlókra, hanem a szituációkra vonatkoztatják cselekvéseiket. A társadalmi szervezet a cselekvésben csak annyiban játszik szerepet, amennyiben az egyének cselekvési szituációit alakítja, és amennyiben olyan rögzített szimbólumkészleteket nyújt, melyeket szituációik értelmezése során az egyének felhasználnak. (Blumer 1969: 87-88; ford. 2000: 329-330)

A fenomenológiai szociológia felfogásában a társadalmi cselekvések jelentésteli cselekvések, és „a társadalmi jelentések valamilyen módon a társadalmi cselekvések alapvető meghatározó tényezőit képezik”. (Douglas 1970B: 4; ford. 1984: 358)² A szóban forgó irányzat individualista felfogásában a cselekvések és kölcsönhatások jelentései nem eleve meghatározottak, a jelentések a kölcsönhatásokban részt vevő egyének értelmezései révén alakulnak ki az egyes alkalmak során, és az újabb alkalmakkor ki vannak téve az újraformálásnak. (Wilson 1970: 69)

Az emberi, illetve a társadalmi cselekvések messzemenően szituációtól függők (situational), a cselekvők a konkrét szituációikra vonatkozó jelentésszerkezeteiknek megfelelően cselekszenek. (Douglas 1970B: 16, ford. 1984: 375) A fenomenológiai szociológiát, illetve annak individualista változatát az abszolutista, illetve strukturalista (értsd: holista – F. Z.) szociológiától leginkább a szituacionalitás és a szituációfelettség kérdése különbözteti meg. A fenomenológiai szociológia individualista változata különösen a közvetlen személyközi szituáció, és a szituáció teljességének jelentőségét hangsúlyozza. A konkrét cselekvéseket és eseményeket bizonyos mértékben mindig az a szituáció határozza meg, amelyben előfordulnak. E felfogás szerint minden konkrét esemény leírását, okát és magyarázatát tekintve valamilyen módon egyedülálló. (I. m.: 35-37; ford.: 389-392) A legnagyobb problémát azonban azoknak a bonyolult viszonyoknak és kölcsönös összefüggéseknek az elemzése képezi, amelyek a társadalmi jelentések szituációktól függő, illetve a szituációktól nagyobbára független mozzanatai között állnak fenn. Douglas szerint éppen ezeknek a kölcsönös viszonyoknak a megértése útján ragadhatjuk meg hatékonyan azt, hogy az egyének miként rendezik szituációfeletti módon a maguk társadalmi életét. Az egyén képes meg-

² Az idézet a magyar fordítástól részben eltér.

haladni önmagát és közvetlen szituációját, korábbi tapasztalatait figyelembe veszi közvetlen szituációjában, a jelentések és a cselekvések létrehozásában. Össze tudja hangolni közvetlen szituációit azon mások szituációival, akik a közvetlen tapasztalatai mögött húzódnak meg, és képes elképzelni magát a még megvalósulatlan jövőben. (I. m.: 41-42, ford.: 398-399)

- A racionalista szemléletmód szerint a társadalmi cselekvéseket a cselekvő egyének preferenciái, és az elvileg esetleges korlátozó feltételek között eleve adottaknak vett alternatívák határozzák meg azáltal, hogy az egyének a cselekvési hozadék maximalizálására vagy optimalizálására törekszenek.

Azzal a kérdéssel ebben a fejezetben (1.1A) már foglalkoztunk, hogy a szociológiában a racionalista szemléletmódot főleg képviselő racionális döntések elméletében hogyan közelítenek a társadalmi cselekvések mint racionális cselekvések meghatározottságához. Ezzel a kérdéssel ezért itt már nem foglalkozunk, csak röviden utalunk Homans behaviorista-racionalista cselekvéseméletére, amely társadalmi csereelméletébe illeszkedik. Homans cselekvésemélete olyan általános tételeken alapszik, amelyek főleg pszichológiai természetűek, s a megfigyelhető viselkedésekre vonatkoznak. Az öt alaptétel szerint az egyéneket olyan racionális lényeknek tekinti, akik cselekvéseik hozadékának optimalizálására törekszenek. Ezek szerint annál valószínűbb egy cselekvés előfordulása, minél gyakrabban jutalmazták azt, s minél értékesebb a jutalom a cselekvő számára. A jutalom értéke attól függ, hogy a közelmúltban milyen mértékben részesült az egyén az adott természetű jutalomban. A jutalom mellett a költségek is fontosak, s egy cselekvés megvalósítása annál valószínűbb, minél pozitívabb a nettó jutalom, amelyet a jutalom mínusz költségek eredményeként kapunk. (Homans 1974: 16-39) Homans szerint az általános tételekből levezethetőek az egyéni cselekvéseket, az egyének közötti csereszerű kölcsönhatásokat, és ezáltal általában a társadalmi jelenségeket magyarázó tételek.

b) A meghatározottság intézményes megközelítése

A társadalmi cselekvések meghatározottságának az elemzésével részletesen majd munkánk harmadik részében foglalkozunk. Majd látjuk, hogy amikor a társadalmi jelenségek más oldalainak a meghatározottságát elemezzük, hallgatólagosan vagy érintőlegesen akkor is foglalkoznunk kell a társadalmi cselekvések meghatározottságának a kérdésével is. Felfogásunk szerint ugyanis a társadalmi jelenségek vagy eleve társadalmi cselekvésekből épülnek fel, vagy társadalmi cselekvések következményeiként is értelmezhetőek. Az érdeklődés középpontjában álló kérdésként a társadalmi cselekvések, illetve a társadalmi magatartások magyarázatával majd a tizenkettedik fejezetben foglalkozunk. A következőkben tehát csak a társadalmi jelenségek további részletes elemzésének a megalapozása céljából mutatunk rá arra a megközelítési módra, ahogyan az intézményes szociológia elméletében közelítünk a társadalmi cselekvések meghatározottságához.

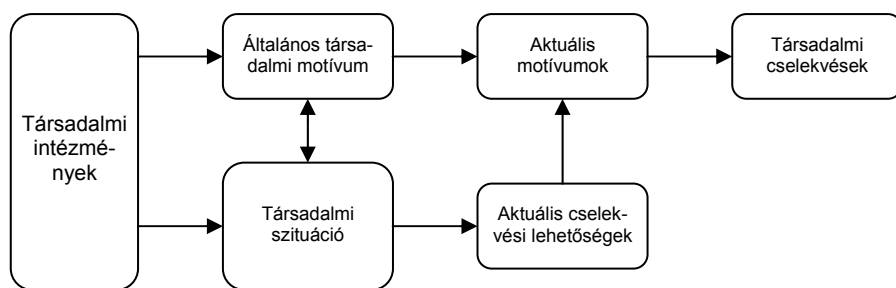
Mindenekelőtt emlékeztetünk arra, ahogyan a második fejezetben (1.2C) közelítettünk általában a cselekvések meghatározottságához, és ahogyan ebben a fejezetben (1.1Bb) elemeztük a racionális cselekvések közvetlen meghatározó tényezőit. A társadalmi cselekvések fő meghatározó tényezőit a 5.3. ábra szemlélteti, amely a második fejezetben (1.2C) bemutatott, általában a cselekvések meghatározó tényezőire vonatkozó ábra módosított változata. Ott láttuk, hogy a cselekvéseket a legáltalánosabb szinten egy általános motívum és a cselekvési szituáció egymással összefüggésben határozza meg. Ilyen általános szinten a társadalmi cselekvések meghatározó tényezői annyiban térnek el általában a cselekvések meghatározó tényezőitől, hogy egyrészt e cselekvések végső soron intézmények által meghatározottak, másrészt a lényegi meghatározó tényezők társadalmi természetűek.

- A társadalmi cselekvéseket végső soron a társadalmi intézmények határozzák meg azáltal, hogy egyrészt meghatározzák a cselekvések általános társadalmi motívumát, másrészt meghatározzák a társadalmi szituációt. Az általános társadalmi motívumot adottnak véve, a társadalmi cselekvéseket elvileg a társadalmi szituáció határozza meg.

A társadalmi cselekvések esetében a cselekvés általános motívuma társadalmi természetű, amely egyrészt azt jelenti, hogy intézmények által meghatározott, másrészt a szükségletkielégítés eszközére vagy feltételére vonatkozik. Az intézmények azáltal határozzák meg egy bizonyos tevékenységi területen a társadalmi cselekvések általános motívumát, hogy meghatározzák a legáltalánosabb társadalmi javakat, amelyek elérésére a társadalmi cselekvések irányulnak.

- A társadalmi cselekvések általános motívuma a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek, illetve a társadalmi javaknak a megszerzésére vagy megőrzésére irányul, és általános formában valamilyen érdeket vagy társadalmi kényszert fejez ki.

Ezek az általános motívumok olyan instrumentális motívumok, amelyek már elvileg függetlenek az egyének személyiségétől, a társadalmi intézmények által meghatározottak. A legáltalánosabb társadalmi motívum a modern társadalomban a pénz megszerzésére irányul, ezzel összefüggésben például bizonyos szakképzettség megszerzésére, munkavállalásra stb. Az általános társadalmi motívum attól függően lehet többé vagy kevésbé általános, hogy milyen mértékben összetett az a viselkedési egység, amelyen belül az egyes cselekvések meghatározottságát elemezzük. Például az egyetemi hallgató általános társadalmi motívuma, általában az egyetemi tanulmányait tekintve jellemzően arra irányul, hogy olyan formálisan is elismert szakképzettségre tegyen szert, amelynek birtokában álláshoz, és ennek révén rendszeres keresethez juthat. Azonban csak egy adott tanulmányi féléven belül vizsgálva az egyetemi hallgató cselekvéseit, illetve magatartását, e vonatkozásban releváns általános társadalmi motívuma jellemzően az adott félév tanulmányi követelményeinek a teljesítésére, és bizonyos számú kreditpont teljesítésére irányul.

5.3. ábra: A társadalmi cselekvések meghatározó tényezői

A második fejezetben (1.2Bb) láttuk, hogy a cselekvési szituáció magában foglalja: (1) az egyén azon cselekvési lehetőségeit és képességeit, amelyek az adott általános motívum szempontjából relevánsak, (2) mások releváns cselekvési lehetőségeit és képességeit, (3) az egyén és mások cselekvési lehetőségeinek és képességeinek összekapcsolódásait. Ennek megfelelően vezetjük be a társadalmi cselekvési szituáció vagy röviden a társadalmi szituáció fogalmát.

- A *társadalmi szituáció* az egyén olyan cselekvési szituációja, amely intézmények által létrehozott, illetve meghatározott, és a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező cselekvési lehetőségekből és képességekből épül fel.

A második fejezetben említettük, hogy ha a cselekvési szituáció olyan természetű, hogy abban más emberek nem szerepelnek, a környezetet az adott egyén cselekvési lehetőségeinek és képességeinek a fogalmaiban értelmezzük. Mások cselekvési lehetőségei és képességei, valamint az ezekkel való összekapcsolódások természetesen akkor képezik a szituáció alkotórészeit, ha más egyének és/vagy csoportok lehetséges cselekvései relevánsak az adott általános motívum szempontjából. A társadalmi szituáció eleve magában foglalja mások releváns cselekvési lehetőségeit és képességeit, valamint az egyén és mások cselekvési lehetőségeinek és képességeinek összekapcsolódásait. Azáltal ugyanis, hogy az intézmények érvényességi körébe több egyén tartozik, az adott intézmények által meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek eleve összekapcsolódnak az egyének között.

A cselekvési szituáció eleve annyiban társadalmi szituáció, amennyiben intézmények által meghatározott, az intézmények viszont előfeltételezésünk szerint elvileg adott, viszonylag állandó környezeti tényezők. Ennek ellenére, azoknak a társadalmi szituációknak, amelyekben az egyének cselekszenek, a viszonylag állandó vonásaik mellett lehetnek nagyrészt esetleges vonásaik is. Mégpedig attól függően, hogy az intézmények meghatározó hatásai az adott alkalommal, az adott helyen és időben hogyan kapcsolódnak össze egymással, valamint más természeti (technikai, más személyekre vonatkozó, esetleg természeti) környezeti ténye-

zők hatásaival. Minél átfogóbb társadalmi motívumra, és ezzel összefüggésben minél nagyobb viselkedési egységre vonatkoztatjuk a társadalmi szituációt, annál inkább a szituáció állandó és általános vonásai lesznek lényegesek számunkra, az adott társadalmi cselekvések jellemző vonásainak a magyarázatában. Viszont minél konkrétabb társadalmi motívumra vonatkoztatva, minél kisebb viselkedési egységet és minél részletesebben vizsgálunk, a társadalmi szituációt is annál részletesebben kell elemeznünk, s az adott szituációra valószínűleg annál több változó és egyedi vonás lesz jellemző.

Az általános társadalmi motívum és a társadalmi szituáció kölcsönösen összefügg egymással. Ha adottnak veszünk egy általános társadalmi motívumot, ebből a szempontból azok az intézmények, és az intézményekkel összefüggésben az egyén és a környezet azon vonatkozásai relevánsak, amelyek az adott motívumban tükröződő javak elérésére irányuló cselekvési lehetőségeket és képességeket határozzák meg. Az adott motívumhoz kapcsolódó társadalmi szituáció tehát ezeket a cselekvési lehetőségeket és képességeket foglalja magában. Másrészt, ha adottnak vesszük az intézményeket, az intézményekkel összefüggésben az egyéb körülményeket, és az egyén azon tulajdonságait, amelyek az adott körülmények között relevánsak lehetnek, ez nagyrészt meghatározza az ezzel összefüggő általános motívumot. Azonban esetenként adott intézmények és egyéb körülmények között különböző általános motívumok is relevánsak lehetnek. Ilyen szempontból bizonytalan körülmények között az egyénnek választania kell a lehetséges általános motívumok között, illetve elvileg fel kell tételeznünk a megfelelő általános társadalmi motívumot.

A társadalmi cselekvések meghatározottságára vonatkozó további összefüggések megfelelnek általában a cselekvések meghatározottságára vonatkozó összefüggéseknek.

- A társadalmi szituáció meghatározza az alternatívákat, az általános társadalmi motívum és az alternatívák meghatározzák a cselekvések aktuális motívumait, végül az aktuális motívumok közvetlenül motiválják a társadalmi cselekvéseket.

A második fejezetben (1.2C) említetteknek megfelelően itt is megjegyezzük, hogy az alternatívák is a társadalmi szituáció alkotórészeit képezik. A társadalmi szituáció olyan értelemben határozza meg az alternatívákat, hogy a szituáció egésze meghatározza azt, hogy a szituáció alkotórészeit képező cselekvési lehetőségek közül melyek aktuális cselekvési lehetőségek, illetve alternatívák. A társadalmi cselekvések előfeltételezésünk szerint szűkebb értelemben vett racionális cselekvések, s a racionális cselekvéseket közvetlenül meghatározó tényezőkkel korábban (1.1Bb; 1.2B) részletesebben foglalkoztunk. Ezért itt már a társadalmi cselekvések közvetlen meghatározó tényezőinek a tárgyalásától eltekintünk.

c) A szemléletmódok egyesítése a cselekvések magyarázatában

Fentebb (2.2Ba) röviden utaltunk arra, hogy a fő szociológiai szemléletmódokban hogyan közelítenek a társadalmi cselekvések meghatározottságához. Az általunk képviselt intézményes szemléletmód alapján a fő szociológiai szemléletmódok a következők szerint egyesíthetők a társadalmi cselekvések magyarázatában.

(1) A normativista szemléletmódot főleg olyan szempontból vesszük figyelembe a társadalmi cselekvések magyarázatában, hogy felfogásunk szerint a társadalmi cselekvéseket végső soron intézmények határozzák meg, amelyek a kultúra alkotórészeit képezik. A normativista szemléletmódtól eltérően azonban azt állítjuk, hogy az intézmények nem közvetlenül, nem normatív funkcióik révén, hanem közvetve, tényleges funkcióik révén határozzák meg a társadalmi cselekvéseket. Általánosabb értelemben abból a szempontból is figyelembe vesszük a normativista szemléletmódot a cselekvések magyarázatában, hogy az általunk úgynevezett közösségi cselekvéseket és magatartásokat közvetlenül, normatív funkcióik révén határozzák meg a közösségi intézmények, illetve közvetlenül határozza meg az intézményes közösségi erkölcs.

Más szociológiai szemléletmódokkal szemben látszólag nagyrészt a normativista szemléletmód mellett szól az a mindennapi tapasztalat, hogy a szabályok bizonyos értelemben és bizonyos mértékben kétségtelenül meghatározzák a cselekvéseket. Például egy kórház sebész orvosának, pénzügyi előadójának vagy villanyszerelőjének a kórházon belüli cselekvései igen különbözőek, s a közöttük megfigyelhető különbségek szorosan összefüggnek a kórházban érvényesnek tekinthető szabályokkal, és e szabályokból álló különböző szerepekkel. Ha szabályok révén nem lehetne többé vagy kevésbé hatékonyan befolyásolni az egyének cselekvéseit, értelmetlen lenne például törvényeket vagy szabályzatokat alkotni. Azonban ha részletesebben vizsgáljuk egy kórház sebész orvosának, pénzügyi előadójának vagy villanyszerelőjének a kórházon belüli cselekvéseit, ezek valószínűleg igen nagymértékben eltérnek azoktól a szabályoktól, amelyeket esetleg rájuk vonatkoztatva jelentőseknek vagy érvényeseknek tekinthetünk. Talán e példa is rávilágít arra, hogy a szabályok bizonyos értelemben meghatározzák, más értelemben nem határozzák meg az egyének cselekvéseit.

A társadalmi intézmények érvényességi köreiben az egyének elvileg nem közvetlenül az intézményes szabályokhoz, hanem az intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségekhez és képességekhez mint a szükségletkielégítés eszközeihez és feltételeihez igazodva cselekszenek.

- A társadalmi intézmények tehát nem közvetlenül, hanem alapvetően a társadalmi szituációt alkotó cselekvési lehetőségek és képességek – mint érdekek és erők – meghatározásán keresztül határozzák meg az egyének társadalmi cselekvéseit, illetve társadalmi magatartását. Ebben az összefüggésben kifejeződik a normativista és a strukturalista szemléletmód egyesítése.

Felfogásunk szerint végső soron a szabályok, pontosabban az intézmények határozzák meg a cselekvéseket, de – a normativista szemléletmóddal ellentétben – nem normatív, hanem tényleges funkcióik révén. A kreativista szemléletmód képviselői viszont amikor tagadják a szabályok meghatározó hatását, a szabályok normatív funkcióira gondolnak, és nem ismerik fel a szabályok, illetve az intézmények tényleges funkcióit, amelyek elvileg csak esetlegesen felelnek meg az intézményes szabályoknak. Ha felismernék, akkor észre kellene venniük azt, hogy azok a társadalmi cselekvések, amelyek egy eleve feltételezhető szabályrendszer szempontjából esetlegéseknek tűnnek, véső soron e szabályrendszer által meghatározottak.

(2) A strukturalista szemléletmódot olyan szempontból vesszük figyelembe a társadalmi cselekvések magyarázatában, hogy felfogásunk szerint a társadalmi cselekvéseket elvileg a tényszerű érdekek, erők és társadalmi viszonyok határozzák meg. Mi azonban e meghatározó tényezőket sajátosan értelmezzük, és a strukturalista szemléletmódtól eltérően fogalmilag eleve úgy definiáljuk, hogy azokat szabályok és intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg, tehát a szabályok és az intézmények meghatározó hatását közvetítik. A negyedik fejezetben (2.2Ac) hangsúlyoztuk, hogy e közvetítés révén az intézmények elvileg egyaránt meghatározhatnak az adott intézmények szabályainak megfelelő és/vagy nem megfelelő, illetve részben megfelelő, részben nem megfelelő cselekvéseket és jelenségeket. Tehát az a tapasztalat – amelyre a kreativista és a racionalista szemléletmód képviselői gyakran hivatkoznak a szabályok meghatározó hatásának az elutasításában – nem kérdőjelezi meg a társadalmi cselekvések szabályok és intézmények általi meghatározottságát, hogy e jelenségek igen gyakran vagy többnyire nem felelnek meg egy eleve valóságosnak tekinthető szabályrendszernek.

Majd munkánk második részében foglalkozunk részletesen a cselekvési lehetőségekkel és képességekkel mint érdekekkel és erőkkel, amelyek elvileg meghatározzák a társadalmi cselekvéseket. Egyrészt az érdekekkel, amelyek értelmezésünk szerint intézmények által meghatározott, és a szükségletkielégítés eszközeit vagy pozitív feltételeit képező cselekvési lehetőségekből állnak. Másrészt a társadalmi erőkkel, amelyek elemi alkotórészeit intézmények által meghatározott, és a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képező cselekvési képességek alkotják. Munkánk negyedik részében, a tizenharmadik fejezetben majd foglalkozunk azzal a kérdéssel is, hogy az egyének meghatározott csoportjai, amelyeket majd társadalmi egyesüléseknek nevezünk, az egyéneken túl miként alkothatják az érdekek és az erők, s ezáltal a társadalmi cselekvések szubjektumait.

- Az intézményes szociológia elméletének az eddigi megalapozása elvileg lehetővé teszi a társadalmi cselekvések magyarázatában a racionalista és a kreativista szemléletmód figyelembevételét egyrészt az elmélet elvont szintjén, másrészt bizonyos előfeltételezések feloldásával kiegészítő magyarázatként, az elmélet engedményes szintjén.

(3) A racionalista szemléletmódra jellemző magyarázatot egyrészt az elmélet rendszeres részét képező magyarázatként, másrészt kiegészítő magyarázatként vesszük figyelembe a társadalmi cselekvések magyarázatában, mégpedig a következő két szempontból.

Egyrészt az elmélet elvont szintjén, az intézményes szociológia rendszeres elméletén belül előfeltételezzük, hogy a cselekvési alternatívák a környezet és a cselekvési szituáció átfogó és viszonylag állandó vonásai által meghatározottak. Az általános előfeltételezéseknek megfelelően előfeltételezzük, hogy az intézmények – és az intézményekkel összefüggésben a technikai és a személyi tényezők – eleve meghatározzák a cselekvési lehetőségeket és képességeket, amelyek az érdekek és erők alkotórészeit képezik. Valamint meghatározzák az alternatívákat és az optimális alternatívákat is, amelyek megvalósítására az aktuális motívumok irányulnak. Ebben az esetben a cselekvések racionális magyarázata azt világítja meg, hogy az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet milyen motivációs mechanizmus révén határozza meg a társadalmi cselekvéseket, és e cselekvések révén általában a társadalmi jelenségeket. Az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet meghatározó hatását logikailag következetesen azért kapcsolhatjuk össze az alternatívák közvetlen meghatározó hatásaival, mert az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetet is cselekvési lehetőségek és képességek fogalmaiban értelmezzük, amelyekből az alternatívákra logikailag következtethetünk.

Popper hangsúlyozza, hogy a társadalomtudományokban létezik egy tisztán objektív módszer, amelyet objektív-megértő módszernek vagy szituacionális logikának is nevezhetünk. Ezzel a módszerrel a cselekvő egyén szituációját kielégítően elemezzük ahhoz, hogy a cselekvés a szituációból magából legyen értelmezhető, minden további pszichológiai segítség nélkül. Oly módon elemezzük a szituációt, hogy a cselekvő egyén lelki tényezői – például motívumai és ismeretei – a szituáció tényezőivé váljanak. (Popper 1976: 298–299) Bizonyos értelemben az előző bekezdésben is erről van szó, ebben az esetben eleve feltételezzük, hogy a cselekvések a viszonylag állandó körülmények, és e körülményekkel összefüggésben az egyének bizonyos személyes tulajdonságai által meghatározottak, és e körülményeket és személyes tulajdonságokat a társadalmi szituáció alkotórészeinek a fogalmaiban értelmezzük, de igyekszünk megérteni azt a motivációs mechanizmust is, amelynek révén a szituáció meghatározó hatása érvényesül. Ehhez azonban úgy kellett értelmeznünk a cselekvési szituáció fogalmához kapcsolódva a társadalmi szituációt, hogy e szituációból érthetőek legyenek a cselekvések közvetlen meghatározó tényezői, és e tényezőkön belül a cselekvések motívumai is.

Másrészt a racionalista szemléletmódot érdemben engedményes szinten vehetjük figyelembe. Engedményes szinten feloldjuk az alternatívák viszonylagos állandóságára, valamint intézmények, és az intézményekkel összefüggésben általában az átfogó és viszonylag állandó környezet általi meghatározottságára vonatkozó előfeltételezést. Tehát figyelembe vesszük azt, hogy a valóságban az adott általános motívumra vonatkozó alternatívák az adott körülmények között kisebb vagy na-

gyobb mértékben esetlegesek lehetnek. De a racionalista felfogásnak megfelelően ezeket a részben esetleges alternatívákat is eleve adottaknak tekintjük, a szituáció szubjektív értelmezésétől, az egyének ismereteitől függetlenül. Ebben az esetben a cselekvések racionális magyarázata egyben racionalista magyarázat, és azt világítja meg, hogy az adott, részben állandó, részben esetleges körülmények milyen motivációs mechanizmus révén határozzák meg a társadalmi cselekvéseket, és e cselekvések révén általában a társadalmi jelenségeket. Ebben az esetben tehát – a racionalista szemléletmódnak megfelelően – az áll az érdeklődés középpontjában, hogy az egyének hogyan térképezik fel az alternatívákat, hogyan értékelik az alternatívák várható következményeit, hogyan választják ki az optimális alternatívát, és esetleg hogyan korrigálják cselekvéseiket a tapasztalat fényében.

(4) A kreativista szemléletmódot a következő két szempontból vesszük figyelembe a társadalmi cselekvések magyarázatában. Egyrészt a második fejezetben (3.1Aa) hangsúlyoztuk, hogy a kreativista szemléletmód alap gondolata eleve benne rejlik az intézményes szociológia elméletének egész fogalomrendszerében. Ugyanis a szükségletkielégítés összetevőinek a fogalmi segítségével a külső megfigyelő nézőpontjából, de az egyénekre, az egyének szükségleteire vonatkoztatva értelmezzük az egyének tulajdonságait és a környezetet, és ezáltal a szubjektív értelmezést eleve beépítjük a szociológia elvont fogalomrendszerébe. Elvileg ez teszi lehetővé, hogy engedményes szinten, az elmélet rendszeres részéhez kapcsolódva kiegészítő magyarázatként következetesen figyelembe tudjuk venni a kreativista szemléletmódot.

A kreativista szemléletmódot képviselő gondolatokat részleteikben tehát az elmélet engedményes szintjén, kiegészítő magyarázatként vehetjük figyelembe, további előfeltételezés feloldásával. Az előző pontban említett feloldáson túl feloldjuk az arra vonatkozó előfeltételezést is, hogy az alternatívák az adott körülmények által meghatározottan eleve adottak, és eleve relevánsak az egyének számára. Figyelembe vesszük azt, hogy a cselekvő egyének által figyelembe vett alternatívák értelmezett alternatívák. Tehát az egyének tudatában tükröződő alternatívák részben valóságosak, részben nem, és a valóságos alternatívák részben hosszú távon adottak, részben esetlegesek. Ebben az esetben a cselekvések értelmező-racionális magyarázatáról van szó, amely arra világít rá, hogy az egyének hogyan értelmezik társadalmi környezetüket egyrészt a szükségletkielégítés eszközeiként és feltételeiként, másrészt cselekvési lehetőségek és képességek, valamint alternatívák és várható következményeik köznapi fogalmaiban. Továbbá az egyének értelmezéseikre alapozva hogyan cselekszenek szándékaik szerint racionálisan, de valójában esetleg nagyrészt nem racionálisan.

Az elmélet engedményes szintjén is eltekintünk egy további előfeltételezés feloldásától, mert ily módon már nagyon távol kerülnénk az elmélet rendszeres részétől. Azonban az elmélet eklektikus szintjén, az empirikus szociológiai kutatásban, a kreativista szemléletmódnak megfelelően végül feloldhatjuk azt az előfeltételezést is, amely szerint az emberi cselekvések tiszta típusokba sorolhatók,

és az emberi cselekvéseken belül egyértelműen elkülöníthetők a társadalmi cselekvések. Figyelembe vehetjük azt, hogy a valóságos társadalmi cselekvések esetenként részben társadalmi, részben nem társadalmi, hanem például – személyes értékek által motivált – értékmotivált cselekvések. Ennek megfelelően figyelembe vehetjük azt, hogy a valóságos társadalmi cselekvések meghatározó tényezői is összetettebbek lehetnek az általunk felvázolt modellhez képest, mert magukban foglalhatják például az értékmotivált cselekvések természetének megfelelő meghatározó tényezőket is. Azonban látnunk kell azt, hogy minél több előfeltételezést oldunk fel, és így esetleg minél közelebb jutunk a megfigyelhető valóságos cselekvésekhez, annál inkább eltávolodunk a cselekvések magyarázatától, és annál közelebb jutunk a megfigyelhető cselekvések pusztá leírásához.

A társadalmi cselekvések meghatározottságának vagy esetlegességének a problémája a szociológiaelmélet egyik alapvető problémája. E probléma röviden úgy fogalmazható meg, hogy ha elfogadjuk azt, hogy a társadalmi cselekvéseket eleve meghatározza az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet, akkor hogyan vehetjük figyelembe a cselekvő egyének tudatosságát, viszonylagos önállóságát. Ha viszont azt feltételezzük, hogy az egyének tudatos cselekvők, akik cselekvéseikben viszonylag önállóak, akkor hogyan magyarázzuk meg a cselekvések meghatározottságát, és ezzel összefüggésben a társadalmi rendet. (Alexander 1996: 18-20; Holton 2001: 153) A fentiek szerint az intézményes szociológia elméletének rendszeres része a társadalmi cselekvések meghatározottságának a magyarázatára szolgál. De az intézményes szemléletmód lehetőséget nyújt arra, hogy az elmélet engedményes szintjén, kiegészítő magyarázatként következetesen figyelembe tudjuk venni a társadalmi cselekvések esetlegességét, és ezzel összefüggésben a cselekvő egyének viszonylagos önállóságát is.

Ha elfeledkezünk arról, illetve eltekintünk attól, hogy meglehetősen bonyolult gondolatmenet révén jutottunk el idáig, a cselekvések magyarázatában a fő szociológiai szemléletmódok fentiekben felvázolt egyesítése nagyon egyszerűnek, részben épp ezért kétségesnek tűnhet. Felmerülhet ugyanis a kérdés, ha a fő szociológiai szemléletmódok egyesítése a cselekvések magyarázata vonatkozásában látványosan ilyen egyszerűen megoldható, akkor miért tűntek hosszú évtizedekig olyan kibékíthetetleneknek az ellentétek e tekintetben a különböző szemléletmódokat képviselő szociológiai elméletek között.

A válaszuk erre a kérdésre az, hogy azért, mert hiányoztak azok az alapfogalmak és alapvető összefüggések, amelyeken az intézményes szociológia elmélete alapszik, és amelyekre való tekintettel egyesíthetők a fő szociológiai szemléletmódokra jellemző megközelítések. Vegyük ugyanis észre, hogy bár az egyes lépésekben feloldunk bizonyos előfeltételezéseket, de az alapfogalmakat és bizonyos származtatott fogalmakat az elvont és az engedményes elméleti szinten, illetve az utóbbin belül a racionális megközelítés szintjén és a szubjektív értelmező megközelítés szintjén is ugyanazok a fogalmak képezik. Minden szinten a társadalmi cselekvési szituációról van szó, mint fő meghatározó tényezőről, amely a

szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit képező cselekvési lehetőségekből és képességekből épül fel. Az elmélet elvont szintjén, az elmélet rendszeres részében a társadalmi szituációt eleve adottnak tekintjük. A racionális megközelítés szintjén is a társadalmi szituációról van szó, csak már a szituáció esetlegességét is figyelembe véve. Végül a szubjektív értelmező megközelítés szintjén is a társadalmi természetű cselekvési szituációról van szó, mert előfeltételezésünk szerint a cselekvő egyének is saját szükségleteikre vonatkoztatva értelmezik környezetüket. Csak itt már az értelmezés szempontjából is esetlegesnek tekintjük a cselekvési szituációt, és a kiértelmezett vagy definiált szituációra helyezzük a hangsúlyt.

3. A társadalmi kölcsönhatás

A fejezet harmadik részében először röviden bemutatjuk a társadalmi kölcsönhatás fogalmának a jellemző értelmezéseit, majd az emberek közötti kölcsönhatás tágabb fogalmán belül meghatározzuk a társadalmi kölcsönhatás fogalmát, és megkülönböztetjük a társadalmi kölcsönhatások fő típusait. Ezt követően a társadalmi kölcsönhatások meghatározottságának a jellemző megközelítéseit vázoljuk fel. Végül a társadalmi jelenségek további részletes elemzésének a megalapozása céljából rámutatunk arra a megközelítési módra, ahogyan az intézményes szociológia elméletében közelítünk a társadalmi kölcsönhatások meghatározottságához.

3.1. A társadalmi kölcsönhatás fogalma és típusai

A) A társadalmi kölcsönhatás értelmezései és fogalma

a) A társadalmi kölcsönhatás fogalmának értelmezései

A társadalmi cselekvés fogalmához hasonlóan a társadalmi kölcsönhatás fogalmának is számos különböző értelmezéseivel találkozhatunk a szociológia-elméleti irodalomban. A legszélesebb körben használt értelemben társadalmi kölcsönhatásnak nevezik általában az emberek közötti kölcsönhatást. Ilyen tág értelemben társadalmi kölcsönhatást láthatunk a közösen játszó gyermekek, az együtt szórakozó barátok között éppúgy, mint az egymást köszöntő ismerősök vagy a munkahelyen a vezetők és beosztottak között, sőt az utcai verekedők vagy a harcoló ellenséges hadseregek katonái között is. Például Blumer szerint társadalmi kölcsönhatás a kereskedelmi ügylet, a családi ebéd, a házasságkötési szerződés, a bevásárlás, a játék, a társasági parti, a vita, a bírósági tárgyalás, a háború stb. (Blumer 1969: 70)

- A szociológiai irodalomban a legszélesebb körben használt értelmében társadalmi kölcsönhatásnak nevezik az emberek közötti kölcsönhatást, amelyben az egyik fél cselekvése hatással van a másik fél cselekvésére, és viszont. Az ilyen társadalmi kölcsönhatásokon belül egyes szerzők különböző típusokat különböztetnek meg.

Parsons – a kifejező és az instrumentális cselekvések megkülönböztetéséhez hasonlóan – különbséget tesz a kifejező és az instrumentális kölcsönhatások között. A kifejező kölcsönhatás esetében a különböző szerepeket betöltők közvetlen kielégülésre törekszenek. Az instrumentális kölcsönhatás esetében a különböző szerepeket betöltők cselekvései olyan célokra irányulnak, amelyek nem közvetlen kielégülést tartalmaznak. Felfogása szerint az instrumentális kölcsönhatás tulajdonképpen olyan csereszerű kölcsönhatás, amelyben az egyik fél cselekvésével

bizonyos szolgáltatást nyújt a másik fél számára, aki viszont díjazásban részesíti az előbbi felet. (Parsons 1951: 70-77; Parsons–Shils 1962B: 208-209; ford. 1988: 21)

Parsons szerint a – tágan értelmezett – társadalmi kölcsönhatásokban a felek cselekvései szándékuk szerint arra irányulnak, hogy megváltoztassák egymás cselekvéseit, ahhoz képest, ahogyan egyébként cselekedtek volna. Két szempontból tipizálja az egyik fél cselekvésének a másik félre irányuló hatását. Az egyik szempont arra vonatkozik, hogy a kölcsönhatásokban az egyik fél cselekvése szándékoltan irányulhat egyrészt a másik fél cselekvési szituációjának a megváltoztatására, másrészt közvetlenül a másik fél szándékának a megváltoztatására. A másik szempont az egyik fél által alkalmazott szankcióra vonatkozik, amely lehet pozitív vagy negatív a másik félre vonatkozóan. E változatokat figyelembe véve a kölcsönhatásokban megfigyelhető négy stratégia-típus: (1) az ösztönzés (pozitív-szituációs), (2) a kényszerítés (negatív-szituációs), (3) a meggyőzés (pozitív-intencionális), és (4) az elkötelezettségek mozgósítása (negatív-intencionális). (Parsons 1967: 310, ford. 1988: 48-49)

Blumer – szimbolikus interakcionista – felfogásában a társadalom egymással kölcsönhatásban cselekvő egyénekből áll. A társadalmi kölcsönhatás felfogása szerint is általában az emberek közötti kölcsönhatás, és a társadalmi kölcsönhatás azt jelenti, hogy az egyik fél cselekvései hatással vannak a másik fél cselekvéseire. Megkülönbözteti az emberek közötti, illetve a tágabban értelmezett társadalmi kölcsönhatás két típusát, a nem-szimbolikus és a szimbolikus kölcsönhatást. (Blumer 1969: 7-8) „A nem-szimbolikus kölcsönhatás esetében az egyik fél közvetlenül válaszol a másik fél cselekvésére, az adott cselekvés értelmezése nélkül; a szimbolikus kölcsönhatás viszont magával vonja a cselekvés értelmezését.” (I. m.: 8) Az emberek között gyakran megfigyelhető nem szimbolikus kölcsönhatás, amikor azonnal és gondolkodás nélkül válaszolnak egymás testmozdulataira, kifejezéseire, hangszínére. A társadalmi kölcsönhatások jellemző módja azonban a szimbolikus kölcsönhatás, amikor a kölcsönhatásban részt vevő felek igyekeznek megérteni egymás cselekvéseinek a jelentését. (I. m.: 8-9)

A fenomenológiai szociológia egyes képviselői szerint az emberek közötti kapcsolatokat és kölcsönhatásokat jellemző legfontosabb változó az anonimitás foka, és ezzel összefüggésben a kölcsönhatások közvetlen vagy közvetett jellege. A kapcsolat anonimitása fordítottan arányos tartalmi telítettségével. (Schütz–Luckmann 1984: 295-296) A mindennapi életben a másokról való tapasztalatok fontos sajátossága a kölcsönhatások vagy kapcsolatok közvetlen vagy közvetett jellege. Különbséget tehetünk cselekvő társak, azaz olyan mások között, akikkel én mint cselekvő szemtől szembeni kölcsönhatásban állok, és a többiek, az egyszerű kortársak között, akiket csak felszínesen vagy hallomásból ismerek. (Berger–Luckmann 1998: 52-55)

Giddens – Erving Goffman nyomán – megkülönbözteti a nem összpontosított és az összpontosított kölcsönhatást. A nem összpontosított kölcsönhatás olyan gesztusokból és jelekből áll, amelyek közlését az együttes jelenlét eleve lehetővé

teszi. Az összpontosított kölcsönhatás esetében viszont az egyének folyamatos kommunikáció révén koordinálják cselekvéseiket. (Giddens 1984: 70-73) Münch az emberek közötti vagy társadalmi kölcsönhatás négy típusát különbözteti meg. A gazdasági kölcsönhatást vagy piaci cserét, a politikai kölcsönhatást vagy döntéshozást, a közösségi kölcsönhatást vagy a kölcsönös segítségnyújtást szolidaritásból, és a kulturális kölcsönhatást vagy racionális megvitatást. (Münch 1987: 326)

Coleman megkülönbözteti a társadalmi kölcsönhatások három típusát. Az egyik típus, amikor személy személlyel érintkezik, s ebben az esetben a személyek kulturálisan meghatározott kölcsönhatásáról van szó. A másik típus, amikor személy testületi cselekvővel érintkezik, mint például a vásárló és az eladó, az alkalmazott és a vállalat közötti kölcsönhatás esetében. A harmadik típus, amikor testületi cselekvő testületi cselekvővel érintkezik. Ilyen kölcsönhatást találunk például az üzemek, vállalatok, társaságok stb. között. (Coleman 1990: 546-552)

A társadalmi kölcsönhatás fogalmának különböző értelmezései főleg a fő szociológiai szemléletmódokhoz kapcsolódnak. A normativista szemléletmódban a társadalmi kölcsönhatások a kulturális hiedelmek, értékek és szabályok által, a strukturalista szemléletmódban a tényszerű társadalmi struktúra által meghatározott kölcsönhatások. A kreativista szemléletmódban a társadalmi kölcsönhatások önmegjelenítő és jelentéseket hordozó cselekvésekből épülnek fel, a racionalista szemléletmódban olyan racionális cselekvésekből, amelyek során a cselekvő egyének más racionális cselekvőkhöz alkalmazkodnak.

b) A társadalmi hatás és kölcsönhatás fogalma

Az előző alcím keretében említett tipizálások jól mutatják, hogy az emberek közötti kölcsönhatások, illetve a társadalmi kölcsönhatások igen különböző természetűek lehetnek, de megítélésünk szerint nem mutatnak rá világosan az emberek közötti kölcsönhatásokon belüli lényeges különbségekre. Mi az emberek közötti kölcsönhatások tágabb fogalmán belül megkülönböztetjük a nem intézményes és az intézményes kölcsönhatásokat, és majd az intézményes kölcsönhatásokon belül határozzuk meg a szűkebben értelmezett társadalmi kölcsönhatásokat.

- Az *emberek közötti hatás* az egyik fél cselekvésének olyan következménye, amely egy másik egyén vagy más egyének számára a szükségletkielégítés összetevőjét képezi. Az *emberek közötti kölcsönhatás* a két fél közötti hatások olyan összessége, amelyben mindkét fél cselekvései egymás számára is a szükségletkielégítés összetevőit képezik.

Emberök közötti kölcsönhatásnak vagy röviden *emberi kölcsönhatásnak* nevezzük elemi formában két egyén cselekvéseit annyiban, amennyiben az egyik egyén cselekvése közvetlenül vagy közvetve a szükségletkielégítés összetevőjét képezi a másik egyén számára is, és viszont. Az emberi kölcsönhatások tehát cselekvésekből, illetve a cselekvések bizonyos vonatkozásaiból épülnek fel. Az emberi

kölcsönhatások a cselekvések azon következményeit foglalják magukban, amelyekben a cselekvések következményei nemcsak a cselekvő fél számára, hanem egy másik egyén, illetve más egyének számára is a szükségletkielégítés valamilyen összetevőjét képezik.

Mivel az emberi kölcsönhatások cselekvésekből, illetve a cselekvések bizonyos következményeiből épülnek fel, ahhoz hasonlóan jutunk el az emberi kölcsönhatások tipizálása révén a társadalmi kölcsönhatás fogalmának meghatározásához, ahogyan korábban (2.2Ab) a cselekvések tipizálása révén eljutottunk a társadalmi cselekvés fogalmának meghatározásához.

Az adottegyének cselekvései az egyik és a másik fél számára a szükségletkielégítés valamilyen összetevőit képezik. Azaz e cselekvések lehetnek az egyik és a másik fél számára a testi vagy a lelki szükségletek tárgyai, illetve negatív tárgyai, a szükségletkielégítés eszközei vagy feltételei. Az intézmények általi meghatározottság vonatkozásában a cselekvéseken belül elhatároltuk a nem intézményes cselekvéseket és az intézményes cselekvéseket. Ennek megfelelően elhatárolhatjuk a nem intézményes kölcsönhatásokat és az intézményes kölcsönhatásokat. A *nem intézményes kölcsönhatások* olyan cselekvésekből épülnek fel, amelyeket nem intézmények határoznak meg. Az ilyen kölcsönhatások a további meghatározások szempontjából nem lényegesek.

Nem intézményes kölcsönhatás például, ha a vonaton véletlenül egymás mellé került személyek beszédbe elegyednek egymással. Ide sorolhatók azonban a nem intézményes szabályokhoz, az úgynevezett intelmekhez igazodó cselekvéseket magukba foglaló kölcsönhatások is, például a csupán illemszabályhoz igazodó köszönés és az arra adott válasz, vagy ülőhely átadása és elfogadása az autóbuzsón vagy villamoson. Nem intézményes kölcsönhatás, ha a bankba belépő fegyveres személy kijelenti, hogy bankrablásról van szó, és a bank alkalmazottait felszólítja a pénz átadására, mire az alkalmazottak kinyitják a pánccs szekrényt és átadják a benne lévő pénzt. Döntően nem intézményes kölcsönhatást találunk két harcoló ellenséges hadsereg katonái között, bár mind az egyik, mind a másik oldalon álló katonák cselekvéseit nagyrészt intézmények, de egymástól elkülönült intézmények határozzák meg.

Intézményes cselekvésnek neveztük azt a cselekvést, amely intézmény által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőséget valósít meg. Az intézményes kölcsönhatások intézményes cselekvésekből, illetve az intézményes cselekvések a cselekvő szubjektumon kívül mások számára is releváns vonatkozásaiból épülnek fel.

- *Intézményes kölcsönhatásnak* nevezzük az olyan kölcsönhatást, amelyben a kölcsönhatásban részt vevő felek cselekvéseikkel intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségeket valósítanak meg. Az intézményes kölcsönhatás lehet intézményes testiségi, közösségi vagy társadalmi kölcsönhatás.

Az intézményes cselekvéseken belül három tiszta típust különítettünk el, és ehhez hasonlóan az intézményes kölcsönhatásokon belül is megkülönböztethetjük egyrészt az intézményes testiségi kölcsönhatásokat, másrészt a közösségi kölcsönhatásokat, harmadrészt a társadalmi kölcsönhatásokat. Minket részletesebben majd a társadalmi kölcsönhatások érdekelnek, de egyrészt a társadalmi kölcsönhatások világos meghatározása és elkülönítése igényli a más természetű intézményes kölcsönhatások meghatározását is. Másrészt látnunk kell azt, hogy a társadalmi kölcsönhatások gyakran felemásak, az egyik vagy a másik fél oldaláról nem társadalmi, hanem testiségi vagy közösségi természetűek.

Intézményes testiségi hatásnak nevezzük azt a hatást, amelyben az egyik fél intézmény által meghatározott cselekvési lehetőséget valósít meg, és cselekvése a másik fél számára a testi szükséglet tárgyát vagy negatív tárgyát képezi. Az intézményes kölcsönhatásokon belül jellemzően egyoldalú intézményes testiségi hatásokról beszélhetünk, és az adott kölcsönhatásokban a másik oldalról a hatások közösségi vagy társadalmi természetűek. Erre már rámutattunk a negyedik fejezetben (3.1C), a testiségi intézmények, illetve ezeken belül az ellátási intézmények és a közvetlen kényszerítő intézmények tárgyalásánál. Láttuk, hogy jellemzően egy adott intézmény csak a tipikus szereplők egyik oldaláról, vagy csak részben ellátási intézmény, a tipikus szereplők másik oldaláról vagy részben közösségi vagy társadalmi intézmény. Ennek megfelelően például az orvos és betege, vagy a testi gondozó és a gondozott között nagyrészt egyoldalú intézményes testiségi hatások vannak. Az orvosi gyógykezelés és a testi gondozás a betegre és a gondozottra vonatkoztatva intézményes testiségi hatásokat foglal magában. Az orvos és a fizetett gondozó számára viszont az adott kölcsönhatásokon belül saját cselekvései, valamint a beteg és a gondozott cselekvéseinek rá vonatkozó hatásai (például a kezelés vagy a gondozás megfizetése személyesen és/vagy közvetve) társadalmi természetűek. Láttuk azt is, hogy egy adott intézmény csak a kényszerített fél intézményes helyzetében lévő egyének oldaláról lehet közvetlen kényszerítő intézmény, a kényszerítő fél helyzetében lévő egyének oldaláról társadalmi vagy közösségi intézménynek kell lennie. Ennek megfelelően például a börtönőr és a börtön rabjai között nagyrészt egyoldalú intézményes testiségi hatások vannak, a börtönőr cselekvéseinek a hatásait a rabokra vonatkoztatva. A börtönőr számára viszont az adott kölcsönhatásokon belül a rabok cselekvéseinek rá vonatkozó hatásai jellemzően társadalmi természetűek, mivel a rabok cselekvései lényegében véve arra vannak hatással, hogy a börtönőr mennyi munkaráfordítás árán jut bizonyos keresethez.

- A *közösségi kölcsönhatás* olyan intézményes kölcsönhatás két egyén között, amelyben az egyik fél közösségi cselekvése a másik fél számára is személyes értéket fejez ki, és viszont, az adott érték szempontjából releváns közösségi intézmény vagy intézményes közösségi erkölcs érvényességi körében.

A közösségi kölcsönhatásban az egyik fél cselekvése a másik fél lelki szükségletének a tárgyára hat és viszont. Nagyrészt közösségi kölcsönhatásokat találunk

például a családban a családtagok között, a baráti társaságban a barátok között, a hitközösségben a hívők között stb.

Felfogásunk szerint a társadalmi hatás az a hatás két egyén vagy csoport között, amelyben az egyik fél társadalmi cselekvése a másik fél számára is a szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét képezi, illetve amely hat a másik fél szükségletkielégítésének társadalmi előfeltételeire, azaz társadalmi eszközeire vagy feltételeire, vagy objektív tárgyaira. Ha a társadalmi hatás kétoldalú, társadalmi kölcsönhatásról beszélünk.

- *A társadalmi hatás* az egyik fél társadalmi cselekvésének olyan következménye, amely egy másik egyén vagy más egyének számára a szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét, vagy objektív tárgyát képezi. *A társadalmi kölcsönhatás* a két fél közötti társadalmi hatások olyan összessége, amelyben mindkét fél cselekvései egymás számára is a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik.

Tipikusan társadalmi kölcsönhatásokat találunk például az üzemben a munkások, illetve a munkások és a vezetők között, a hivatalban a hivatalnokok, illetve a hivatalnokok és az ügyfelek között, a politikai pártok, illetve a politikusok között, az egyetemen az oktatók, illetve az oktatók és a hallgatók között stb.

Korábban (2.1Ab), az instrumentális cselekvések tárgyalásánál rámutatunk arra, hogy az instrumentális cselekvések a cselekvő egyének számára a szükségletkielégítés eszközeit képezik, de az adott cselekvések fő következményei nemcsak a szükségletkielégítés eszközeit, hanem a szükségletek objektív tárgyait is képezhetik. Ehhez hasonlóan, a társadalmi hatást bizonyos következményeinél fogva alkotó cselekvés a hatás objektuma számára a szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét képezi, a társadalmi hatást alkotó következmény viszont képezheti a szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét, vagy a szükséglet objektív tárgyát.

Mások olyan cselekvései, amelyek a társadalmi hatás objektuma számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik, a leggyakrabban olyan következmények előidézésére, olyan dolgok vagy állapotok létrehozására irányulnak, amelyek a hatás objektuma számára szintén a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik. Például a beosztott számára a szükségletkielégítés feltétele, ha a vezetője megjutalmazza vagy előlépteti, és a szükségletkielégítés eszköze, illetve feltétele a jutalomként kapott pénz és az új állás is. Ha útlevelért vagy gépjárművezetői igazolványért folyamodunk a megfelelő hivatal ügyintézőjéhez, az ügyintéző cselekvései számunkra a szükségletkielégítés feltételeit, az általa számunkra kiállított és átadott útlevel vagy igazolvány a szükségletkielégítés eszközét képezik.

Azonban mások olyan cselekvései, amelyek a társadalmi hatás objektuma számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik, irányulhatnak olyan következmények előidézésére, olyan dolgok vagy állapotok létrehozására, amelyek a hatás objektuma számára a szükségletek objektív tárgyait képezik. Például,

ha az étterem szakácsa elkészíti számunkra a megrendelt ételt, ha a pincér kihozza az asztalunkhoz, ha a szabó megvarrja számunkra a megrendelt öltönyt, ha az élelmiszerbolt eladója átadja a vásárolt élelmiszert, akkor a szakács, a pincér, a szabó és az eladó cselekvései számunkra a szükségletkielégítés feltételeit, de az étel, az öltöny és az élelmiszer a szükségletek objektív tárgyait képezik.

Fentebb már említettük, hogy az intézményes kölcsönhatások lehetnek felemás természetűek is, így az olyan kölcsönhatás, amely az egyik oldalról társadalmi természetű, a másik oldalról lehet testiségi vagy közösségi kölcsönhatás is. Például az orvos és betege, a fizetett testi gondozó és a gondozott között a kölcsönhatások jellemzően az orvos és a gondozó számára társadalmi természetűek, a beteg és a gondozott számára főleg testiségi természetűek. Az óvónő és az óvodás gyermek, a fizetett lelki gondozó és a gondozott között a kölcsönhatások az óvónő és a gondozó számára társadalmi természetűek, a óvodás gyermek és a gondozott számára közösségi természetűek. Mi a továbbiakban részletesebben a tiszta társadalmi kölcsönhatásokkal foglalkozunk.

- A *társadalmi befolyás* a rendszeresen érvényesülő társadalmi hatás megnyilvánulási oldala, azaz kifejezi, hogy az egyik fél cselekvése rendszerint milyen mértékben képezi a másik fél számára a szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét, illetve milyen mértékben hat a másik fél szükségletkielégítésének társadalmi előfeltételeire.

A társadalmi hatás különböző mértékű lehet, és különböző mértékben lehet rendszeres, az egyik fél cselekvéseinek a következményei rendszerint különböző mértékben képezhetik egy másik egyén vagy más egyének számára a szükségletkielégítés előfeltételeit. Felfogásunk szerint ezt fejezi ki a társadalmi befolyás fogalma.

Társadalmi folyamatnak nevezzük az egymással összekapcsolódó társadalmi cselekvések és társadalmi kölcsönhatások összességét, amelyen belül a korábbi cselekvések és kölcsönhatások hatással vannak az utánuk következő cselekvésekre és kölcsönhatásokra. Társadalmi folyamat például az ipari üzemből a termelés folyamata, az egyetemen az oktatás folyamata, a törvényalkotás és a bírászkodás folyamata, vagy a parlamenti képviselőválasztás folyamata.

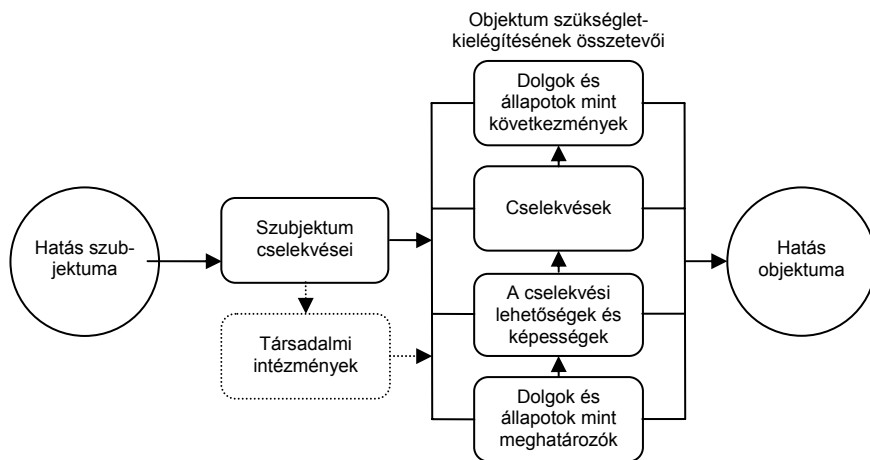
c) A társadalmi hatás és kölcsönhatás fő formái

A legszélesebb körben elfogadott felfogás szerint a társadalmi kölcsönhatás azt jelenti, hogy az egyik fél cselekvése hatással van a másik fél cselekvésére, és viszont. A szükségletkielégítés összetevőire vonatkozó fogalmakra támaszkodva mi ehhez képest általánosabban fogalmazhatunk. Felfogásunk szerint a társadalmi hatás és kölcsönhatás a szükségletkielégítés előfeltételeiben valósul meg, amelyek nemcsak cselekvések, hanem formailag más létezők is lehetnek.

A társadalmi hatás mindig érvényesül a hatás objektumát képező egyén vagy egyének cselekvéseiben is, de főleg más formai létezők közvetítésén keresztül.

- A társadalmi hatás vonatkozhat a szükségletkielégítés formailag különböző előfeltételeire: dolgokra és állapotokra, cselekvési lehetőségekre és képességekre, cselekvésekre, illetve közvetlenül vonatkozhat intézményekre, és intézmények közvetítésével a különböző tényszerű létezőkre.

A társadalmi hatások fenti szempontból vett összetettségét szemlélteti az 5.4. ábra. A társadalmi kölcsönhatásban álló felek közül az egyik fél hathat olyan formában a másik fél szükségletkielégítésének összetevőire (pontosabban fogalmazva a szükségletkielégítés eszközeire, feltételeire, vagy a szükségletek objektív tárgyaira), hogy azokra a dolgokra és állapotokra, illetve ezek alakulására hat, amelyek a társadalmi intézményekkel összefüggésben meghatározzák a másik fél cselekvési lehetőségeit és képességeit. Például ha a vezető kinevezi az egyik beosztottját egy adott beosztásba, bizonyos munkakörbe helyezi, bizonyos munkaeszközöket bocsát a rendelkezésére, ezzel – az adott munkahelyen érvényben lévő társadalmi intézményekkel összefüggésben – hatással van a beosztott cselekvési lehetőségeire és képességeire, és ezáltal hosszú távon hatással van cselekvéseire. Vagy ha az egyik fél pénzt ad a másik félnek munkabér vagy hagyaték formájában, ezzel a másik fél bizonyos cselekvései szempontjából jelentős társadalmi képességére is hatással van. A pénznek mint a cselekvés eszközének a birtoklása aktuálisan lehetőséget nyújt a másik fél számára például arra, hogy bizonyos javakat megvásároljon, vagy szervezett képzés formában bizonyos szakképzettséget szerezzen.

5.4. ábra: A társadalmi hatás elemi összetevői

A társadalmi hatás szubjektuma hathat olyan formában a másik fél szükségletkielégítésének összetevőire, hogy azokra a dolgokra és állapotokra hat, amelyek a másik fél cselekvéseinek a függvényében valósulnak meg, illetve változnak meg. Az ilyen hatás lehet a harmadik fejezetben (2.1Ab) úgynevezett szank-

ció, amennyiben meghatározott szabályok érvényesítését szolgálja, de lehet nem szankció jellegű következmény is. A hatás szubjektuma ilyen formában hatással lehet a másik fél szándékaira és cselekvéseire is egyrészt azért, hogy a másik fél tájékoztatja bizonyos cselekvéseinek a várható következményeiről. Másrészt a másik fél előzetes tapasztalataira, illetve a másoktól átvett tapasztalatokra támaszkodva is alkalmazkodhat a várható következményekhez. Például a vezető pénzjutalmat helyez kilátásba arra az esetre, ha a beosztott megfelelően elvégzi a kiadott munkafeladatot, a tanár bizonyos érdemjegyet helyez kilátásba a diák bizonyos tanulmányi teljesítményéhez kapcsolódóan.

A társadalmi hatás legjelentősebb formája a társadalmi intézmények kialakítása és érvényben tartása révén megvalósuló hatás. Ily módon csupán néhány egyén vagy az egyének viszonylag szűk köre is rendszeres társadalmi hatást és jelentős társadalmi befolyást gyakorolhat az egyének széles körére, esetleg emberek százaira, ezreire vagy millióira is. Társadalmi hatásról csak akkor beszélhetünk, ha a szubjektum cselekvése intézmények által meghatározott, de a modern társadalomban rendszerint az intézmények kialakítására irányuló cselekvések is intézmények által meghatározott társadalmi cselekvések. Tehát társadalmi hatások intézmények kialakítása révén is érvényesülhetnek, és – mint fentebb már említettük – az ilyen hatás a társadalmi hatás legjelentősebb formája.

A negyedik fejezetben (1.2Ab) láttuk, hogy tudatosan az egyének intézményeket azzal a szándékkal hoznak létre és tartanak fenn, hogy másokat rendszeresen olyan cselekvésekre készítsenek vagy kényszerítsenek, amelyek az adott egyének számára a szükségletkielégítés pozitív, illetve minél pozitívabb összetevőit képezik. Valamint, hogy másokat eltérítsenek olyan cselekvésektől, amelyek az adott egyének számára a szükségletkielégítés negatív összetevőit képezik. Az intézmények tényleges funkciójának a definíciójában (4. fejezet: 2.2Ab) azt hangsúlyoztuk, hogy az intézmények, illetve intézmények révén az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének létrehoznak, illetve meghatároznak bizonyos cselekvési lehetőségeket és képességeket, s az adott intézmények által érintett egyének ezekhez igazodva cselekszenek.

A kreativista szemléletmódot képviselő elméletek széles körében elfogadott felfogás szerint a társadalmi kölcsönhatás tulajdonképpen nem más, mint a kommunikáció.

- A társadalmi kölcsönhatás általában véve feltételezi a kommunikációt, de a kommunikáció csupán a társadalmi kölcsönhatás egyik közvetítő eszköze és megnyilvánulási formája. A kommunikáció és a társadalmi kölcsönhatás nem feltétlenül esik egybe, és nagyrészt nem felel meg egymásnak.

A kommunikáció elvileg csupán információk átadását és átvételét, valamint mindkét fél részéről azonos értelmezését jelenti. A társadalmi kölcsönhatás tartalmát viszont a cselekvések olyan vonatkozásai képezik, amelyek a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit, vagy a szükségletek objektív tárgya-

it képezik az adott egyének számára. Társadalmi kölcsönhatás elképzelhetetlen általában kommunikáció nélkül, közvetlenül vagy közvetve minden társadalmi kölcsönhatás feltételezi a kommunikációt. Azonban egyrészt, két fél közötti társadalmi kölcsönhatás csupán esetlegesen jár együtt az adott két fél közötti, és az adott kölcsönhatást közvetítő kommunikációval. Másrészt, a kommunikáció és a társadalmi kölcsönhatás nem feltétlenül felel meg egymásnak, a kommunikáció gyakran inkább elfedi, mint kifejezi a társadalmi kölcsönhatás tartalmát.

Bár Luhmann érdeklődésének középpontjában a társadalmi kölcsönhatás mint kommunikáció áll, de elvileg sem feltételezi e két jelenség azonosságát. Luhmann szerint értelmezhetjük úgy „a kommunikációt, mint három szelekció, az információ, a közlés és a megértés egységét, a kommunikáció csak akkor és annyiban valósul meg, ha és amennyiben a megértés létrejön”. (Luhmann 1995: 147) A kommunikáció azonban nem foglalja magában a szelekció negyedik típusát, a kommunikált sajátos értelem, illetve jelentés elfogadását vagy elutasítását, ezek a kommunikációhoz kapcsolódó további cselekvések. A másik fél vagy elfogadja vagy nem a közölt és megértett információt cselekvése iránymutatójaként. (I. m.: 147-148, 154) A kommunikációt nem lehet úgy elgondolni mint cselekvést, és a kommunikáció folyamatát nem lehet úgy elgondolni mint a cselekvés folyamatát. (I. m.: 164) Egyrészt tehát Luhmannal egyetértésben azt hangsúlyozzuk, hogy a kommunikációnak értelemszerűen vagy megfelelnek vagy nem a kommunikáció tartalmát képező információval is összefüggő cselekvések. Másrészt felfogásunk szerint a társadalmi kölcsönhatás nemcsak cselekvésekben, hanem a szükségletkielégítés formailag más természetű előfeltételeiben is megnyilvánulhat, és e vonatkozásokban a kölcsönhatás különösen eltérhet a kommunikációtól.

A kommunikáció és a társadalmi kölcsönhatás közötti eltérések megvilágítására itt csak Goffman benyomáskezelésről szóló elméletére hivatkozunk. A harmadik fejezetben (1.2Ab) kissé részletesebben foglalkoztunk azzal, hogy Goffman megkülönbözteti az „előadás”, illetve a magatartás homlokzatát (front stage), amely közvetlenül hozzáférhető az értelmezés számára, a magatartás színpad mögötti (back stage) részétől. (Goffman 1981: 109-113) Az adott egyénekre vonatkozó elvárások arra készítetik az egyéneket, hogy főleg cselekvéseik, illetve magatartásuk azon vonatkozásait igazítsák az elvárásokhoz, amelyek a „közönség” számára közvetlenül értelmezhetőek. Az egyénekből ugyanis belső feszültséget okoz a különbség aközött, amilyen cselekvéseket mások elvárnak tőlük, és ahogyan mások bizonyos elvárásaitól függetlenül szeretnének cselekedni. Ezért amikor az egyén egy bizonyos szituációban cselekszik, gondoskodnia kell arról, hogy az adott szituációban a magatartásáról és személyéről kialakított benyomások összeegyeztethetők legyenek a rá vonatkozó elvárásokkal. (I. m.: 13)

A kommunikáció tulajdonképpen a „színpadon” zajlik, közvetlenül hozzáférhető az értelmezés számára, és ettől jelentősen eltérhet a tényleges társadalmi kölcsönhatás, amely nagyrészt a „színpad mögött” valósul meg. Goffman szerint az egyének kialakítják a „benyomáskezelés” bizonyos technikáit avégett,

hogy kedvező benyomásokat alakítsanak ki közönségükben, és elrejtsek cselekvéseik bizonyos vonatkozásait és bizonyos személyes tulajdonságaikat. (Goffman 1981: 133-170) Például a felsőbb vezető esetleg nyájasan elbeszélget az egyik beosztottjával, érdeklődik a családtagjai hogyléte, családi problémái felől, kifejezésre juttatja, hogy milyen nagyra értékeli a beosztott szaktudását és a munkáját. Majd miután a beosztott kilép az irodájából, felhívja az adott beosztott közvetlen vezetőjét, és arra utasítja, hogy bocsássa el azt a beosztottat, akivel az előbb beszélt. A beszélgetésből ugyanis levonhatta azt a következtetést is, hogy az adott beosztottra családi elfoglaltságai miatt a normál munkaidőn kívül kevéssé számíthat, neki viszont olyan munkaerőre van szüksége, aki túlmunkára is rendszeresen igénybe vehető.

B) A társadalmi kölcsönhatások típusai

a) A csereszerű és a játszmászerű társadalmi kölcsönhatás

A szociológiai csereelmélet szerint a társadalmi kölcsönhatások csereszerű kölcsönhatások. Parsons is azon a nézeten van, hogy a tágabban értelmezett társadalmi kölcsönhatásokon belül az úgynevezett instrumentális kölcsönhatások tulajdonképpen olyan csereszerű kölcsönhatások, amelyekben az egyik fél cselekvéseivel bizonyos szolgáltatást nyújt a másik fél számára, aki viszont díjazásban részesíti az előbbi felet. (Parsons 1951: 70-77; Parsons–Shils 1962B: 208-209; ford. 1988: 21) Más felfogások szerint a társadalmi kölcsönhatások esetleg lehetnek csereszerű kölcsönhatások is, de többnyire nem ilyen természetűek.

A következőkben a kölcsönhatások kiegyenlítettsége szerint megkülönböztetjük a csereszerű és a játszmászerű társadalmi kölcsönhatásokat. A csereszerű társadalmi kölcsönhatást tulajdonképpen a társadalmi csereelméletben kialakult felfogásnak megfelelően értelmezzük. (Homans 1974; Blau 1964, Blau 1983: 204-214)

- *Csereszerű társadalmi kölcsönhatásról* vagy *társadalmi cseréről* beszélünk, ha (1) mindkét fél rendelkezik egy-egy olyan létezővel, amely a másik fél számára a szükségletkielégítés előfeltételét képezi, és (2) mindkét fél számára a másik fél rendelkezésére álló létezővel való rendelkezés lenne a kedvezőbb, és így (3) létrejön az adott létezők olyan cseréje, amelynek hozadéka mindkét fél számára pozitív, de nem feltétlenül egyenértékű.

A társadalmi csere sajátos formája a piaci csere. *Piaci cseréről* akkor beszélünk, ha elvileg számtalan fél között jöhet létre ugyanazon létezők cseréje, s ez az egyenértékű csere feltételül szolgál. (Vö.: Coleman 1990: 37-40) A csere tárgyát nem csupán javak képezhetik, hanem bizonyos cselekvési módok is. Így csere tárgya lehet például a másik fél befolyásának elfogadása, a másik fél érdekeinek megfelelő alkalmazkodás stb.

- *A játszmászerű társadalmi kölcsönhatás* jellemzője, hogy az egyik fél hat a másik fél szükségletkielégítésének előfeltételeire, és viszont, de a kölcsönha-

tások hozadéka az egyik és a másik fél számára elvileg esetlegesen alakul, és pozitív vagy negatív egyaránt lehet.

A társadalmi kölcsönhatások esetében általában véve esetleges, hogy az egyik fél által a másik félre gyakorolt hatás kedvező-e, és milyen mértékben kedvező a másik fél számára, valamint a másik fél erre hogyan válaszol. A társadalmi kölcsönhatások elvileg csereszerű kölcsönhatások is lehetnek, de csak sajátos körülmények között jellemzőek, amelyekkel majd a tizedik fejezetben foglalkozunk. A társadalmi kölcsönhatások általában, illetve többnyire úgynevezett játszmászerű kölcsönhatások.

Különbséget tehetünk a rövid távú és a hosszú távú csere között. A rövid távú csere egy elemi csereszerű kölcsönhatás, amelynek hozadéka mindkét fél számára pozitív. A *hosszú távú csere* keretében azonban az egyes kölcsönhatások játszmászerű kölcsönhatások, a két fél számára hosszú távon kell a játszmászerű kölcsönhatások összességének mint egy átfogó cserének kielégítőnek lennie. Például a munkahelyi szervezetekben a vezetők és beosztottak közötti kölcsönhatások tulajdonképpen játszmászerű kölcsönhatások, amelyek hozadéka lehet pozitív vagy negatív az egyik vagy a másik fél számára. A játszmászerű kölcsönhatások azonban egy hosszú távú, átfogó csere keretében zajlanak le, amelyben a munkaadó és a munkavállaló pénzt cserél munkára, illetve munkát cserél pénzre. A szociológiai csereelmélet képviselői figyelmen kívül hagyják a rövid távú és a hosszú távú csere közötti lényeges különbséget, és a fogalmaink szerinti hosszú távú csere keretében egyes kölcsönhatásokat is úgy értelmezik, mintha ezek csereszerű kölcsönhatások lennének. Felfogásunk szerint viszont a hosszú távú csere keretében megvalósuló egyes kölcsönhatásokat elvileg játszmászerű kölcsönhatásoknak tekinthetjük.

b) A társadalmi kölcsönhatások fő típusai

A társadalmi kölcsönhatásokat tipizálhatjuk a kölcsönhatás pozitív vagy negatív jellege és szándékoltsága szempontjából, és így módon a 5.5. táblázat szerinti fő típusokhoz jutunk. A kölcsönhatás jellege szerint különbséget tehetünk a pozitív és a negatív kölcsönhatás között. *Pozitív kölcsönhatásról* akkor beszélünk, ha az egyik fél cselekvése kedvezően érinti a másik fél szükségletkielégítésének összetevőit és viszont. *Negatív kölcsönhatásról* viszont akkor beszélünk, amikor az egyik fél cselekvése kedvezőtlenül érinti a másik fél szükségletkielégítésének összetevőit és viszont. Egy adott kölcsönhatás természetesen az egyik fél számára lehet pozitív, a másik fél számára negatív jellegű hatás is. A szándékoltság szempontjából a kölcsönhatás lehet *szándékos kölcsönhatás*, amikor az egyik fél tudatában van annak, hogy cselekvése várhatóan milyen hatással lesz a másik félre, és ezt várhatóan milyen válasz fogja követni az érintett fél részéről, s ez a tudás hatással van cselekvései motívumaira és ezáltal cselekvéseire. Másrészt lehet *nem szándékos kölcsönhatás*, amikor az egyik fél vagy eleve nincs tudatában cselekvése másik

félre vonatkozó következményeivel, vagy ha tudatában is van annak, ez a tudás érdemben nincs hatással cselekvései motívumaira és cselekvéseire.

- *A társadalmi együttműködésben* a cselekvők számára saját és mások cselekvései egyaránt a szükségletkielégítés eszközeit képezik. Az egyének belső fedezetű intézmény kialakítása révén kölcsönösen átengedik saját cselekvéseik irányítását és ellenőrzését másoknak, és ugyanakkor maguk is irányítják és ellenőrzik mások cselekvéseit az együttesen meghatározott célok megvalósításában.

Különbséget kell tennünk a pusztán funkcionális és a társadalmi együttműködés között. *Funkcionális együttműködésről* beszélhetünk, amikor az egyének cselekvései funkcionálisan, azaz valamilyen feladat ellátására vonatkozóan intézmények által összehangoltak. A cselekvések funkcionális összehangolása külső és belső fedezetű intézmények révén egyaránt történhet. A társadalmi együttműködésben az egyének cselekvéseit az együttműködésben részt vevők maguk hangolják össze belső fedezetű intézmények révén, tekintettel arra, hogy az egyes egyének cselekvései hogyan érintik mások érdekeit. Például az üzemben a különböző gépeken, a különböző műhelyekben dolgozó munkások között általában van funkcionális együttműködés, de többnyire nincs társadalmi együttműködés. Társadalmi együttműködés van például azok között a munkások között, akik egyezsége jutottak egymás között abban a kérdésben, hogy támogatják egymást a jó munkák megszerzésére irányuló törekvéseikben. A funkcionális együttműködés társadalmi szempontból többnyire csupán spontán pozitív társadalmi kölcsönhatás, sőt funkcionális együttműködés negatív társadalmi kölcsönhatás révén is megvalósulhat.

Kölcsönhatás jellege	Kölcsönhatás szándékolttsága	
	Szándékos kölcsönhatás	Nem szándékos kölcsönhatás
Pozitív kölcsönhatás	<i>Társadalmi együttműködés</i>	<i>Spontán pozitív társadalmi kölcsönhatás</i>
Negatív kölcsönhatás	<i>Társadalmi konfliktus</i>	<i>Spontán negatív társadalmi kölcsönhatás</i>

5.5. táblázat: A társadalmi kölcsönhatások fő típusai

- *Spontán pozitív társadalmi hatásról* beszélünk, ha az egyik fél cselekvése, amely számára a szükségletkielégítés eszköze, a másik fél számára a szükségletkielégítés pozitív feltétele. A spontán pozitív kölcsönhatásban az ilyen természetű hatás fordítva is érvényesül. Azaz a felek oly módon cse-

lekszenek a másik fél számára kedvezően, hogy ez motívumaikban nem tükröződik.

Ha az egyének esetleg tudatában is vannak cselekvéseik másokra gyakorolt pozitív hatásaival, ez a tudás tulajdonképpen nem befolyásolja cselekvéseiket. Például ha a bolt tulajdonosa beszerzi a vásárlók által keresett árukat, s a vásárlók ezeket megveszik, mindkét fél pozitívan hat a másik félre. Azonban végül is egyik fél sem arra való tekintettel teszi ezt, hogy pozitívan hasson a másik félre.

- A *társadalmi konfliktus* olyan kölcsönhatás, amelyben az egyik fél cselekvése, amely számára a szükségletkielégítés eszközét képezi, a másik fél számára a negatív feltételét, és viszont. A konfliktus esetében a felek tudatosan válaszolni a másik fél cselekvéseire, és tudatosan igazodnak a másik fél várható válaszához.

Például Rex szerint a konfliktus kifejezés olyan cselekvésre vonatkozik, amelyben a cselekvő szándékosan egy másik fél vagy más felek ellenállásával szemben igyekszik az akaratát érvényesíteni. (Rex 1981: 3) A konfliktuselméletek érdeklődésének középpontjában a társadalmi konfliktusok állnak. Dahrendorf konfliktuselméletének a felfogásában a társadalomban mindenhol megfigyelhető a társadalmi konfliktus, és ebből adódóan a társadalom minden eleme hozzájárul a társadalmi változáshoz. (Dahrendorf 1976: 162) Felfogása szerint a társadalmi konfliktus mindenütt jelen van, ahol társadalmi élet van, és a konfliktus lényegében jó és kívánatos. (I. m.: 208) Felfogásunk szerint a társadalmi konfliktus a kölcsönhatások egyik jellemző formája, de ahhoz képest viszonylag ritka, hogy milyen mértékben jellemző a negatív társadalmi hatás és kölcsönhatás a felek között.

A társadalmi konfliktus felemás formája az egyik fél részéről a rendszeresen megfigyelhető kezdeményező negatív társadalmi hatás, a másik fél részéről az ellenállás. Ebben az esetben rendszerint csak az egyik fél kezdeményezi a másik fél vonatkozásában a negatív társadalmi hatást, és a másik fél csak e cselekvéseire válaszol, vagy éppen a kényszerítés ellenére is passzív marad.

- A *társadalmi elnyomás és behódolás* olyan kevert típus, amikor az egyik fél rendszeresen negatív társadalmi hatással van a másikra, de a másik fél erre nem negatív hatással válaszol, hanem tudatosan igyekszik úgy cselekedni, hogy minimalizálja a másik félre irányuló negatív hatásokat.

Az előbbi típustól részben eltér az elnyomás és a visszavonulás, amikor a másik fél ellenállás nélkül elfogadja a negatív hatást, de nem az ahhoz való rendszeres alkalmazkodást választja, hanem kilép az adott társadalmi szituációból. A visszavonulás függ attól, hogy az adott egyén számára mennyiben adottak legalább hasonló vagy kedvezőbb alternatívák más körülmények között. (Vö.: Rex 1981: 17)

- A *spontán negatív társadalmi kölcsönhatás* olyan kölcsönhatás, amikor az egyik fél cselekvése, amely számára a szükségletkielégítés eszközét képezi, a másik fél számára a negatív feltételét, de erre a másik fél nem szándékosan, csupán saját érdekeihez igazodva válaszol.

A spontán negatív társadalmi kölcsönhatás esetében tehát mindkét fél viszonylag attól függetlenül cselekszik, hogy cselekvései várhatóan hogyan érintik a másik felet, és erre a másik fél várhatóan hogyan fog válaszolni. Például ha a termelő költségei nőnek, felemeli termékének az árát, ennek következtében a vásárlók esetleg kevesebb terméket fognak vásárolni. Ez esetleg azt eredményezi, hogy a termelő egységnyi termékre eső költségei tovább nőnek, mivel kevesebb terméket tud eladni. Egyik félnek sem állt szándékában, hogy a másik félre eleve kedvezőtlenül hasson, cselekvéseik spontán módon érintik egymást kedvezőtlenül.

- A *társadalmi verseny* olyan közvetett negatív kölcsönhatás két fél között, amelyben mindkét fél egy harmadik félre gyakorolt befolyás révén szándékozik hozzájutni egy adott jószághoz, amelyhez csak az egyikük juthat hozzá. Mégpedig az a fél, amely cselekvéseivel jelentősebb befolyást gyakorol a harmadik félre.

Egyes szerzők nem tesznek különbséget verseny és konfliktus között. Például Luhmann szerint amikor egy rendszer céljai csak egy másik rendszer céljai terhére érhető el, versenyről beszélhetünk. (Luhmann 1995: 382) Dahrendorf sem látja szükségesnek vagy kívánatosnak a különbségtételt verseny és konfliktus között. Mindkettő magában foglalja a törekvést a szűkös erőforrások megszerzésére. Felfogása szerint az egymással konfliktusban álló érdekcsoportok versenyeznek az erőért. (Dahrendorf 1976: 209) Felfogásunk szerint a társadalmi verseny a konfliktustól eltérően nem közvetlenül az adott két fél közötti kölcsönhatás, közvetlenül mindketten egy harmadik egyénnel vagy csoporttal állnak kölcsönhatásban.

3.2. A társadalmi kölcsönhatások meghatározottsága

A) A meghatározottság megközelítése a fő szemléletmódokban

a) A *normativista és a strukturalista szemléletmódban*

Korábban (2.2Ba) foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy a fő szociológiai szemléletmódokban hogyan közelítenek a társadalmi cselekvések meghatározottságához. A társadalmi kölcsönhatások meghatározottságára vonatkozóan is igen különböző felfogásokkal találkozhatunk a szociológiaelméleti irodalomban, és – a társadalmi cselekvések meghatározottságára vonatkozó felfogásokhoz hasonlóan – a legjellemzőbb felfogások ebben az esetben is a fő szociológiai szemléletmódokhoz kapcsolódnak. Ez azzal is összefügg, hogy a társadalmi cselekvések eleve társadalmi kölcsönhatásokba ágyazott cselekvések, így a társadalmi cselekvések és a társadalmi kölcsönhatások meghatározó tényezői, bár nagyrészt eltérő értelemben, de végül is ugyanazok a tényezők. Egyes elméletekben nem is tárgyalják egymástól elkülönítve egyrészt a társadalmi cselekvések, másrészt a társadalmi kölcsönhatások meghatározottságát.

Nézzük tehát először röviden azt, hogy hogyan közelítenek a társadalmi kölcsönhatások meghatározottságához a normativista szemléletmódot képviselő elméletekben, különösen a normativista rendszerelméletben.

- A normativista szemléletmód szerint a társadalmi kölcsönhatásokat a kulturális értékek, szabályok, szerepek, különösen a szerepviszonyok határozzák meg normatív funkcióik révén, és egységes kultúrát előfeltételezve a társadalmi kölcsönhatások eleve pozitív kölcsönhatások.

Parsons normativista rendszerelméletének a felfogásában a társadalmi kölcsönhatások stabilitásának előfeltétele a kulturális értékek elsajátítása az adott egyének által. (Parsons 1951: 52) A társadalmi kölcsönhatásokban a felek a közös értékek alapján és a szabályokkal azonosulva, ezért eleve a szabályoknak megfelelően cselekszenek, és cselekvéseik pozitívan hatnak egymásra, kölcsönösen kiegészítik egymást egy harmonikus együttműködésben.

Parsons felfogása szerint a társadalmi rendszer stabil, egyensúlyban lévő állapotáról olyan kölcsönhatások esetében beszélhetünk, amelyben két vagy több egyéni cselekvő kölcsönhatásai kiegészítik egymást oly módon, hogy cselekvéseik kölcsönösen megfelelnek egymás elvárásainak. Az ilyen kölcsönhatás képezi az alapvető vonatkoztatási pontját a társadalmi folyamat valamennyi dinamikus motivációs elemzésének. Feltételezése szerint a társadalmi folyamat elsődleges törvénye a megalapozott, egyensúlyban lévő kölcsönhatások fenntartására irányuló hajlandóság. (Parsons 1951: 204-205) A teljes mértékben intézményesült szabályok harmonikus, konfliktusmentes együttműködést eredményeznek a felek között. (Parsons–Shils 1962B: 194; ford. 1988: 9) A kölcsönhatásban lévő felek között kölcsönös érzelmi kötődés van, érzékenyek egymás beállítottságaira, azaz beállítottságaik alapvetőek egymás számára mint szankciók, illetve reakciók, és a kölcsönhatás egyesített egy értékirányultság normatív mintájával, azaz mindkét fél elsajátította az értékmintát. Az ilyen kölcsönhatásokra az elvárások egymást kiegészítő jellege jellemző, azaz mindkét fél beállítottságai és cselekvései megfelelnek mindkét fél elvárásainak. (Parsons 1951: 251-252)

A szóban forgó felfogás szerint két fél közötti társadalmi kölcsönhatásokban mindkét fél motívumai arra irányulnak, hogy egymást olyan cselekvésekre készítsék, amelyek saját szempontjukból pozitív következményekkel járnak. Amennyiben azok a normatív minták, illetve szabályok, amelyek jegyében a felek kölcsönhatásban állnak egymással, mindkét fél részéről elfogadottak és világosak, az egyik fél cselekvései a mintáknak, illetve szabályoknak megfelelően kedvező reakciókra fogják készíteni a másik felet, és fordítva. Ennek megfelelően a szabályoknak való megfelelés vagy az attól való eltérés egybeesik azzal, hogy a kölcsönhatások kedvezőek vagy kedvezőtlenek a felek számára. Tehát a cselekvők érdekei, illetve szándékai szempontjából nézve, a kölcsönhatások megszilárdulásának az alapvető feltétele az, hogy a kölcsönhatásokban részt vevő felek a szabályoknak megfelelően cselekedjenek. A szabályoknak való megfelelés egyrészt közvetlenül

kielégíti egy adott egyén saját szükséglet-diszpozícióit, másrészt ez egybeesik az-
zal, ahogyan az egyén mások kedvező reakcióit kiválthatja, és kedvezőtlen reakci-
óit elkerülheti. (Parsons 1951: 37-38)

A fenti érvelés megfelelően tükrözi a valóságot abban az esetben, egyrészt ha
a kölcsönhatásban lévő felek maguk alakítják ki azokat a szabályokat, amelyekhez
cselekvéseik és kölcsönhatásaik során alkalmazkodniuk kell, és maguk ellenőr-
zik e szabályok érvényesülését, tehát ha az adott szabályokból felépült intézmény
általunk úgynevezett belső fedezetű intézmény. Másrészt, ha az adott szabályok
érvényességi körébe eső cselekvések, és a szabályok által létrehozott, illetve meg-
határozott cselekvési lehetőségek és képességek a cselekvő egyének számára a lel-
ki szükségletek tárgyait képezik. Ha az utóbbi szempont érvényesül, de az előbbi
szempont nem, tehát az adott szabályokból felépült intézmény külső fedezetű,
még többé vagy kevésbé érvényesülhetnek a Parsons által felvázolt összefüggések.
Parsons tehát hallgatólagosan az általunk úgynevezett tiszta közösségi intézmé-
nyekre vonatkozó feltételezésből, vagy legalább a kvázi-közösségi intézményekre
vonatkozó feltételezésből indul ki (4. fejezet: 3.1A), és a társadalmi kölcsönhatáso-
kat tulajdonképpen az általunk úgynevezett közösségi kölcsönhatásoknak tekinti.
Korábban (3.1Ab) láttuk, hogy a közösségi kölcsönhatásokban az egyik fél cselek-
vései a másik fél lelki szükségleteinek a tárgyaira hatnak, és viszont, és e kölcsön-
hatásokhoz képest a társadalmi kölcsönhatások más természetűek.

Parsons felfogása szerint a kölcsönhatások egyensúlya akkor bomlik fel, és ak-
kor alakul ki konfliktus a felek között, ha az egyének a szocializáció folyamán
nem tanulták meg az elvárásoknak megfelelő irányultságokat, ha az adott szitu-
ációkban új tanulási problémák merülnek fel, vagy ha megváltozott a cselekvők
személyisége. (Parsons 1951: 205-206, 233-234) Ha a kölcsönhatások egyensú-
lya felbomlik, a cselekvésekre és kölcsönhatásokra nagyrészt a deviancia lesz a
jellemző. A devianciára irányuló hajlandóság, illetve a deviancia és a konfliktus
megelőzése igényli a társadalmi ellenőrzés mechanizmusát, amit azonban Parsons
csak rendszeres elméletén kívül, elmélete engedményes vagy eklektikus szintjén
tud figyelembe venni, ahogyan arra a harmadik fejezetben (2.2Bb) rámutattunk.
A normativista szemléletmód szerint tehát az egységes kultúra érvényességi kö-
rébe eső egyének között elvileg nincsenek társadalmi konfliktusok, a társadalmi
konfliktusok tulajdonképpen különböző kultúrák illetve szubkultúrák képviselői
közötti kulturális konfliktusok.

A normativista szemléletmódra jellemző felfogással szemben a strukturalista
szemléletmódot képviselő elméletek alapvetően eltérően közelítenek a társadalmi
kölcsönhatások meghatározottságához, és a társadalmi kölcsönhatásokon belül a
társadalmi konfliktusokat hangsúlyozzák.

- A strukturalista szemléletmód szerint az egyének és csoportok közötti tár-
sadalmi kölcsönhatásokat a tényszerű és tartós társadalmi viszonyok hatá-
rozzák meg, illetve az e viszonyokat kifejező társadalmi struktúra határozza
meg, főleg az érdekviszonyokkal és az erőviszonyokkal összefüggésben.

A társadalmi cselekvések meghatározottságának a tárgyalásánál is említettük, hogy a strukturalista elméletekben az átfogó és tényszerű társadalmi környezet legjellemzőbb vonásait fejezi ki a társadalmi struktúra fogalma. A társadalmi struktúrában elfoglalt helyzet alapján az egyének környezetében lévő különbségek és hasonlóságok különbségeket és hasonlóságokat idéznek elő az egyének magatartásában, és ezzel összefüggésben meghatározzák a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokat. (Hechter 1987: 4-6) A társadalmi kölcsönhatások meghatározottságára vonatkozó strukturalista megközelítési mód szemléltetésére Ralf Dahrendorf konfliktuselméletét hozzuk fel példának.

Mint már említettük, Dahrendorf konfliktuselméletének a felfogásában a társadalomban mindenhol megfigyelhető a társadalmi konfliktus, és ebből adódóan a társadalom minden eleme hozzájárul a társadalmi változáshoz. (Dahrendorf 1976: 162) Felfogása szerint a társadalmi konfliktus mindenütt jelen van, ahol társadalmi élet van, és a konfliktus lényegében jó és kíváncs. (I. m.: 208)

Az említett szerző szerint a konfliktuselemzés első feladata az erő (power) és a hatalom (authority) eloszlása szerinti társadalmi helyzetek, azaz a domináns és az alávetett helyzetek meghatározása. Fogalmilag és empirikusan az elemzés minden további lépése az erő és a hatalom eloszlásának az elemzéséből következik. Minden társadalmi szerveződésben bizonyos helyzetekben lévők fel vannak ruházva azzal a joggal, hogy ellenőrzést gyakoroljanak más helyzetekben lévő egyének felett. Más szavakkal ez azt jelenti, hogy az erő és a hatalom egyenlőtlen, az egyének bizonyos köreit egymástól megkülönböztető eloszlása létezik. Dahrendorf egyik központi feltételezése, hogy a hatalomnak ez a megkülönböztető eloszlása elkerülhetetlenül a rendszeres társadalmi konfliktusok meghatározó tényezőjévé válik. Az ilyen csoportkonfliktusok strukturális forrását a társadalmi szerepek olyan elrendezése képezi, amely az egyének bizonyos köreit felruhazza a dominancia és az alávetettség elvárásaival. A csoportok közötti konfliktusok az erőviszonyok strukturálisan szükségszerű, a hatalom gyakorlásából adódó termékei. (Dahrendorf 1976: 165-166)

A csoportok közötti konfliktusok szociológiai elemzésében az elemzés egysége mindig egy sajátos társulás, és abban a helyzetek kettőssége. (Dahrendorf 1976: 171) A dominancia és az alávetettség kettőssége a társadalmi társulások, pontosabban fogalmazva az úgynevezett kényszerűen összehangolt társulások közös jellemzője. (I. m.: 169) „Mi mindig megfigyelhetjük a helyzetek kettősségét a kényszerűen összehangolt társulásban a hatalom eloszlásának vonatkozásában. (...) Az adott társulásban világos vonalat lehet húzni, legalábbis az elméletben, azok között, akik részt vesznek a (hatalom – F. Z.) gyakorlásában, és akik alá vannak vetve mások hatalmi rendelkezéseinek.” (I. m.: 170) Az egymással konfliktusban álló csoportok formálódásának alapvető oka a hatalom eloszlása, és a hatalom eloszlásának kettőssége miatt kettő, és csakis kettő konfliktus-csoport formálódik. (I. m.: 172-173)

Dahrendorf egyik alapvető tétele tehát az erő, illetve a hatalom kettős eloszlására vonatkozik. Ehhez kapcsolódik az a másik alapvető tétel, hogy a társulás-

ban az erő, illetve a hatalom eloszlása szerinti helyzetek, azok betöltői számára ellentétes érdekeket foglalnak magukban. A domináns helyzet elfoglalóinak és az alávetett helyzet elfoglalóinak érdekei ellentétesek egymással. Marxra hivatkozva az érdekek „kvázi-objektív” felfogását képviseli, amely szerint ezeket az érdekeket az egyéneken kívüli tényezők határozzák meg; ezek az érdekek „kívülről vannak rányomva az egyénre, az egyén részvétele nélkül”. (Dahrendorf 1976: 174) A konfliktuscsoportok szociológiai elemzésének a céljára feltételezi az adott helyzetekben lévő egyének cselekvéseinek bizonyos, strukturálisan létrehozott irányultságait. A cselekvés tudatos irányultságainak az analógiájára ezt a strukturálisan létrehozott irányultságot nevezi érdeknek. (I. m.: 175)

A strukturálisan létrehozott objektív érdekeket az adott egyének domináns vagy alávetett helyzete határozza meg, és ezek az érdekek a fennálló állapot fenntartására vagy módosítására irányulnak. A domináns helyzetben lévők érdeke az adott, számukra hatalmat biztosító társadalmi struktúra fenntartására irányul. Az alávetett helyzet ezzel szemben olyan érdeket foglal magában, amely azoknak a társadalmi körülményeknek a megváltoztatására irányul, amelyek az adott helyzet betöltőit megfosztják a hatalomtól. A konfliktus-csoportok, illetve az így értelmezett társadalmi osztályok közötti konfliktusok ugyanakkor a hatalom és a hatalmi viszonyok legitimitása körüli konfliktusok is. A domináns csoport érdeke hatalma legitimitása ideológiájának a kialakítása, míg az alávetett csoport érdeke fenyegetést jelent ezen ideológia, és az általa legitimálni szándékozott hatalmi viszonyok számára. (Dahrendorf 1976: 176)

Az egymással szemben álló konfliktuscsoportokból szerveződnek az érdekcsoportok, amelyek jellemzője a viselkedés közös módja, és az ilyen csoportok a csoport-konfliktus valóságos cselekvői. Az érdekcsoportok struktúrával, szervezeti formával, programmal vagy céllal és tagsággal rendelkeznek. (Dahrendorf 1976: 180) Elvileg minden társulásban két érdekcsoport áll egymással konfliktusban, egyrészt a domináns, másrészt az alávetett érdekcsoport. (I. m.: 184) Dahrendorf az osztály kifejezést a hatalmi viszonyok szerinti konfliktuscsoport értelmében használja. Az ilyen értelemben vett osztályokat – Marxal ellentétben – elvileg nem köti gazdasági meghatározó tényezőkhöz, hanem az erő, illetve a hatalom eloszlásához. (I. m.: 201-204)

Fentebb láttuk, hogy normativista megközelítésben a társadalmi kölcsönhatásokat bizonyos értelemben a szabályok határozzák meg normatív funkcióik révén, és a társadalmi kölcsönhatások eleve megfelelnek a szabályoknak. Strukturalista megközelítésben a társadalmi kölcsönhatásokat elvileg a szabályoktól függetlenül létező tényszerű, illetve objektív érdekek, erők, társadalmi viszonyok határozzák meg, és a társadalmi kölcsönhatások csupán esetlegesen felelnek meg bizonyos szabályoknak. Például Rex konfliktuselméletében eleve feltételezi, hogy a felek megfelelően megértik a releváns szabályokat, de kölcsönhatásaikban a szabályokat nem mint cselekvéseikre vonatkozó elvárásokat veszik figyelembe, hanem a szabályokat mint eszközöket veszik igénybe a másik fél cselekvéseinek a befolyásolásá-

ban és saját érdekeik érvényesítésében. Szélsőséges esetben az egymással konfliktusban álló felek testi kényszerítést használnak egymással szemben, amennyiben azonban a testi kényszerítő eszközök igénybevétele korlátozott, a konfliktus az erkölcsi és a jogi érvelés formáját ölti. Mindkét fél igyekszik úgy értelmezni a releváns szabályokat, hogy ezzel elősegítse céljainak az elérését. Mindkét fél igyekszik sajátos érveléssel és racionalizálással alátámasztani saját törekvéseit, és leleplezni a másik fél álláspontjának tisztességtelenségét vagy ideologikus természetét, és a másik fél cselekvéseinek deviáns jellegét. (Rex 1981: 11-13)

b) A kreativista és a racionalista szemléletmódban

A harmadik fejezetben (1.2Ab) rámutattunk arra, hogy a normativista és a kreativista szemléletmód határán elhelyezkedő szociológiai elméletek általában véve hangsúlyozzák a kultúra jelentőségét a társadalmi cselekvések és a társadalmi kölcsönhatások meghatározottságának a magyarázatában, de érdeklődésük középpontjában a cselekvési szituációk viszonylag szabad definíálásának az értelmezési folyamata áll. A normativista-kreativista szemléletmód képviselőiként a társadalmi kölcsönhatások meghatározottsága vonatkozásában is bemutathatnánk például Goffman szimbolikus interakcionista elméletét, Schütz, valamint Berger és Luckmann fenomenológiai szociológiai elméletét. Vagy amit a társadalmi cselekvések meghatározottsága vonatkozásában Habermas kommunikatív cselekvéseméletéről korábban (2.2Ba) röviden elmondtunk, megfelelően szemlélteti Habermas normativista-kreativista szemléletmódját a társadalmi kölcsönhatások meghatározottságára vonatkozóan is.

Az említett, és már munkánk más részeiben röviden tárgyalt elméletek helyett az alábbiakban Niklas Luhmann rendszerelméletét hozzuk fel példának, a társadalmi kölcsönhatások meghatározottságára vonatkozó normativista-kreativista, illetve nagyobbbrészt a kreativista megközelítési mód szemléltetésére. Ez az elmélet ugyanis a normativista-kreativista szemléletmód képviselőjének is tekinthető, de Luhmann szemléletmódja közelebb áll a kreativista, mint a normativista szemléletmódhoz. Kiinduló előfeltételezései a kreativista szemléletmód alapelveinek felelnek meg, de később bizonyos értelemben feltételezi a kulturális szabályok, szerepek és értékek cselekvők számára eleve adott létezését.

Egy ilyen rövid ismertetésben elkerülhetetlen, hogy jelentős mértékben leegyszerűsítsük és kissé átértelmezzük Luhmann felfogását a társadalmi kölcsönhatások meghatározottságára vonatkozóan. Az ismertetés kiindulópontjának a megválasztása sem mentes a nehézségektől, mert Luhmann elméletének alapvető jellemzője a körköröség. (Balogh–Karácsony 2000: 298; Luhmann 2006: 78) Az intézményes szociológia elméletében eddig általunk kifejtett gondolatokhoz kapcsolódva mégis az tűnik a legjobb megoldásnak, ha az értelem vagy jelentés fogalmából indulunk ki. Luhmannál az értelem fogalma leegyszerűsítve azt fejezi ki, hogy a cselekvők cselekvési lehetőségei bővebbek, mint azok a cselekvési lehetőségek, amelyek cse-

lekvésekben is megjelennek. „Az értelem jelensége úgy jelenik meg, mint a tapasztalás és a cselekvés más lehetőségeire történő hivatkozások többlete.” (Luhmann 1995: 60; ford. 2000: 96) „Az értelem bőséges (redundant) lehetőségekkel lát el egy aktuális tapasztalást vagy cselekvést.” (Uo.)³ Az értelmi rendszerek számára a környezet is az értelem formájában adott. (I. m.: 61; ford. 97) Tehát fogalmazhatunk részben ahhoz hasonlóan, ahogyan a második fejezetben (4.1Ab) fogalmaztunk, hogy az értelmes egyének – Luhmann kifejezésével élve: az emberi lények vagy az egyéni lelki rendszerek – cselekvési lehetőségek köznapi fogalmaiban értelmezik környezetüket. A szóban forgó szerző felfogása szerint az egyéni lelki rendszerek és a társadalmi rendszerek értelmi rendszerek, és az értelmi rendszerek számára a környezet is értelem formájában adott. (I. m.: 37, 61, 109)

A Luhmanni rendszerelméletben fontos szerepet tölt be az összetettség és az esetlegesség fogalma. Összetettnek akkor nevezi az egymással összefüggő elemek összességét, ha az elemek összekapcsolódó képességének belső korlátozottsága miatt nem lehet minden elem bármikor kapcsolatban az összes többivel. Tehát az összetettség magában foglalja a szelekció szükségességét a viszonyok vonatkozásában. (Luhmann 1995: 24-25) A szelekció elhelyezi és minősíti az elemeket, de más viszonyok is kialakulhatnak. Az esetlegesség (contingency) fogalma azt fejezi ki, hogy valami lehetséges, de lehetséges másképpen is, nem szükségszerű, de nem is lehetetlen. (I. m.: 25, 106)

Luhmann előfeltételezése szerint az, hogy a különböző cselekvési lehetőségek közül melyek valósulnak meg cselekvések formájában is, elvileg esetleges. Ha két cselekvő fél mint rendszer egymás környezetében található, mindkét fél cselekvéseire, és a két fél közötti kölcsönhatásokra a kettős esetlegesség jellemző. Kultúramentes körülményeket feltételezve, és a kölcsönhatásban álló két felet két különálló önvonatkoztató rendszernek tekintve, az adott kölcsönhatásokon belüli cselekvéseik meghatározatlanok. Kölcsönhatásaikra a kettős esetlegesség jellemző, mivel egyik fél sem láthatja előre, hogy bizonyos cselekvéseire a másik fél hogyan fog válaszolni, ezért annak sem lehet tudatában, hogy neki hogyan kellene cselekednie. E probléma megoldására Luhmann nem fogadja el azt a normativista megoldást, amely szerint a közös kultúra, a kulturális értékekkel és szabályokkal való azonosulás biztosítja a kölcsönhatásban álló felek cselekvéseinek az összehangolását. (Luhmann 1995: 103-104)

A fenomenológiai és a rendszerelméleti felfogás módosításával és egyesítésével igyekszik megoldást találni a kettős esetlegesség fent említett problémájára. (Luhmann 1995: 106) E szerint az egyik fél mintegy javaslatot tesz a szituáció definiálására azáltal, hogy puhatolózva cselekszik valahogyan, és várja, hogy a másik fél erre hogyan válaszol. A másik fél válasza, függetlenül attól, hogy pozitív vagy negatív, hozzájárulhat a szituáció tisztázásához, és ezáltal az esetlegesség csökkenéséhez, és így a résztvevők tovább haladhatnak a szituáció meghatározása felé.

³ Az idézetek a magyar fordítástól kissé eltérnek.

(I. m.: 104-105) A társadalmi rendszer annak révén jön létre, hogy mindkét fél tapasztalja a szituáció meghatározatlanságát és a kettős esetlegességet, és ebben az esetben valamelyik fél bármilyen cselekvése jelentős a struktúra formálódása számára. A kettős esetlegességgel jellemezhető szituációk tisztázása igényli a kommunikációt, a kommunikáció elindításához igényli a kölcsönös megfigyelés és az elvárások minimumát, de elvileg kizárt, hogy a felek kölcsönösen és teljes mértékben megértsék egymást. (I. m.: 108)

Az egymással kölcsönhatásban álló felek kölcsönösen feltételezik a meghatározatlanságot és a meghatározhatóságot az egymáshoz fűződő viszonyaikban. Hatékonyabban tudnak közeledni egymáshoz, ha (mint rendszerek) feltételezik a meghatározhatóságot a környezethez fűződő kapcsolatukban, és ezen keresztül szemlélik önmagukat, és megpróbálják befolyásolni a másik felet is, a másik fél környezetére való tekintettel. (Luhmann 1995: 109) A szituáció eleve bizonytalan, de feltételezéseik révén bizonyosságot hoznak létre a valóságra vonatkozóan, mivel kölcsönösen feltételezik a másik fél részéről tapasztalt feltételezéseket. Megpróbálják saját cselekvéseikkel befolyásolni azt, amit megfigyelnek, és a visszacsatolásból ismét tanulhatnak. Ily módon alakul ki valamiféle rend, amely meghatározott az azt lehetővé tevő rendszerek összetettsége által, amely azonban nem jelenti azt, hogy ez az összetettség eleve kiszámítható és ellenőrizhető. Luhmann az ily módon kialakuló rendet nevezi társadalmi rendszernek. (I. m.: 110)

A társadalmi rendszerben tehát nincs alapvető bizonyosság a fennálló állapotokra és mások várható viselkedésére vonatkozóan. Csak a bizonytalanság csökkenthető bizonyos mértékben, a résztvevők saját cselekvéseire vonatkozóan. A tartós struktúrák, a rendszerformáló kényszerek úgy értelmezhetők, mint az eleve bizonytalan szituációkban a saját viselkedés biztosításának a lehetőségei. A cselekvés tehát magából a cselekvésből jön létre, a cselekvéseket bizonyos értelemben cselekvések határozzák meg. (Luhmann 1995: 110) Az egyik cselekvő a másik fél várható cselekvéseinek az ismerete és számításba vétele helyett, a másik fél szabadságát megengedve korlátozza magát olyan tudásra, amely hozzájárul az esetlegesség kezeléséhez. (I. m.: 112) A társadalmi rendszer körkörösén zárt egység. Ebben az egységben minden elem meghatározottsága egy másik elem meghatározottságától függ, és az egység pontosan ebben áll. Ez úgy is jellemezhető, mint önszabályozó meghatározatlanság: „Nem engedem meg magamnak, hogy te meghatározz, ha te nem engeded meg magadnak, hogy én meghatározzalak.” (I. m.: 117) A társadalmi rendszer tehát egy nagyon instabil struktúra, amely azonnal összeomlik, ha nem folytatódik. (I. m.: 118)

Az értelmes egyének, illetve az egyéni lelki rendszerek szimbolikus általánosítások révén az adott szituációk értelmét elvárásokba sűrítik, elvárások formájában teszik ki magukat környezetük esetlegességének. Az elvárások a lehetőségek közötti szelekció révén formálódnak, amelyek révén a cselekvők jobban és gyorsabban tájékozódhatnak. (Luhmann 1995: 96, 267) Luhmann az egyéni lelki rendszerek esetében úgy értelmezi az elvárásokat, mint amelyek az irányultság

egy formáját fejezik ki, amelyek révén a rendszer önmagára vonatkoztatva megvizsgálja környezete esetlegességét, és ezáltal saját bizonytalanságát kezeli. (I. m.: 268) Az önmagában meghatározatlan környezetet elvárások formájában értelmezi ahhoz, hogy megérthesse és felhasználhassa. (I. m.: 368)

A társadalmi rendszerben a kommunikáció az a folyamat, amelyben formálódnak a cselekvések és a kölcsönhatások. (Luhmann 1995: 137) Korábban már idéztük Luhmanntól, hogy értelmezhetjük úgy „a kommunikációt, mint három szelekció, az információ, a közlés és a megértés egységét”. (I. m.: 147) A kommunikáció azonban nem foglalja magában a szelekció negyedik típusát, a kommunikált sajátos jelentés elfogadását vagy elutasítását, ezek a kommunikációhoz kapcsolódó további cselekvések. A másik fél csak esetlegesen fogadja el a közölt és megértett információt cselekvése iránymutatójaként. Elvileg esetleges, hogy a kommunikáció jár-e a közölt értelemnek megfelelő következményekkel a felek cselekvéseire és kölcsönhatásaira vonatkozóan. (I. m.: 147-148, 154)

Luhmann felfogásának eddigi ismertetéséből az derülhetett ki, hogy a kreativista szemléletmód alapelveit fogadja el, amely szerint a cselekvések és kölcsönhatások nem magyarázhatók meg valamilyen eleve adott kulturális mintára vagy struktúrára hivatkozva. Azonban elméletében a normativista szemléletmód bizonyos mértékű elfogadása figyelhető meg, főleg abban a tekintetben, hogy jelentős szerepet szán egyrészt az úgynevezett szimbolikusan általánosított médiumoknak, másrészt a kettős kódoknak a cselekvések és kölcsönhatások magyarázatában. E vonatkozásokban Luhmann nagyrészt ellentmond a szituációk esetlegességére és a közös kultúra hiányára vonatkozó eredeti előfeltételezéseinek.

Felfogása szerint a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok biztosítják, hogy a felek a kommunikáció tartalmát elfogadják, és annak megfelelően cselekedjenek. (Luhmann 1995: 149) Meghatározása szerint: „Szimbolikusan általánosítottnak olyan médiumot kívánunk nevezni, amely általánosításokat használ arra, hogy szimbolizálja a szelekció és a motiváció közötti kapcsolatot, azaz e két tényezőt mint egységet képviseli.” (I. m.: 161) Ilyen médiumok például a bizalom, a szeretet, a tulajdon, a pénz, az erő (power), a jog, kezdetleges formában a vallásos hit vagy az úgynevezett alapvető értékek. A médiumok funkciója az, hogy valamilyen szelekciót összekapcsoljanak egy motívummal. A médiumok révén a kommunikáció szelekciója a motiváció eszközeként is működik, és a médiumok ezáltal biztosítják a javasolt szelekció elfogadását. (Uo.)

A kommunikáció tartalmát képező információk elfogadását, és a kölcsönhatásban álló felek cselekvéseinek az egymáshoz igazítását jelentős mértékben elősegítik az úgynevezett kettős sémák vagy kettős kódok. A rendszer sematizálhatja a másik rendszer összetettségét, illetve cselekvését például mint barátságos/barátságtalan, hasznos/káros, jó/rossz, helyes/helytelen, megfelelő/eltérő, igaz/hamis, jogos/jogtalan. A kettős séma vagy kettős kód előnye, hogy ha az egyik fél meghatározza a kódot, ezután megengedheti a másik fél számára is a választást az adott kód két lehetősége között. A másik fél mint rendszer összetettsége annyiban

elfogadott, amennyiben az egyik fél eleve nem tudja, hogy a másik fél a két lehetőség közül melyiket fogja választani. Ez az összetettség mégis problémamentes lehet, mivel az egyik fél már kész kapcsolódó viselkedéssel rendelkezik a másik fél mindkét lehetséges cselekvése esetére. A sematizálás arra készíti, illetve kényszeríti az egyik felet mint rendszert, hogy elfogadja a másik rendszer autonómiáját és viselkedésének esetlegességét. Késznek kell lennie arra, hogy saját összetettségét úgy alakítsa, hogy megfeleljen a másik fél autonómiájának. (Luhmann 1995: 233)

Luhmann tehát nem ért egyet a normativista szemléletmódnak azzal a nézetével, amely szerint a társadalmi kölcsönhatások rendezettsége azon alapszik, hogy tagjai tételesen elfogadják a közös érték- és szabályrendszert. (Luhmann 1982: 73-74) Felfogása szerint az adott rendszer vagy alrendszer cselekvőinek nem kell egyetérteniük abban, hogy mi a követendő érték, csupán azokat az általánosabb szempontokat kell elfogadniuk a kommunikációk vonatkoztatási pontjaiként, amelyeket kettős kódoknak nevez. Egy társadalmi alrendszer annyiban alakul ki, amennyiben egy sajátos kettős kód köré szerveződik, amennyiben az adott kettős kód sikeresen intézményesült a társadalmi tevékenység adott területén. A sajátos kettős kód szelektálja az alrendszeren belüli kommunikációkat, s ennek megfelelően a cselekvéseket. A kettős kód intézményesítése egy adott alrendszerben nem feltétlenül vezet a kommunikációban részt vevők egyetértésére, de meghatározza a választási lehetőségeket, a kérdések felvetésének a módját, az ösztönzőket a tájékozódáshoz. (I. m.: 168-172)

Végül azt a problémát vetjük fel Luhmann rendszerelméletére, különösen a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok magyarázó szerepére vonatkozóan, amelyet maga Luhmann is megfogalmaz. Felfogása szerint a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok biztosítják, hogy a felek a kommunikáció tartalmát elfogadják, és annak megfelelően cselekedjenek. De ez az elmélet arra nem ad magyarázatot, hogy az egyének miért fogadják el a szimbolikusan általánosított médiumokat, vagy a kommunikáció tartalmának ellentmondó viselkedés miért alakul ki annak ellenére, hogy elvileg egy adott médium által irányított. Luhmann szerint a médiaelmélet és a tranzakciós elméletek (például a csereelmélet és a konfliktuselmélet) egyesítésére lenne szükség ahhoz, hogy megértsük, a társadalmi rendszerekben a kommunikáció mennyiben eredményezi a közölt jelentések elfogadását vagy elutasítását. Ez szerinte is feltételezné a társadalom és a társadalmi kölcsönhatás általános, teljesen fejlett elméletét. Luhmann azonban e „mellékutakra” való letérés helyett megmarad a kommunikáció általános elméletének a síkján. (Luhmann 1982: 149-150)

A normativista-kreativista szemléletmódot és a kreativista szemléletmódot képviselő elméletek között nincs éles határ. Többnyire a kreativista szemléletmód képviselői is elismerik, hogy az átfogó és viszonylag tartós társadalmi környezet a valóságban bizonyos értelemben és bizonyos mértékben meghatározza a társadalmi kölcsönhatásokat, de elvileg a társadalmi kölcsönhatások esetlegességét hangsúlyozzák.

- A kreativista szemléletmód szerint az elvileg esetleges cselekvési szituációk értelmezését az egyének az adott szituációk más résztvevőivel való kölcsönhatásokban alakítják ki, és az így kialakult, de csupán az adott konkrét szituációkra érvényes értelmezések ugyanakkor meg is határozzák a közöttük megfigyelhető társadalmi kölcsönhatásokat.

Az alábbiakban arra mutatunk rá, hogy a szimbolikus interakcionizmus viszonylag tisztán kreativista felfogásában hogyan közelítenek a társadalmi kölcsönhatások meghatározottságához. E felfogás szerint a mindennapi kölcsönhatások során az egyének szóbeli kommunikáció révén kialakítják a valóság közösen osztott értelmezését, és erre alapozva hangolják össze cselekvéseiket. Ez a folyamat magában foglal számvetést, lemondást, helyreigazítást, a motívumok szókészletét, amelyek révén az egyének irányítják mások benyomásait és elősegítik a folyamatos kölcsönhatást. (Sandstrom–Martin–Fine 2001: 223)

Blumer szimbolikus interakcionista felfogásában a társadalmi kölcsönhatásokat az adott közvetlen szituáció, és e szituációt alkotó egyének szubjektív tulajdonságai határozzák meg. E közvetlen meghatározó tényezőkön túl általánosabb környezeti tényezők nem határozzák meg a társadalmi kölcsönhatásokat. Blumer a holista, különösen a normativista szemléletmódot képviselő elméletek legjelentősebb hiányosságának azt tartja, hogy csupán bizonyos meghatározó tényezők (szerepek, státuszok, szabályok, értékek) szükségszerű következményeinek tekintik a társadalmi kölcsönhatásokat és a társadalmi cselekvéseket. Figyelman kívül hagyják a társadalmi kölcsönhatást mint önálló formáló folyamatot, amelyben a cselekvők irányítják, ellenőrzik, átalakítják cselekvéseik irányvonalát, annak fényében, ahogyan ők találkoznak mások cselekvéseivel. (Blumer 1969: 52–53)

Elismeri, hogy a társadalomban, különösen a „megszilárdult társadalomban” a társadalmi kölcsönhatásokon belüli cselekvések túlnyomó része a közös cselekvés ismétlődő mintáinak formáiban létezik. Ahogy írja, a legtöbb kölcsönhatásban a résztvevők „...előzetesen rendelkeznek egy szilárd megegyezéssel arra vonatkozóan, hogy hogyan kell cselekedni és hogyan fognak mások cselekedni. Közös és előzetesen létrehozott jelentéseket osztanak arra vonatkozóan, hogy mit várnak el a résztvevők egymás cselekvéseiben, és ennek megfelelően valamennyi résztvevő képes irányítani saját viselkedését e jelentések által.” (I. m.: 17) Ezzel szemben azonban azt hangsúlyozza, hogy egyrészt új szituációk állandóan felmerülnek a csoport életében, amelyek problematikusak, és az ilyen szituációkban a létező előírások nem megfelelőek. Másrészt a résztvevőknek újra kell szervezniük az előzetesen kialakított és ismétlődő közös cselekvéseket is, a jelzések és értelmezések kettős folyamata révén, amelyben a jelentések éppúgy ki vannak téve a megkérdőjelezésnek, mint a megerősítésnek. (I. m.: 18) „A csoportéletben a társadalmi folyamat az, amely létrehozza és fenntartja a szabályokat, nem a szabályok azok, amelyek létrehozzák és fenntartják a csoportéletet.” (I. m.: 19)

Amennyiben a cselekvők figyelembe veszik egymás cselekvéseit, megállítják és újrászervezik saját cselekvéseiket, szándékaikat, vágyaikat, érzéseiket és beállított-ságaikat hozzáigazítják mások cselekvéseihez. Hasonlóan meg kell ítélniük az értékeket, a szabályok és előírások illeszkedését ahhoz a szituációhoz, amelyet mások cselekvései formálnak. Blumer szerint a szimbolikus kölcsönhatást mint önálló jelenséget kell tanulmányozni. (Blumer 1969: 66) Az emberek közötti kölcsönhatásokban az egyének nem közvetlenül egymás cselekvéseire válaszolnak, hanem a válaszok mindig egymás cselekvéseinek tulajdonított jelentéseken alapulnak. Az emberek közötti társadalmi kölcsönhatásokat tehát a szimbólumok használata, az értelmezés, illetve az a folyamat közvetíti, amelyben egymás cselekvéseinek jelentését megállapítják. (I. m.: 79)

- A racionalista szemléletmód szerint a társadalmi kölcsönhatásokat az határozza meg, hogy az egymással kölcsönhatásban álló egyének a számukra adott alternatívák figyelembevételével a cselekvési hozadék maximalizálására vagy optimalizálására törekszenek, és közben figyelembe veszik mások alternatíváit és várható cselekvéseit.

A racionalista szemléletmódra jellemző megközelítés példáuliként az alábbiakban egyrészt a társadalmi csereelméletről, másrészt a játékelméletről teszünk említést.

Blau társadalmi csereelméletének alapfeltevése, hogy az egyének azért lépnek egymással kölcsönhatásba, mert ez jutalmazó, illetve pozitív következményekkel jár számukra. Felfogása szerint a csere olyan társadalmi cselekvés, amely magában foglalja mások kedvező reakcióinak az elvárását. A másik fél, aki haszonhoz jut az adott egyén cselekvése révén, kifejezett formában vagy hallgatólagosan kötelezettséget vállal a viszonzásra. A csere egyoldalú kezdeményezése diffúz kötelezettséget hoz létre a kedvezményezett fél részéről, a viszonzás formája – a tisztán gazdasági cserétől eltekintve – általában meghatározatlan. Amennyiben a másik fél más módon nem képes az ellenszolgáltatásra, részben alárendelődik a kezdeményező félnek, s alkalmazkodással viszonzozhatja a másik fél által nyújtott hasznot. Ha a kedvezményezett fél kötelezettségét nem teljesíti, elveszítheti a másik fél támogatását, s esetleg negatív szankciókra is számíthat. (Blau 1983: 204-214)

A játékelmélet tárgyát az úgynevezett stratégiai döntések képezik, amelyekre több egyén, illetve játékos döntéseinek kölcsönös függősége jellemző. (Ismertetéshez felhasználva különösen: Lyons 1994: 93-98; Szántó 1998: 14-15; Mészáros 2003: 1-8) A játékelméletben a vizsgált kölcsönhatásokat játéknak nevezik, a kölcsönhatások résztvevői a játékosok, akik lehetnek egyének, de lehetnek cselekvések szubjektumaiként értelmezhető csoportok is. A kölcsönhatások vonatkozásában valamennyi cselekvő számára adottak bizonyos alternatívák, és egy adott alternatíva kiválasztásával a cselekvők előidézik a játék bizonyos kimenetelét nemcsak önmaguk, hanem bizonyos mértékben mások számára is. A játék résztvevői racionális cselekvők, akik az alternatívák közül kiválasztják a maximális, illetve optimális alternatívát, és ennek megvalósítására törekszenek. A stratégia az

egymást követő döntések, illetve cselekvések terve, figyelembe véve mások várható döntéseit és cselekvéseit, valamint azt is, hogy mások milyen döntést várnak az adott játékostól. Kifizetésnek is nevezik egy adott stratégiakombináció mellett egy adott játékos cselekvéseinek a hozadékát.

Különbséget tehetünk az együttműködő és a nem együttműködő vagy konfliktusos játékok között. Az együttműködő játékokban a játékosok bármely csoportja képes koalíció kialakítására. A koalíció a játékosok olyan csoportja, amelynek tagjai egységre jutottak a stratégia vonatkozásában, és képesek érvényre juttatni a kialakult egységet. A konfliktusos játékokban a játékosok elkülönülten döntenek, a másokkal való megegyezés nélkül. Az ilyen játékokban azonban az egyes játékosok szempontjából racionális döntés gyakran jár olyan következményekkel, amelyek valamennyi játékos számára kedvezőtlenebbek a játék azon kimeneteléhez képest, amelyet más stratégiák választása idézett volna elő. Az úgynevezett társadalmi dilemmák alkotják a játékelmélet központi tárgyát. A társadalmi dilemmák olyan szituációkon belüli döntésekre jellemzőek, amelyekben ellentmondás létezik az egyéni és a kollektív racionalitás között. Három társadalmi dilemma kapott különös figyelmet az irodalomban. Ezek a bizalom, a verseny és a cselekvések összehangolásának a problémája. (Heckathorn 2001: 276-278)

A játékok különbözhetnek abból a szempontból is, hogy a játékosok lépései egyidejűek vagy egymást követők. Ha a különböző játékosok lépései egymást követik, egy adott játékos döntése függ mások korábbi döntéseitől, illetve attól, hogy bizonyos lépéseire milyen választ vár másoktól. Egyidejű lépéses játékok esetében az egyes lépésekkel kapcsolatos döntések mások ugyanazon időbeni lépésével vagy lépéseivel kapcsolatos elvárásokon alapulnak. Az elosztható nyeremény, illetve összes kifizetés szempontjából a játékok lehetnek állandó összegű játékok vagy változó összegű játékok. Az állandó összegű játékok esetében egy eleve meghatározott nyeremény játékosok közötti elosztásáról van szó. Ilyen esetben az egyik játékos kifizetése eleve együtt jár mások veszteségével. A változó összegű játékokban viszont a cselekvők döntései és cselekvései nemcsak a kifizetések megoszlását, hanem a kifizetések nagyságát is befolyásolják.

A játékok különbözhetnek továbbá abból a szempontból, hogy milyen információkkal rendelkeznek a játékosok saját és mások döntéseiről, stratégiáiról és kifizetéseiről. Az informáltság szempontjából a játékok lehetnek egyrészt teljes információs játékok, amelyekben a játékosok pontosan ismerik az alternatíváikat, és a mások alternatíváit is, és megfigyelhetik mások lépéseit. Másrészt lehetnek olyan játékok, amelyekben az információk hiányosan állnak rendelkezésre, és a résztvevők lehetnek egyenlő mértékben vagy különböző mértékben informáltak. Különbséget tehetünk egyszeri játékok és ugyanazon résztvevőkkel ismétlődő játékok között. Az ismétlődő játékok esetében fontos a résztvevők döntései szempontjából, hogy várhatóan véges számú vagy végtelen az ismétlődések száma.

B) A meghatározottság intézményes megközelítése

a) A meghatározottság főbb tényezői és összefüggései

A társadalmi kölcsönhatások meghatározottságának az elemzésével részletesen majd munkánk harmadik részében, a tizedik fejezetben foglalkozunk. A következőkben a társadalmi jelenségek további részletes elemzésének a megalapozása céljából mutatunk rá arra a megközelítési módra, ahogyan az intézményes szociológia elméletében közelítünk a társadalmi kölcsönhatások meghatározottságához. A következőkben tehát azokat a legáltalánosabb összefüggéseket emeljük ki, amelyeket az említett fejezetben majd részletesen kifejtünk. Az egyszerűség kedvéért csak két, egymással kölcsönhatásban lévő félről, mégpedig két egyénről beszélünk, de a következő összefüggések elvileg tetszőleges számú egyének közötti kölcsönhatásokra értelmezhetők. Munkánkban majd foglalkozunk azzal a kérdéssel is, hogy társadalmi cselekvések és társadalmi kölcsönhatások szubjektumai az egyének bizonyos értelemben vett csoportjai is lehetnek.

Induljunk ki abból a kérdésből, hogy mikor jön létre két egyén között társadalmi kölcsönhatás. Korábban (3.1Ab) láttuk, hogy társadalmi kölcsönhatásról akkor beszélünk, ha az egyik egyén társadalmi cselekvései a másik fél számára is a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik, és viszont. Tehát az előbbi kérdést úgy is megfogalmazhatjuk, hogy mikor valószínű az, hogy az egyik egyén társadalmi cselekvései hatnak egy másik egyén szükségletkielégítésének eszközeire, feltételeire vagy objektív tárgyaira, illetve a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeire, és viszont.

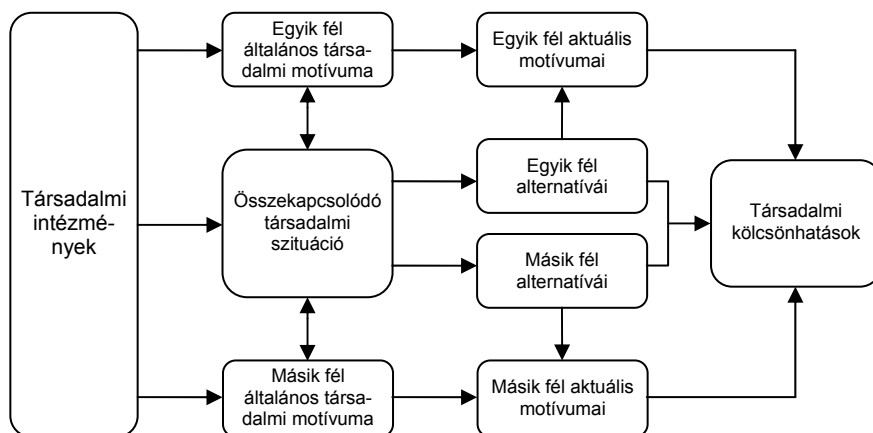
A szóban forgó kérdés megválaszolásában figyelembe kell vennünk azt, hogy a társadalmi cselekvések eleve társadalmi kölcsönhatásokba ágyazott cselekvések. Illetve a másik oldalról megfogalmazva, a társadalmi kölcsönhatások bizonyos értelemben társadalmi cselekvésekből épülnek fel. Tehát a társadalmi cselekvések és a társadalmi kölcsönhatások meghatározó tényezői végül is ugyanazok a tényezők. Azonban amíg a társadalmi cselekvések magyarázatában a meghatározó tényezőket egy adott cselekvő szubjektumra vonatkoztatva kell figyelembe vennünk, addig a társadalmi kölcsönhatások magyarázatában a meghatározó tényezőket mind az egyik, mind a másik félre vonatkoztatva figyelembe kell vennünk. E gondolatokra való tekintettel a társadalmi kölcsönhatások meghatározottságára vonatkozóan a következőképpen fogalmazhatunk.

Társadalmi kölcsönhatás akkor jöhet létre két egyén között, ha intézmények által meghatározott és a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező cselekvési lehetőségekből és képességekből felépült cselekvési szituációik, azaz ha társadalmi szituációik összekapcsolódnak.

- Az összekapcsolódó társadalmi szituációt az egyik és a másik fél olyan cselekvési lehetőségei és képességei alkotják, amelyek mindkét fél számára a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik. A társadalmi köl-

csönhatást az határozza meg, hogy a két fél társadalmi szituációi milyen mértékben és milyen tartalommal kapcsolódnak össze egymással.

Ha két fél társadalmi szituációi összekapcsolódnak, az egyik fél társadalmi szituációjának az alkotórészeit képező és a szituáció egésze által meghatározott aktuális cselekvési lehetőségei, illetve alternatívái eleve a másik fél számára is a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik, tehát azok megvalósítása eleve hatással van a másik fél szükségletkielégítésének előfeltételeire.

5.5. ábra: A társadalmi kölcsönhatások meghatározottsága

Ezt szemlélteti az 5.5. ábra, amelyben a társadalmi cselekvések meghatározottságára vonatkozó, korábban (2.2Bb) megismert modellt – a másik félre vonatkozó tükörképével kiegészítve – két olyan félre vonatkoztatva értelmezzük, akiknek a társadalmi természetű cselekvési szituációi összekapcsolódnak. Az egyének szélesebb körén belül két felet figyelembe véve, a valóságban az egyének társadalmi szituációi csak bizonyos mértékben kapcsolódnak össze egymás között. Minél nagyobb mértékben összekapcsolódnak a felek társadalmi szituációi, és az összekapcsolódó szituáció alkotórészei – mint a szükségletkielégítés eszközei és/vagy feltételei – minél jelentősebbek az egyik és/vagy a másik fél számára, annál nagyobb mértékben valószínű és annál jelentősebb közöttük a társadalmi kölcsönhatás.

A társadalmi kölcsönhatások meghatározottságának legfőbb összefüggéseit röviden a következő két kiemelt szövegben, öt pontban foglaljuk össze.

- A társadalmi intézmények (1) mindkét fél számára meghatározzák az adott körülmények között releváns általános társadalmi motívumot, ugyanakkor (2) meghatározzák és többé vagy kevésbé összekapcsolják a felek társadalmi szituációit. Az általános társadalmi motívumokat adottaknak véve, a társadalmi kölcsönhatásokat elvileg az összekapcsolódó társadalmi szituáció határozza meg.

Annak megfelelően, ahogyan azt a társadalmi cselekvések meghatározottságának a tárgyalásánál (2.2Bb) láttuk, a felek általános társadalmi motívumai és társadalmi szituációi kölcsönösen összefüggnek egymással. Ha adottaknak vesszük a felek általános társadalmi motívumait, amelyekre vonatkoztatott társadalmi szituációik többé vagy kevésbé összekapcsolódnak a felek között, a társadalmi kölcsönhatásokat elvileg az összekapcsolódó társadalmi szituáció határozza meg.

Nézzük az egyik legegyszerűbb példát, a hagyományos piacteret, ahol a pultok mögött is embereket látunk, és emberek sétálnak a pultok között, akik alkalmanként szoba elegyednek egymással. Eleve feltételezhetjük, hogy a pultok mögött álló egyének olyan eladók, akiknek a cselekvéseit átfogóan az az általános motívum határozza meg, hogy áruik eladása révén jussanak jövedelemhez. Akik viszont a pultok között sétálnak, olyan vevők, akiket az az általános motívum vezérel, hogy az adott piacon kapható bizonyos árukhoz pénzért hozzájussanak. Más természetű motívumaik az adott körülmények között elvileg közömbösek, jóllehet a valóságban előfordulhat például, hogy a pultok között sétálók egy része csak nézelődik, vagy a másik nemhez tartozó eladókkal vagy vevőkkel ismerkedik. Az eladók és a vevők között összekapcsolódó társadalmi szituáció az adás-vétellel kapcsolatos cselekvési lehetőségekből és képességekből épül fel, amelyek elemzésével az elemzésnek ezen a szintjén még nem foglalkozunk.

Másik példával élve, az egyetemen az oktatók és a hallgatók egy adott körének társadalmi szituációi összekapcsolódnak. Az adott körülmények között releváns általános motívum a hallgatók részéről jellemzően az, hogy az általuk választott szakképzettséget bizonyos tanulmányi munkaráfordítás árán megszerezzék, az oktatók részéről viszont az, hogy oktató munkájuk révén jussanak rendszeres jövedelemhez. Az oktatók és a hallgatók között összekapcsolódó társadalmi szituáció a tanulmányi követelmények meghatározásával és teljesítésével, az előadások tartásával és látogatásával, egyik oldalról a vizsgáztatással, a másik oldalról a vizsgázással stb. kapcsolatos cselekvési lehetőségekből és képességekből épül fel.

- (3) Az összekapcsolódó társadalmi szituáció az egyik és a másik fél számára meghatározza az alternatívákat, amelyek azonban mindkét fél számára jelentősek. (4) A felek általános motívumai és alternatívái meghatározzák a felek aktuális motívumait, amelyek a kiválasztott alternatívák megvalósítására irányulnak. (5) Az aktuális motívumok, az összekapcsolódó szituációval és a kiválasztott alternatívákkal összefüggésben, meghatározzák a társadalmi kölcsönhatásokat.

Ha az egyén aktuális motívumai nem olyan cselekvési lehetőségek megvalósítására irányulnak, amelyek megfelelnek az összekapcsolódó szituációnak, a másik fél nem a várakozásának megfelelően fog cselekvéseire válaszolni, és cselekvései nem az általa szándékolt következményekre fognak vezetni. Így – amennyiben helyesbítheti a viselkedését – újra kell gondolnia, hogy helyesen mérte-e fel az alternatívákat, és helyesen választotta-e ki a megvalósítani szándékozott alternatívát.

Az aktuális motívumoknak tehát elvileg meg kell felelniük az összekapcsolódó társadalmi szituációnak. Az aktuális motívumok az összekapcsolódó szituációval és a választott alternatívákkal összefüggésben határozzák meg a társadalmi kölcsönhatásokat.

A racionális döntés tárgyalásánál (1.2Bb) láttuk, hogy a cselekvési alternatívákra és várható következményeikre vonatkozó információk különböző mértékben állhatnak a cselekvő egyének rendelkezésére, és az információk elégtelenségéből adódóan a döntésre jellemző lehet a bizonytalanság. A társadalmi cselekvések eleve társadalmi kölcsönhatásokba ágyazott cselekvések, és az ilyen cselekvések esetében a bizonytalanság kétszeres, illetve – több szereplő esetében – többszörös is lehet. Ugyanis egyrészt az egyik félnek hiányosan állhatnak a rendelkezésére az információk a tényleges összekapcsolódó társadalmi szituációról. Másrészt abban a vonatkozásban is fennállhat a bizonytalanság, hogy a másik fél vajon milyen mértékben látja világosan az összekapcsolódó társadalmi szituációt, és ezzel összefüggésben a másik fél részéről milyen cselekvések várhatóak.

Előfordulhat, hogy az összekapcsolódó társadalmi szituáció eleve meghatározatlan, objektíve magában rejtje a bizonytalanságot. Azonban az is előfordulhat, hogy a szituáció egyértelműen meghatározott, és az egyik fél teljes mértékben tisztában van a szituációval mindkét fél szempontjából nézve. Tudja, hogy a másik félnek hogyan kellene cselekednie, ha racionálisan cselekszik, és azt is tudja, hogy ebben az esetben saját magának hogyan kellene cselekednie. De bizonytalan lehet abban a tekintetben, hogy a másik fél világosan látja-e a szituációt, és mennyiben fog a szituáció megfelelő ismeretére alapozva cselekedni. Tehát ha a másik fél számára bizonytalanság jellemzi a döntési szituációt, ez eleve bizonytalanná teheti a cselekvő egyik fél számára is, függetlenül attól, hogy ő jól látja az összekapcsolódó társadalmi szituációt, és jól látja a másik fél döntési szituációját is, és azt objektíve nem tartja bizonytalannak.

b) Az intézményes viszonyok ideiglenes fogalmai

Az összekapcsolódó társadalmi szituációk tehát elvileg meghatározzák a társadalmi kölcsönhatásokat, és ugyanakkor meghatározzák a társadalmi kölcsönhatásokba ágyazott társadalmi cselekvéseket. A holista és az individualista szemléletmód képviselői ellentétes előfeltételezéseket fogalmaznak meg arra vonatkozóan, hogy a cselekvési szituációk rendszeresen ismétlődnek, viszonylag állandó vonásokkal rendelkeznek, vagy esetlegesen, mindenkor egyediek. A valóságot tekintve magától értetődő, hogy a mindenkori társadalmi szituációk viszonylag tartós, rendszeresen ismétlődő és esetleges, egyedi vonásokkal is rendelkezhetnek. Az intézményes szociológia rendszeres elméletében azt előfeltételezzük, hogy az összekapcsolódó társadalmi szituációk általában rendszeresen ismétlődnek és tartós, viszonylag állandó vonásokkal rendelkeznek. Majd az elmélet engedményes szintjén, az előbb említett előfeltételezés feloldásával vesszük figyelembe azt, hogy az összekapcsolódó társadalmi szituációknak a valóságban

lehetnek esetleges, az adott konkrét körülmények sajátos vonásai által meghatározott összetevői is.

- Az intézmények által meghatározott és a felek között összekapcsolódó cselekvési szituációk viszonylag tartós, rendszeresen ismétlődő vonásait fejezi az intézményes viszony, s ezen belül a közösségi és a társadalmi viszony fogalma.

Abban az értelemben, ahogyan e fogalmat majd mi értelmezzük, a felek között összekapcsolódó társadalmi szituáció tartós, viszonylag állandó vonásait fejezi ki a társadalmi viszony fogalma. A társadalmi viszony fogalmával, valamint a társadalmi kölcsönhatások társadalmi viszonyok általi meghatározottságával majd a tizedik fejezetben foglalkozunk részletesen. Itt csupán ideiglenesen vezetjük be a közösségi viszony és a társadalmi viszony fogalmát annak érdekében, hogy rávilágítsunk arra az alapvető összefüggésre, amely a társadalmi kölcsönhatások magyarázatában az érdeklődésünk középpontjában áll.

Nézzük tehát először röviden azt, hogy hogyan értelmezzük a közösségi és a testiségi intézményes viszony fogalmát, de minket főleg majd a társadalmi viszonyok érdekelnek.

- A *közösségi viszony* intézmények vagy intézményes erkölcs által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a lelki szükségletek tárgyainak egyének közötti tartós összekapcsolódása.

Közösségi viszonyokat találunk jellemzően például a hitközösség, az önszerveződő szabadidős klub, a kedvtelésből játszó tagokból álló színjátszó kör vagy zenekar, a jól szervezett baráti társaság tagjai között. Elvileg eltekintve a cselekvő egyének között adott alkalmakkor összekapcsolódó szituációk esetleges vonásaitól, és kiemelve tartós vonásaikat, felfogásunk szerint tehát a közösségi kölcsönhatásokat a közösségi viszonyok határozzák meg.

Az *intézményes testiségi viszony* intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a testi szükségletek tárgyainak vagy negatív tárgyainak egyének közötti tartós összekapcsolódása. Annak megfelelően, ahogyan azt a negyedik fejezetben (3.1C) láttuk, hogy egy adott intézmény csak a tipikus szereplők egyik oldaláról vagy csak részben lehet testiségi intézmény, az intézményes testiségi viszonyok jellemzően csak a viszonyban lévő felek egyik oldala vonatkozásában testiségi viszonyok, a másik oldala vonatkozásában közösségi vagy társadalmi viszonyok. Ilyen egyoldalú intézményes testiségi viszonyokat, illetve az ilyen viszonyokon belül *intézményes ellátási viszonyokat* találunk nagyrészt például az egészségügyi intézmények által meghatározottan a betegek és az orvosok, az ápoltak és az ápolók között, a betegek és az ápoltak szempontjából nézve. Az intézményes testiségi viszonyokon belül *közvetlen kényszerű viszonyokat* találunk nagyrészt például a rabok és a börtönőrök, a rabszolgák és a rabszolgatartók, a kórházi zárt osztály kezeltjei és a kezelő személyzet között, a rabok, a rabszolgák és a kezelték szempontjából nézve.

Mint már említettük, minket részletesen majd a társadalmi viszonyok érdekelnek, amelyek az összekapcsolódó társadalmi szituációk viszonylag tartós, rendszeresen ismétlődő vonásait fejezik ki.

- A *társadalmi viszony* intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a szükségletkielégítés eszközeinek és/vagy feltételeinek egyének közötti tartós összekapcsolódása.

Társadalmi viszonyokat találunk jellemzően például a munkahelyi szervezet alkalmazottai között, a munkahelyi vezetők és a beosztottak között, a politikai pártok között, a bank alkalmazottai és ügyfelei között, az egyetemen az oktatók és a hallgatók között, a piacon az eladók és vevők között, a bíróság és a peres felek között. Felfogásunk szerint a társadalmi viszonyok nem mások, mint érdekviszonyok és erőviszonyok. Munkánk második részében majd részletesen foglalkozunk az érdekek és az erők, valamint az érdekviszonyok és az erőviszonyok meghatározásával. E fogalmakhoz kapcsolódva tárgyaljuk majd részletesen munkánk harmadik részében, a tizedik fejezetben a társadalmi viszonyokat.

Korábban (3.2Ba) hangsúlyoztuk, hogy az általános társadalmi motívumokat adottaknak véve, a társadalmi kölcsönhatásokat elvileg az összekapcsolódó társadalmi szituáció határozza meg.

- Elvileg eltekintve a cselekvő egyének között adott alkalmakkor összekapcsolódó társadalmi szituációk esetleges vonásaitól, és kiemelve tartós vonásaikat, a társadalmi kölcsönhatásokat a felek közötti – közvetlen és/vagy közvetett – társadalmi viszonyok határozzák meg.

Ezzel eljutottunk az intézményes szociológia elméletének központi fogalmához és legalapvetőbb összefüggéséhez. Az elmélet érdeklődésének középpontjában ugyanis a fentiek szerint értelmezett társadalmi viszonyok, és a társadalmi jelenségek e viszonyok általi meghatározottsága áll.⁴ Itt azonban még csupán a legáltalánosabb szinten mutattunk rá a társadalmi viszony fogalmának szerepére az intézményes szociológia elméletében. Munkánkban, különösen a tizedik fejezetben majd részletesen elemezzük a társadalmi jelenségek társadalmi viszonyok általi meghatározottságát.

A harmadik fejezetben (1.2B), a kultúra megközelítését tárgyalva hangsúlyoztuk, hogy a társadalmi intézményektől, az elsődleges társadalmi kultúrától elvileg meg kell különböztetnünk a kultúra azon társadalmi összetevőit, amelyek a tényszerű érdekekhez, erökhöz és társadalmi viszonyokhoz képest másodlagosak, mivel alapvetően azok által meghatározottak. A másodlagos társadalmi kultúrát – a társadalmi értékeket, a társadalmi erkölcsi szabályokat és az ideológiákat – a tényszerű érdekek, erők és társadalmi viszonyok határozzák meg. Bizonyos mértékig e kulturális tényezők is befolyásolják a társadalmi cselekvéseket és kölcsönhatásokat.

⁴ Ebből következően az elmélet már viszonylag átfogó első változatában az általam kidolgozott elméletet a *társadalmi viszonyok elméletének* neveztem. (Farkas 1991: 5)

kat, illetve általában a társadalmi jelenségeket, de elvileg a tényszerű társadalmi viszonyok meghatározó hatását közvetítik.

Ahhoz hasonlóan, ahogyan az összekapcsolódó társadalmi szituáció fogalmának – e szituáció viszonylag tartós vonásait kiemelve – a társadalmi viszony fogalma felel meg, a társadalmi szituáció fogalmának majd a társadalmi helyzet fogalma fog megfelelni. A tizenegyedik fejezetben majd olyan értelemben vezetjük be a társadalmi helyzet fogalmát, hogy a társadalmi helyzet a társadalmi viszonyok hálózatában elfoglalt hely, és a társadalmi helyzet a mindenkori cselekvési szituációk viszonylag tartós vonásait fejezi. Korábban (2.2Bb) láttuk, hogy az általános társadalmi motívumot adottnak véve, a társadalmi cselekvéseket alapvetően a társadalmi szituáció határozza meg. Tehát elvileg eltekintve a társadalmi szituációk esetleges vonásaitól, és kiemelve tartós vonásaikat, a társadalmi cselekvéseket és magatartásokat az adott egyén vagy – szubjektumként is értelmezhető – csoport társadalmi helyzete határozza meg. A társadalmi magatartások társadalmi helyzet általi meghatározottságával majd munkánk harmadik részében, pontosabban a tizenkettedik fejezetben foglalkozunk.

c) A szemléletmódok egyesítése a kölcsönhatások magyarázatában

Fentebb (3.2A) röviden utaltunk arra, hogy a fő szociológiai szemléletmódokban hogyan közelítenek a társadalmi kölcsönhatások meghatározottságához. Azt is láttuk (3.1Ab), hogy a társadalmi kölcsönhatások társadalmi cselekvésekből, illetve a társadalmi cselekvések bizonyos vonatkozásaiból épülnek fel. Tehát az általunk képviselt intézményes szemléletmód alapján a fő szociológiai szemléletmódok annak megfelelően egyesíthetők a társadalmi kölcsönhatások magyarázatában, ahogyan a társadalmi cselekvések magyarázatában egyesítettük e szemléletmódokat. Ezért a következőkben részben csupán megismételjük a társadalmi kölcsönhatásokra vonatkoztatva azokat a gondolatokat, amelyeket a társadalmi cselekvésekre vonatkozóan korábban (2.2Bc) megfogalmaztunk.

(1) A normativista szemléletmódot főleg olyan szempontból vesszük figyelembe a társadalmi kölcsönhatások magyarázatában, hogy felfogásunk szerint a társadalmi kölcsönhatásokat végső soron intézmények határozzák meg, amelyek a kultúra alkotórészeit képezik. A normativista szemléletmódtól eltérően azonban azt állítjuk, hogy az intézmények nem közvetlenül, nem normatív funkcióik, azaz nem önmagukban a szerepviszonyok révén határozzák meg a társadalmi kölcsönhatásokat.

- A társadalmi intézmények nem közvetlenül, hanem alapvetően az összekapcsolódó társadalmi szituáció, illetve a társadalmi viszonyok – mint érdekvizonyok és erőviszonyok – meghatározása révén határozzák meg az egyének közötti társadalmi kölcsönhatásokat. Ebben az összefüggésben kifejeződik a normativista és a strukturalista szemléletmód egyesítése.

Általánosabb értelemben abból a szempontból is figyelembe vesszük a normativista szemléletmódot a kölcsönhatások magyarázatában, hogy az általunk

ügynevezett közösségi kölcsönhatásokat normatív funkcióik, a normatív természetű szerepviszonyok révén határozzák meg a közösségi intézmények, illetve határozza meg az intézményes közösségi erkölcs.

(2) A strukturalista szemléletmódot olyan szempontból vesszük figyelembe a társadalmi kölcsönhatások magyarázatában, hogy felfogásunk szerint a társadalmi kölcsönhatásokat a tényszerű érdekviszonyok és erőviszonyok mint társadalmi viszonyok határozzák meg. A strukturalista szemléletmódtól eltérően azonban az érdekeket és az erőket, az érdek- és erőviszonyokat, valamint az ezekből felépült társadalmi viszonyokat eleve úgy értelmezzük, fogalmilag úgy definiáljuk, hogy azokat szabályok és intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg, tehát a szabályok és az intézmények meghatározó hatását közvetítik. A negyedik fejezetben (2.2Ac) hangsúlyoztuk, hogy e közvetítés révén az intézmények elvileg egyaránt meghatározhatnak az adott intézmények szabályainak megfelelő és/vagy nem megfelelő, illetve részben megfelelő, részben nem megfelelő cselekvéseket. Tehát a társadalmi cselekvésekből, illetve e cselekvések bizonyos vonatkozásaiból felépült társadalmi kölcsönhatások is csupán esetlegesen felelnek meg azon intézmények szabályainak, amelyek végül is meghatározzák azokat.

- Az intézményes szociológia elméletének az eddigi megalapozása elvileg lehetővé teszi a társadalmi kölcsönhatások magyarázatában is a racionalista és a kreativista szemléletmód figyelembevételét, egyrészt az elmélet elvont szintjén, másrészt bizonyos előfeltételezések feloldásával kiegészítő magyarázatként, az elmélet engedményes szintjén.

(3) A racionalista szemléletmódra jellemző magyarázatot egyrészt az elmélet rendszeres részét képező magyarázatként, másrészt kiegészítő magyarázatként vesszük figyelembe a társadalmi kölcsönhatások magyarázatában, mégpedig a következő két szempontból.

Egyrészt az elemzés elvont szintjén, a rendszeres elméleten belül előfeltételezzük, hogy a kölcsönhatásban álló egyének azon cselekvési alternatívái, amelyek mindkét fél számára jelentősek, a viszonylag állandó társadalmi viszonyok által meghatározottak. Az általános előfeltételezéseknek megfelelően előfeltételezzük, hogy az intézmények – és az intézményekkel összefüggésben a technikai és a személyi tényezők – eleve meghatározzák a cselekvési lehetőségeket és képességeket, amelyek az érdekek és erők alkotórészeit képezik. Valamint meghatározzák az alternatívákat és az optimális alternatívákat is, amelyek megvalósítására az aktuális motívumok irányulnak. Ebben az esetben a kölcsönhatások racionális magyarázata azt világítja meg, hogy a társadalmi viszonyok milyen motivációs mechanizmus révén határozzák meg az egymással kölcsönhatásban lévő egyes egyének társadalmi cselekvéseit, és e cselekvések bizonyos vonatkozásaiból álló társadalmi kölcsönhatásokat.

Másrészt a racionalista szemléletmódot érdemben az elmélet engedményes szintjén vehetjük figyelembe. Engedményes szinten feloldjuk az alternatívák vi-

szonylagos állandóságára, valamint intézmények, és az intézményekkel összefüggésben általában az átfogó és viszonylag állandó környezet általi meghatározottságára vonatkozó előfeltételezést. Tehát figyelembe vesszük azt, hogy a valóságban az adott általános motívumra vonatkozó alternatívák az adott körülmények között kisebb vagy nagyobb mértékben esetlegesek lehetnek. De a racionalista felfogásnak megfelelően ezeket a részben esetleges alternatívákat is eleve adottaknak tekintjük, a szituáció szubjektív értelmezésétől, az egyének ismereteitől függetlenül. Ebben az esetben a kölcsönhatások racionális magyarázata egyben racionalista magyarázat, és azt világítja meg, hogy az adott, részben állandó, részben esetleges körülmények milyen motivációs mechanizmus révén határozzák meg a társadalmi cselekvéseket, és e cselekvések révén a társadalmi kölcsönhatásokat. Ebben az esetben tehát – a racionalista szemléletmódnak megfelelően – az áll az érdeklődés középpontjában, hogy az egymással kölcsönhatásban álló egyének hogyan térképezik fel az alternatívákat, hogyan értékelik az alternatívák várható következményeit, hogyan veszik figyelembe mások alternatíváit és várható reakcióit, és hogyan választják ki az optimális alternatívát, és esetleg hogyan korrigálják cselekvéseiket a tapasztalat fényében.

A fentiek szerint a racionális cselekvésfelfogáshoz hasonlóan elvileg a játékelmélet is különösebb nehézség nélkül beilleszthető az intézményes szociológia elméletébe. Azonban a játékelméletben eleve adottaknak veszik az egymással kölcsönhatásban álló egyének alternatíváit. Ezzel szemben az intézményes szociológia elméletében a társadalmi kölcsönhatások magyarázata vonatkozásában a legalapvetőbb kérdésnek azt tekintjük, hogy milyen tényezők határozzák meg az egyének alternatíváit, valamint optimális alternatíváit.

(4) A kreativista szemléletmódot a következő két szempontból vesszük figyelembe a társadalmi kölcsönhatások magyarázatában. Egyrészt e vonatkozásban is hangsúlyozzuk, hogy a kreativista szemléletmód alap gondolata eleve benne rejlik az intézményes szociológia egész fogalomrendszerében. Ugyanis a szükségletkielégítés összetevőinek a fogalma segítségével a külső megfigyelő nézőpontjából, de az egyénekre, az egyének szükségleteire vonatkoztatva értelmezzük az egyének tulajdonságait és a környezetet, és ezáltal a szubjektív értelmezést eleve beépítjük a szociológia elvont fogalomrendszerébe. Elvileg ez teszi lehetővé, hogy engedményes szinten, az elmélet rendszeres részéhez kapcsolódva kiegészítő magyarázatként következetesen figyelembe tudjuk venni a kreativista szemléletmódot.

A kreativista szemléletmódot képviselő gondolatokat részleteikben tehát az elmélet engedményes szintjén, kiegészítő magyarázatként vehetjük figyelembe, továbbbi előfeltételezés feloldásával. Az előző pontban említett feloldáson túl feloldjuk az arra vonatkozó előfeltételezést is, hogy az alternatívák az adott körülmények által meghatározottan eleve adottak, és figyelembe vesszük azt, hogy az egymással kölcsönhatásban álló egyének által figyelembe vett alternatívák értelmezett alternatívák. Tehát az egyének tudatában tükröződő alternatívák részben valóságosak

részben nem, és a valóságos alternatívák részben hosszú távon adottak, részben esetlegesek. Ebben az esetben a társadalmi kölcsönhatások értelmező-racionális magyarázatáról van szó, amely arra világít rá, hogy az egyének hogyan értelmezik társadalmi környezetüket cselekvési lehetőségek és képességek, valamint alternatívák és várható következményeik köznapi fogalmaiban. Saját értelmezéseikben hogyan veszik figyelembe a másoknak tulajdonított értelmezéseket, mennyiben és hogyan hozzák összhangba az egymástól eltérő értelmezéseket.

A társadalmi cselekvések és kölcsönhatások meghatározottságának vagy esetlegességének a problémája a szociológiaelmélet egyik alapvető problémája. A társadalmi kölcsönhatások vonatkozásában is hangsúlyozzuk, hogy az intézményes szociológia elméletének rendszeres része a kölcsönhatások meghatározottságának a magyarázatára szolgál, de az intézményes szemléletmód lehetőséget nyújt arra, hogy engedményes szinten, kiegészítő magyarázatként következetesen figyelembe tudjuk venni a társadalmi kölcsönhatások esetlegességét is. Korábban (2.2Bc) már utaltunk arra, hogy az intézményes szociológia elméletében a szociológiában kialakult fő szemléletmódok egyesítését az teszi lehetővé, hogy ez az elmélet olyan alapfogalmakra épül, amelyek alapfogalmakként szolgálhatnak más elméletek számára is, amelyek a négy fő szemléletmód valamelyikét képviselik.

E fejezet bevezetőjében is említettük, hogy a társadalmi cselekvések és a társadalmi kölcsönhatások meghatározottságának a részletes elemzésére munkánk harmadik részében kerül majd sor, miután alaposan elemeztük a társadalmi viszonyokat, amelyek felfogásunk szerint alapvetően meghatározzák a társadalmi cselekvéseket és kölcsönhatásokat, és általában a társadalmi jelenségeket. Ebben a fejezetben, az intézményes szociológia elméletének a megalapozása során, még csupán általában foglalkoztunk a társadalmi cselekvés és a társadalmi kölcsönhatás fogalmával, valamint azzal a kérdéssel, hogy hogyan közelítünk a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások meghatározottságához. A következő fejezetben az általunk megkülönböztetett tipikus cselekvések funkcionális rendszerbe szerveződésével, és ezzel összefüggésben az emberi élet különböző életszférákba és intézményes csoportokba történő szerveződésével foglalkozunk.

HATODIK FEJEZET

AZ EMBERI ÉLET SZFÉRÁI ÉS AZ INTÉZMÉNYES CSOPORTOK

Az előző fejezetben megkülönböztettük a cselekvések fő típusait, és ehhez kapcsolódva meghatároztuk a társadalmi cselekvés fogalmát. Foglalkoztunk a társadalmi cselekvés és a társadalmi kölcsönhatás fogalmával, valamint azzal a kérdéssel, hogy hogyan közelítünk a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások meghatározottságához. Ebben a fejezetben először az általunk megkülönböztett tipikus cselekvések egyéni funkcionális rendszerbe szerveződésével, és ezzel összefüggésben az emberi élet különböző életszférákba történő szerveződésével foglalkozunk.

Az intézményes szociológia elméletében egy adott társadalmi csoporton, illetve egy adott társadalmon belüli társadalmi jelenségek kutatásával foglalkozunk. A társadalmi csoport és a társadalom fogalmának részletesebb tárgyalására majd a tizenharmadik fejezetben kerül sor. Azonban az elmélet felépítésében eleve társadalomban élő egyéneket feltételezünk, tehát szükségesnek tűnik, hogy ideiglenesen meghatározzuk a társadalmi csoport és a társadalom fogalmát, és e csoportokat elhatároljuk a más természetű együttélési formáktól. A fejezet második részében tehát rámutatunk az emberi együttélés elemi formáira, meghatározzuk az intézményes csoport fogalmát, és felvázoljuk az intézményes csoportok fő típusait.

A szociológia a modern társadalom kutatására jött létre, és a szociológiai kutatás elsősorban ma is a modern társadalomra irányul. A premodern intézményes csoportok igen különböző formái alakultak ki az emberiség történelme folyamán, mielőtt a föld egyes területein kialakult a modern társadalom. Viszonylag tiszta típusként a feudális társadalom tekinthető a modern társadalom történelmi előzményének, amelyből évszázadok során kialakult a modern társadalom. Ezért a fejezet harmadik részében először a premodern intézményes csoportok különböző formái közül a feudális társadalmat emeljük ki, és e társadalom emberi viszonyait és átfogó fonásait mutatjuk be. Majd a modern társadalom kialakulásának főbb tényezőivel és a modern társadalom legfőbb sajátosságaival foglalkozunk.

1. A cselekvések rendszere és az életszférák

A fejezet első részében az általunk megkülönböztetett tipikus cselekvések egyéni funkcionális rendszerbe szerveződésével, és ezzel összefüggésben az emberi élet különböző életszférákba történő szerveződésével foglalkozunk. Miután röviden meghatározzuk a funkcionális rendszer fogalmát, a rendszerszemléletű megközelítésre támaszkodva egyrészt rávilágítunk arra, hogy az egyes egyének szintjén a cselekvések funkcionális rendszerbe szerveződnek, amelyen belül a tipikus cselekvések sajátos funkciókat töltenek be az egyének számára szükségleteik kielégítésében. Másrészt, az előbbi szemponttal összefüggésben rávilágítunk arra, hogy az emberi együttélés modern formájában, az úgynevezett modern társadalomban sajátos életszférák alakultak ki, amelyekben belül különböző tipikus cselekvések a jellemzőek.

1.1. A cselekvések egyéni funkcionális rendszere

A) A funkcionális és az egyéni cselekvési rendszer

a) A funkcionális rendszer fogalmáról

Kifejlett általános rendszerelméletről talán még nem beszélhetünk, de a különböző tudományterületeken az egészek rendszerszemléletű vizsgálatában részben azonos vagy hasonló fogalmakat és összefüggéseket használnak. (Checkland 1987: 92-93) A szociológiát tekintve, a rendszer fogalmával a szociológiai rendszerelméletek kialakulása előtti szociológiaelméleti irodalomban is találkozhatunk, de még kevésbé jelentős fogalomként és meglehetősen homályos értelemben. A rendszer fogalma a funkcionalista rendszerelméletben vált az egyik fő fogalommá, kiemeltebb formában először Talcott Parsons *A társadalmi rendszer* című munkájában. (Parsons 1951) Arra a korábbi fejezetekben már többször utaltunk, hogy Parsons szociológiai rendszerelmélete a normativista szemléletmód legjellemzőbb képviselője, amelyre a kulturális magyarázat mellett a funkcionális magyarázat jellemző. A rendszer fogalma azonban központi szerepet tölt be Niklas Luhmann funkcionalista rendszerelméletében is (lásd pl. 5. fejezet: 3.2Ab), amely már nem a normativista, hanem a normativista-kreativista, illetve inkább a kreativisták szemléletmód képviselőjének tekinthető. (Luhmann 1995)

A szociológiai rendszerelméletek a társadalmat olyan funkcionális rendszernek tekintik, amely elkülönült és egymástól kölcsönösen függő részekből, úgynevezett alrendszerekből tevődik össze. Ezen elméletek előfeltételezése szerint az alrendszerek meghatározott funkciókat töltenek be más alrendszerek és a rendszer egésze számára, amelyekkel hozzájárulnak a társadalmi rendszer fennmaradásához és hatékony működéséhez. A rendszerelméletek központi kérdése az, hogy az

alrendszerek hogyan felelnek meg a rendszer egésze által támasztott funkcionális követelményeknek.

A rendszer fogalma a legáltalánosabb szinten azt a gondolatot foglalja magában, hogy az összekapcsolt elemek összessége egészet alkot, melynek tulajdonságai az egészre, nem pedig alkotóelemeire jellemzőek. (Checkland 1987: 7; Kiss 1982: 152) Munkánkban esetenként csak olyan általános és tágabb értelemben használjuk a rendszer kifejezést, hogy a *rendszer* az elemeit alkotó létezők valamilyen szempontból rendezett összessége. Ha az a szempont, amelyre vonatkoztatva az adott létezők rendezettnak tekinthetők, valamilyen funkció ellátása, funkcionális rendszerről beszélhetünk.

A rendszerek, illetve ezeken belül a funkcionális rendszerek érdemi tárgyalására nem vállalkozunk, de ajánlatosnak tartjuk, hogy röviden meghatározzuk a funkcionális rendszer fogalmát, mielőtt az egyéni cselekvési rendszer tárgyalására rátérünk.

- A *funkcionális rendszer* alkotórészeinek olyan összessége vagy egésze, amely viszonylag elhatárolódik környezetétől, és amelyben az egyes alkotórészek sajátos funkciókat látnak el, illetve valósítanak meg más alkotórészek számára, az egész egységes működésében.

A funkcionális rendszer legfőbb jellemzője, hogy működését nem alkotórészei határozzák meg, hanem az egész sajátos természete határozza meg alkotórészeinek a működését, illetve viselkedését. A szóban forgó rendszer részei úgy függnek össze egymással, hogy egy adott rész megváltozása az összes többi részben változást eredményez. (Nagel 2005: 185-186)

Rendszerelméletében Parsons a rendszer mint egész és alrendszerei mint részek közötti összefüggések tanulmányozására helyezi a hangsúlyt. Luhmann viszont az egész és a rész közötti összefüggések hangsúlyozásával szemben a rendszer vagy alrendszer és környezete közötti összefüggéseket helyezi érdeklődése középpontjába. (Luhmann 1995: 6-7, 16-17) Luhmann szerint: „a rendszer nem más, mint a rendszer és környezet közti megkülönböztetés.” (Luhmann 2006: 66) Mi fontosnak tartjuk mindkét szempont kiemelését a funkcionális rendszer fogalmában. Egyrészt a funkcionális rendszer olyan önálló létező, amely elhatárolódik környezetétől, de ez az elhatárolódás a valóságban többnyire csak viszonylagos lehet. Másrészt a funkcionális rendszer alkotórészeinek olyan rendezett összessége, amelyben az egyes alkotórészek sajátos funkciókat látnak el, illetve valósítanak meg más alkotórészek számára, az egész egységes működésében.

Az úgynevezett funkcionális rendszerek is igen különböző természetűek lehetnek, például élő vagy élettelen, természetes vagy mesterséges rendszerek. (Lásd pl.: Checkland 1987: 103, 110-113) Minket a továbbiakban nem általában a funkcionális rendszerek, hanem az olyan rendszerek érdekelnek, amelyeket cselekvési rendszereknek is nevezhetünk. A *cselekvési rendszer* olyan funkcionális rendszer, amelynek elemi alkotórészeit cselekvések képezik.

Parsons szerint a cselekvések rendszerbe szerveződésének három, illetve négy szintjét különíthetjük el: a viselkedési rendszert, a személyiségi rendszert, a kultu-

rális rendszert és a társadalmi rendszert. Az említett szerző személyiségi rendszernek nevezi az egyén személyiségét, vagy egy adott egyén cselekvéseinek nagyobb viselkedési egységekbe szerveződését. Társadalmi rendszernek nevezi az egyének közötti kölcsönhatásokba szerveződött cselekvések összességét. Felfogása szerint a társadalmi rendszer az egyéni cselekvők sokaságából áll, akik egy olyan szituációban állnak egymással kölcsönhatásban, amelyben az egyéni cselekvők motívumai a kielégülés optimalizálására irányulnak, és amelyben az egyének viszonya a szituációhoz és egymáshoz kulturálisan strukturált és közösen osztott szimbólumok kifejezőmódjaiban meghatározott és közvetített. A kulturális rendszert is a cselekvésekre vonatkoztatva határozza meg, de a kulturális rendszert felfogása szerint már nem maguk a cselekvések, hanem a cselekvéseket meghatározó szimbólumok, értékek, szabályok alkotják. (Parsons 1951: 4-6; Parsons – Shils 1962B: 54-56; ford. 1985: 40-41) Máshol az említett három cselekvési rendszeren túl Parsons megkülönbözteti az úgynevezett viselkedési rendszert is, amelyen az egyént mint testi lényt érti. (Parsons 1971: 4-5)

Luhmann a rendszereken belül megkülönbözteti a gépeket, az élő szervezeteket, a lelki rendszereket és a társadalmi rendszereket. A társadalmi rendszereken belül különbséget tesz az interakciós rendszerek, a szervezetek és a társadalmak között. (Luhmann 1995: 2-4) Felfogása szerint a lelki és a társadalmi rendszerek értelmi rendszerek. (I. m.: 37) A társadalmi rendszerek az értelemtelni kommunikáció rendszerei. A társadalom a legátfogóbb társadalmi rendszer, valamennyi kommunikáció összessége: "... a társadalom az a mindent magába foglaló társadalmi rendszer, amely mindent magába foglal, ami társadalmi, és ezért nem feltételez társadalmi környezetet." (I. m.: 408)

Luhmann a társadalmi rendszert olyan autopoietikus (önlétrehozó) rendszernek tekinti, amely autopoietikus alrendszerekből épül fel. Az autopoioízis (önlétrehozás) azt jelenti, hogy egy rendszer saját műveleteit csak saját műveleteinek a hálózata révén tudja létrehozni. A rendszer műveletileg zárt, a rendszer saját magát hozza létre. (Luhmann 1995: 34; Luhmann 2006: 104-105) Luhmann az autopoietikus rendszerre vonatkozó felfogást Humberto Maturana biológustól vette át, aki szerint bár az átfogóbb rendszer működése során hasznosítja részrendszereit, az átfogóbb rendszer egyes részei nem eleve e funkció ellátására szerveződnek. Az élő rendszerek belső folyamatainak összerendeződésébe a külső megfigyelő viszi bele a funkcionista szemléletet. Az egyes részek belső struktúrájuk által meghatározottan, meglévő elemeik felhasználásával termelődnek újjá és működnek. Nem az átfogó rendszer mint egész határozza meg részeit, hanem azok döntően önmagukat határozzák meg, és ily módon járulnak hozzá az átfogó rendszer mint egész létrejöttéhez és működéséhez. Tehát e felfogás a részrendszerek önállóságát hangsúlyozza. (Pokol 1997: 55-56)

Felmerül a kérdés, hogy elvont elméleti szinten van-e értelme olyan ténylegesen létező rendszerekről, úgynevezett hatásrendszerekről beszélni, amelyek nem funkcionális rendszerek, azaz amelyek viselkedését alkotórészei, illetve elemei ha-

tározzák meg. (Nagel 2005: 187) E kérdésben nem kívánunk állást foglalni, de ha eleve funkcionális rendszerről beszélünk, Luhmann autopoietikusan vonatkozó felfogásában elméletileg azt a problémát látjuk, hogy felfogásunk szerint önellentmondás az olyan autopoietikus funkcionális rendszer, amely autopoietikus alrendszerekből épül fel. A funkcionális rendszer elvileg nem épülhet fel autopoietikus alrendszerekből.

Egy létezőt vizsgálhatunk autopoietikus funkcionális rendszerként, de ebben az esetben az adott létező alkotórészeit elvileg már nem tekinthetjük autopoietikus rendszereknek. Felfogásunk szerint ugyanis a funkcionális rendszer fogalma eleve magában foglalja azt az előfeltételezést, hogy az adott rendszerben létezik egy olyan visszacsatolási mechanizmus, amely szabályozza az egyes alrendszerek működését a rendszer mint egész funkcionális követelményeinek megfelelően. Az kétségtelen tény, hogy a valóságban általában a részek viszonylagos önállósággal rendelkeznek az átfogóbb egészhez képest. Ha viszont elvileg is elismerjük a részek önállóságát, azaz a részeket autopoietikus rendszereknek tekintjük, akkor az e részekből álló, eleve tökéletlen, csak esetlegesen egységes egészet elvileg már nem tekinthetjük funkcionális rendszernek.

A fentiek nem jelentik azt, hogy az autopoietikus rendszerre vonatkozó felfogást nem alkalmazhatjuk mind a kisebb alkotórészek, mind a nagyobb egész szintjén. Azonban ha egy elméletben az autopoietikus rendszerre vonatkozó felfogást alkalmazni szeretnénk a nagyobb egész szintjén túl a kisebb alkotórészek szintjén is, akkor meg kell különböztetnünk – az első fejezetben (2.2Bb) tárgyaltaknak megfelelően – az adott elmélet elvi és engedményes szintjét, és az említett felfogást csak az elmélet engedményes szintjén érvényesíthetjük. Azaz egy szociológiai rendszerelmélet elvi szintjén a vizsgált egészet, ha egyáltalán funkcionális rendszernek tekintjük, csak olyan autopoietikus funkcionális rendszernek tekinthetjük, amelynek az alrendszerei nem autopoietikus rendszerek, hanem az átfogó rendszer funkcionális követelményei által meghatározottak. Az adott elmélet engedményes szintjén viszont feloldhatjuk az egészre mint funkcionális rendszerre vonatkozó előfeltételezést, és figyelembe vehetjük azt, hogy az adott egész részeként értelmezett létezők a valóságban nagyrészt önállóak, és ezáltal ezek a létezők is vizsgálhatók autopoietikus rendszerekként.

Az intézményes szociológia elméletének a megalapozása során a következő két szempontból támaszkodunk a rendszerszemléletű megközelítésre. Egyrészt, e megközelítésre támaszkodva rávilágítunk arra, hogy az egyes egyének szintjén a cselekvések funkcionális rendszerbe szerveződnek, amelyen belül a tipikus cselekvések sajátos funkciókat töltenek be az egyének számára szükségleteik kielégítésében. Másrészt, az előbbi szemponttal összefüggésben rávilágítunk arra, hogy az emberi együttélés modern formájában, az úgynevezett modern társadalomban sajátos életszférák alakultak ki, amelyekben belül különböző tipikus cselekvések a jellemzőek. Azzal a kérdéssel – amely a szociológiai rendszerelméletek érdeklődésének a homlokterében áll – majd a tizenötödik fejezetben foglalkozunk, hogy az

egyes életszférák mint alrendszerek milyen funkciókat látnak el más alrendszerek és a rendszer egésze számára.

b) Az egyéni cselekvési rendszer fogalma

Felfogásunk szerint a cselekvések egyrészt a cselekvő egyének szintjén nagyobb viselkedési egységekbe, azaz magatartásokba, és végül egy átfogó életmódba szerveződnek. E viselkedési egységekkel majd munkánk tizenkettedik fejezetében foglalkozunk. A magatartásokat eleve nem tekintjük cselekvési rendszereknek, de majd látjuk, hogy az életmód fogalma a következőkben tárgyalandó egyéni cselekvési rendszerre vonatkozik. Másrészt, az egyének cselekvései más egyének és csoportok cselekvéseivel összefonódva kölcsönhatásokba szerveződnek, ahogyan azt az ötödik fejezetben, a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások esetében láthattuk. E viselkedési egységekkel majd könyvünk további fejezeteiben, különösen a tizedik fejezetben foglalkozunk, de önmagukban e viselkedési egységeket nem tekintjük rendszereknek. Harmadrészt a cselekvések egyrészt a cselekvő egyének, másrészt az emberi együttélés egészének a szintjén bizonyos mértékben funkcionális rendszerbe is szerveződnek.

Tehát a cselekvési rendszer mint funkcionális rendszer két fajtáját különböztetjük meg. Egyrészt, a cselekvések a cselekvő egyének szintjén bizonyos mértékben funkcionális rendszerbe szerveződnek, amelyen belül a tipikus cselekvések sajátos funkciókat töltenek be a szükségletek kielégítésében. Másrészt, a cselekvések bizonyos mértékben az emberi együttélés intézményes formáinak a szintjén is funkcionális rendszerbe szerveződnek. Majd később látjuk, hogy az intézményes szociológia elméletében az egyének szintjén előfeltételezzük a cselekvések funkcionális rendszerbe szerveződését. Azonban az emberi együttélés modern formáinak, a modern társadalomnak a szintjén eleve nem tételezzük fel a funkcionális rendszerbe szerveződést. Tehát a társadalmat lényegében véve majd nem funkcionális rendszerként vizsgáljuk, hanem sajátos természetének megfelelően. A tizenötödik fejezetben azonban majd igyekszünk választ találni arra a kérdésre is, hogy a modern társadalom mennyiben működik funkcionális rendszerként.

A következőkben az elsőként említett kérdéssel foglalkozunk, azaz a cselekvések egyéni funkcionális rendszerével.

- *Az egyéni cselekvési rendszer mint funkcionális rendszer a szükségletek kielégítését szolgáló tipikus cselekvések olyan összessége vagy egésze, amelyen belül a tipikus cselekvések, illetve tevékenységek sajátos funkciókat valósítanak meg az adott egyén szükségleteinek a kielégítésében.*

Az egyes egyének cselekvéseinek és tevékenységeinek az összessége a valóságban általában tökéletlen cselekvési rendszert alkot. A tipikus cselekvések csak többé vagy kevésbé látják el megfelelően azt a sajátos funkciót, amelyet elvileg betöltenek a szükségletek kielégítésében. Ennek ellenére az emberi együttélésen belül az egyes egyének életének a legátfogóbb vonásaira nagyrészt úgy világíthatunk rá, ha az egyéni életet cselekvési rendszernek tekintjük.

Minket az egymással tartósan együtt élő egyének érdekelnek, és az emberi együttélésen belül, az együttéléssel összefüggésben érdekelnek az egyes egyének. Általában *emberi együttélésen* azt értjük, hogy az együtt élő egyének adott körében az egyes egyének rendszeresen egymás környezetének az alkotórészeit, azaz egymás számára a szükségletkielégítés összetevőit képezik. Tehát az egyének cselekvési situációi rendszerint összekapcsolódnak egymás között, és ezáltal az egyének cselekvéseik során többé vagy kevésbé egymáshoz alkalmazkodnak, és kölcsönhatásban állnak egymással.

Az emberi együttélésben az egyes egyéneknek többé vagy kevésbé rendszeresen ki kell elégíteniük szükségleteiket ahhoz, hogy az adott együttélés tartósan fennmaradjon. Az emberi együttélés *funkcionális követelményei* olyan funkciók létezésére vagy kialakulására vonatkozó követelmények, amelyeknek bizonyos mértékben teljesülniük kell az együttélés során ahhoz, hogy az együtt élő egyének többé vagy kevésbé rendszeresen kielégíthessék szükségleteiket. Az együttélés funkcionális követelményei egyrészt az egyes egyénekre, másrészt az emberi együttélés egészére vonatkoznak. Itt csak az egyes egyének szempontjából, illetve az egyes egyénekre vonatkoztatva foglalkozunk az együttélés funkcionális követelményeivel.

- Az egyes egyének szempontjából az emberi együttélésben többé vagy kevésbé teljesülniük kell a következő *funkcionális követelményeknek*: (1) az egyéni közvetlen szükségletkielégítés, (2) a társas közvetlen szükségletkielégítés, (3) a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtése, (4) a mások általi testi sértés kiküszöbölése.

Az egyének szempontjából az együttélés funkcionális követelményeit tárgyalva Parsons az előbbi kettőre, tehát az egyéni és a társas közvetlen szükségletkielégítésre utal. (Parsons 1951: 28-29) Például Hobbes viszont a mások általi testi sértés kiküszöbölésének a jelentőségét hangsúlyozza az általa megfogalmazott „természeti törvényben”. (Hobbes 1999: 171-172) Az általunk említett négy funkcionális követelmény közül mi majd különösen a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtését hangsúlyozzuk, amely funkció ellátására a társadalmi élet szolgál. Majd látjuk azonban, hogy a társadalmi élet kialakulásának alapvető előfeltétele a mások általi testi sértés, a testi erőszak alkalmazásának kiküszöbölése az emberi élet igen széles területeiről.

B) A tipikus cselekvések funkciói

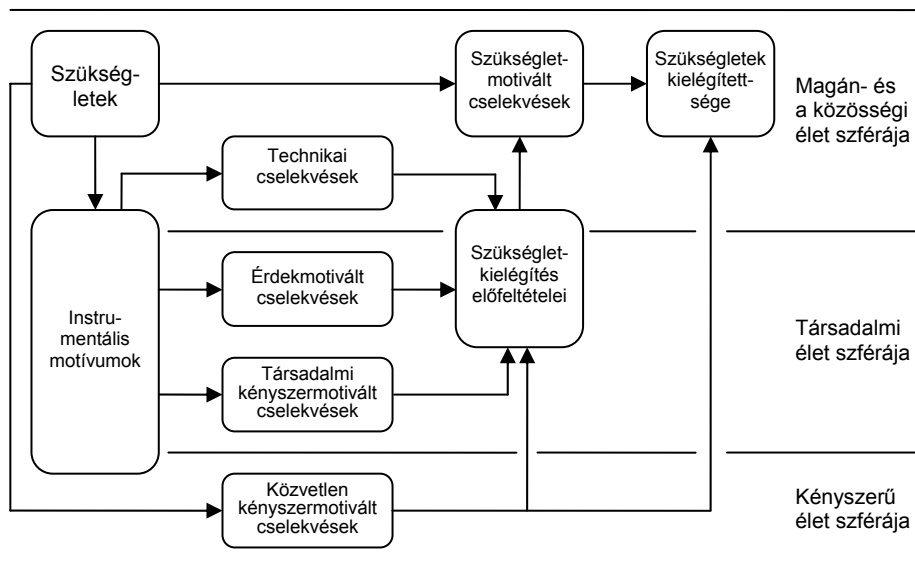
Mint már említettük, a cselekvő egyének szintjén a cselekvések olyan funkcionális rendszerbe szerveződnek, amelyen belül a tipikus cselekvések sajátos funkciókat töltenek be a szükségletek kielégítésében. A cselekvések egyéni funkcionális rendszerét és a tipikus cselekvések funkcióit a 6.1. ábrán szemléltetjük. Ebben a fejezetben csupán röviden mutatunk rá a cselekvések egyes típusainak a funkciói-

ra, ezzel a kérdéssel majd a tizenkettedik fejezetben, a társadalmi magatartások és az életmód tárgyalásánál foglalkozunk részletesebben.

Az ötödik fejezetben (2.1) megkülönböztettük egyrészt a szükségletmotivált cselekvéseket, illetve ezeken belül a természetes szükségletmotivált és az értékmotivált cselekvéseket. Másrészt az instrumentális cselekvéseket, illetve e cselekvéseken belül a technikai cselekvéseket és az érdekmotivált cselekvéseket. Harmadrészt a kényszmotivált cselekvéseket, illetve ezeken belül a közvetlen kényszmotivált és a társadalmi kényszmotivált cselekvéseket. A következőkben tehát e cselekvések tipikus funkcióira mutatunk rá.

- A szükségletmotivált cselekvések, ezeken belül a természetes szükségletmotivált és az értékmotivált cselekvések állnak a cselekvések egyéni funkcionális rendszerének a középpontjában, amelyek a szükségletek közvetlen kielégítésére irányulnak.

A szükségletmotivált cselekvéseknek önmagukban vett értelmük van a cselekvő egyének számára, és szubjektív értelmük felfedése rendszerint a külső megfigyelő számára sem jelent különösebb problémát. Így például általában nem jelent különösebb problémát annak a megértése, hogy az egyének miért táplálkoznak, miért pihennek, miért szórakoznak vagy játszanak, miért szeretkeznek, ha betegek miért kezelik vagy kezeltetik betegségüket stb. A szükségletmotivált cselekvések két legfontosabb altípusát egyrészt a testi szükségletek kielégítését szolgáló cselekvések, másrészt az úgynevezett szabadidős tevékenységeken belüli cselekvések alkotják. Az előbbiekhez sorolható például az alvás és a táplálkozás, az utóbbiakhoz a tv-nézés, a könyvolvasás, a színház- és mozilátogatás, az üdülés, a társasági élet stb.

6.1 ábra: A cselekvések funkcionális rendszere és az életszférák

Az ember azonban általában nem építheti fel cselekvéseit és tevékenységeit csupán szükségletmotivált cselekvésekből, mert a közvetlen szükségletkielégítésnek számtalan olyan előfeltétele van, amelyek további cselekvések következményeiként állhatnak rendelkezésre. Az ötödik fejezetben (2.1Ab) instrumentális cselekvéseknek neveztük a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésére irányuló cselekvéseket. Az instrumentális cselekvéseken belül különbséget tettünk a technikai cselekvések és az érdekmotivált cselekvések között.

- A szükségletmotivált cselekvésekhez kapcsolódó technikai cselekvések megteremtik és/vagy fenntartják a szükségletmotivált cselekvések, illetve a szükségletkielégítés technikai előfeltételeit.

Technikai cselekvés például, ha az egyén elkészíti az ebédet, hogy megebédelhessen, vagy elutazik egy nyaralóhelyre, hogy pihenhessen. Tulajdonképpen ide sorolható az önellátást szolgáló háztáji- és kerti munka, a háztartási munka, részben – eltekintve az adás-vételtől – a bevásárlás stb. Technikai cselekvés továbbá, ha magunk javítjuk meg az elromlott személygépkocsit ahelyett, hogy szerelőhöz vinnénk, ha magunk varrjuk meg a ruhánkat, vagy saját használatra készítünk el egy bútort. E tevékenységek azonban a családok szintjén részben társadalmi jellegű érdekmotivált cselekvések is lehetnek, amennyiben a családokban társadalmi intézmények szabályozzák a munkafeladatok elosztását a családtagok között.

Az ötödik fejezetben (2.2Ab) társadalmi cselekvéseknek neveztük az érdekmotivált cselekvéseket és a társadalmi kénysERMotivált cselekvéseket.

- A társadalmi cselekvések, ezeken belül az érdekmotivált cselekvések és a társadalmi kénysERMotivált cselekvések megteremtik és megőrzik a szükségletmotivált cselekvések, illetve a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeit, végső soron a társadalmi javakat.

Bár funkcionális és motivációs szempontból a szükségletmotivált cselekvések állnak a cselekvések rendszerének a középpontjában, a cselekvések közötti összefüggéseket tekintve a társadalmi cselekvések a meghatározóak.

A érdekmotivált cselekvések megteremtik és fenntartják a szükségletmotivált cselekvések társadalmi előfeltételeit, végső soron a társadalmi javakat. A legáltalánosabb társadalmi jószág a pénz, amelynek megszerzésére irányul például a munkahelyi munkavégzés mint érdekmotivált tevékenység. Fontos társadalmi jószág a megfelelő szakképzettség, amelynek megszerzésére irányuló érdekmotivált tevékenység a szervezett oktatás keretébeni tanulás. Érdekmotivált cselekvésekből álló tevékenységek közé sorolható a hivatali ügyintézés stb.

A negatív instrumentális cselekvéseknek tekinthető társadalmi kénysERMotivált cselekvések minimalizálják más egyének és csoportok – intézmények által meghatározott – kényszerítő cselekvéseinek a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeire gyakorolt negatív hatását. Ilyen társadalmi kénysERMotivált cselekvés például a jövedelem utáni adózás, vagy ha a munkavállaló díjazás nélkül is vállalja a túlórázást, mert egyébként esetleg elbocsátanák a munkahelyéről.

Nemcsak a korábban említett szükségletmotivált cselekvésekhez, hanem a társadalmi cselekvésekhez, azaz az érdekmotivált és a társadalmi kényszymotivált cselekvésekhez is kapcsolódhatnak olyan instrumentális cselekvések, amelyek tulajdonképpen technikai cselekvésekként értelmezhetőek. Tehát amelyek azáltal válnak a szükségletkielégítés összetevőjévé, hogy társadalmi cselekvésekhez kapcsolódnak. Például a vizsgázás társadalmi cselekvés, de ehhez el kell utazni például gépkocsival a vizsga helyszínére, ami tulajdonképpen csupán technikai cselekvés.

A kényszymotivált cselekvéseken belül a társadalmi kényszymotivált cselekvések sajátos funkciójára már fentebb rámutattunk, tehát a cselekvések általunk megkülönböztetett fő típusai közül a közvetlen kényszymotivált cselekvések maradtak.

- A közvetlen kényszymotivált cselekvések minimalizálják más egyének kényszerítő cselekvéseinek a közvetlen szükségletkielégítésre és az egyén testi állapotára, valamint a szükségletkielégítés előfeltételeire gyakorolt negatív hatását.

Az emberi együttélés modern formáiban ilyen cselekvések inkább csupán sajátos szervezeteken, például a börtönökön és a nem hivatásos katonaságon belül, valamint a családokon belül főleg a gyermekek esetében jellemzőek.

Az egyének cselekvéseinek az egészét funkcionális rendszerként szemlélve arra mutattunk rá, hogy a tipikus cselekvések milyen sajátos funkciókat valósítanak meg az egyének számára szükségleteik kielégítésében. Ahhoz, hogy az egyes egyének szintjén a cselekvések ilyen funkcionális rendszert alkossanak, az egyének életvitelére jellemzőnek kell lennie a racionalitásnak. Azaz eleve feltételezzük, hogy az egyének úgy szervezik élettevékenységüket, hogy ezen belül az általunk megkülönböztetett tipikus cselekvések a körülményekhez képest megfelelően el látják sajátos funkcióikat.

A valóságban az egyes egyének esetében a tipikus cselekvések, illetve az ilyen cselekvésekből felépült tevékenységek természetesen nem alkotnak tökéletes funkcionális rendszert. Mi sem feltételezzük a teljes mértékben tökéletes funkcionális rendszert az egyes egyének szintjén sem. Az ötödik fejezetben (1.1C) már említettük, hogy az intézményes szociológia elméletének elvont szintjén a cselekvések racionalitása elvileg két vonatkozásban lényeges. Egyrészt, itt azt hangsúlyozzuk először, hogy az egyének életvitelére általában véve jellemző a racionalitás olyan értelemben, hogy az egyének átlátják a társadalmi cselekvések mint instrumentális cselekvések alapvető funkcióját a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésében és megőrzésében. Ezzel összefüggésben másrészt, a társadalmi élet szférájában a cselekvéseket, az úgynevezett társadalmi cselekvéseket racionális cselekvéseknek előfeltételezzük. Ennek megfelelően a társadalmi cselekvések az egyes egyének szándékai szerint is arra irányulnak, hogy megfelelően ellássák azt a funkciót, hogy megteremtsék és megőrizték a

szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeit. Ezen előfeltételezéseken túl számunkra nem lényeges, hogy az egyének mennyiben cselekszenek racionálisan a közvetlen szükségletkielégítés területén, az úgynevezett magán- és a közösségi élet szférájában. Az viszont fontos előfeltételezés, hogy a testi erőszak ne jellemezze az emberi életnek azt a területét, amelyben a társadalmi cselekvések a jellemzőek, és ezen előfeltételezés teljesüléséhez az egyéneknek racionálisan kell alkalmazkodniuk a testi erőszakhoz.

1.2. Az emberi élet fő szférái

A) Az életszféra fogalma, a fő életszférák meghatározása

a) Az emberi élet sajátos szférája

Ebben a fejezetben eddig az egyes egyénekre vonatkoztatva foglalkoztunk a cselekvések rendszerbe szerveződésével. Azonban a szükségletkielégítésben sajátos funkciókat ellátó cselekvések nemcsak a cselekvő egyének szintjén különülnek el viszonylag egymástól, hanem az emberi együttélés modern formáiban történetileg sajátos életszférák alakultak ki, amelyekben belül meghatározott funkciókat ellátó tipikus cselekvések a jellemzőek.

- *Az emberi élet adott szférája* az együtt élő egyének környezetének azokat a vonásait foglalja magában, amelyeknek rendszerint egy adott általános motívum választása felel meg, és amelyek e motívummal összefüggésben meghatározott cselekvési szituációk formájában értelmezhetőek, valamint amelyek ezáltal meghatározott tipikus cselekvésekben és kölcsönhatásokban jelennek meg.

Az emberi élet fő szféráiként a következő alcím keretében majd megkülönböztetjük a magánélet, a közösségi élet, a társadalmi élet és a kényszerű élet szféráját. Az emberi élet adott szűkebb szférája meghatározható a tér, az időszak, a természeti és tárgyi körülmények, az érvényesnek tekinthető szabályok és intézmények, a releváns más cselekvők stb. meghatározásával. A második fejezetben (4.2Ba) láttuk, hogy a cselekvő egyének a körülmények alapvető vonásait tekintve kell választania a lehetséges általános motívumok között, és ezáltal egyértelművé tennie a cselekvési szituációt. A valóságban is megfigyelhető és elvileg azt feltételezzük, hogy az egyének sajátos körülmények között rendszerint sajátos általános motívumot választanak, és e motívummal összefüggésben értelmezik a körülményeket mint cselekvési szituációt, illetve adott alkalmakkor mint részben hasonló, részben különböző cselekvési szituációkat. A sajátos körülmények közötti sajátos általános motívum, és az ennek megfelelő cselekvési szituációk révén az adott sajátos körülmények rendszerint meghatározott tipikus cselekvésekben és kölcsönhatásokban jelennek meg.

Például egy vállalat irodaházában, munkaidőben, az adott vállalat intézményeinek az érvényességi köreibben, és ezen intézmények szerint az adott vállalat alkalmazottjaként az egyénnek azt az általános motívumot kell szemmel tartania, hogy munkafeladatainak az ellátása révén rendszeres jövedelemhez jusson. A vállalat belüli magatartása tehát jellemzően érékmotivált társadalmi magatartás, amely a pénznek, mint a szükségletkielégítés legfőbb társadalmi előfeltételének a megszerzésére irányul.

Az emberi életnek azokat a területeit, amelyeket életszféráknak nevezünk, Pierre Bourdieu kifejezésével élve mezőknek is nevezhetnénk, az említett szerző ugyanis nagyrészt az életszféra fogalmához hasonló értelemben használja a társadalmi tér vagy a társadalmi mező kifejezést. Bourdieu felfogása szerint a *mező* a társadalom viszonylag önálló területe, amelynek önállóságát kifejezett és sajátos szabályok, e szabályok által pontosan körülhatárolt tér és idő stb. határozzák meg. Az egyes mezők saját struktúrával rendelkeznek és egy nagyobb mezőn belül helyezkednek el, amely szintén saját struktúrával rendelkezik. A mező struktúrája a mezőn belül az egyének és csoportok által elfoglalt helyzetek tereként értelmezhető. A mező egyrészt erőviszonyok mezeje, amely objektíve létezik az egyes cselekvők számára, másrészt „harcmező”, ahol összecsapnak a cselekvők, és ezzel hozzájárulnak az adott struktúra fennmaradásához vagy megváltoztatásához. (Bourdieu 1983: 312; Bourdieu 1990: 65-68; Bourdieu 2002: 44-45; Mahar 1990: 36) Bourdieu azonban inkább szűkebben, általunk később a társadalmi élet szférájának nevezendő életszférán belül különböztet meg sajátos mezőket, ezért felfogásának ismertetésére majd visszatérünk a tizenötödik fejezetben, a társadalmi élet szféráján belüli szűkebb életszférák tárgyalásánál.

A szóban forgó életszférák a valóságban nem mások, mint amelyeket a szociológiai rendszerelméletek kifejezéseit és fogalmait használva, és a funkcionalista felfogás előfeltételezéseit elfogadva alrendszereknek is nevezhetnénk. Azonban mi nem beszélünk alrendszerekről, mert – ahogyan azt korábban (1.1Ab) már említettük – nem fogadjuk el a rendszerelméleteknek azt az előfeltételezését, hogy a modern társadalom egyes intézményesen elkülönült részei eleve annak megfelelően működnek, hogy ellássanak bizonyos funkciókat a társadalom egésze számára. Természetesen nem tagadjuk, hogy az életszférák általában meghatározott funkciókat is ellátnak a társadalom egésze számára, de ezt nem előfeltételezésként kezeljük, hanem magyarázatra szoruló jelenségnek tekintjük.

Az egyes egyének szintjén eleve feltételeztük, hogy az egyének úgy szervezik élettevékenységüket, hogy ezen belül az általunk megkülönböztetett tipikus cselekvések, különösen a társadalmi cselekvések a körülményekhez képest megfelelően ellássák funkcióikat. Az elmélet elvont szintjén ezt a leegyszerűsítő előfeltételezést azért engedhetjük meg magunknak, mert minket nem az egyes egyének érdekelnek. Az emberi együttélés egészének a szintjén azonban nem élhetünk eleve azzal a feltételezéssel, hogy az egyes életszférák, és ezek között a társadalmi élet szférája, eleve annak megfelelően működnek, hogy ellássanak bizonyos funkciókat a társa-

dalom egésze számára. Az egyes életszférák a maguk természetének megfelelően, nem pedig eleve funkcionális rendszerként működnek. Működésüket vizsgálhatjuk abból a szempontból is, hogy mennyiben tesznek eleget a velük szemben támasztható funkcionális követelményeknek, azaz mennyiben működnek úgy mint funkcionális rendszerek. De ha választ akarunk kapni arra a kérdésre, hogy miért működnek éppen úgy, ahogyan működnek, akkor sajátos természetüket kell vizsgálat alá vennünk.

b) A fő életszférák meghatározása

Az intézményes szociológia elméletének megalapozása során eljutottunk oda, hogy az emberi együttélés modern formáiban megkülönböztetjük az emberi élet négy fő szféráját: a magánélet, a közösségi élet, a társadalmi élet és a kényszerű élet szféráját. A következőkben az emberi élet fő szféráit elvileg azoknak a tipikus cselekvéseknek és kölcsönhatásoknak a megadásával határozzuk meg, amelyek jellemzőek az adott életszférákban. Azonban látnunk kell, hogy ezen életszférák pontosabb meghatározásához le kellene írunk azokat a körülményeket (tér, időszak, természeti és tárgyi körülmények, érvényesnek tekinthető szabályok és intézmények, releváns más cselekvők stb.), amelyeknek megfelelnek a tipikus cselekvések és kölcsönhatások. A pontosabb meghatározást bizonyos mértékben majd azokra a jellegzetes tevékenységi körökre való utalással pótoljuk, amelyek viszonylag jól megkülönböztethetők, és amelyekhez rendszerint sajátos körülmények társíthatók a köznapi megismerés szintjén is.

- A *magánélet szférájának* nevezzük az emberi életnek azt a szféráját, amelyben a természetes szükségletmotivált cselekvések és a hozzájuk kapcsolódó technikai cselekvések a tipikusak, és az egyének közötti kölcsönhatások elvileg esetlegesek.

Ide sorolhatók mindenekelőtt a testi szükségletek közvetlen kielégítését szolgáló tevékenységek, például az evés, ivás, tisztálkodás, pihenés, illetve az alvás mint bármiféle tevékenység szüneteltetése. Ide sorolhatók azonban többnyire az úgynevezett szabadidős tevékenységek is (pl. szórakozás, hobby, tv-nézés stb.), amennyiben egyénileg elszigetelten is végezhetők, bár e tevékenységek részben a közösségi élet szférájába is eshetnek. Egy adott egyén természetes szükségletmotivált cselekvései összekapcsolódhatnak mások cselekvéseivel, tevékenységével, és így olyan átmeneti életszféra jöhet létre, amely nem tisztán a magánélet szférájához sorolható. Például gyakran mások társaságában vagy jelenlétében étkezünk, betegségünket az orvossal gyógyíttatjuk, esetleg nem magunk vágjuk le a hajunkat, hanem mással vágatjuk stb.

- A *közösségi élet szférájának* nevezzük az emberi életnek azt a szféráját, amelyben a szükségletmotivált cselekvéseken belül az értékmotivált cselekvések, és az ilyen cselekvésekből felépült közösségi kölcsönhatások a tipikusak.

Ennek keretében értelmezhető például a barátokkal, részben a családtagokkal, a jótékonyági egyesület tagjaival, az amatőr színjátszó kör vagy amatőr zenekar tagjaival való együttes tevékenység. A *meghitt élet szférája* (az intim szféra) a magánélet és a közösségi élet szférájának a határán értelmezhető, és a valóságban is kevésbé határolódik el ezektől a szféráktól.

A magán- és a közösségi élet szféráját a továbbiakban általában összevontan kezeljük, mivel – a technikai cselekvésektől eltekintve – mindkét szféra a közvetlen szükségletkielégítés keretében értelmezhető. A magán- és a közösségi élet szférája alkotja tehát a *közvetlen szükségletkielégítés szféráját*, amelyben az egyének testi és lelki, valamint egyéni és társas szükségleteik közvetlen kielégítésére törekszenek.

A közvetlen szükségletkielégítés szférájához kapcsolódva alakul ki a társadalmi élet szférája, amely az intézményes szociológia elmélete érdeklődésének a középpontjában áll.

- A *társadalmi élet szférájának* nevezzük az emberi életnek azt a szféráját, amelyben a társadalmi cselekvések, valamint az ilyen cselekvésekből felépült társadalmi kölcsönhatások a tipikusak. A társadalmi élet szférájában az érdekmotivált cselekvések az elsődlegesek, és a társadalmi kényszermotivált cselekvések csak másodlagosak lehetnek.

A társadalmi élet szférájába esik leginkább a szervezett munkatevékenység, a gazdasági tevékenység, a közigazgatási tevékenység, az igazságszolgáltatás, a hivatali ügyintézés, az úgynevezett politikai tevékenység, a felsőbb iskolák felé haladva egyre inkább a tanulási tevékenység, a szervezett tudományos kutatás stb. A társadalmi élet szféráját döntően a társadalmi szervezetek, még nagyobb mértékben leszűkítve, de konkrétan fogalmazva a munkahelyi szervezetek (üzemek, hivatalok, bankok, egyetemek stb.), illetve az e szervezetekkel összefüggő körülmények alkotják.

Fentebb (1.1B) láttuk, hogy az egyének szintjén a társadalmi élet szféráján belüli társadalmi cselekvések funkciója az, hogy megteremtik és megőrzik a szükségletmotivált cselekvések, illetve a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeit, végső soron a társadalmi javakat. A társadalmi élet szférájában tehát a cselekvő egyének nem szükségleteik közvetlen kielégítésére, hanem a szükségletkielégítés előfeltételeinek, pontosabban a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek a megteremtésére törekszenek.

Mint a kiemelt meghatározásban említettük, a társadalmi élet szférájában az érdekmotivált cselekvések az elsődlegesek, a társadalmi kényszermotivált cselekvések csak másodlagos szerepet játszanak. Ennek elvi magyarázata abban rejlik, hogy rendszeres társadalmi kényszerítés adott egyénnel szemben csupán annyiban lehetséges, amennyiben a kényszerített fél ehhez képest nagyobb mértékben érvényesíti az érdekeit. Például nem lehet rendszeresen adóztatni azt, akinek nincs rendszeres jövedelme, nem lehet rendszeresen megbírságotlani azt, akinek nincs

pénze stb. Az érdekek általában nagyobb mértékű megvalósításának hiányában az egyénnel szemben a társadalmi kényszerítés helyett már csupán a testi kényszerítés alkalmazható. Az elvileg mindenképpen szükséges mértéken felül a modern társadalomban az érdekmotivált cselekvések még jelentősebb, bizonyos tevékenységi területeken szinte kizárólagos szerepre tettek szert a társadalmi kényszmotivált cselekvésekkel szemben. E mögött tulajdonképpen az a történelmi tapasztalat húzódik meg, hogy érdekek révén jóval eredményesebben készíthetők az egyének nemcsak maguk, hanem mások számára is hasznot hajtó cselekvésekre, mint testi vagy társadalmi kényszerek révén. A történelmi tapasztalatok például azt mutatják, hogy a termelőeszközök fejlődésével összefüggésben a rabszolgától hatékonyabban kizsákmányolható a jobbágy, és a földhöz kötött jobbágytól hatékonyabban kizsákmányolható a jogilag szabad munkavállaló.

- A *kényszerű élet szférájának* vagy a testi erőszak szférájának nevezzük az emberi életnek azt a szféráját, amelyben a közvetlen kényszmotivált cselekvések, valamint a testi kényszerítést alkalmazó cselekvésekből és a közvetlen kényszmotivált cselekvésekből álló kölcsönhatások a tipikusak.

A kényszerű élet szférájába esnek jellemzően a börtönök, a fogházak, a kórházi zárt osztályok, a letartóztatás alá vont vagy körözött személyek körülményei, illetve az ezeken belül jellemző tevékenységek.

A modern emberi együttélés végső alapját bizonyos értelemben az állam, illetve az állam képviselői által kizárólagosan gyakorolható testi erőszak képezi. Viszonylag nagy számú egyén körében a testi kényszerítés, illetve a testi erőszak alkalmazása képességének központosítása teszi lehetővé a magánélet, a közösségi élet és a társadalmi élet szférájának kialakulását, és ezen életszférák viszonylagos elkülönülését. Más életszférák elkülönülésének az előfeltétele tehát a kényszerű élet szférájának az elkülönülése, és az emberi élet más területeiről a testi kényszerítés, és általában a testi erőszak kiküszöbölése.

c) A közösségi és a társadalmi élet szférájának jellemzői

Az emberi élet négy fő szférája közül elvileg a közösségi élet és a társadalmi élet szférája a tisztán intézményes életszféra, amelyekben végső soron intézmények (vagy úgynevezett kvázi-intézmények) határozzák meg a cselekvéseket és kölcsönhatásokat. A 6.1. táblázatban kiemeljük a közösségi élet szférájának és a társadalmi élet szférájának a legfontosabb jellemzőit. Mégpedig egyrészt abból a szempontból, hogy az adott életszférában a szükségletkielégítés módja vonatkozásában milyen irányultság jellemző a cselekvő egyénekre. Másrészt abból a szempontból, hogy a szabályokhoz való alkalmazkodás vonatkozásában milyen irányultság jellemző a cselekvő egyénekre, és ezzel összefüggésben az intézmények milyen funkciója érvényesül. Harmadrészt abból a szempontból, hogy milyen cselekvések és kölcsönhatások tipikusak az adott szférában.

Életszféra	Tipikus irányultság, funkció, cselekvés és kölcsönhatás		
	Irányultság a szükséglet-kielégítésben	Szabályokhoz való alkalmazkodás, intézmények funkciói	Cselekvés és kölcsönhatás
Közösségi élet szférája	<i>Közvetlen szükségletkielégítés</i>	<i>Beleélő alkalmazkodás, normatív funkció érvényesülése</i>	<i>Értékmotivált közösségi cselekvés és kölcsönhatás</i>
Társadalmi élet szférája	<i>Szükségletkielégítés előfeltételeinek megteremtése</i>	<i>Racionális alkalmazkodás, tényleges funkció érvényesülése</i>	<i>Érdekmotivált és társadalmi kényszymotivált társadalmi cselekvés és kölcsönhatás</i>

6.1. táblázat: A közösségi élet és a társadalmi élet szférájának legfőbb jellemzői

A második fejezetben (4.2Ab) láttuk, hogy a kognitív irányultság legfőbb szempontja a szükségletkielégítés módjára vonatkozik, és ebből a szempontból megkülönböztettük a közvetlen szükségletkielégítő irányultságot és a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésére vonatkozó, instrumentális irányultságot. A közvetlen szükségletkielégítő irányultság a szükségletek közvetlen kielégítését, az instrumentális irányultság a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtését helyezi előtérbe. Tehát adott körülmények között az egyénnek választania kell, és attól függően, hogy szükségleteinek a közvetlen kielégítését vagy a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtését helyezi előtérbe, a legkülönbözőbb vonatkozásokban ennek megfelelően kell kiértelmeznie a cselekvési szituációt.

- A cselekvő egyének irányultságán belül a szükségletkielégítés módja vonatkozásában a közösségi élet szférájának a közvetlen szükségletkielégítés, a társadalmi élet szférájának viszont a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtése felel meg.

Ez a tétel következik az arra vonatkozó, a második fejezetben (4.2Bb) tárgyalt tételből, hogy a szükségletkielégítés összetevőinek a különböző vonatkozásokban milyen irányultságok felelnek meg. A közösségi élet szférájának a közvetlen szükségletkielégítésen túl, az irányultság más vonatkozásaiban elsődlegesen az érzelmi átélés, a szubjektív értékelés, a beleélő alkalmazkodás, más személyek vonatkozásában elsődlegesen a személyes és kiterjedt irányultság felel meg. A társadalmi élet szférájának az instrumentális irányultságon, illetve a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésén túl, az irányultság más vonatkozásaiban az érzelmi semlegesség, a tárgyyszerű megismerés, a racionális alkalmazkodás, más személyek

vonatkozásában a személytelen és részleges irányultság felel meg. Természetesen nem arról van szó, hogy az egyes egyének a valóságban mindig e követelményeknek megfelelően cselekszenek a társadalmi élet szférájában. Hanem arról, hogy a társadalmi élet természetének az ilyen irányultságok, illetve az irányultság ilyen oldalai felelnek meg, és ezért az egyének a valóságban is hajlamosak az ezeknek megfelelő választásokra.

A második fejezetben (4.2Ab) láttuk, a Parsons által megkülönböztetett mintaváltozók különböző szempontjait nagyrészt figyelembe vettük az irányultságok egyes oldalainak a megkülönböztetése során. Ennek megfelelően a közösségi élet és a társadalmi élet szférájának megfelelő, fenti irányultságok nagyrészt párhuzamba állíthatók azzal, hogy Parsons milyen mintaváltozókat társított az emberi élet bizonyos területeihez. Parsons a „társadalmi struktúra” legfőbb típusait a tulajdonítás-teljesítmény és az általános-sajátos mintaváltozók szempontjából különbözteti meg. A négy fő típus tehát az általános és teljesítmény, az általános és tulajdonítás, a sajátos és teljesítmény, valamint a sajátos és tulajdonítás mintákkal jellemezhető társadalmi struktúra. (Parsons 1951: 180-200) Parsons szerint egy adott társadalmi struktúrára e típusok keveréke is jellemző lehet, de a modern társadalom foglalkozási rendszerére az általános és a teljesítmény szerinti mintaváltozó jellemző. (I. m.: 184) A modern ipari foglalkozási struktúra elsődleges jellemzője az általános, a meghatározott, az érzelmileg semleges és a teljesítményorientált szerepek rendszere. (I. m.: 177) A tudományos foglalkozási szerepre, és ehhez hasonlóan az orvosi szerepre az általános, az érzelmi semlegesség, a meghatározott és a teljesítmények szerinti irányultság jellemző. (I. m.: 343, 434-435)

Másrészt abból a szempontból mutatunk rá a közösségi élet szférájának és a társadalmi élet szférájának a legfontosabb jellemzőire, hogy az adott életszférában a szabályokhoz való alkalmazkodás vonatkozásában milyen irányultság jellemző a cselekvő egyénekre, és ezzel összefüggésben az intézmények milyen funkciója érvényesül. A közösségi élet szférája olyan intézményes életszféra, amelyben intézmények vagy kvázi-intézmények határozzák meg a cselekvéseket és kölcsönhatásokat, normatív funkcióik révén.

- A közösségi élet szférájában a közösségi cselekvések motívumainak és az intézmények természetének az intézményes szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás, és az intézmények normatív funkcióinak az érvényesülése felel meg.

Ez a tétel következik az arra vonatkozó, a negyedik fejezetben tárgyalt tételből, hogy milyen körülmények között érvényesül az intézmények normatív funkciója, és ezzel összefüggésben abból, hogy a közösségi intézmények természetének a beleélő alkalmazkodás és a normatív funkció érvényesülése felel meg (4. fejezet: 2.2Aa; 3.1Aa). Az említett helyen hangsúlyoztuk azonban, hogy a kvázi-közösségi intézmények érvényességi köreiben a beleélő alkalmazkodás és a normatív funkció elvileg is tökéletlenül érvényesül.

A társadalmi élet szférája olyan intézményes életszféra, amelyben végső soron intézmények határozzák meg a cselekvéseket és kölcsönhatásokat, azonban nem normatív, hanem tényleges funkcióik révén.

- A társadalmi élet szférájában a társadalmi cselekvések motívumainak és az intézmények természetének az intézményes szabályokhoz való racionális alkalmazkodás, és az intézmények tényleges funkcióinak az érvényesülése felel meg.

Ez a tétel következik az arra vonatkozó, a negyedik fejezetben tárgyalt tételből, hogy milyen körülmények között érvényesül az intézmények tényleges funkciója, és ezzel összefüggésben abból, hogy a társadalmi intézmények természetének a racionális alkalmazkodás és a tényleges funkció érvényesülése felel meg (4. fejezet: 2.2Ab; 3.1Ba).

A társadalmi élet szférája a valóságban tulajdonképpen megfelel annak, amit Habermas rendszernek nevez. Felfogása szerint a kultúra normatív értelemben nem határozza meg a társadalmon mint rendszeren belül a társadalmi jelenségeket. Felfogása szerint az emberi együttélés e területén a stratégiai cselekvés jellemző, a cselekvések összehangolását az erkölctől mentesített kényszerű jog és a nyelvtől megfosztott mechanizmusok biztosítják. A kölcsönös megértés nyelvi folyamatát a tekintély (prestige) és a befolyás, illetve a befolyás két fő forrása, a tulajdon és a tudás helyettesíti, és ezekhez kapcsolódnak olyan közvetítő eszközök, mint a pénz és a társadalmi erő (power). Azok a társadalmi alrendszerek, amelyek ilyen közvetítő eszközökkel összefüggésben fejlődnek ki, függetleníteni tudják magukat a szabályoktól, a kultúrától és az életvilágtól. (Habermas 1995: 180-185; ford. 1987: 200-203) Mi azt hangsúlyozzuk, hogy végső soron a társadalmi élet szférájában is a kultúra alkotórészeiként értelmezett szabályok és intézmények határozzák meg a cselekvéseket és kölcsönhatásokat, de nem normatív, hanem tényleges funkcióik révén.

B) A differenciálódáselmélet, a fő életszférák elkülönülése

a) A funkcionalista differenciálódáselmületről

Arra fentebb (1.1Aa) már utaltunk, hogy Parsons szerint a cselekvések rendszerbe szerveződésének három vagy négy szintjét különíthetjük el. A négy szintet figyelembe véve a viselkedési rendszert, a személyiségi rendszert, a kulturális rendszert és a társadalmi rendszert. A társadalmi rendszeren belül Parsons a társadalom négy alrendszerét különbözteti meg az alapján a funkció alapját, amelyet ezek az alrendszerek ellátnak a társadalom egésze számára. Az egyik a mintafenntartó alrendszer, amely a kultúra átadásának, az egyének szocializációjának a funkcióját látja el, és amely főleg a vallási és az oktatási alrendszert foglalja magában. A másik az adaptív alrendszer, amely a környezethez való alkalmazkodás funkcióját tölti be, s amelynek a nemzeti társadalom szintjén tulajdonképpen a gazdaság felel meg. A harmadik a célelérő vagy politikai alrendszer, amely a célelérés funkcióját

látja el az egyének és erőforrások mobilizálása révén. A negyedik az integratív alrendszer, az úgynevezett szocietális közösség, amely a társadalom belső integrációját szolgálja. (Parsons–Smelser 1956: 46-52; Parsons 1967: 199-207; ford. 1985: 82-91; Parsons 1971: 4-28; ford. 2000) Parsons felfogása szerint a valóságban ezek az alrendszerek nagyrészt egymást áthatva léteznek, csak elvileg különböztethetők meg, illetve határolhatók el világosan egymástól.

A társadalmon belüli alrendszerek a társadalom differenciálódásának az eredményeként alakulnak ki. „A differenciálódás a társadalmi rendszer egy egységének vagy struktúrájának felosztódása két vagy több egységre vagy struktúrára, amelyek jellemző jegyeik és a rendszer számára való funkcionálási jelentőségük tekintetében különböznek.” (Parsons 1971: 26; ford. 2000: 57-58) Parsons szerint a differenciálódás folyamata egy magasabb fejlettségű társadalmi rendszerben csak akkor következik be, ha minden egyes újonnan differenciálódott összetevő nagyobb alkalmazkodási képességgel rendelkezik, mint az az összetevő, amely megelőzőleg betöltötte elsődleges funkcióját. (Uo.)

A differenciálódáselmélet korai megfogalmazásában három fő tételen nyugszik. Az egyik fő tétel a következő, amit kiemelten hangsúlyozunk:

- A differenciálódáselmélet szerint a társadalmak történelmi távlatú alakulásában a társadalmi változás jelentős vonása a differenciálódás, amelynek fő iránya az, hogy a sokfunkciós rendszereket, alrendszereket vagy életszférákat specializáltabb egységekre váltják fel.

A másik, hogy feltételeznek valamilyen „társadalmi szükségletet”, amely magyarázatul szolgál a differenciálódásra. A változás forrását gyakran a strukturális feszültségben látják, amely annak következményeként alakul ki, hogy az adott alrendszerek vagy intézmények nem felelnek meg elég hatékonyan a funkcionális követelményeknek, s ez a feszültség ösztönzőleg hat a hatékonyabb, differenciáltabb megoldások létrehozására. A harmadik fő tétel azt állítja, hogy a specializáltabb alrendszerek, illetve intézmények növelik a társadalmi rendszer vagy alrendszer teljesítményét és hatékonyságát. (Colomy 1990B)

A differenciálódáselmélet klasszikus példája Parsons evolúcióelmélete, amely szerint a társadalmi evolúció az alrendszerek vagy intézmények fokozatos differenciálódásaként értelmezhető, amelynek állomásai a primitív, az archaikus, a köztes és a modern társadalmak. A modern ipari társadalmak a korábbi történelmi formákhoz képest jóval differenciáltabbak, a modern társadalmakban viszonylag egyértelműen elkülönül egymástól a többi között a gazdasági, a politikai, a jogi és a vallási alrendszer. (Parsons 1966; Parsons 1971)

A Parsons utáni differenciálódáselmélet úgy is értelmezhető, hogy ez az elmélet a főleg Parsons által képviselt funkcionalista rendszerelmélet kritikájára adott válaszként jött létre, a neofunkcionalista szociológia egyik fő kutatási területeként. A differenciálódáselmélet újabb munkái három fő irányba terjesztik ki érdeklődési körüket. Egyrészt pontosabban meghatározzák az eredeti elmélet tapasztalati érvényességi körét, s a változás fő irányának leírását kiegészítik az ettől való jellegzetes

eltérések leírásával. Ilyen jellegzetes eltéréseként értelmezik a „dedifferenciálási” törekvéseket, az „egyenlőtlen fejlődést”, ami azt jelenti, hogy a differenciálódás mértéke gyakran különböző az egyes alrendszerekben, a „tökéletlen differenciálódást”, ami arra vonatkozik, hogy a differenciálódás nem megy végbe teljesen, s ugyanazt a funkciót két vagy több alrendszer is ellátja. Másrészt a differenciálódásmélet magyarázó kerete nyitottabbá vált, s a differenciálódás folyamatának magyarázatában figyelembe veszik a különböző csoportok érdekeinek és erőinek szerepét, s a csoportok között megfigyelhető konfliktusokat. Harmadrészt az újabb munkák rámutatnak arra, hogy a differenciálódás nem feltétlenül eredményez nagyobb hatékonyságot és újraintegrálódást. A nagyobb mértékű differenciálódás bizonyos körülmények között a társadalmi rendszer merevségének növekedéséhez és integráltságának csökkenéséhez is vezethet. (Colomy 1990B; Colomy 1990C)

Luhmann szerint a rendszer-differenciálódás semmi több, mint a rendszeren belül a rendszer és környezet különbség, illetve a rendszerformálódás megismétlődése. (Luhmann 1995: 7, 18) Ennek révén az egész rendszer önmagát mint környezetet használja saját alrendszerei kialakításában. Ennek megfelelően a differenciált rendszer nem egyszerűen csak bizonyos számú részekből és a közöttük lévő viszonyokból épül fel, hanem viszonylag nagy számú rendszer és környezet különbségekből. (I. m.: 7)

Luhmann felfogása szerint a társadalmi evolúciót a társadalmi alrendszerek növekvő differenciálódása, a differenciálódás folyamatában kialakult alrendszerek komplexitásának a növekedése, és a komplex alrendszerek működését lehetővé tevő egyszerűsítő eszközök kifejlődése jellemzi. (Luhmann 1990: 167) A differenciálódás történelmi folyamatának az eredményeként a modern társadalom politikai alrendszerre, gazdasági alrendszerre, tudományos alrendszerre, jogi alrendszerre stb., valamint ezen alrendszerek környezetére differenciálódik. Az alrendszerek sajátos funkciók ellátására szerveződnek, s az egyes alrendszerekben a kommunikációs folyamatok az alrendszerek sajátos funkcióinak az elsőbbségét hangsúlyozzák. (I. m.: 177-178)

A fentiekben említett funkcionalista differenciálódásméletek rámutatnak a modern társadalom egyik lényeges vonására, nevezetesen arra, hogy olyan egységek alakulnak ki a keretei között, amelyek bár nem értelmezhetőek – a következőkben tárgyalandó – intézményes csoportokként, mégis viszonylagos önállósággal rendelkeznek. Ezeket az egységeket Parsons eredetileg alrendszereknek nevezte, de a neofunkcionista elméletekben gyakran az intézmény vagy a szféra kifejezést használják a szóban forgó egységek jelölésére. (Lásd pl.: Colomy 1990A; Alexander 1990B) Fentebb (1.2Aa) láttuk, hogy mi hasonló értelemben életszférákról beszélünk, az intézmény kifejezéssel ugyanis más fogalmat jelöltünk, és kerüljük az alrendszer kifejezés használatát is. Mint említettük, azért nem beszélünk alrendszerekről, mert – a funkcionalista felfogástól eltérően – nem előfeltételezzük, hogy a társadalom egyes intézményesen elkülönült részei eleve annak megfelelően működnek, hogy ellássanak bizonyos funkciókat a társadalom egésze számára.

b) A fő életszférák elkülönülése

Fentebb (1.2Ab) az emberi együttélés modern formáiban megkülönböztettük az emberi élet négy fő szféráját: a magánélet, a közösségi élet, a társadalmi élet és a kényszerű élet szféráját. Ezen életszférák viszonylagos elkülönülésének, illetve az első három életszféra kialakulásának alapvető előfeltétele a negyedik életszféra, a kényszerű élet szférájának a kialakulása.

- A fő életszférák elkülönülésének alapvető előfeltétele a testi kényszerítés, illetve egyáltalán a testi erőszak és a közvetlen kényszersmotivált cselekvések kiszorítása az emberi élet más területeiről, és az emberi élet viszonylag önálló szférájába való elkülönítése. Ez viszont megköveteli a testi erőszak eszközével való rendelkezés központosítását és a testi erőszak alkalmazásának intézményes szabályozását.

Különböző felfogások alakultak ki a társadalomelméletben abban a kérdésben, hogy hogyan lehetséges rendezett emberi együttélés, illetve – ami itt minket különösen érdekel – hogyan lehetséges a testi erőszak kiiktatása az emberi együttélés területéről. Már Thomas Hobbes hangsúlyozta a 17. században, hogy – viszonylag nagy számú egyén együttélése esetén – a tartós rend fenntartásához, az emberi élet széles területeiről a testi erőszak alkalmazásának kiszorításához szükség van a testi erőszak eszközével való rendelkezés központosítására egy adott egyén vagy testület kezébe. (Hobbes 1999: 205-209) A normativista szemléletmód képviselői is elismerik, hogy a társadalomban valójában szükség van a testi erőszak alkalmazásának az ellenőrzésére, az erőszak alkalmazásának területi szervezése és esetleges használata mindig az egyik fontos vonatkozása a társadalmi együttélésnek. (Parsons 1951: 91) Parsons azt is hangsúlyozza, hogy az általa úgynevezett instrumentális irányultságok alrendszerének elkülönülése feltételezi az erőszak alkalmazásának ellenőrzését, illetve egy adott területen élő egyének körében a testi erőszak képességével való rendelkezés központosítását. (I. m.: 162-163) Ezzel a kérdéssel részletesebben majd a tizenharmadik fejezetben, a társadalmi integráció tárgyalásánál foglalkozunk, itt csak röviden utalunk az erre vonatkozó felfogásunkra.

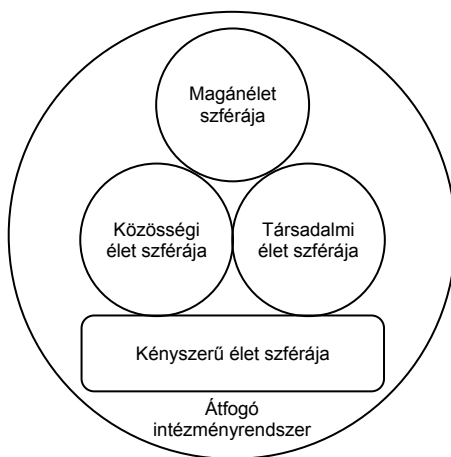
Ha viszonylag kevés, esetleg kisebb együttélési formák átfogóbb szerveződésekként megközelítőleg legfeljebb hatvan fő körüli egyén él együtt, a testi erőszak kizárása, az erőszakos cselekvések minimalizálása megoldható a testi erőszak alkalmazását elítélő erkölcsi szabályok kialakulásával, és az esetleges erőszakos cselekvőkkel szemben ezen erkölcsi szabályok alapján az egyes tagok spontán fellépésével. Vízonylag nagy számú egyén együttélése esetén azonban a testi erőszak kiszorítása az emberi élet más területeiről, és viszonylag önálló életszférába való elkülönítése megköveteli egyrészt a testi erőszak eszközével való rendelkezés központosítását és a testi erőszak racionális alkalmazását, másrészt az egyének részéről a testi kényszerítéshez, illetve általában a testi erőszakhoz való racionális alkalmazkodást. E két előfeltétel teljesülése együtt teszi aktuálisan lehetővé azt, hogy a testi erőszak az együtt élő egyének adott körében szankcióként rendszeresen létezik, azonban mivel

e vonatkozásban hatékonyan érvényesül az intézmények eltérítő funkciója, a testi erőszaknak mint szankciónak az alkalmazására csak viszonylag ritkán van szükség.

- Az emberi élet fő szféráinak az elkülönülését az emberi együttélés történelmi alakulása során az emberi élet és az életkörülmények egyre összetettebbé válása igényli. Az összetett emberi élet rendezettsége megköveteli a sajátos funkciókat ellátó életszférák, és egyes életszférakon belül a sajátos funkciókat ellátó intézményrendszerek kialakulását.

Így alakult ki az emberi együttélés történelmi alakulása folyamán olyan emberi együttélési forma, amelyet majd modern társadalomnak nevezünk, és amelyben viszonylag elkülönül egymástól a magánélet, a közösségi élet, a társadalmi élet és a kényszerű élet szférája.

Az említett életszférák a valóságban nagyrészt egymást áthatva, egymással összefonódva léteznek, és nagyrészt az egyes tevékenységek sem sorolhatók be egyértelműen az egyik vagy a másik életszférába. A családi élet például nagyrészt a magán- és a közösségi élet szférájába, de nagyrészt a társadalmi élet szférájába esik. A munkahelyi munkatevékenység viszont bár tulajdonképpen a társadalmi élet szférájába sorolható, a munkahelyen belüli tevékenység tartalmaz szükségletmotivált cselekvéseket is. Ahhoz azonban, hogy eljussunk a tiszta társadalmiság területére, a társadalmi élet szféráját el kell határolnunk mind a magán- és a közösségi élet szférájától, mind a kényszerű élet szférájától. Az intézményes szociológia elméletében tehát – ahogyan azt az első fejezetben (3.1Ba), az elmélet központi kutatási területének a bemutatásánál kiemeltük – előfeltételezzük, hogy az említett szférák, bár egymással szoros összefüggésben, de egymástól elhatárolódva léteznek. A 6.2. ábrán azt szemléltetjük, hogy az emberi együttélés modern és átfogó formájában, a modern nemzeti vagy állami társadalomban előfeltételezzük az általunk megkülönböztetett négy fő életszféra elkülönülését.

6.2. ábra: Az emberi élet fő szférái

Vannak bizonyos általános összefüggések, amelyek a szóban forgó négy szféra közötti viszonyokra és kölcsönhatásokra vonatkoznak, és amelyek mind a négy, vagy a közösségi és a társadalmi élet szférájára egyaránt érvényesek. Az emberi élet négy fő szféráján belül azonban lényegében eltérő mechanizmusok működnek és más törvényszerűségek érvényesülnek. Ezt mindenképpen figyelembe kell vennünk az általános szociológiaelmélet, illetve a szociológiai társadalomelmélet kidolgozásában és érvényességi körének meghatározásában.¹ Azaz nem képzelhető el olyan elmélet, amely ugyanakkor, amikor mélyreható elemzést nyújtja az egyes szférákban tapasztalható jelenségeknek, érvényesnek lenne tekinthető más szférákra is. Természetesen eltekintve egy olyan átfogó elmélettől, amely az egyes életszférákra vonatkozó elméleteket egyesíti, megőrizve azok sajátosságait.

Az emberi élet négy fő szférája közül elvileg a közösségi élet és a társadalmi élet szférája a tisztán intézményes életszféra, amelyekben végső soron intézmények (vagy ún. kvázi-intézmények) határozzák meg a cselekvéseket, és a cselekvések összegeződéseiként, rendszereiként vagy következményeiként értelmezhető jelenségeket. A közösség és a társadalom megkülönböztetése legalább Ferdinand Tönniesig visszavezethető a szociológiai irodalomban. (Tönnies 1983) A közösség és a társadalom, valamint a közösségi és a társadalmi élet szférájának a lényegi különbözőségét azonban a szociológiai elméletek mindmáig nem vették, illetve nem veszik elvi jelentőségének megfelelően figyelembe. Ez főleg arra vezethető vissza, hogy a közösség és a társadalom megkülönböztetése nagyrészt leíró jellegű maradt, s e két együttélési forma lényegi különbségét fogalmilag nem sikerült kielégítő mértékben tisztázni. A fejezet második részében majd rámutatunk e két együttélési forma közötti legjelentősebb különbségekre.

Fentebb (1.1Ab; 1.1B) a rendszerelméleti megközelítésnek megfelelő funkcionális felfogásban mutattunk rá arra, hogy a cselekvő egyének szintjén a cselekvések olyan funkcionális rendszerbe szerveződnek, amelyen belül a tipikus cselekvések sajátos funkciókat töltenek be a szükségletek kielégítésében. A cselekvő egyének szintjén eleve feltételeztük a tipikus cselekvések, illetve a tipikus cselekvésekből álló tevékenységek funkcionális rendszerbe szerveződését. Ehhez kapcsolódva mutattunk rá arra, hogy a szükségletkielégítésben sajátos funkciókat ellátó cselekvések nemcsak a cselekvő egyének szintjén különülnek el viszonylag egymástól, hanem az emberi együttélés modern formáiban történetileg sajátos életszférák alakultak ki, amelyeken belül meghatározott funkciókat ellátó tipikus cselekvések a jellemzők.

Mint már említettük (1.2Aa), a cselekvő egyének szintjén azért élhetünk a fentebb említett előfeltételezéssel, mert minket nem az a kérdés érdekel, hogy az egyes egyének életvitelére milyen mértékben jellemző vagy nem jellemző a racionalitás. Az emberi együttélés egészének a szintjén azonban nem élhetünk eleve azzal a feltételezéssel, hogy az egyes életszférák, és ezek között a társadalmi élet szférája,

¹ Tulajdonképpen ezt a problémát veti fel Somlai Péter is a családszervezeti formák történeti változásainak magyarázata szempontjából. (Somlai 1986: 47-48)

eleve annak megfelelően működnek, hogy ellássanak bizonyos funkciókat a társadalom egésze számára. Az egyes életszférák a maguk természetének megfelelően, nem pedig eleve funkcionális rendszerként működnek. Tehát ha választ akarunk kapni arra a kérdésre, hogy miért működnek éppen úgy, ahogyan működnek, akkor sajátos természetüket kell vizsgálat alá venniük.

Minden tartósan létező együttélési forma többé-kevésbé funkcionális rendszerszerűen működik, rendszerszerű működése azonban általában meglehetősen tökéletlen. Működése lényegét tekintve nem funkcionális rendszerszerű, a rendszerszerű működés a maga természete szerinti működés bizonyos vonatkozása-ként értelmezhető. A társadalom szintjén a működést az adott társadalom átfogó intézményrendszere határozza meg, és ez az intézményrendszer határozza meg azt is, hogy a maga természete szerinti működés mennyiben tekinthető rendszerszerűnek. Tehát felfogásunk szerint nem eleve a tökéletes rendszerszerű működést előfeltételezve kell közelítenünk a társadalmi jelenségek elemzéséhez, ahogyan azt a funkcionista rendszerelméletek teszik. Azt kell vizsgálat alá venniük, hogy az adott átfogó intézményrendszer a maga természete szerint milyen működési mód révén milyen társadalmi jelenségeket határoz meg. Ennek vizsgálatával összefüggésben, illetve ezt követően tehetjük fel azt a kérdést, hogy az adott társadalom működése mennyiben rendszerszerű és mennyiben nem.

2. Az intézményes csoportok megközelítése

Az intézményes szociológia elméletében egy adott társadalmi csoporton, illetve egy adott társadalmon belüli társadalmi jelenségek kutatásával foglalkozunk. A társadalmi csoport és a társadalom fogalmának részletesebb tárgyalására majd a tizenharmadik fejezetben kerül sor. Azonban az elmélet felépítésében eleve társadalomban élő egyéneket feltételezünk, tehát szükségesnek tűnik, hogy ideiglenesen meghatározzuk a társadalmi csoport és a társadalom fogalmát, és e csoportokat elhatároljuk a más természetű együttélési formáktól. A fejezet második részében tehát rámutatunk az emberi együttélés elemi formáira, meghatározzuk az intézményes csoport fogalmát, és felvázoljuk az intézményes csoportok fő típusait.

2.1. Az intézményes csoport fogalma és típusai

A) Az együttélés formái és az intézményes csoportok

a) A közösség és a társadalom értelmezései

A szociológiai irodalomban hagyományosan két alapvető együttélési formát különböztetnek meg egymástól, és az ezen együttélési formákra vonatkozó felfogások a közösség és a társadalom klasszikus megkülönböztetéséhez kapcsolódnak. A közösség és a társadalom megkülönböztetése legalább Tönniesig visszavezethető a szociológiai irodalomban. (Tönnies 1983) Megtalálható a szociológia klasszikusainál, Marxnál a valóságos közösség és az elidegenült osztálytársadalom szembeállításában. (Marx–Engels 1976: 63-64) Webernél a közösség és a társulás megkülönböztetésében, Durkheimnél a mechanikus és az organikus szolidaritás fogalmaiban. (Weber 1987: 66-68; Durkheim 1986: 51-80) Parsons is hangsúlyozta ezen együttélési formák, illetve e formákra jellemző emberi viszonyok sajátosságát. (Lásd pl. Parsons 1949: 686-694)

Tönnies a közösséget eleven organizmusnak, a társadalmat pedig mechanikus összességnek, mesterséges képződménynek tekintette. (Tönnies 1983: 11) Felfogása szerint a közösség tagjait a kölcsönös és közös érzület, az egyetértés és a rokonszenv tartja össze. (I. m.: 30) Ezzel szemben a társadalom egymástól független egyének pusztja egymásmellettiége, akiket a javak cseréje fűz egymáshoz egy szerződéses viszonyban. (I. m.: 11, 57-76) Durkheim tulajdonképpen egyetértett azzal, hogy az emberi együttélés Tönnies által felvázolt két fő fajtáját lehet megkülönböztetni, de ő mindkettőt társadalomnak nevezte. (Némedi 1996: 48-49) Durkheim a közösségre és a társadalomra jellemző emberi viszonyokhoz hasonló értelemben tett különbséget a mechanikus és az organikus szolidaritás között, bár ezeket a kifejezéseket épp Tönniessel ellentétes értelemben használta. A mechani-

kus szolidaritás személyes jellegű, közös hiten és nézeteken alapszik, az organikus szolidaritás viszont személytelen kölcsönös függőségen. (Durkheim 1986: 51-80) Weber a Tönnies által használt megkülönböztetésre hivatkozva, de részben eltérő értelemben tesz különbséget a közösség és a társulás között. A közösséget az egyének szubjektíve átértzett, érzelmi vagy tradicionális összetartozásán alapuló beállítottsága egyesíti. A társulást a célracionálisan vagy értékracionálisan cselekvő egyének érdekeken alapuló beállítottsága tartja össze. (Weber 1987: 66-67)

A modern szociológiaelméleti irodalomban általában a közösség és a társadalom kifejezéseket széles és tulajdonképpen hasonló értelemben használják, ezért a Tönnies által megkülönböztetett két együttélési formát más kifejezésekkel jelölik. Parsons a közösség kifejezést széles értelemben használja, s a közösség fogalmán belül különbözteti meg egyrészt a „Gemeinschaftot”, azaz a tönniesi értelemben vett közösséget, amelyben a kifejező motívumok és a kifejező cselekvések az elsődlegesek. Másrészt a szervezetet, tehát a Tönnies szerinti társadalmat, amelyen belül az instrumentális motívumok és az instrumentális cselekvések az elsődlegesek. (Parsons 1951: 100) Parsons a közösség (community) kifejezést gyakran más értelemben használta, e szerint a közösség olyan kollektivitás, amelynek tagjai egy közös földrajzi területen élnek, amely mindennapi életük alapjaként szolgál. (Parsons 1951: 91) Habermasnál a közösség és a társadalom közötti megkülönböztetés helyébe az életvilág és a rendszer megkülönböztetése lép, nagyrészt a klasszikus megkülönböztetéshez hasonló értelemben. (Habermas 1995: 113-198; ford. 1987: 148-215)

- A közösség és a társadalom lényegi különbözőségét a mai szociológiai elméletek nem veszik elvi jelentőségének megfelelően figyelembe. Ez főleg arra vezethető vissza, hogy a közösség és a társadalom megkülönböztetése leíró jellegű maradt, s e két együttélési forma lényegi különbségét nem sikerült eléggé tisztázni.

Így az úgynevezett társadalom értelmezésében egyaránt megtalálhatjuk a fentebb említett két értelmezést. A normativista és a kreativisták szemléletmódját képviselő elméletek a társadalmat tulajdonképpen közösségnek vagy életvilágnak, a strukturalista és a racionalista szemléletmódját képviselő elméletek a tönniesi értelemben vett társadalomnak vagy a Habermas szóhasználata szerinti rendszernek tekintik. Képletesen szólva, a szociológiaelméletben a közösséget sajátos társadalomnak, a társadalmat sajátos közösségnek tekintik, s gyakran a közösség és a társadalom kifejezéseket is tetszőlegesen használják. A normativista elméletek bár felfogásunk szerint tulajdonképpen az emberi életnek azokon a területein tekinthetők érvényeseknek, amelyeket mi a közösségi élet szférájába sorolunk, közösségnek tekintik a tulajdonképpeni társadalmat. A Tönnies által társadalomnak nevezett képződményt viszont ezen elméletek egyes képviselői a gazdasággal azonosítják és a közgazdaságtan érdeklődési körébe utalják.

b) Az intézményes csoport fogalma

A szociológia egyik legfőbb problémája az, hogy milyen emberi együttélési formákat különböztethetünk meg, és a különböző együttélési formák mennyiben és milyen szempontból képezik a szociológia tárgyát. Az emberi együttélés tipikus formáinak a megkülönböztetésében induljunk ki az emberi együttélés elvileg lehetséges elemi formáiból. Korábbi (1.1Ab) meghatározásunk szerint általában emberi együttélésen azt értjük, hogy az együtt élő egyének adott körében az egyes egyének rendszeresen egymás környezetének az alkotórészeit, azaz egymás számára a szükségletkielégítés összetevőit képezik. Tehát az egymással együtt élő egyének adott körében az egyének cselekvési szituációi rendszerint összekapcsolódnak egymással, és ezáltal cselekvéseik során többé vagy kevésbé egymáshoz alkalmazkodnak, és kölcsönhatásban állnak egymással.

Az emberi együttélés különböző mértékben lehet rendezett vagy rendezetlen, de minket a bizonyos mértékben rendezett emberi együttélés érdekel. Felmerül a kérdés, hogy mikor tekinthetjük az emberi együttélést rendezettnek, és mi által lesz rendezett az együttélés? Itt arról a problémáról van szó, amelyet a rend vagy az integráció problémájának is nevezhetünk, és amelyet egyes szerzők a társadalomelmélet alapvető problémájának és kiinduló pontjának tekintenek. (Wrong 1994: 3) E problémával érdemben majd a tizenharmadik fejezetben, a társadalmi integráció tárgyalásánál foglalkozunk, itt csak röviden jelezzük, hogy mire gondolunk, amikor rendezett együttéléstről beszélünk. *Rendezett emberi együttélés*en azt értjük, hogy az együtt élő egyének körében az egyének közötti kölcsönhatásokban (1) a mindennapi életre nem jellemző, vagy csak kivételesen jellemző a testi erőszak tényleges alkalmazása, különösen nem jellemző egymás életének a veszélyeztetése vagy kioltása, és (2) az egyének adott körére bizonyos mértékben jellemző az egymás közötti pozitív kölcsönhatás a közvetlen szükségletkielégítésben és/vagy a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésében. Ahhoz, hogy az egyének adott körében az együttélés többé vagy kevésbé rendezett legyen, az adott egyéneknek együttélési csoportot kell alkotniuk.

Együttélési csoportnak nevezzük az emberi viszonyokkal egymáshoz fűzött, egymással tartósan együtt élő egyének összességét. Ahhoz, hogy a csoport meglehetősen sokértelmű fogalmától eljussunk a társadalmi csoport és a társadalom fogalmához, mindenekelőtt az együttélési csoportokat kell megkülönböztetnünk a kategoriális csoportoktól. Az egyének valamilyen *kategoriális csoportja* nem együttélési forma, hanem csupán valamilyen szempontból hasonló tulajdonsággal rendelkező egyének halmaza. Ilyen értelemben beszélhetünk például a fiatalok, az idősek, a nők, a szakmunkások stb. csoportjáról. A kategoriális csoport tagjai elvileg nem, illetve valójában esetlegesen esnek egy adott együttélési csoportba, következésképpen rendszeres kölcsönhatásokat sem valószínűsíthetünk e csoport tagjai között. Az együttélési csoport tagjait viszont emberi (érzelmi vagy intézményes) viszonyok fűzik egybe.

Az egyének különböző, többé vagy kevésbé rendezett együttélési csoportokban élnek, amelyeken belül rendszeres kölcsönhatás figyelhető meg az egyének között. Az alábbiakban először az együttélési csoportok legelemibb formáit igyekszünk meghatározni.

- Az *együttélési csoport* emberi viszonyokkal egymáshoz fűzött, egymással tartósan együtt élő egyének összessége. Az együttélési csoportok annyiban alakulnak ki és maradnak fenn, amennyiben az együttélés keretében az adott egyének cselekvéseinek és kölcsönhatásainak az átfogó hozadéka várhatóan pozitívabb, illetve kevésbé negatív, mint az adott együttélésen kívül, illetve az együttélésből való kilépést vagy a kilépésre irányuló törekvést követően a cselekvések és kölcsönhatások átfogó hozadéka.

A fenti összefüggést nem tartjuk érvényesnek, illetve csak esetlegesen tartjuk érvényesnek az olyan együttélési csoportokra, amelyeket majd később érzelmi csoportoknak nevezünk. Tehát az érzelmi csoportoktól bizonyos mértékben eltekintve, az említett szempontból megkülönböztethetjük a két elemi együttélési csoportot, az önkéntes együttélést és a kényszerű együttélést, ahogyan azt a 6.2. táblázatban szemléltetjük. A legegyszerűbb esetet figyelembe véve, csupán két felet feltételezünk, akik együtt élnek egymással, de valójában tetszőleges számú egyénről lehet szó; illetve a később úgynevezett intézményes csoportok eleve több mint két főből állhatnak.

Kölcsönhatások hozadéka az egyik fél számára	Kölcsönhatások hozadéka a másik fél számára	
	Pozitív	Negatív
Pozitív	Önkéntes együttélési csoport	Kényszerű együttélési csoport
Negatív		(Külsőlegesen kényszerű együttélés)

6.2. táblázat: Az együttélés elemi formái

- *Önkéntes együttélési csoportnak* az olyan együttélési csoportot nevezzük, amelyben az egyének cselekvéseinek és kölcsönhatásainak az átfogó hozadéka pozitív, más alternatív együttélési formákhoz képest is pozitívabb, és az együttélésből való kilépés nem jár negatív szankciókkal.

Önkéntes együttélési csoport jellemzően például a család, a vállalat, a szak-szervezet, a politikai párt, egy település. Természetesen az önkéntes együttélési csoportból való kilépés is járhat negatív következményekkel, de nem a kilépéshez kapcsolódó negatív szankció formájában.

- *Kényszerű együttélési csoportnak* az olyan együttélési csoportot nevezzük, amelyben az egyének cselekvéseinek és kölcsönhatásainak az átfogó hozadéka az egyik fél számára pozitív, a másik fél számára negatív. Ez az együttélési forma úgy hozható létre és úgy tartható fenn, ha az együttélés hasznélvezője kényszeríti a másik felet az együttélésre.

A kényszerű együttélést a fent említett jelentését jobban kifejező kifejezéssel élve egyoldalúan kényszerű együttélésnek kellene neveznünk. Az egyoldalúan kényszerű együttélés elvileg annyiban alakulhat ki, amennyiben az egyik fél rendelkezik a másik féllel szemben a testi kényszerítés és általában a testi erőszak alkalmazásának a képességével, és a másik fél együttélésre kényszerítésével az együttéléssel járó ráfordításaihoz képest jelentősebb hozamra tehet szert. Kényszerű, pontosabban fogalmazva egyoldalúan kényszerű együttélési forma például a börtön a börtönőrök és a rabok számára, a pszichiátriai zárt osztály a személyzet és a kezelt betegek számára, a rabszolgatartó „fél-társadalom” a rabszolgatartók és a rabszolgák számára.

A *külsőlegesen kényszerű együttélésen* belül az egyének cselekvéseinek és kölcsönhatásainak az átfogó hozadéka valamennyi résztvevő számára negatív. Ha az együttélésen belüli cselekvések és kölcsönhatások átfogó hozadéka mindkét fél számára negatív, egy harmadik egyén vagy csoport kényszerítheti az egyéneket az együttélésre. A kényszerítés képességével rendelkezhet egy harmadik fél, akinek a számára az együttélés fenntartása pozitív következményekkel jár, így viszont az előbbi elemi típushoz, a kényszerű együttélési formához jutunk. A külsőlegesen kényszerű együttélés tehát egy tágabb, egyoldalúan kényszerű együttélésen belül alakulhat ki, amelyen belül mások együttélésre kényszerítik az adott egyéneket. Külsőlegesen kényszerű együttélés például az egy cellába zárt rabok együttélése, akiket a börtönőrök kényszerítenek az együttélésre, a kényszerűen besorozott katonák együttélése a harctéri katonai alakulatban, akiket a feljebbvalóik kényszerítenek együttélésre.

Az együttélési csoport kialakulásának és fennmaradásának a feltétele az adott csoport integrációja. Az integráció kérdésével bővebben majd a tizenharmadik fejezetben, a társadalmi integráció tárgyalásánál foglalkozunk, itt csak röviden jelezzük, hogy mire gondolunk, amikor integrációról beszélünk.

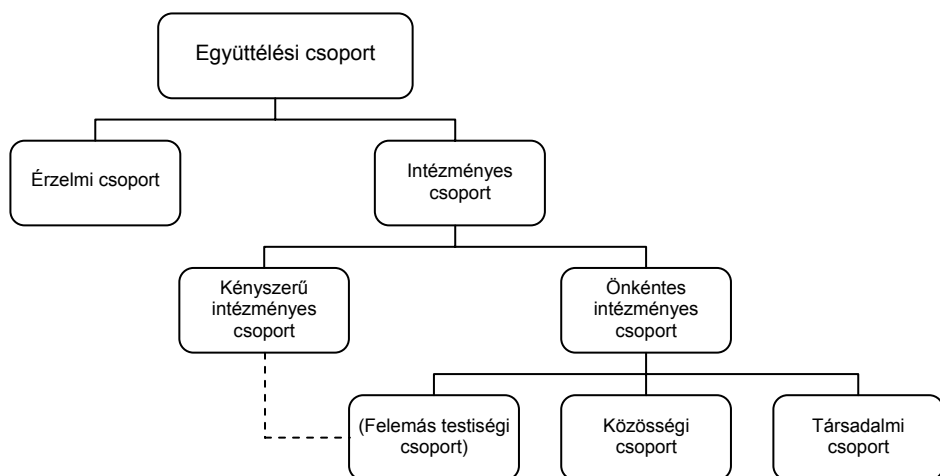
- Az *együttélési csoport integrációja* az adott csoporton belüli emberi viszonyok olyan vonatkozása, amelynek a cselekvéseket és kölcsönhatásokat meghatározó hatása az adott együttélési csoportban való maradásra, és – legalább az egyik fél szempontjából – pozitív kölcsönhatásokra készíteti vagy kényszeríti az egyének adott körét.

Röviden már az ötödik fejezetben (3.2Bb) jeleztük, hogy hogyan értelmezzük az intézményes viszonyokat, de az emberi viszonyok tipizálásával és az egyes típusok meghatározásával részletesebben majd a tizedik fejezetben foglalkozunk. Itt adottnak vesszük az érzelmi viszonyok és az intézményes viszonyok értelmezését. A csoport integrációját biztosíthatják az érzelmi viszonyok és az intézményes viszonyok, és ez alapján különböztetjük meg az együttélési csoport két típusát,

az érzelmi csoportot és az intézményes csoportot, ahogyan azt a 6.3. ábrán szemléltetjük. Néhány egyén rendezett együttélése elvileg lehetséges főleg az egymás iránti pozitív érzelmek alapján eleve egymás elvárásainak való megfelelésre irányuló hajlandóság által meghatározottan. Az érzelmi csoport elvileg csak önkéntes együttélési forma lehet. A továbbiakban a csupán érzelmi csoportoknak tekinthető együttélési csoportokkal nem foglalkozunk.

Viszonylag nagyobb számú egyén adott körében ahhoz, hogy egy együttélési csoport kialakuljon és tartósan fennmaradjon, intézményeknek kell kialakulniuk a cselekvések és kölcsönhatások szabályozására, s így jönnek létre az intézményes csoportok.

- Az *intézményes csoport* rendszerbe szerveződött intézmények érvényességi körébe eső és intézményes viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének összessége. Az intézményes csoport lehet *önkéntes intézményes csoport* vagy *kényszerű intézményes csoport*.

6.3. ábra: Az együttélési csoportok fő típusai

Az intézményes csoport tagjai között az adott intézmények, illetve az intézmények által létrehozott intézményes viszonyok által meghatározott rendszeres kölcsönhatások figyelhetők meg. Ilyen intézményes csoport például a család, a jól szervezett baráti társaság, a vállalat, az egyetem, a szakszervezet, a politikai párt stb. Az intézményes csoportokat tipizálhatjuk abból a szempontból, hogy milyen intézményes viszonyok fűzik egybe az adott csoport tagjait, és így megkülönböztetjük a közösségi csoportot, a társadalmi csoportot, valamint a felemás (közösségi vagy társadalmi) testiségi csoportot. A következőkben e csoportok meghatározásával foglalkozunk.

B) Az intézményes csoportok fő típusai

a) A tiszta közösség és a kvázi-közösség

A szociológiai irodalomban társadalmi csoportnak általában a mi szóhasználatunk szerinti együttélési csoportot vagy az intézményes csoportot nevezik. Ez a társadalmiság szélesebb értelmezésével függ össze, amely szerint a társadalmi egyáltalán az emberek közötti. A következőkben mi annak megfelelően különböztetjük meg az intézményes csoportok egyes típusait, ahogyan a negyedik fejezetben (3.1) meghatározott különbségeket tettünk az intézményeken belül, és ahogyan az ötödik fejezetben (3.2Bb) még csupán ideiglenesen megkülönböztettük az intézményes viszonyok egyes típusait. Így az intézményes csoportok tipizálásának egyik szempontját az képezi, hogy az emberek közötti viszonyokat, és ezáltal az adott csoportot létrehozó intézményrendszer belső vagy külső fedezetű. A másik szempontot viszont az, hogy a csoport tagjai közötti intézményes viszonyok elemei mint a szükségletkielégítés összetevői a testi vagy a lelki szükségletek tárgyait, vagy a szükségletkielégítés eszközeit, illetve feltételeit képezik.

A 6.3. táblázatban az intézményes csoportok fő típusait látjuk, eltekintve a felemás testiségi csoportoktól. A táblázat sorait nézve kitűnik, hogy ebben a vonatkozásban a közösség és a társadalom közötti klasszikus megkülönböztetéshez jutunk, ahogyan ezt már Tönniesnél megtalálhatjuk. (Tönnies 1983) Egyrészt azonban mi ezeket a csoportokat nem a leírás szintjén, az e csoportokban megfigyelhető kölcsönhatások alapján, hanem az intézményes viszonyok tartalma szerint határozzuk meg, amelyekből az adott csoportokon belüli tipikus kölcsönhatásokra is következtethetünk. Másrészt láthatjuk, hogy az intézményes viszonyoknak megfelelően nem két, hanem négy, illetve – a felemás testiségi csoportokat is figyelembe véve – hat fő típushoz jutunk. A tiszta közösségen túl megkülönböztetjük a kvázi-közösséget, és a társadalmi csoportokon belül is különbséget teszünk az egyesülés és a társulás között. Valamint majd később e típusokon túl megkülönböztetjük a felemás testiségi csoportokat.

A közösségi csoportokkal az intézményes szociológia elméletében nem kívánunk részletesen foglalkozni, de röviden rá kell mutatnunk e csoportok sajátosságaira is ahhoz, hogy világosan lássuk a társadalmi csoportok sajátosságait.

- A *tiszta közösség* vagy *tiszta közösségi csoport* rendszerbe szerveződött tiszta közösségi intézmények és/vagy közösségi erkölcs érvényességi körébe eső, és tiszta közösségi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének összessége. A tiszta közösség létszáma elvileg korlátozott, és gyakorlatilag általában nem haladhatja meg a közel húsz főt.

A tiszta közösség tagjait tehát közösségi viszonyok, pontosabban fogalmazva tiszta közösségi viszonyok fűzik egymáshoz. Az ötödik fejezetben (3.2Bb) adott meghatározásunk szerint a közösségi viszony intézmények vagy intézményes erkölcs által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségeknek és képessé-

geknek mint a lelki szükségletek tárgyainak egyének közötti tartós összekapcsolódása. Ha a közösségi viszonyt belső fedezetű intézmény vagy közösségi erkölcs hozza létre, a viszonyban lévő felek szempontjából szubjektív természetű *tiszta közösségi viszonyról* beszélhetünk.

A tiszta közösség szabályrendszerének elvileg sem kell feltétlenül intézménynak lennie, a kvázi-intézményként értelmezett közösségi erkölcs is létrehozhat tiszta közösségi viszonyokat az egyének adott körén belül. A harmadik fejezetben (2.2Aa) említettük ugyanis, hogy az olyan szabályok esetében, amelyek érvényességi körébe eső cselekvések a lelki szükségletek tárgyait képezik, eleve feltételezhető a szabályoknak való megfelelésre irányuló szándék. Viszont minél több egyén tartozik az adott szabályrendszer érvényességi körébe, illetve minél összetettebb az a tevékenység, amelynek szabályozására az adott szabályrendszer hivatott, az adott szabályrendszernek annál inkább intézményes formát kell öltenie.

- A tiszta közösségen belül a tipikus cselekvések értékmotivált cselekvések, a tipikus kölcsönhatások az értékmotivált cselekvésekből álló közösségi kölcsönhatások, a tipikus alkalmazkodás a beleélő alkalmazkodás, és az intézmények vagy intézményes erkölcs tipikus funkciója a normatív funkció.

Tiszta közösséget tehát belső fedezetű intézmények vagy intézményes erkölcs révén hoznak létre az egyének, amennyiben ezen intézmények vagy erkölcs által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek az adott szabályrendszer érvényességi körébe eső egyének számára a lelki szükségletek tárgyait képezik, azaz amennyiben közösségi viszonyok alakulnak ki közöttük. Az ilyen intézményes csoportban közösségi kölcsönhatásokat valószínűsíthetünk a tagok között, s a tagok magatartása tipikusan értékmotivált magatartás. Tiszta közösség ilyen értelemben például a viszonylag jól szervezett baráti társaság, az önszerveződő szabadidős klub, a játékonysági egyesület, részben a család stb.

Viszonyok elemei mint a szükségletkielégítés összetevői	Intézményrendszer fedezete	
	Belső fedezetű	Külső fedezetű
Lelki szükségletek tárgyai	<i>Tiszta közösség</i>	<i>Kvázi-közösség</i>
Szükségletkielégítés eszközei és/vagy feltételei	<i>Társadalmi egyesülés</i>	<i>Társadalmi társulás</i>

6.3. táblázat: Az önkéntes intézményes csoportok fő típusai

A tiszta közösség létszáma elvileg korlátozott, és gyakorlatilag általában nem haladhatja meg a közel húsz főt. Ez abból következik, ahogyan ezt a negyedik

fejezetben (3.1Aa) láttuk, hogy az egyes egyéneknek is közvetlen és jelentős hatással kell lenniük az intézményes (vagy kvázi-intézményes) szabályok kialakítására és fenntartására ahhoz, hogy az ezek által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek számukra a lelki szükségletek tárgyait képezzék. Ilyen értelemben tehát a nagy létszámú intézményes csoportokat eleve nem tekinthetjük tiszta közösségeknek.

Az a csoport, amit tiszta közösségnek nevezünk, közel áll ahhoz, amit a szociológiai irodalomban Cooley (1902) nyomán elsődleges csoportnak neveznek. E felfogás szerint az úgynevezett elsődleges csoportoknak különösen jelentős, azaz elsődleges szerepük van az egyének személyiségének formálásában. Mindenekelőtt a családban, majd a szomszédságban, a baráti társaságban stb. alakulnak ki a személyiség tulajdonságai. E csoportok ugyanakkor abból a szempontból is elsődlegesek, hogy az egyének a közvetítésükkel kapcsolódnak az úgynevezett másodlagos csoportokhoz, amelyek nagyobb létszámúak és többnyire formalizáltak. E felfogás tehát tulajdonképpen funkciója alapján különíti el az elsődleges és a másodlagos csoportokat, s nem a csoportban található emberi viszonyok tartalma szerint. Az a személyiségformáló funkció viszont, amelyet az úgynevezett elsődleges csoportoknak tulajdonítanak, felfogásunk szerint az érzelmi csoportokon túl, az intézményes csoportokon belül tulajdonképpen a tiszta közösségi csoportokat jellemzi.

A tiszta közösségi csoport azáltal válik a személyiség formálásának különösen jelentős forrásává, hogy e csoporthoz az egyént személyes azonosulás fűzi. Ez a személyes azonosulás tulajdonképpen az intézményes vagy erkölcsi szabályok kialakításának a folyamatában alakul ki, egyfelől annak eredményeként, hogy a létrejött szabályok, illetve az ezek által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek alapvetően megfelelnek az egyének lelki szükségleteinek és általában személyes motívumainak. Másfelől, a közösen kialakított szabályok érvényesülésére vonatkozóan erkölcsi kötelességtudat alakul ki az egyénekben. Alapvetően ennek révén alakulnak ki az egyén személyes értékei, és ezen értékek által motiválva az egyén már eleve a csoport intézményes szabályaihoz vagy erkölcséhez igazítja cselekvéseit. Egyrészt a belső fedezetű intézmények vagy az intézményes erkölcs természetéből adódóan, másrészt a személyes azonosulás révén a tiszta közösségekben elvileg nem válik külön az intézmények, illetve az intézményes erkölcs normatív és intézményes viszonyokat létrehozó funkciója. Ezzel függ össze, hogy a tiszta közösség szabályrendszerének nem kell kifejezetten intézménynek lennie.

A kvázi-közösség a viszonyok elemei mint a szükségletkielégítés összetevői szempontjából hasonló a tiszta közösséghez, azonban az intézményrendszer fedezete, és ezzel összefüggésben a viszonyok szubjektív vagy objektív jellege szempontjából lényeges különbség van közöttük.

- A *kvázi-közösség* rendszerbe szerveződött kvázi-közösségi intézmények érvényességi körébe eső és kvázi-közösségi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének összessége. A kvázi-közösség létszáma elvileg egyértelműen nem, de gyakorlatilag bizonyos értelemben korlátozott.

A kvázi-közösség tagjait is közösségi viszonyok, de pontosabban fogalmazva kvázi-közösségi viszonyok fűzik egymáshoz. Ha a közösségi viszonyt külső fedezetű intézmény hozza létre, a viszonyban lévő felek szempontjából objektív természetű, *kvázi-közösségi viszonyról* beszélhetünk. Kvázi-közösséget tehát külső fedezetű intézmények hozhatnak létre, amennyiben ezen intézmények által létrehozott viszonyok elemei a csoport tagjai számára a lelki szükségletek tárgyait képezik. Nagyonbbrészt inkább ilyen kvázi-közösséggként és nem tiszta közösséggként – de ugyanakkor részben társadalmi csoportként – értelmezhető a nagycsalád is, ahol a gyermekeknek többnyire igen kevés befolyásuk van az intézményes szabályok kialakítására. Közel állhat a szóban forgó típushoz például a felnőttek által irányított ifjúsági szervezet, az egyház felsőbb szervei által kialakított és fenntartott intézmények által meghatározottan működő hitközösség, az apácázárda, az óvoda stb.

- A kvázi-közösség elvileg is ellentmondásos együttélési csoport, ezért az adott csoporton belül problémát jelenthet az értékmotivált cselekvések, a közösségi kölcsönhatások, a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás és az intézmények normatív funkciójának a megvalósulása.

A negyedik fejezetben (3.1Ab), a kvázi-közösségi intézmények tárgyalásánál már foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy milyen ellentmondás feszül a kvázi-közösségi intézményekben, következésképpen az ilyen intézmények által létrehozott viszonyokban és együttélési csoportban. Amennyiben nem maguk a csoport tagjai, hanem mások alakítják ki az intézményes szabályokat, és mások ellenőrzik az érvényesülésüket, nincs intézményes biztosíték arra, hogy az intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek a lelki szükségletek tárgyait képezzék az adott csoport tagjai számára. Ezek a cselekvési lehetőségek és képességek csak az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének és/vagy az adott csoport tagjainak a motívumaitól függően képezhetik az utóbbiak számára a lelki szükségletek tárgyait. Tehát a kvázi-közösség esetében eleve fel kell tételeznünk, hogy az adott csoportot létrehozó intézmények fedezetével rendelkező egyének az adott csoport tagjai szükségleteinek az ismeretében, és e szükségleteknek való megfelelés szándékával alakítják ki és tartják érvényben az adott csoport intézményrendszerét.

A kvázi-közösség létszáma elvileg egyértelműen nem korlátozott, mivel az adott csoport tagjainak nem kell személyesen is részt venniük az intézményes szabályok kialakításában. Azonban minél több egyén tartozik az adott intézmények érvényességi körébe, illetve az adott intézményes csoportba, annál jelentősebb az előbb említett belső ellentmondás, és annál kevésbé valószínű, hogy még egyáltalán kvázi-közösségi viszonyokról és kvázi-közösségről beszélhetünk. Tehát gyakorlatilag mégis korlátozott a kvázi-közösség létszáma, de a maximális létszám bizonytalan. A lehetséges maximális létszám különösen függ az adott intézményrendszer által megkövetelt elkötelezettség kiterjedtségétől és mértékétől, és a szabályozott tevékenység összetettségétől.

b) A társadalom, a társadalmi egyesülés és társulás

Az intézményes szociológia elméletében minket részletesebben majd a társadalmi csoportok érdekelnek. Fentebb már utaltunk arra, hogy a szociológiai irodalomban társadalmi csoportnak általában a mi szóhasználatunk szerinti együttélési csoportot vagy az intézményes csoportot nevezik. Ez a társadalmiság tágabb értelmezésével függ össze, amely szerint a társadalmi egyáltalán az emberek közötti. Mi ehhez képest szűkebben értelmezzük a társadalmi csoport fogalmát.

- *A társadalom vagy társadalmi csoport rendszerbe szerveződött társadalmi intézmények érvényességi körébe eső és társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének összessége.*

E rövid meghatározás szerint tehát a társadalmi csoportot társadalmi intézmények hozzák létre. Egy-egy elkülönült intézmény azonban még nem hoz létre társadalmi csoportot. A társadalmi intézmények többé vagy kevésbé rendszerbe szerveződve teszik környezetüktől viszonylag elkülönültté és viszonylagos egységgé az egyének meghatározott körét. A társadalmi csoport tagjait társadalmi viszonyok, azaz érdekviszonyok és erőviszonyok fűzik egybe, amelyek elemi alkotórészei a csoport tagjai számára a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik. Társadalmi csoport ilyen értelemben például a vállalat, az egyetem, a politikai párt, a polgármesteri hivatal, a szakszervezet, a szakmai egyesület stb.

- *A társadalmi csoportban a szabályokhoz való alkalmazkodás a racionális alkalmazkodás, és az intézmények tényleges funkciója érvényesül. A társadalmi csoportban megfigyelhető cselekvések társadalmi cselekvések, mégpedig alapvetően érdekmotivált cselekvések, amelyek társadalmi kölcsönhatásokba ágyazódnak.*

A társadalmi csoporton belüli társadalmi viszonyok alapvetően meghatározzák a csoport tagjainak magatartását, amely alapvetően érdekmotivált magatartás, de részben lehet társadalmi kénysermotivált magatartás is. A szóban forgó csoportban tehát társadalmi kölcsönhatásokat valószínűsíthetünk az egyének között, amelyek társadalmi cselekvésekből, illetve társadalmi cselekvések bizonyos vonatkozásából épülnek fel. A csoporton belüli társadalmi viszonyok azonban nem csupán az adott csoporton belüli kölcsönhatásokat határozzák meg, hanem e kölcsönhatásokból eredően lehetővé tehetik azt is, hogy a csoport tagjai összehangoltan, azaz egységként vegyenek részt az adott csoporton kívüli egyénnel és csoportokkal kapcsolatos kölcsönhatásokban.

Különbséget tehetünk a társadalmi csoport két típusa, az egyesülés és a társulás között abból a szempontból, hogy az adott csoport intézményrendszere belső vagy külső fedezetű, illetve ezen intézményrendszer által létrehozott viszonyok szubjektív vagy objektív viszonyok.

- *A társadalmi egyesülés intézményrendszere belső fedezetű, a társadalmi társulása külső fedezetű, és ennek megfelelően az általuk létrehozott, és az*

adott csoportra jellemző – belsőleges vagy külsőleges – társadalmi viszonyok is különböző természetűek.

Itt azonban még nem foglalkozunk érdemben a társadalmi csoport e két típusának a megkülönböztetésével, a társadalmi egyesülés és a társadalmi társulás fogalmának a meghatározásával.

A társadalom fogalma a társadalmi csoportokra vonatkozik, úgy tűnik azonban, hogy mégis célszerű különbséget tenni a társadalmi csoport és a társadalom fogalma között. Például Parsons a következők szerint tesz különbséget a társadalmi csoport, illetve a társadalmi rendszer és a társadalom fogalma között. A társadalmi rendszer az egyéni cselekvők sokaságából áll, akik egy olyan szituációban állnak egymással kölcsönhatásban, amelyben az egyéni cselekvők motívumai a kielégülés optimalizálására irányulnak, és akiknek a viszonya a szituációhoz és egymáshoz kulturálisan strukturált és közösen osztott szimbólumok kifejezőmódjaiban meghatározott és közvetített. (Parsons 1951: 5-6) A társadalom viszont olyan társadalmi rendszer, amely eleget tesz a hosszú távú fennmaradás valamennyi lényeges funkcionális követelményének, amely magában foglalja az összes funkcionális mechanizmust, amely rendszerként való fennmaradásához szükséges. (Parsons 1951: 19; Parsons–Shils 1962B: 196; ford. 1988: 11) Másként fogalmazva: A társadalom olyan társadalmi rendszer, amely más társadalmi rendszereket is tartalmazó környezetével szemben a legnagyobb fokú önállósággal rendelkezik. (Parsons 1971: 8; ford. 2000: 43)

Parsons tehát az általunk majd később (2.2) heterogén társadalmi csoportnak nevezendő olyan intézményes csoportot nevezi társadalomnak, amelyen belül különböző tipikus funkciókat ellátó intézményes csoportok és/vagy különböző életszférák alakultak ki. Mi más értelemben használjuk a társadalom kifejezést. *Társadalomnak* nevezzük azt a társadalmi csoportot, amely egészében véve képezi a kutatás vagy elemzés tárgyát. Például beszélhetünk a magyar társadalomról, ha a magyar állam területén élő és a magyar állam intézményeinek érvényességi körébe eső egyénekre és csoportokra gondolunk. De beszélhetünk egy üzem társadalmáról is, ha az adott üzem dolgozói képezik a kutatás tárgyát, és ezen belül is találhatunk még további társadalmi csoportokat. E felfogás szerint tehát az elemzés szemlélete szerint tehetünk különbséget a társadalmi csoport és a társadalom fogalma között.

c) A felemás testiségi intézményes csoportok

Két szempontból tipizáltuk az intézményes csoportokat, és így jutottunk el a tiszta-közösség és a kvázi-közösség, valamint a társadalmi egyesülés és a társadalmi társulás megkülönböztetéséhez. Az intézményes csoportok tipizálásának egyik szempontját az képezte, hogy az emberek közötti viszonyokat, és ezáltal az adott csoportot létrehozó intézményrendszer belső vagy külső fedezetű. A másik szempontot viszont az, hogy a csoport tagjai közötti intézményes viszonyok

elemei mint a szükségletkielégítés összetevői a lelki szükségletek tárgyait vagy a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik az adott egyének számára. Láttuk, hogy a közösségi csoportokban a lelki szükségletek tárgyait, a társadalmi csoportokban a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező cselekvési lehetőségekből és képességekből álló emberi viszonyok fűzik össze az egyéneket. Mindaddig figyelmen kívül hagytuk azonban az olyan intézményes csoportokat, amelyekben – legalábbis az egyik oldalról vagy részben – a testi szükségletek tárgyait képező cselekvési lehetőségekből és képességekből felépült intézményes testiségi viszonyok fűzik össze az egyéneket. Az adott alcím keretében röviden az említett intézményes csoportokra világítunk rá, amelyeket felemás testiségi intézményes csoportoknak nevezünk.

- A *felemás testiségi intézményes csoport* olyan intézményes csoport, amelyen belüli intézményes viszonyok az egyik tipikus intézményes helyzetben lévő egyének számára közösségi vagy társadalmi viszonyok, a másik tipikus intézményes helyzetben lévő egyének számára testiségi viszonyok.

A negyedik fejezetben (3.1C), az intézmények fő típusainak a tárgyalásánál említettük, hogy előfeltételezésünk szerint és a valóságban jellemzően egy adott intézmény csak a tipikus szereplők egyik oldaláról vagy csak részben testiségi intézmény, a tipikus szereplők másik oldaláról vagy részben közösségi vagy társadalmi intézmény. Tehát tisztán testiségi intézményes csoportok nem léteznek, a tipikus szereplők egyik oldaláról vagy részben testiségi csoportok a tipikus szereplők másik oldaláról vagy részben közösségi vagy társadalmi csoportok. A felemás testiségi csoport lehet felemás ellátási csoport vagy felemás kényszerű csoport.

- Az *ellátási intézményes csoport* olyan felemás testiségi csoport, amelyen belüli intézményes viszonyok az ellátó fél intézményes helyzetében lévő egyének számára közösségi vagy társadalmi viszonyok, az ellátott fél intézményes helyzetében lévő egyének számára ellátási viszonyok.

A ellátási csoportok arra szolgálnak, hogy kereteik között az ellátottak, illetve gondozottak bizonyos testi szükségleteit kielégítsék. Az ellátottak szempontjából, illetve az ellátottakra vonatkoztatva ellátási csoportok például az olyan egészségügyi szervezetek, amelyek a betegek meggyógyítását, az egészséges emberek egészségének a megóvását szolgálják. Ellátási csoportok a gondozói szervezetek, mint például az öregek otthona, amelyek a gondozottak általános ellátásáról, testi szükségletei közvetlen kielégítéséről gondoskodnak. Ellátási csoport a nyilvános ház az adott szolgáltatást igénybe vevő vendégek számára, akik az adott csoportban kielégíthetik nemi szükségleteiket.

A ellátási csoport lehet közösségi-ellátási csoport vagy társadalmi-ellátási csoport. A *közösségi-ellátási csoport* intézményei, és ezen intézmények által létrehozott viszonyai a tipikus szereplők egyik oldaláról vagy részben közösségi természetűek, a tipikus szereplők másik oldaláról vagy részben testiségi természetűek. Például az öregek otthona vagy a gyermekotthon is lehet olyan jótékonyági szervezet,

amelynek a gondozói számára az adott szervezet viszonyai közösségi viszonyok, és az adott szervezeten belüli cselekvéseik értékmotivált közösségi cselekvések. A *társadalmi-ellátási csoport* intézményei, és ezen intézmények által létrehozott viszonyai a tipikus szereplők egyik oldaláról vagy részben társadalmi természetűek, a tipikus szereplők másik oldaláról vagy részben testiségi természetűek. Ilyen társadalmi-ellátási csoport például a fizetett alkalmazottakkal működtetett kórház, a rehabilitációs otthon, a nyilvánház, részben a bölcsőde.

A negyedik fejezetben (3.1Ca) is említetteknek megfelelően, az ellátási csoportban az ellátottak vagy gondozottak vonatkozásában eleve feltételezhető az intézményes szabályoknak való megfelelésre irányuló szándék, a helyeslésen vagy helytelenítésen túl más szankciókra elvileg nincs szükség. Az ellátási csoportban az ellátási intézmények természetének az ellátottak intézményes helyzetében lévő egyének oldaláról az intézményes szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás és az intézmények normatív funkcióinak az érvényesülése felel meg.

Az ellátási intézmények, figyelembe véve azt is, hogy eleve közösségi vagy társadalmi intézményekbe ágyazódnak, az ellátók vagy gondozók szempontjából külső vagy belső fedezetű intézmények elvileg egyaránt lehetnek. Azaz a közösségi-ellátási csoport is lehet tiszta közösségi-ellátási csoport vagy kvázi-közösségi ellátási csoport, és a társadalmi-ellátási csoport is lehet egyesülés vagy társulás, de rendszerint csupán az ellátók vagy gondozók szempontjából. Az ellátottak vagy gondozottak szempontjából nézve elvileg nem kizárt, de a valóságban nem valószínű az olyan ellátási csoport, amelynek az intézményei belső fedezetűek lennének. Például a kórház jellemzően társadalmi-ellátási társulás, amelynek a betegek ellátására vonatkozó intézményei a betegektől függetlenül léteznek, de tulajdonképpen az ellátók (orvosok, nővérek) számára is külső fedezetűek. Úgy tűnik, hogy ha egy adott csoport, amely bizonyos mértékben ellátási csoportként is értelmezhető, és intézményei belső fedezetűek, mind az ellátók vagy gondozók, mind az ellátottak vagy gondozottak számára, akkor olyan vegyes intézményes csoportról van szó, amelyben nem különülnek el egymástól az ezeknek megfelelő intézményes helyzetek. Például a család intézményeiben, illetve intézményes erőkölsében egymással összefonódva léteznek azok a szabályok, amelyek közösségi, amelyek társadalmi és amelyek ellátási funkciókat látnak el.

- A *kényszerű intézményes csoport* olyan felemás testiségi csoport, amelyen belüli intézményes viszonyok a kényszerítő fél intézményes helyzetében lévő egyének számára társadalmi (esetleg közösségi) viszonyok, a kényszerített fél intézményes helyzetében lévő egyének számára közvetlen kényszerű viszonyok.

A negyedik fejezetben (3.1Cb) is említetteknek megfelelően a közvetlen kényszerítő intézmények természetének a kényszerített egyének vonatkozásában az intézményes szabályokhoz való racionális alkalmazkodás és az intézmények tényleges funkcióinak az érvényesülése felel meg.

Úgy tűnik, hogy az adott csoporton belüli viszonyok elvileg közösségi viszonyok is lehetnek a kényszerítő fél intézményes helyzetében lévő egyének számára. De a modern társadalom keretei között létező kényszerű intézményes csoportokban a kényszerítő fél intézményes helyzetében lévő egyének számára az adott csoportok viszonyai jellemzően társadalmi viszonyok. Például a börtönön vagy részben a kórházi zárt osztályon belüli intézményes viszonyok a börtönőrök és a kórházi zárt osztály kezelő személyzete számára társadalmi viszonyok, a rabok és a kezelték számára közvetlen kényszerű viszonyok. Tehát a kényszerű intézményes csoport jellemzően felemás *társadalmi-kényszerű csoport*, amely az adott csoport tagjainak egy része számára társadalmi, a másik része számára kényszerű csoport.

A közvetlen kényszerítő intézmények mindig feltételeznek olyan társadalmi, esetleg közösségi intézményeket, amelyek a közvetlen kényszerítést végrehajtó egyének cselekvéseit szabályozzák. Például a börtön rabjai körében érvényben lévő közvetlen kényszerítő intézmények feltételezik a börtönőrök körében érvényesnek tekinthető társadalmi intézményeket. Vagy a rabszolgákkal szembeni közvetlen kényszerítő intézmények fenntartása igényli a rabszolgák felügyelői és a rabszolgatartók körén belül érvényes társadalmi intézményeket. A kényszerű intézményes csoport intézményei a kényszerített fél intézményes helyzetében lévő egyének számára eleve csak külső fedezetű intézmények lehetnek. De jellemzően a kényszerítő fél intézményes helyzetében lévő egyének számára is külső fedezetűek. Tehát a kényszerű intézményes csoportok jellemzően az egyik oldalról felemás társadalmi társulások, a másik oldalról kényszerű intézményes csoportok.

2.2. A heterogén intézményes csoportok

A) A heterogén intézményes csoport fogalma és tipizálása

A tipikus cselekvések funkcióit tárgyalva (1.1B) rávilágítottunk arra, hogy a szükségletek rendszeres kielégítéséhez nélkülözhetetlenek az általunk megkülönböztetett tipikus cselekvések, amelyek előfeltételezésünk szerint az egyének szintjén funkcionális rendszerbe szerveződnek. Az emberi élet egy-egy szűkebb területén találhatunk viszonylag homogén vagy felemás intézményes csoportokat, amelyeken belül az egyének rendszerint lelki vagy testi szükségleteik kielégítésére, vagy a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésére törekszenek. Azonban szükségképpen találunk olyan intézményes csoportokat is, amelyek ilyen szempontból nem egyneműek, és az átfogó együttélési csoport, amely az egyének szempontjából bizonyos mértékben eleget tesz a funkcionális követelményeknek, eleve csak olyan összetett és heterogén csoport lehet, amelyben az egyének részben egyéni és társas szükségleteik közvetlen kielégítésére, részben a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésére törekszenek.

Az adott csoporton belüli intézményes viszonyok és cselekvések szempontjából nem homogén intézményes csoport a valóságban esetleg lehet szinte teljes mértékben differenciálatlan, amelyen belül szinte egyáltalán nem, vagy csak igen kevésbé különülnek el egymástól a különböző természetű intézmények és intézményes viszonyok, illetve e viszonyok által meghatározott cselekvések és kölcsönhatások. Az ilyen intézményes csoportot *vegyes intézményes csoportnak* nevezzük, és eleve feltételezzük, hogy az általunk úgynevezett heterogén intézményes csoport már többé vagy kevésbé differenciált.

- A *heterogén intézményes csoport* olyan összetett intézményes csoport, amelyen belül különböző tipikus funkciókat ellátó intézményes csoportok és/vagy különböző életszférák alakultak ki. A heterogén intézményes csoportok típusaiként megkülönböztetjük a heterogén kényszerű csoportot, a heterogén közösséget és a heterogén társadalmat.

A heterogén intézményes csoportok is lehetnek igen különböző természetűek, és különböző természetűek legfőbb vonásaira tipizálásukkal rámutathatunk. E csoportok típusait abból a szempontból határozzuk meg, hogy az adott intézményes csoporton belül kialakult különböző életszférák közül alapvetően melyik életszférán belüli intézmények és intézményes viszonyok biztosítják az adott intézményes csoport integrációját. Tehát abból a szempontból, hogy az integrációt alapvetően biztosító életszféra és intézményrendszer milyen természetű, a heterogén intézményes csoportokon belül megkülönböztetjük (1) a heterogén kényszerű csoportot, (2) a heterogén közösséget és (3) a heterogén társadalmat.

A következőkben röviden felvázoljuk az említett típusok legfőbb jellemzőit, előre bocsátjuk azonban, hogy nagyrészt a hipotézis igényével. A minket igazán érdeklő heterogén társadalomra vonatkozó felfogásunk e vonatkozásban eléggé megalapozottnak tekinthető, mivel e felfogás kialakításában az úgynevezett heterogén társadalom – munkánk további részeiben, illetve fejezeteiben tárgyalandó – részletes elemzésére támaszkodtunk. A szóban forgó másik két típus legfőbb vonásait is e csoportok részletes elemzésének az eredményeként vázolhatnánk fel a megalapozottság igényével. Ilyen részletes elemzés hiányában azonban a heterogén kényszerű csoport és a heterogén közösség legfőbb vonásaira vonatkozó felfogásunk jóval kevésbé tekinthető kiérleltnak.

B) A heterogén kényszerű csoport és a heterogén közösség

a) A heterogén kényszerű csoport

Korábban (2.1Bc) említettük, hogy a kényszerű intézményes csoport jellemzően felemás társadalmi-kényszerű csoport, amely az adott csoport tagjainak az egyik része számára társadalmi, a másik része számára kényszerű csoport. Ezért itt az ilyen természetű heterogén kényszerű csoportokkal foglalkozunk.

- A *heterogén kényszerű csoport* integrációját alapvetően biztosító intézmények közvetlen kényszerítő intézmények, és ezen intézmények által meghatározott keretek között az alapvető jelentőségű kényszerű élet szférája mellett csak tökéletlen formában alakulhat ki a társadalmi élet, a közösségi élet és a magánélet szférája.

Mivel a kényszerű intézményes csoport eleve felemás testiségi csoport, ebből a szempontból nézve is eleve heterogén. Mint korábban (2.1Bc) láttuk, a kényszerű csoportban megkülönböztethetjük a kényszerítő fél és a kényszerített fél intézményes helyzetében lévő egyéneket, és ezen egyének számára a csoporton belüli intézményes viszonyok, illetve e viszonyok által meghatározott cselekvések és kölcsönhatások más természetűek. A testi kényszert szervezett formában alkalmazó egyének körében érvényes intézmények számukra jellemzően társadalmi intézmények, és számukra a testi kényszer szervezett alkalmazása a társadalmi élet szférájába esik. Például a börtönőrök számára a börtönön belüli feladatok ellátása, vagy a rabszolgák felügyelői számára a felügyelet ellátása jellemzően társadalmi tevékenység. A testi kényszert szervezett formában alkalmazó egyének egy része bizonyos értelemben tartozhat a kényszerített egyének körébe is. Például a koncentrációs tábor őrrei részben lehetnek kényszerűen toborzott katonák vagy a táborban elzártak közül kiválasztott kollaboránsok. De elvileg mindig megtaláljuk az egyéneknek azt a szűkebb körét, akik számára a kényszerű együttélés, pontosabban fogalmazva a másik fél oldaláról kényszerű együttélés társadalmi természetű.

Például amit rabszolgatartó társadalomnak szokás nevezni, már nem foglalja magában a rabszolgákat, hanem csak a tágabb értelemben vett rabszolgatartókat, ide értve a rabszolgák felügyeletét ellátó egyéneket és a rabszolgák tulajdonosait. Azonban az adott intézményes csoport egésze, amelyet nevezhetünk *rabszolgatartó fél-társadalomnak*, magában foglalja a rabszolgákat is.

A kényszerű intézményes csoport lehet olyan heterogén csoport is, amelyben a kényszerített fél intézményes helyzetében lévő egyének körében is viszonylag elkülönül egymástól a magánélet, a közösségi élet és esetleg a társadalmi élet szférája, illetve amelyben kialakulnak olyan intézményes csoportok, amelyek közösségi vagy társadalmi természetűek. Például a rabszolgatartó együttélési forma is lehet viszonylag engedékeny, bizonyos teret engedve a rabszolgák magánéletének és közösségi életének, a rabszolgák családjai körében. A modern börtön is lehet olyan heterogén intézményes csoport, amelyen belül viszonylag elkülönül egymástól a rabok magánélete, közösségi élete és esetleg a társadalmi élete is. Megengedhetik például a rabok számára, hogy kialakítsanak olyan köröket, amelyeken belül valásukat gyakorolják, valamilyen szabadidős tevékenységet végeznek, vagy esetleg részt vehetnek valamilyen szakképzésben, amelynek eredményeként – szabadulásuk után hasznosítható – szakképzettséget szerezhetnek.

A heterogén kényszerű csoportban a csoport integrációjának a legfőbb vonatkozása, hogy a kényszerített egyének az adott együttélésen belül maradjanak, és viselkedésükkel megfeleljenek a kényszerítők elvárásainak. A heterogén kénysze-

rű csoportban a kényszerített egyének körében a csoport integrációját, és az esetlegesen kialakult életszférák határait is elvileg kizárólag a közvetlen kényszerítő intézmények és a testi szankciók, illetve az ezek által meghatározott közvetlen kényszerű viszonyok biztosítják. Minimális követelményként az egyének csupán testi szükségleteiket elégíthetik ki bizonyos mértékben, és a szankciók közvetlenül főleg e szükségletek kielégítését befolyásolják.

A negyedik fejezetben (2.1Bb) megkülönböztettük az intézmények készítő, kényszerítő és eltérítő funkcióit. A heterogén kényszerű csoportban a közvetlen kényszerítő intézmények eltérítő funkciója mellett jelentősebb szerepe van az intézmények kényszerítő funkciójának. Testi kényszerítés alkalmazása révén kényszerítik a kényszerített fél intézményes helyzetében lévő egyéneket a kényszerítő fél által elvárt viselkedésre, és a kényszerítőkkal való együttműködésre. A testi kényszerítés alkalmazása azonban nem jelenti feltétlenül rendszeresen a testi erőszak tényleges és nyilvánvaló alkalmazását. Amennyiben a testi kényszerítés alkalmazása intézményesen meghatározott, és ezért a kényszerített egyének számára eleve kiszámítható, a kényszerített egyének, racionálisan alkalmazkodva a testi kényszerítéshez, rendszerint elkerülhetik a testi erőszak tényleges és nyilvánvaló alkalmazását. Így például a börtönőrök és a rabok, vagy a rabszolgatartók és a rabszolgák együttélése is lehet látszólag szinte teljesen mentes a testi kényszerítéstől, illetve a testi erőszaktól, ha a rabok és a rabszolgák a kényszerítők elvárásainak megfelelően viselkednek, és nem tesznek kísérletet arra, hogy kilépjenek az adott intézményes csoportból.

b) A heterogén közösség

A közösségi alapú összetett és heterogén együttélési csoportot heterogén közösségnek nevezzük, de nevezhetjük *közösségi társadalomnak* is.

- A *heterogén közösség* integrációját alapvetően biztosító intézmények közösségi intézmények, és ezen intézmények által meghatározott keretek között alakul ki és működik az alapvető jelentőségű közösségi élet szférája mellett a társadalmi élet és a magánélet szférája. A heterogén közösség létszáma elvileg korlátozott, és gyakorlatilag valószínűleg nem haladhatja meg a közel hatvan főt.

Korábban (2.1Ba) láttuk, hogy a homogén intézményes csoportok esetében a közösség lehet tiszta közösség vagy kvázi-közösség. A tiszta közösség létszáma elvileg korlátozott, és gyakorlatilag általában nem haladhatja meg a közel húsz főt. Ez abból következik, hogy az egyes egyéneknek is közvetlen és jelentős hatással kell lenniük az intézményes (vagy kvázi-intézményes) szabályok kialakítására és fenntartására ahhoz, hogy az ezek által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek számukra a lelki szükségletek tárgyait képezzék. A kvázi-közösség létszáma viszont elvileg egyértelműen nem korlátozott, gyakorlatilag mégis korlátozott, mivel minél több egyén tartozik az adott intézmények érvényességi körébe, illetve az adott intézményes csoportba, annál jelentősebb a külső fedezetű közös-

ségi intézményekben rejlő belső ellentmondás, és annál kevésbé valószínű, hogy még egyáltalán kvázi-közösségi viszonyokról és kvázi-közösségről beszélhetünk. A lehetséges maximális létszám különösen függ az adott intézményrendszer által megkövetelt elkötelezettség kiterjedtségétől és mértékétől, és a szabályozott tevékenység összetettségétől.

A heterogén közösség is lehet – az adott együttélési csoport átfogó intézményrendszerének a fedezete szerint – tiszta közösség vagy kvázi-közösség. Amennyiben a heterogén közösség tiszta közösség, azaz átfogó intézményei belső fedezetűek, a létszáma elvileg ebből a szempontból korlátozott, és gyakorlatilag általában nem haladhatja meg a közel húsz főt. A valóságos heterogén közösségek azonban inkább kvázi-közösségek, azaz átfogó intézményeik az adott csoportok tagjainak a döntő többsége számára külső fedezetű intézmények, és létszámuk ebből a szempontból korlátozott. Bár a homogén kvázi-közösség létszáma elvileg egyértelműen nem korlátozott, a heterogén kvázi-közösség létszámát elvileg is korlátozottnak tekinthetjük. Amennyiben ugyanis a közösség heterogén, tehát az átfogó intézmények érvényességi körébe olyan tevékenységek is beletartoznak, amelyek önmagukban nem a lelki szükségletek tárgyait képezik, tehát az intézményekkel összefüggésben nem közösségi természetűek, az átfogó intézmények közösségi természetének a fenntartása különösen problémát jelent, és főleg ilyen szempontból korlátozott a heterogén közösség létszáma.

A heterogén közösség olyan összetett együttélési csoport, amelyben az egyének részben egyéni és társas szükségleteik közvetlen kielégítésére, részben a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésére törekшенek. Tehát a heterogén közösségen belüli tevékenység igen összetett, amelynek a megfelelő összehangolása megköveteli a cselekvések kiterjedt és viszonylag részletes szabályozását, és e szabályok megfelelő érvényesítését. Ezért heterogén közösség csak az egyének olyan körében alakulhat ki, amelyen belül még lehet biztosítani azt, hogy az átfogó intézmények alapvetően megfeleljenek az egyének szükségleteinek, és az egyének megfelelően azonosuljanak az intézményes szabályokkal abban az esetben is, ha az intézmények az adott csoport tagjainak a többsége számára külső fedezetűek. Ehhez egyrészt a csoport tagjai szűkebb körének, akik az átfogó intézmények fedezetével rendelkeznek, személyes elkötelezettséget is kell éreznük az adott csoport más tagjaival szemben ahhoz, hogy a tagok szükségleteinek megfelelő intézményeket alakítsanak ki és tartsanak érvényben. Másrészt, a csoport méretének lehetőséget kell adnia arra, hogy valamennyi tagja személy szerint és személyes felelősséggel részt vegyen a csoport mindennapi életében. Tehát a heterogén közösség létszáma nem haladhat meg egy bizonyos mértéket, és talán – ez csupán feltételezés – hatvan fő körül lehet az ilyen csoport maximális létszáma.

A heterogén közösségben az alapvető jelentőségű közösségi élet szférájától viszonylag elkülönül a társadalmi élet szférája. Korábban (1.1B, 1.2Ab) láttuk, hogy az egyének szintjén a társadalmi élet szféráján belüli társadalmi cselekvések funkciója az, hogy megteremtik és megőrzik a szükségletkielégítés társadal-

mi előfeltételeit, végső soron a társadalmi javakat. A társadalmi élet szférájában tehát a cselekvő egyének nem szükségleteik közvetlen kielégítésére, hanem a szükségletkielégítés előfeltételeinek, pontosabban a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek a megteremtésére törekcszenek. A szükségletkielégítés előfeltételeinek az előállítására irányuló tevékenység, amennyiben intézményesen szabályozott és intézmények által meghatározott, önmagában társadalmi természetű. A heterogén közösség esetében azonban ez az önmagában társadalmi természetű tevékenység az átfogó közösségi intézmények által meghatározottan motívumait tekintve közösségivé válik, miközben következményeit tekintve tulajdonképpen társadalmi funkciót valósít meg. Községési értékek és általános közösségi szabályok vonatkoznak arra, hogy a közösség tagjainak képességeikhez mérten részt kell vállallniuk a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésében, és az egyes egyének azonosulnak ezekkel az értékekkel és szabályokkal.

A heterogén közösségben intézményes szankcióként elvileg nincs szükség a testi erőszak alkalmazására, és a valóságban esetleg testi erőszakot alkalmazó egyes egyénnel szemben a közösség más tagjai egységesen lépnek fel. A heterogén közösségben elkülönült életszféraként sem létezik a kényszerű élet szférája, ha esetleg szükség van egyes egyének tartós elkülönítésére, az adott közösségtől való elkülönítés a közösségből való teljes kizárást jelenti.

Heterogén közösségeknek, illetve közösségi társadalmaknak tekinthetjük például az úgynevezett ősi vagy törzsi „társadalmakat”, amelyek gyakran csak harminc-negyven főből állnak. Az adott közösséget a rokonság, az egymással rokonsági kapcsolatban lévő egyének köre képezi. A rokonság a leszármazás szerint elrendezett családokból, a család viszont egy háztartáshoz tartozó, azonos helyen együtt élő szülőkből és gyermekekből áll. A közösségen belül új család házasságkötés révén jön létre, és a házastársak gyermekei is elismert intézményes helyzetre tesznek szert a közösségben. Az intézményes helyzetet csak a nem, a kor és a származás rokonsági összetevői képezik. A szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésében, illetve a társadalmi élet szférájában a férfiak általában olyan tevékenységeket végeznek, amelyek elszólítanak a háztól és jelentősebb testi erőt igényelnek, tehát vadászatot, halászatot, legeltetést stb. A nőkre főleg a házban és a kertben vagy a földeken végzendő munka esik. A gyermekek a ház és az udvar körüli teendők elvégzésében segédkeznek, míg az öregek a legszélesebb értelemben vett „politikai” feladatokat vállallják fel. A közösségen belül a viselkedésre az őszinteség, a lojalitás, a kölcsönös támogatás szabályai vonatkoznak. A közösségi értékek és szabályok vallási nézetekhez kapcsolódnak, és a központi szabályok megsértése szentségtörésnek számít. (Vö.: Habermas 1995: 156-160; ford. 1987: 181-184)

Habermas szerint az ilyen közösségben a szerkezetileg lehetséges összes kölcsönhatás a közösen megélt világ összefüggéseiben játszódik le. A törzs tagjai cselekvéseiket még egyidejűleg orientálhatják az aktuális cselekvési szituációkhoz és a jelen nem lévőkkel való várható kommunikációkhoz. Mindenkör jelenlévő az a közösség, amely bizonyos mértékig feloldódik a Habermas által úgynevezett élet-

világ dimenziójában, tehát a közösség minden egyes kölcsönhatásban egészként termeli újra önmagát. (Habermas 1995: 156-157; ford. 1987: 181) Ilyen heterogén közösségnek tekinthető nagyrészt például a kolostor, a nagycsalád vagy a hagyományos falusi rokonság is.

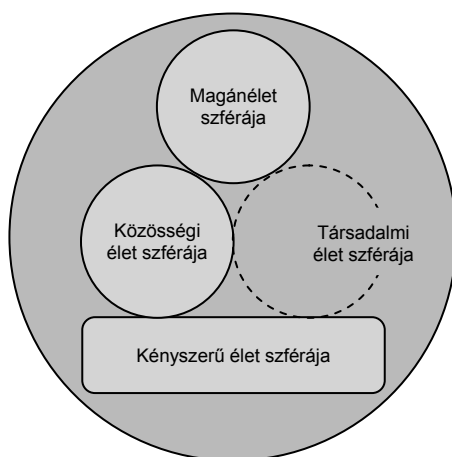
C) A heterogén társadalom

a) A heterogén társadalom fogalma

A mi érdeklődésünk középpontjában az úgynevezett heterogén társadalom áll, amelyet – a korábban bemutatott 6.2. ábra módosításával – a 6.4. ábrán szemléltetünk. Heterogén társadalomnak a társadalmi alapú összetett és heterogén együttélési csoportot nevezzük.

- A *heterogén társadalom* integrációját alapvetően biztosító intézmények társadalmi intézmények, és a társadalmi intézmények által meghatározott keretek között alakulnak ki és működnek az egyes életszférák, tehát az alapvető jelentőségű társadalmi élet szférája mellett a kényszerű élet, a közösségi élet és a magánélet szférája.

Viszonylag nagy számú egyén együttélésének átfogó és önkéntes együttélési formája felfogásunk szerint eleve csak társadalmi alapú együttélési forma, azaz csak heterogén társadalom lehet. Elvileg kizárt, hogy emberek százai, milliói egy heterogén közösségben éljenek együtt. Viszonylag nagy számú egyén által alkotott összetett együttélési csoport vagy kényszerű heterogén csoport vagy heterogén társadalom, vagy e két tiszta típus valamilyen keveréke. Heterogén társadalomnak tekinthető a modern nemzeti vagy állami társadalom, és annak tekinthetők a modern nemzeti vagy állami társadalom keretei között található területi társadalmi csoportok, azaz például a megyék, a városok, a falvak.

6.4. ábra: A heterogén társadalom életszférái

Mint minden intézményes csoportra, a heterogén társadalomra is jellemző egy átfogó intézményrendszer, amely nagy számú egyént magába foglaló társadalom esetében egy átfogó jogi intézményrendszer vagy ilyen intézményrendszerbe illeszkedő intézményrendszer lehet. A heterogén társadalom integrációját alapvetően biztosító intézmények társadalmi intézmények. Azonban végső soron a testi kényszerítés eszközével való központosított és intézményesen szabályozott rendelkezés biztosítja, azaz közvetlen kényszerítő intézmények biztosítják az átfogó társadalmi intézményrendszer érvényességét.

A közvetlen kényszerítő intézmények és a testi kényszerítés szerepe azonban a heterogén társadalomban alapvetően eltérő a heterogén kényszerű csoportban betöltött szerepéhez képest. Egyrészt a heterogén társadalomban a testi kényszer és általában a testi erőszak alkalmazása egy viszonylag szűk életszférára korlátozódik, és más életszférák, különösen a társadalmi élet szférája elvileg mentes a testi erőszak alkalmazásától és a közvetlen kényszersmotivált cselekvésektől. Mint korábban (2.2Ba) láttuk, a heterogén kényszerű csoportban eleve meghatározott bizonyos intézményes helyzetalkotó tulajdonság vagy tulajdonságok alapján, hogy kik azok az egyének, akik a kényszerített fél intézményes helyzetében vannak. Ezzel szemben a heterogén társadalomban elvileg mindenkire egyaránt érvényesek a közvetlen kényszerítő intézmények intézményes szabályai, de csak az adott csoporton belüli cselekvéseiktől, viselkedésüktől függően. A heterogén társadalomban az egyének esetlegesen kerülhetnek a kényszerű élet szférájába, az érvényben lévő intézményes szabályokhoz képest deviánsnak minősített viselkedésük következtében.

Másrészt a heterogén társadalomban alapvetően a közvetlen kényszerítő intézmények eltérítő funkciója érvényesül, ehhez képest a kényszerítő funkció másodlagos és közvetett. A közvetlen kényszerítő intézmények eltérítő funkciója arra irányul, hogy az adott csoporton belül élő egyéneket eltérítsék bizonyos cselekvésektől, különösen a testi erőszak másokkal szembeni alkalmazásától. A közvetlen kényszerítő intézmények eltérítő funkciója mellett a kényszerítő funkciója igen korlátozott, csak másodlagos természetű, amennyiben a társadalmi kényszerítés nem hatékony. A testi kényszerítés, illetve a közvetlen kényszerítő intézmények kényszerítő funkciója a heterogén társadalomban – a kényszerű élet szférájától eltekintve – csak közvetve, a társadalmi kényszerítés közvetítésével érvényesül. Csak akkor kerül sor a testi erőszak tényleges alkalmazására, ha a társadalmi természetű szankció alkalmazása nem bizonyul eredményesnek az elvárt cselekvés kikényszerítésében. Például a modern társadalomban társadalmi kényszer az adózás, és ha valaki az adózásra vonatkozó kötelezettségének nem tesz eleget, az ehhez kapcsolódó szankció társadalmi természetű (pénzbüntetés vagy javainak elvétele), és csak ezt követi esetleg a testi kényszerítés, a szabadságvesztés.

A testi kényszert szervezett formában alkalmazó egyének körében érvényes intézmények számukra jellemzően társadalmi intézmények, és számukra a testi kényszerítés alkalmazása a társadalmi élet szférájába esik. Például a börtönőrök számára a börtönön belüli feladatok ellátása, a rendőrök számára az erőszakos

tüntetőik fegyelmezése társadalmi tevékenység. Korábban (2.2Ba) láttuk, hogy ez elvileg így van a heterogén kényszerű csoportban is. A heterogén társadalomban azonban a heterogén kényszerű csoporthoz képest jóval szűkebb a kényszerű élet szférája, amelyen belül jellemző a testi erőszak alkalmazása.

Korábban (1.1B, 1.2Ab) láttuk, és a heterogén közösség tárgyalásánál is utaltunk arra, hogy az egyének szintjén a társadalmi élet szféráján belüli társadalmi cselekvések funkciója az, hogy megteremtik és megőrzik a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeit, végső soron a társadalmi javakat. A társadalmi élet szférájában tehát a cselekvő egyének nem szükségleteik közvetlen kielégítésére, hanem a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek a megteremtésére törekzenek. A szükségletkielégítés előfeltételeinek az előállítására irányuló tevékenység, amennyiben intézményesen szabályozott és intézmények által meghatározott, eleve társadalmi természetű. Fentebb (2.2Bb) láttuk, hogy a heterogén közösség esetében ez az önmagában társadalmi természetű tevékenység az átfogó közösségi intézmények által meghatározottan motívumait tekintve közösségivé válik, miközben társadalmi funkciót valósít meg. A heterogén társadalomban azonban, mivel az átfogó intézményrendszer alapvetően társadalmi természetű, a szükségletkielégítés előfeltételeinek az előállítására irányuló tevékenység, amely önmagában is társadalmi természetű tevékenység, elvileg tisztán társadalmi természetű.

- A heterogén társadalomban a társadalmi élet szférájában elvileg tisztán érvényesül a társadalmi intézmények tényleges funkciója, és az intézmények természetének az egyes egyének részéről az intézményes szabályokhoz való racionális alkalmazkodás felel meg, a tipikus cselekvések a társadalmi cselekvések, a tipikus kölcsönhatások a társadalmi kölcsönhatások.

Korábban (2.2Bb) láttuk, hogy a heterogén közösségben az önmagában társadalmi természetű életszférát áthatják a közösségi értékek és szabályok, és a közösségi természetű motívumok. A heterogén társadalomban viszont a társadalmi élet szférája az alapvető életszféra, következésképpen inkább az a valószínű, hogy bizonyos mértékben az önmagában közösségi természetű életszférát hatják át a társadalmi értékek, szabályok és törekvések. Itt valójában arról van szó, amit – más fogalmakban kifejezve – Habermas az életvilág rendszer általi gyarmatosításának nevez. (Habermas 1995: 196; ford. 1987: 212)

b) A heterogén társadalom kutatása

Felfogásunk szerint tehát viszonylag nagy számú egyén együttélésének átfogó és önkéntes együttélési formája eleve csak társadalmi alapú együttélési forma, azaz csak heterogén társadalom lehet. A modern nemzeti vagy állami társadalom is heterogén társadalomnak tekinthető, olyan értelemben, ahogyan a heterogén társadalom fogalmát fentebb meghatároztuk.

- A modern társadalom mint heterogén társadalom kutatásában ezen együttélési csoport mindkét jellemző vonására egyaránt tekintettel kell lenni, azaz

hogy egyrészt heterogén együttélési csoportról, másrészt társadalmi csoportról van szó.

Ha a modern társadalmat heterogén társadalomnak tekintjük, a szociológiaelmélet egyes képviselői részéről két jellemző hibával találkozhatunk e társadalom szociológiai kutatásában. Az egyik jellemző hiba, hogy a modern társadalmat az itt tárgyalt szempontból differenciálatlannak, homogénnek tekintik. A másik jellemző hiba, hogy egyes szerzők hangsúlyozzák a modern társadalom differenciáltságát, de a szóban forgó társadalmat átfogóan úgy értelmezik, mintha általunk úgynevezett heterogén közösség lenne.

Az elsőként említett hiba vagy probléma főképpen abban nyilvánul meg, hogy a szociológiaelméletben többnyire tágan értelmezik a társadalmiságot, és ezzel összefüggésben a szociológia társadalmi létezőkre vonatkozó fogalmait és összefüggéseit általában véve egyaránt érvényesnek tekintik az általunk úgynevezett társadalmi élet, a közösségi élet és a kényszerű élet szférájára. E problémára többször utaltunk a munkánkban eddig tárgyalt, és a társadalmi tényezőkre vonatkozó fogalmak – például a társadalmi intézmény, a társadalmi cselekvés és a társadalmi kölcsönhatás – különböző értelmezéseinek a bemutatásánál.

Ezzel szemben mi azt hangsúlyoztuk a fő életszférák elkülönülésének a tárgyalásánál (1.2Bb), hogy az úgynevezett társadalmi jelenségek elemzéséhez a társadalmi élet szféráját el kell határolnunk mind a magán- és a közösségi élet szférájától, mind a kényszerű élet szférájától. Az intézményes szociológia elméletében előfeltételezzük, hogy az említett szférák, bár egymással szoros összefüggésben, de egymástól elhatárolódva léteznek. Vannak bizonyos általános összefüggések, amelyek a szóban forgó négy szféra közötti viszonyokra és kölcsönhatásokra vonatkoznak, és amelyek mind a négy, vagy a közösségi és a társadalmi élet szférájára egyaránt érvényesek. Az emberi élet négy fő szféráján belül azonban lényegében eltérő mechanizmusok működnek és más törvényszerűségek érvényesülnek. Ezt mindenképpen figyelembe kell vennünk az általános szociológiaelmélet, illetve a szociológiai társadalomelmélet kidolgozásában és érvényességi körének meghatározásában.

- Az intézményes szociológia elmélete szándékunk szerint átfogóan a modern heterogén társadalomra, ezen belül különösen a társadalmi élet szférájára és a homogén társadalmi csoportokra, valamint a modern társadalom keretében lévő heterogén csoportokon belül a társadalmi élet szférájára érvényes.

Ahogy az első fejezetben (3.1Ba), az intézményes szociológia központi kutatási területének a tárgyalásánál is kiemeltük, a szóban forgó elmélet bizonyos fogalmai és összefüggései tehát az emberi élet fő szféráinak a meghatározását és elkülönítését, a közöttük lévő összefüggések kimutatását, valamint a közösségi és a társadalmi élet szférájában egyaránt érvényes összefüggések kimutatását szolgálják. Az intézményes szociológia, illetve felfogásunk szerint egyáltalán a szociológia érdeklődésének a középpontjában azonban a társadalmi élet szférája áll, tehát

más életszférákon belüli létezők és jelenségek csak a társadalmi élet szférájával összefüggésben esnek a szociológia érdeklődési körébe.

Az általunk vizsgált társadalom lehet viszonylag homogén társadalmi csoport, például valamilyen társadalmi szervezet (pl. ipari üzem, bank, szakszervezet, politikai párt, egyetem stb.). A valóságban a leginkább homogén társadalmi csoportok az úgynevezett társadalmi szervezetek. De az általunk vizsgált társadalom lehet heterogén társadalmi csoport is, mint például egy település, amelyen belül megkülönböztethetjük a korábban tárgyalt fő életszférákat. Ebben az esetben azonban a kutatás érdeklődésének a középpontjában a társadalmi élet szférája áll, és más életszférákon belüli létezők és jelenségek csak a társadalmi élet szférájával összefüggésben esnek a kutatás érdeklődési körébe.

Fentebb a másik jellemző hibaként azt említettük, hogy egyes szerzők hangsúlyozzák a modern társadalom differenciáltságát, de a szóban forgó társadalmat átfogóan úgy értelmezik, mintha általunk úgynevezett heterogén közösség lenne. Vegyük észre, hogy a modern társadalmat a fogalmaink szerinti heterogén közösségnek tekinti például Parsons és Habermas is. Ez főleg azzal függ össze, hogy felfogásuk szerint a társadalmi cselekvéseket és kölcsönhatásokat, illetve általában a társadalmi jelenségeket végül is szabályok határozzák meg, azonban nem ismerik fel a szabályok, illetve az intézmények általunk a negyedik fejezetben (2.2A) úgynevezett tényleges funkcióját, csupán normatív funkcióját. Ezért eleve közösségi szabályokat, illetve közösségi intézményeket, tehát közösséget kell feltételezniük ahhoz, hogy meg tudják magyarázni a szabályokhoz való alkalmazkodást.

Parsons nagyrészt az általunk úgynevezett társadalmi élet szférájához hasonló értelemben beszél az instrumentális irányultságok alrendszeréről, és hangsúlyozza ezen alrendszer elkülönülését a rokonsági egységektől. (Parsons 1951: 157-158) Az instrumentális irányultságok alrendszerét azonban nem elemzi sajátos természetének megfelelően, mivel az instrumentális irányultságot előfeltételezve nem tartja elképzelhetőnek a szabályokhoz való alkalmazkodást és a rendezett emberi együttélést. Az ötödik fejezetben (2.2Aa) is említettük, hogy Parsons a kifejező és az instrumentális cselekvési irányultságon túl megkülönbözteti az erkölcsi irányultságot is. Az erkölcsi irányultság azonban felfogása szerint nem önálló irányultság, nem a cselekvő egyén kielégítésére vonatkozik, hanem a kollektivitás közös érdekének az érvényesítésére vonatkozó irányultság. (I. m.: 59-61) Az elemzés bizonyos pontjait viszonylag egyértelműen megkülönbözteti egymástól a kifejező és az instrumentális irányultságot, az előbbit az érzelmi, az utóbbit az érzelmileg semleges mintaváltozóhoz kapcsolva. Elismeri, hogy a modern társadalomban az instrumentális irányultság a domináns, azonban az instrumentális irányultság alapján nem tartja elképzelhetőnek a szabályokhoz való alkalmazkodást és a társadalmi rendet. Ezért az irányultság harmadik típusaként megkülönbözteti az erkölcsi irányultságot, amelynek alárendeli az instrumentális irányultságot, és ezáltal az instrumentális irányultságot összemosza a kifejező irányultsággal. (Ilyen fordulópont például: I. m.: 132)

Tehát Parsons a modern társadalmat fogalmaink szerint heterogén közösségnek tekinti, amelyben a társadalmi élet szféráján belül érvényesülő irányultságot áthatja az erkölcsi és a kifejező irányultság. Felfogása szerint az instrumentális irányultságok alrendszerében a relációs jutalomrendszer elsődlegesen helyeslésből és megbecsülésből, illetve ezek ellentéteiből épül fel. (Parsons 1951: 158) Az instrumentális irányultságok alrendszerének követelménye, hogy azoknak osszanak nagyobb kedvezményeket (facilities), akik az alkalmasság és felelősség magasabb szintjén helyezkednek el. Az instrumentális teljesítmény értékelése azonban eleve azt jelenti, hogy nagyobb kedvezményekkel rendelkezni önmagában (személyes) jutalmat jelent.² Parsons felfogásában szó szerint lehetetlen az instrumentális alrendszerben a teljesítmények értékelése szerinti szankcionálás a (személyes) jutalmak megfelelő differenciálása nélkül. (I. m.: 159) Parsons tehát az instrumentális irányultságok alrendszerében, azaz a fogalmaink szerinti társadalmi élet szférájában az intézmények és a cselekvések következményeit mint a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit összemossa a lelki szükségletek tárgyait képező következményekkel, és végül is az utóbbiakat tekinti alapvetőnek.

A közösség és a társadalom közötti klasszikus megkülönböztetés (2.1Aa) helyébe Habermasnál az életvilág és a rendszer megkülönböztetése lép, a klasszikus megkülönböztetéshez hasonló értelemben. Felfogása szerint a társadalmat életvilágként és rendszerként egyaránt értelmezni kell. (Habermas 1995: 119-120; ford. 1987: 153) Felfogása szerint a törzsi társadalomban a kevésbé differenciált rendszerrel tulajdonképpen azonos terjedelmű volt az életvilág. A modern társadalomban azonban a rendszer és az életvilág egyre inkább elválik egymástól, és az életvilág egyre inkább a társadalom egyik alrendszerévé süllyed le. Eközben a rendszer mechanizmusai egyre inkább leválnak azokról a társadalmi szerkezetekről, amelyek révén a társadalmi integráció végbemegy. A modern társadalmak önállósult szervezeteiben a nyelvtől megfosztott rendszerszerű mechanizmusok – mint a pénz és a hatalom – határozzák meg az értékektől és a szabályoktól meszszenenőkig eloldott társadalmi kölcsönhatásokat. A társadalmi viszonyok olyan szervezeti formái jönnek létre, amelyek a perifériára szorítják a szabályokhoz igazodó és a kölcsönös megértésre irányuló beállítottságokat, illetve egyáltalán az életvilágot. (I. m.: 154; ford.: 179-180)

Habermas szerint bár az életvilág alrendszeré zugsorodik össze, a társadalom mint rendszer mechanizmusai is végső soron az életvilágban gyökereznek, s az életvilág marad az az alrendszer, amely a társadalmi rendszert egészében meghatározza. Ezért van szükségük a rendszerhez tartozó mechanizmusoknak az életvilágban való lehorgonyzásra, azaz intézményesülésre. (Habermas 1995: 154; ford. 1987: 179-180) Az életvilág szerkezeti differenciálódása, főleg a jog és az erkölcs elkülönülése határozza meg a társadalom rendszerszerű differenciálódását. A rendszerdifferenciálódás során minden újonnan döntővé vált mechanizmust meg

² Parsons jutalmaknak valójában a fogalmaink szerinti olyan pozitív személyes szankciókat nevezi, amelyek a lelki szükségletek tárgyait képezik az adott egyének számára. (Ehhez lásd 3. fejezet: 2.1Ab)

kell alapozni az életvilágban, és státus, hivatali tekintély vagy polgári magánjog révén intézményesíteni kell. Ez Habermas szerint is a Parsons által úgynevezett „értékátalánosítás” révén valósul meg, amikor a közösen osztott értékek a fejlődés során egyre általánosabb és formálisabb formában fogalmazódnak meg, és így a modern társadalomban az egyetértés biztosítása egyre elvontabb szintre kerül. (Habermas 1995: 173, 178-179; ford. 1987: 194, 198-199) Látjuk tehát, hogy a modern társadalom Habermas felfogása szerint is olyan heterogén közösség, amelyben az integrációt alapvetően biztosító intézmények közösségi intézmények, és ezen intézmények által meghatározott keretek között alakul ki és működik az alapvető jelentőségű életvilág, azaz a közösségi élet szférája mellett a rendszer, azaz a társadalmi élet szférája.

Ezzel függ össze, hogy Habermas a rendszert, illetve a társadalmi élet szféráját tulajdonképpen nem a saját természete szerint kritizálja, hanem az életvilággal, a közösségi élet szférájával szemben támasztható követelmények érvényesülését kéri számon a rendszertől, a társadalmi élet szférájától. A kommunikatív cselekvést mint ideált szemmel tartva fogalmazza meg kritikáját a rendszerről, a fogalmaink szerinti társadalmi élet szférájáról, és ezáltal általában a modern társadalomról. A társadalmi élet szféráját azonban nem lehet érdemben kritizálni az említett szempontból. A társadalmi élet szférájának ugyanis elvileg nem felel meg az úgynevezett kommunikatív cselekvés. A társadalmi élet szféráját és általában a modern társadalmat a maga természetének megfelelő ideált szemmel tartva lehet érdemben kritizálni.

3. A premodern és a modern társadalom

A szociológia a modern társadalom kutatására jött létre, és a szociológiai kutatás tulajdonképpen ma is a modern társadalomra irányul. Ennek megfelelően – ahogyan azt korábban hangsúlyoztuk –, az intézményes szociológia elmélete szándékunk szerint átfogóan a modern társadalomra érvényes.

A premodern intézményes csoportok igen különböző formái alakultak ki az emberiség történelme folyamán, mielőtt a föld egyes területein kialakultak a modern társadalom ismertetőjegyeinek többé vagy kevésbé megfelelő intézményes csoportok. A fejezet harmadik részének első felében a premodern intézményes csoportok különböző formái közül a feudális társadalmat emeljük ki, és röviden a társadalom emberi viszonyait mutatjuk be. A harmadik rész második felében a modern társadalom kialakulásának főbb tényezőire és a modern társadalom legfőbb sajátosságaira mutatunk rá.

A fejezetnek ez a része nem képezi – sem elvont, sem engedményes elméleti szinten – az intézményes szociológia elméletének a részét; kivéve egyrészt a hűbéri kapcsolat fogalmát, amely fogalmat – hűségi kapcsolat elnevezéssel – a tizedik fejezetben majd beépítjük az elméletbe, másrészt a modern társadalom legfontosabb sajátosságaira vonatkozó felfogást. Ezért a feudális társadalomnak, valamint a modern társadalom kialakulásának a társadalomtörténeti szempontból is kielégítő bemutatására nem vállalkozunk. Minket a feudális társadalom csak abból a szempontból érdekel, hogy viszonylag tiszta típusként a feudális társadalom tekinthető a modern társadalom történelmi előzményének, amelyből évszázadok során kialakult a modern társadalom. Tehát a feudális társadalommal összehasonlítva jól rávilágíthatunk a modern társadalom legfőbb sajátosságaira.

3.1. A hűbéri feudális társadalom

A) A feudális társadalom emberi viszonyai

A feudális társadalom emberi viszonyait főleg olyan szinten mutatjuk be, amelyet majd a tizedik fejezetben szerepviszonyoknak nevezünk. Ott majd rámutatunk arra, hogy a szerepviszonyok önmagukban csak normatív viszonyok, és csak bizonyos mértékben, többé vagy kevésbé esnek egybe a valóságos emberi viszonyokkal, illetve a társadalmi viszonyokkal. A szerepviszonyok bemutatása révén tehát elég felületesen ismerhetjük meg egy adott társadalom, jelen esetben a feudális társadalom emberi és társadalmi viszonyait. Számunka azonban ez a felületes ismertetés is kielégítő ahhoz, hogy a feudális társadalomhoz viszonyítva rávilágítsunk a modern társadalom legfőbb sajátosságaira.

Mint már az első fejezetben (1.1Aa) is említettük, munkánkban az intézményes szociológia rendszeres elméletének a kifejtése során fontos szempontnak tartjuk, hogy csupán olyan szociológiai kifejezéseket, illetve fogalmakat használjunk, amelyek jelentését, illetve tartalmát előzetesen már meghatároztuk, vagy az első használatukhoz kapcsolódva meghatározzuk. Azonban – mint már említettük – a feudális társadalomnak és a modern társadalom kialakulásának a bemutatása nem képezi az intézményes szociológia elméletének a részét. Ugyanakkor a bemutatás során elkerülhetetlennek tűnik olyan fogalmak használata, amelyek meghatározásával munkánk első részében nem foglalkoztunk, és a fejezet hátralévő részében sem foglalkozunk. A félreértések lehetőség szerinti elkerülése végett e fogalmak közül két fontos fogalomra – az uralom és a hatalom fogalmára – felhívjuk a figyelmet.

Az uralom és a hatalom fogalmával majd a kilencedik fejezetben foglalkozunk, itt csak röviden utalunk arra, hogy a következőkben milyen értelemben használjuk ezeket a kifejezéseket. Az uralom az adott egyén vagy csoport által az egyének és csoportok adott körében a testi erőszak cselekvési eszközeivel való, intézmények által meghatározott kizárólagos rendelkezés. A rövidség kedvéért a hatalom fogalmát itt csupán fenomenalista módon, azaz feltételezett megnyilvánulási formájára, illetve következményére történő hivatkozással határozzuk meg. A hatalom olyan képesség, amely a vele rendelkező egyénnek vagy csoportnak aktuálisan lehetőséget nyújt a hatalmi függésben lévő egyén vagy csoport érdekei érvényre jutásának, cselekvéseinek alapvetően egyoldalú befolyásolására, és ezáltal saját érdekei kiemelkedő mértékű érvényesítésére.

Marc Bloch szerint a hűbériség klasszikus korszaka, amelyben viszonylag tiszta formában léteztek a hűbéri viszonyok, nagyjából a 9. század közepétől a 13. század közepéig tartott, és főleg Nyugat-Európára volt jellemző. A hűbériség nem csupán Európában alakult ki, az európai hűbériséghez, illetve az európai feudalizmushoz hasonló vonásaik alapján beszélhetünk a többi között egyiptomi, kínai vagy japán feudalizmusról is, de – főleg az említett szerzőre támaszkodva – mi csak az európai feudalizmussal foglalkozunk. Bloch megkülönbözteti az európai feudalizmus első korszakát, amely a 9. század közepétől a 11. sz. közepéig, valamint a második korszakát, amely a 11. század közepétől a 13. sz. közepéig tartott. (Bloch 2002)

A *hűbéri viszonyok*. Weber meghatározása szerint: „Hűbérnek nevezzük az el-sajátított úri hatalmi jogokat, ha elsődlegesen szerződés alapján, a szerződésben kijelölt egyénekhez juttatják őket, s a kölcsönös jogok és köteleességek rögzítésénél elsődlegesen a mindenkori konvencionális rendi becsületet – és pedig a katonai becsületfogalmat – tartják szem előtt.” (Weber 1987: 242) A szóban forgó korban a hűbér jellemzően földbirtok volt, amelyet hűbérbirtoknak nevezünk, de hűbéri adomány lehetett különféle jogosultság is járadékok, járandóságok, vámok, adók beszedésére és az azokkal való rendelkezésre. (Bloch 2002: 193; Weber 1987: 242-243) Tágabban értelmezve ezt a fogalmat, *hűbérnek* vagy hűbéri adománynak nevezük egy adott egyén által azzal a szándékkal egy másik egyén rendelkezésére

bocsátott jószágot vagy jogosultságot, hogy ennek elfogadásával a másik fél hűségét vállal, azaz bizonyos vonatkozásokban általános és hosszú távra szóló kötelezettséget vállal az előbbi elvárásainak megfelelő magatartásra.

Nyugat-Európában a 8. század elején kezdtek kialakulni a hűbéri viszonyok, amikor a frank királyok a katonai szolgálat ellentételezésére híveiknek földbirtok formájában jótéteményt (beneficiumot) adományoztak, és hivatalnokaik hűségét is nagyrészt hűbéri adományozással igyekeztek elnyerni. A kialakuló hűbéri viszonyok azonban ekkor még alapvetően a királyi uralom fenntartását és az államigazgatást szolgálták. (Bloch 2002: 181-183) Nagy Károly uralkodása alatt, a 9. század elejére a Frank Birodalom megközelítőleg Nyugat-Európa egész területére kiterjedt. A Nagy Károlyt követő Karoling uralkodók uralkodása alatt azonban a birodalom részekre hullott. A volt birodalom területén kialakult királyságokban, fejedelemségekben az uralkodók nem voltak képesek sem a belső erőszak visszaszorítására, sem a külső behatolókkal szembeni hatékony védelemre. (I. m.: 209)

A klasszikus feudalizmus korszakában Európában nem létezett viszonylag nagyobb területen állami társadalom, amelyen belül a király vagy fejedelem mint uralkodó rendelkezett volna az uralommal. A királyi, fejedelmi uralom meggyengülésével összefüggésben a főurak és részben az alacsonyabb rangú földesurak is fokozatosan magukhoz vonták az uralkodók jogait, és uralmukat kiterjesztették a birtokaikon élőkre. Így a királyságok vagy fejedelemségek egymástól lényegében független tartományokra, grófságokra, uradalmakra estek szét. Bizonyos mértékben – fogalmaink szerint – társadalmi viszonyoknak is tekinthető viszonyok az emberek között főleg viszonylag kisebb csoportokban, uradalmakban, falvakban, kolostorokban, céhekben stb. alakulhattak ki. Az ún. „feudális társadalom” tehát nagymértékben önálló, viszonylag kisebb csoportok halmaza volt. (Vö.: Mann 1986: 376-377, 391)

Ilyen bizonytalan körülmények között a hűbéri viszonyok kiterjesztése már nem a királyok vagy fejedelmek uralmának és hatalmának, hanem az egyes hűbérurak uralmának és hatalmának a fenntartását vagy növelését szolgálta. A jelentősebb katonai erővel és jelentősebb vagyonnal rendelkező urak úgy igyekeztek megőrizni vagy növelni katonai erejüket és vagyonukat, hogy földbirtokok adományozásával a szolgálatukra kötelezett alárendeltekre támaszkodtak. A kisebb katonai erővel és kevesebb vagyonnal rendelkezők viszont úgy igyekeztek védelmet találni, hogy az előbbieket szolgálatába álltak. (Bloch 2002: 172) A hűbériség elterjedése nagyrészt hódítások eredménye volt; a hódítók a hűbériség körükben kialakult szabályait és viszonyait részben átvitték a meghódított területekre. (I. m.: 209)

A hűbéri viszonyban, illetve a hűbéri kapcsolatban két egymást feltételező normatív helyzetben és szerepben lévő fél, a hűbérúr és a hűbéres áll egymással szemben, amelyben a fölrendelt fél a hűbérúr, az alárendelt a hűbéres.³ A két személy között a hűbéri viszony az ünnepélyes külsőségek között lezajló hűbéreskü révén

³ A hűbérurat többnyire az „úr” szóval jelölték, az alárendelt személyt „az úr emberének”, hűbéresnek, illetve vazallusnak nevezték. (Bloch 2002: 170)

jött létre, mindkét fél jogainak és kötelességeinek a meghatározása szempontjából. A hűbéreskü a jogszokások szerint a két személyt életük végéig tartó örök hűségre kötelezte egymás iránt. A hűbéri viszony általában csak kölcsönös megegyezéssel volt megszüntethető, kivéve azt az esetet, ha a hűbérúr és/vagy a hűbéres nem teljesítette a kötelességeit. (Bloch 2002: 170, 182, 206; Weber 1987: 261-262; Mann 1986: 391) A hűbéres részéről a hűbéri viszony indokolatlan megtagadása a legnagyobb vétkeknek számított. (Bloch 2002: 253)

A hűbéri megállapodásban a jogok és kötelességek különböző mértékben lehettek részletezve. Bloch egy helyen azt írja, hogy a hűbérúr jogait és kötelességeit általában részletesen nem szabályozták. A hűbéres jogainak és kötelességeinek pontosabb megfogalmazására a precedensekből táplálkozó szokásjogban került sor, amely az igazságszolgáltatási gyakorlat során alakult ki és formálódott. Idővel az általában vett hűség, illetve a mindenre kiterjedő engedelmesség helyébe a részletesebben kidolgozott megállapodás lépett. (Bloch 2002: 241) Weber a hűbéri adományozás tárgyalásánál úgy fogalmaz, hogy a hűségből eredő kötelességek világosan körül vannak határolva. (Weber 1987: 261) Azonban a hűbérúr uralma és hatalma tulajdonképpen tradicionális jellegű, és Weber szerint a tradicionális uralom vagy hatalom egyik jellemzője, hogy az emberek nem a lefektetett szabályokhoz alkalmazkodnak, hanem a tradíció vagy a tradicionális uralkodó által kijelölt személynek engedelmeskednek, akinek a parancsai lehetnek nagyrészt önkényesek. (Weber 1987: 233) Ezek szerint nem egyértelmű, hogy a hűbéri viszonyban a jogok és kötelességek elvileg milyen részletesen meghatározottak.

Felfogásunk szerint a hűbéri viszony lényeges ismertetőjegye a jogok és kötelességek meglehetősen általános megfogalmazása és részleteikben viszonylagos meghatározatlansága. A mindennapi életben hosszú távon kialakultak hagyományos szabályok, erkölcs és szokásjog formájában, de ezek a szabályok sem írták elő részletesen a hűbérúr és a hűbéres jogait és kötelességeit. E szabályok viszonylag tág teret engedtek a hűbérúr önkényének, és a hűbéres kötelezettsége az engedelmességre nagyrészt korlátlan volt. Az úr önkényének végső soron az szabott határt, hogy milyen természetű és mértékű sérelem az, amelyre az alattvalók várhatóan már határozott ellenállással válaszolnak. A hűbéres elsősorban nem adott szabályokhoz alkalmazkodott, hanem az úr személyének engedelmeskedett. (Vö.: Weber 1979: 439-440; Weber 1987: 233)

A hűbérúr jogait és kötelességeit általában részletesen nem szabályozták; a hűbérúr hűbérként jellemzően hűbértokot adományozott a hűbéresnek. A hűbéres birtokába a hűbértok az adott birtok területén élő és dolgozó telkes jobbágyokkal együtt került. Hűbértok azonban nem csupán a hűbéresnek ténylegesen nyújtott hűbéri adomány révén jött létre, esetleg a fegyveres védelmet kereső ember ajánlotta fel birtokát az úrnak, amit aztán hűbértokként kapott vissza. A hűbéri viszony hódítás eredménye is lehetett, amikor a meghódított birtok ura megtarthatta földjeit és embereit, de annak árán, hogy a hódító hűbéresévé vált. (Bloch 2002: 193, 246) Hűbér adományozásán túl a hűbérúri szerep,

illetve a hűbéri viszony a hűbérúrtól főleg a hűbéres katonai jellegű megvédését követelte. (I. m.: 186)

A hűbéresi szerep, illetve a hűbéri viszony a hűbérestől általában véve a hűbérúr szolgáltatását követelte; a hűbérest általános engedelmisségi és segítségadási kötelezettség terhelte. A hűbéres jellemzően lovag volt, és elsődleges kötelessége az volt, hogy a harcban lóháton és teljes fegyverzetben az úr rendelkezésére álljon és harcba szálljon az úr oldalán. A hűbérest azonban általában legalább egy-két fegyverhordozó is elkísérte, valamint saját hűbéresei is felsorakoztak a zászlaja alá. Emellett a hűbéres esetleg köteles volt részt vállalni ura várának őrzésében. Az úr hűbéresei békeidőben az úr „udvarát” alkották, amelyet nagyjából rendszeres időközönként összehívott, és amely esetenként bíróságként, tanácsadó testületként vagy díszőrségként állt az úr rendelkezésére. A hűbérest esetleg különböző adófizetési kötelezettségek is terheltek. Kezdetben valószínűleg csak kivételes és többé-kevésbé önkéntes ajándékatadásokra került sor, később azonban – legalábbis egyes területeken – a szokásjog kötelezővé tette ezeknek az adóknak a megfizetését. (Bloch 2002: 242-245)

A hűbéres jellemzően maga nem dolgozott a földbirtokán, hanem saját hűbéresei birtokába adta és/vagy saját szolgálival műveltette. A olyan hűbéresen túl, aki lovagként szolgált urát, hűbérként esetleg földet kaphatott a földesúri tisztt, hogy megbízhatóbban felügyelje a többi földbérlet, az ács vagy ötvös is, aki cserébe mesterségének gyakorlásával szolgált urát. Az utóbbi hűbéreseket azonban bizonyos értelemben már a szolgákhoz voltak hasonlóak. Általában egyértelmű határvonal húzódott egyrészt a hűbérúr háznépéhez tartozó, másrészt a birtokkal ellátott hűbéreseket között, és a két csoport tagjai különböző módon szolgálták urukat. A hűbérúr kíséretével és a személye körüli legelőkelőbb teendőkhöz kapcsolatos feladatok ellátását csak a háznéphez tartozó hűbéresektől várták el. (Bloch 2002: 190-192)

A hűbéri feudális társadalom tiszta formában hűbérurakból és hűbéresekből, illetve alsóbb hűbéresekből és a közöttük lévő hűbéri viszonyokból épült fel. (Weber 1987: 261) A hűbéreseket maguk is adományozhattak hűbért, és így összetett alá- és fölérendeltségi hűbéri viszonyok jöttek létre. A hűbéri rendszer csúcán az uralkodó, jellemzően a király vagy a fejedelem helyezkedett el. Az uralkodó közvetlen hűbéresei voltak egyrészt a katonai arisztokráciához tartozó főurak, másrészt az egyházi főméltóságok. Őket az uralkodó hűbéreseinek a hűbéresei követték, és az így létrejött alá- és fölérendeltségi viszonyok összekötötték a legalacsonyabb sorban lévő embereket a legnagyobb urakkal. (Bloch 2002: 220) Már említettük azonban, hogy a király vagy fejedelem uralma megrendült, így az uralkodó és a főurak közötti hűbéri kapcsolatok fellazultak vagy megszakadtak, és nagyrészt a főurak helyezkedtek el a hűbéri rendszer csúcán. Sőt, esetleg az alacsonyabb szintű hűbérurak is függetlenítték magukat a felsőbb uraktól. E hűbéri rendszer alatt helyezkedtek el a szolgák, akikről majd később szólunk.

A hűbéri viszony tiszta formájában két személy önszántából kötött megállapodásával létrehozott, az egyik vagy a másik, vagy mindkét fél élete végéig tartó,

személyes viszony volt. Különböző tényezők hatására azonban idővel átalakultak az eredetileg tisztább hűbéri viszonyok. E tényezők közé tartozott egyrészt a többes hűbéreskü, másrészt az örökletesség. Harmadrészt az, hogy eredetileg az adott személyhez kapcsolódó jogokat és kötelességeket fokozatosan a földhöz, illetve a föld mindenkori tulajdonosához kapcsolódó jogok és kötelességek váltották fel. (Bloch 2002: 471)

A hűbérurak és a hűbéresek érdekei a hűbértokok örökölhetősége vonatkozásában nagyrészt ellentétesek voltak egymással. Miközben a hűbérurak ragaszkodtak a hűbéri adományok életre szóló és a hűbéres halála után visszavehető jellegéhez, a hűbéresek idővel hajlamosak voltak családi vagyonnak tekinteni birtokaikat. A feudalizmus első korszakában a kedvezményezett halála után a hűbéres utóda eleve nem örökölte a hűbértokot, esetleg csak újabb hűbéreskü révén. A hűbértok azonban lassanként örökletessé vált, idővel a hűbérúr általában nem tagadhatta meg a természetes örököstől a hűbértokba való beiktatást, amennyiben az örökös letette a hűbéresküt. De az is előfordulhatott, hogy az úr a hűbéri kötelék megújításakor a korábbi hűbéres örököse helyett megbízhatóbbnak és hasznosabbnak ítélt új hűbéres mellett döntött. A feudalizmus második korszakában már a közfelfogás szerint és a jog szerint is örökletesnek tekintették a hűbértokot. Az elsőszülöttségi elv vált széles körben elfogadottá, amely szerint az elsőszülött fiú utód, vagy ennek hiányában a fiú unoka lép az apa vagy a nagyapa helyébe a hűbértok birtokosaként és a hűbéresi szolgálatok ellátásában. Nőket általában nem illette meg az örökösödés joga, és a legjelentősebb problémát az okozta, hogy kiskorú utód lehet-e, illetve hogyan lehet örökös. (Bloch 2002: 222-223, 227)

Idővel a hűbértokok váltak a hűbéresek legfőbb jövedelemforrásává, valamint a főurak számára a királyi közhivatalok betöltése is jelentős jövedelemforrást jelentett. (Bloch 2002: 214, 230, 263) Emellett a háborúzás, a rablás, a rajtaütés és fosztogatás is elsősorban a javak megszerzésének az eszköze volt a hűbérúr és a hűbéres lovagok számára. A hűbérúr harc révén védhette meg saját javait, és nagyrészt harc révén tehetett szert újabb javakra, újabb földbirtokokra. Ugyanakkor a hűbéres harcosok számára is jelentős jövedelemforrás volt amikor uruk engedélyt adott nekik a zsákmányszerzésre. Leginkább ezt a fajta hozamot tartották szem előtt a lovagok akkor is, amikor részt vettek az apró helyi csatározásokban. A fosztogatás hagyományosan a jövedelemszerzés elfogadott formájának számított. (Bloch 2002: 324-325; Elias 2004: 323)

A feudális társadalom hűbéri rendszere, mint „minden kliensrendszer szinte elkerülhetetlenül a védelmezés és az elnyomás két pólusa között ingadozik”. (Bloch 2002: 287) A hűbéri megállapodás két olyan egyén között létesített hűbéri viszonyt, akik eleve nem voltak egyenlők egymással. A hűbérúr jóval több mozgósítható fegyverrel és földdel, földbirtokain jóval több szolgálával rendelkezett abban az esetben is, ha a hűbéres a hűbéri viszony létrehozása előtt is rendelkezett ilyen eszközökkel. Ezzel összefüggésben a hűbérúr rendszerint uralommal és ha-

talommal rendelkezett a hűbéressel szemben, és a hűbériség részben a hűbérurak által a hűbéresek kizsákmányolásának a mechanizmusává vált. (I. m.: 249)

Az úr és szolga viszony. Már említettük, hogy a hűbéri rendszer alatt helyezkedtek el a szolgák. A hűbéri viszonyok mellett az emberek közötti viszonyok feudális társadalomra jellemző másik jellemző formája az úr és szolga közötti viszony volt. A feudális társadalomban idővel viszonylag egyértelmű különbséget tettek az úrtól való függés két formája, a hűbérúr és a hűbéres, valamint az úr és szolgája közötti viszony között. A hűbérest szabad embernek tekintették, aki – bizonyos kivételektől eltekintve – jellemzően szabadon választhatott akkor, amikor belépett a hűbéri viszonyba, és ez a választása utódait nem kötelezte. Ezzel szemben minden kényszerűen örökletes viszonyban lévő egyént szolgának tekintettek. A szolgai viszony örökletes volt, és a szolgák utódai nem választhatták meg, hogy kitől akarnak függni. Többnyire ilyen szolgasorba jutottak az alacsonyabb rangú, magukat pártfogásba adó egyének. A szabad parasztok gyakran azért kerestek maguknak urat és fogadták el a szolgai viszonyt, hogy így találjanak maguk számára védelmet. Azaz átengedték valamelyik uraságnak a földjüket, hogy azután telkes jobbágyként kapják azt vissza. (Bloch 2002: 268, 280, 283)

A szolgákat különféle szolgálatok és adófizetési kötelezettségek terhelték. A feudalizmus katonai természete, az urak kezében az uralom és a hatalom összefonódása jelentős mértékben kiszélesítette az egyenlőtlenségeket az urak és a szolgák között. A belső csatározásokkal és a betörésekkel szemben csak a lovagok katonai ereje biztosíthatta a védelmet a szolgák számára is, amely ugyanakkor aktuálisan lehetővé tette a lovagok számára a szolgák kizsákmányolását. (Vö.: Mann 1986: 392) Azonban bármilyen súlyosak is voltak a szolgák számára a különféle szolgálatok, adók, beszolgáltatási kötelezettségek, a szolgák lényegesen különböztek a rabszolgáktól, hiszen ezek az adók, beszolgáltatási kötelezettségek eleve feltételezték, hogy az általuk sújtott egyének egyáltalán szert tehettek bizonyos javakra; illetve az adókhöz, beszolgáltatási kötelezettségekhez képest általában jelentősebb mennyiségű javakra tehettek szert. Nevezhetjük jobbágynek a szolgának tekintett parasztot, de a paraszt szabad ember is lehetett. A feudális korban azonban a szolgák jóval többen voltak a szabad parasztokhoz képest. (Vö.: Bloch 2002: 272, 274-275, 285, 288-289)

Az úr és szolga közötti viszonyok keretét a földesúri birtok szolgáltatta, amely kisebb vagy nagyobb uradalom volt. A birtokok különböző nagyságúak voltak, a legnagyobb kiterjedésűek a nagy népsűrűségű vidékeken a falvak minden megművelhető földjét magukba foglalták. (Bloch 2002: 264, 468) A lovagok igyekeztek minden rendelkezésre álló földet birtokukba venni. A „nincs föld földesúr nélkül” nem csupán jogi alaptétel volt a feudalizmus korában, hanem jól kifejezte a lovagok törekvéseit is. (Elias 2004: 299) Az uradalom birtokosa a földesúr, az uraság volt, akinek a birtokon élő szolgák különböző szolgálatokkal és adókkal tartoztak. A földesúr megszerezte az immunitást, ami tulajdonképpen azt jelentette, hogy maga határozta meg a jogot a birtoka területén élő népességre érvényesnek tekintve.

A földesúri birtok területe rendszerint két, egymáshoz szorosan kötődő részre oszlott. Egyrészt a földesúr saját kezelésében lévő területre (dominiumra), amelynek termékeivel az úr közvetlenül rendelkezett, másrészt a jobbágyság által használt telkekre, amelyek a földesúri udvar körül helyezkedtek el. A földesúr által megbízott előljárók irányították a földbirtok megművelését, rendelték el a robotokat, ellenőrizték a végrehajtásukat és szedték be a járandóságokat. Az uraság rendelkezett a telkek, és a telteken gazdálkodó jobbágyság kunyhójának a tulajdonjogával. (Bloch 2002: 263, 365) A korabeli jogtudók a római jog egyes fogalmait átvitték a feudális társadalomra jellemző tulajdonjogok értelmezésére, és felfogásuk szerint a földesúr rendelkezett a telkek feletti „főtulajdonjoggal”, a jobbágyság földesúri tulajdonát képező telekbirtokát pedig „használati tulajdonként” fogták fel. (Zlinszky 1994: 68) A földesúr tulajdonát képező föld használatáért a jobbágyság munka-, termék- és pénzszolgáltatásokat teljesített. A paraszti telkek portából, osztott szántóból és osztatlan közös földek használatából (erdő, legelő, nádas stb.) álltak. (I. m.: 59-60) A szokásjog által meghatározottan a jobbágyság általában személyükben hozzá voltak kötve az adott úrhoz és/vagy az adott földhöz, e viszonyból szabadon nem léphettek ki. A szabad parasztok a kifejezett szabályok szerint szabad szerződés keretében fizettek különféle járadékokat az úrnak, valójában azonban többnyire ők sem tudtak elszakadni az úrtól. (Mann 1986: 394)

A 11. századra Európa nyugati vidékein kialakultak főleg jobbágyság, illetve családjaik által lakott jellegzetes falvak. A jobbágyság – a családon és a tágabb rokonságon túl – jellemzően egyszerre két együttélési csoporthoz tartoztak, egyrészt a földesúri uradalomhoz, másrészt egy adott faluhoz.

A feudális korszak előtti szabad falu életének fontos alkotórésze volt a bíraskodás, amelyben a közös szokások jutottak érvényre, és amelyben igényelték a falu lakóinak a közreműködését. A bíraskodásban közvetlenül részt vevő egyéneket a faló lakói választották. A hűbéri viszonyok kialakulásával azonban idővel háttérbe szorult a falu önkormányzatának minden lényeges eleme, és a falubírák is főleg a földesurak érdekeit védelmezték, nagyrészt a bíraskodás hagyományos formáinak a felhasználásával. A földesúr a falu bíróságát és saját udvari bíróságát egyesíteni igyekezett, miközben visszaszorította a választott bírák közreműködését a bíraskodásban. A bíraskodási jog kiterjesztésével a földesúr úgyszólván a falu teljes életébe beleszólhatott. A falu íratlan szokásjoga háttérbe szorult, és helyét a földesúri jog vette át. (Révész 1994A: 85-92)

A feudális társadalom emberi viszonyai közül a hűbéri viszonyokat és az úr és szolga közötti viszonyokat mutattuk be, mivel e viszonyok tekinthetők a feudális társadalomra különösen jellemző viszonyoknak. Nem foglalkoztunk – a többi között – a családon és a tágabb rokonságon belüli viszonyokkal, az egyházon belüli viszonyokkal és a városi polgárok viszonyaival. Részben ezeket a viszonyokat is áthatották a hűbériségre jellemző sajátos viszonyok, azonban e viszonyokra nagyrészt sajátos vonások is jellemzőek voltak.

B) A feudális társadalom mint kifejeletlen társadalom

A szóban forgó együttélési csoportot bár feudális társadalomnak nevezzük, ha komolyan vesszük a társadalom, pontosabban fogalmazva a heterogén társadalom korábban (2.2Ca) meghatározott fogalmát, az úgynevezett feudális társadalmat a szó szoros értelmében véve nem tekinthetjük társadalomnak. De fogalmazhatunk úgy is, hogy a feudális társadalom valójában igen kifejeletlen, tökéletlen heterogén társadalom és tökéletlen együttélési csoport volt.

A félreértések elkerülése végett hangsúlyozzuk, hogy nem bizonyos értékek – jólét, boldogság, szabadság stb. – szempontjából tekintjük a klasszikus feudális társadalmat kifejeletlen, tökéletlen társadalomnak. Hanem abból a szempontból, hogy az úgynevezett feudális társadalom milyen mértékben felel meg a társadalom általunk meghatározott ideáltipikus fogalmának.

- A feudális társadalom mint társadalom legfőbb hiányosságai: (1) A központi állam hiányában a testi erőszak alkalmazása általában véve a mindennapi élet természetes alkotórésze. (2) Nem létezik egy átfogó és egységes jogi intézményrendszer. (3) Az életszférák nem differenciáltak, a társadalmi tevékenységek szorosan összefonódva léteznek más természetű tevékenységekkel.

Korábban (2.2Ca) láttuk, hogy egyrészt a heterogén társadalomban a testi kényszerítés, és általában a testi erőszak alkalmazása egy viszonylag különálló életszférára korlátozódik, és más életszférák, különösen a társadalmi élet szférája elvileg mentes a testi erőszak alkalmazásától és a közvetlen kényszermotivált cselekvésektől. Ezzel szemben a feudális társadalomban a testi erőszak alkalmazása általában véve a mindennapi élet szinte természetes alkotórésze. Másrészt – az előbbi ismertetőjeggyel összefüggésben – a társadalomra elvileg jellemző egy átfogó intézményrendszer, amely nagy számú egyént magába foglaló társadalmi csoport esetében egy átfogó jogi intézményrendszer vagy ilyen intézményrendszerbe illeszkedő intézményrendszer lehet. A feudális társadalomban azonban nem létezett egy átfogó jogi intézményrendszer. Harmadrészt, az úgynevezett heterogén társadalomban a társadalmi tevékenységek, és az ezeken belüli cselekvések elvileg egy viszonylag önálló életszférában jelennek meg, amit a társadalmi élet szférájának nevezünk. A feudális társadalomnak nevezett együttélési csoportban viszont a társadalmi tevékenységek szorosan összefonódva léteztek más természetű tevékenységekkel. A társadalmi tevékenységek szinte elválaszthatatlanul összefonódtak egyrészt a testi erőszak alkalmazásával és elszenvedésével, a harci cselekményekben a háborúskodással, másrészt főleg a család és a tágabb rokonság körében a közösségi élettel. A következőkben röviden a feudális társadalom e három sajátosságára mutatunk rá.

A testi erőszak a feudális társadalomban. Marc Bloch írja a feudális társadalomról írott könyvében: „Nemigen találnánk jelen munkánkban olyan oldalt, ame-

lyen nem sejlene föl a háború, a gyilkosság vagy az erőszak árnya.” (Bloch 2002: 437-438) Az erőszak valójában jelen volt a „társadalmi” életben, és ezen belül a gazdasági életben is, már amennyiben a feudális társadalom esetében egyáltalán lehet beszélni viszonylag elkülönült társadalmi és gazdasági életről. A cserekapcsolatokat csak gyéren és nagy nehézség árán lehetett fenntartani, a meggazdagság legbiztosabb módja a zsákmányszerzés és nagyrészt a testi erőszak közvetlen alkalmazásán alapuló elnyomás volt. Az erőszak jelen volt a jogrendben, eleve annak a kezében volt a jog, aki a testi erőszak eszközeivel rendelkezett, a szokásjogi elv érvényesülése hosszú távon szinte minden jogbitorlás elfogadását eredményezte. Ráadásul mély gyökeret eresztett az a hagyomány, amely feljogosította az egyéneket és kisebb csoportokat, hogy szolgáltatassanak maguknak igazságot. Az erőszak jelen volt a mindennapi szokásokban, az emberek nehezen fojtották el az első felindulásukat. A fájdalom látványára kevésbé voltak érzékenyek, és nem nagy becsben tartották azt az életet, amely vallásos hitük szerint csak átmenet volt az örökkévalóság felé. (I. m.: 438)

A hűbéri korban becsülete volt a brutális fizikai erőnek és alkalmazásának. A rablás, a fosztogatás és a gyilkolás a korszak harcos életének elfogadott mintáit képezték, az ilyen cselekedetek nem voltak eleve elítélendők. Az emberek örömeiket is lelhatték a háborús kavarodásban, az ellenség legyőzésében, az ellenség javainak elpusztításában, földjeinek letarolásában, a fosztogatásban, emberek fogságba ejtésében, foglyok megcsonkításában. Legalábbis Norbert Elias szerint a korabeli krónikák nagyrészt erről tanúskodnak. (Elias 2004: 238-241)

A leggyakoribb bajok kettős gyökere a banditizmus mellett a bosszúállás volt. A vérbosszúk végigkísérték az egész középkort, de különösen a klasszikus feudalizmus évszázadait. A bosszúállás a legszentebb kötelességnek számított, és elsősorban a sérelmet szenvedett családtag kötelessége volt. Az egész nemzetség – rendszerint egy vezér rendelkezésére – felsorakozott, ha valamelyik családtagját meggyilkolták vagy pusztán sértő szavakkal illették. A megtorlás azonban nem egyedül a sérelem okozója ellen irányult. A támadó fél családi összetartásával szemben általában egy hasonlóképpen erős, védekező jellegű családi összetartás állt. Vér vért követelt, és gyakran eredetileg jelentéktelen ügyekből keletkezett végeérhetetlen csetepaték állítottak szembe egymással egész családokat. (Bloch 2002: 150)

Miután a nemesség örökletes testületté vált, tagjai arra törekedtek, hogy kiválóságuk jeleként és uralmuk biztosítása érdekében maguknak tartsák fenn a fegyverviselés és a fegyverhasználat jogát. Az erőszak visszaszorítása érdekében az uralkodó, valamint a jogtudósok szívesen támogatták szándékukat. Az erőszak alkalmazása jogilag privilégiummá vált, de valójában kevésbé sikerült ennek az érvényesítése. Az uralkodók is beérték a túlkapások mérséklésével, magát a bosszúállás gyakorlatát nem tudták, és talán nem is akarták felszámolni. (Bloch 2002: 151-152)

A feudális társadalom átfogó szintjét jellemzően a királyság vagy a fejedelemség képezte, de a következőkben mi egyszerűen királyságról, és királyról mint központi uralkodóról beszélünk. Az emberek tágabb körében a testi erőszak

visszaszorítására a királyság állami intézményrendszere lehetett volna hivatott. Azonban az uralkodók nem voltak képesek királyságuk területén az erőszak visszaszorítására és a rend biztosítására. A király nem rendelkezett világos jogokkal és megfelelő katonai erővel ahhoz, hogy uralma lett volna a népesség felett. A hűbéri viszonyok elterjedésével főleg a nagy hűbérurak, de részben a kisebb hűbérurak uralma jutott érvényre a központi uralommal szemben. Az uralkodó katonai ereje gyenge és közvetett volt, ugyanakkor tulajdonképpen nem rendelkezett kincstári és gazdasági újraelosztó erővel. Így a központi királyi szerveződést félrevezető államnak nevezni. (Mann 1986: 391-392; Zlinszky 1994: 62)

A király legfőbb hűbéresei katonai ellenségekként is megjelenhettek, nemcsak hű alárendelteként. A hűbériség történelmének minden lapja bővelkedik a főurak királyaik ellen vívott harcaiban, a báróik ellen támadó hűbéresek zendüléseiben, vagy az ellenséges betörés megállítására kezdettől fogva képtelen, gyöngye hűbéresi seregek kudarcaiban. (Bloch 2002: 255)

A központi uralkodó erejének alapja családjának birtoka volt, az a földterület, amely felett közvetlenül rendelkezett, és amelyből szolgálát, udvarát, fegyveres kíséretét is táplálnia kellett. Ebből a szempontból a király hasonló helyzetben volt, mint bármely nagy földesúr. A hűbériség korában azonban a hűbérbe adott földek egyre csökkentették a király birtokait, így egyre kisebb lett az a fegyveres kíséret, amit fenn tudott tartani. Ha a királyi ház családi birtoka nem volt nagyobb más nagy földesurak birtokainál, akkor valószínűleg uralma és hatalma sem haladta meg azokét. (Elias 2004: 281-283) A feudalizmus korában tehát nem létezett olyan központi uralom, amely az embereket mérsékletre kényszerítette volna. A különböző szintű hűbérurak szinte szakadatlanul harcban álltak egymással. Nem csupán a nagyobb urak, a bárók, hanem a kisebb várurak is arra törekedtek, hogy hűbérurukkal, a hozzájuk hasonlókkal vagy alattvalóikkal háborúskodjanak. (I. m.: 246)

A háborúban megerősödött hódító királyok újból és újból bizalmasaikat, rokonaikat, szolgálkat küldték szerte az országba mint hűbéreseket. Azonban a főurak mihelyt lehetett, mihelyt a központi uralom a gyengeség jelét mutatta, megpróbáltak függetlenné válni az uralkodótól, és megpróbálták saját uralmukat érvényesíteni az egykor nekik juttatott hűbérbirtok lakói felett. Ha a királyi uralom meggyengült, a király hűbéreseit a hűbéreskü nem tartotta vissza attól, hogy harcoljanak ama terület önállóságáért, amely felett eredetileg csak hűbéresként rendelkeztek. (Elias 2004: 277-278) A nagy hűbérurak tehát mintegy független államokként viselkedtek, akik elzárkóztak a király minden befolyása elől. Ez nagyrészt a hivatalos címekben és megfogalmazásokban is tükröződött. Például idővel a hercegek már nem nevezték magukat „királyi grófoknak” vagy „a királyság grófjainak”. (I. m.: 342)

A földesurak erődök, várak építésével igyekeztek lakhelyeiket a rajtaütésektől megoltalmazni. Váraik révén védhették meg magukat, és váraik révén uralkodhattak másokon. A grófok erős helyőrséggel védett erős várakkal rendelkeztek, amelyek egyrészt menedékkül szolgáltak az urak és olykor alattvalóik számára, másrészt

a környező vidék közigazgatási központjaiként működtek. Idővel jogtalannak minősítették a király vagy a fejedelem engedélye nélküli várépítéseket, ezt a szabályt azonban csak a királyi, illetve a tartományi hatalom 12. századdal kezdődő megszilárdulását követően tudták igazán érvényesíteni. (Bloch 2002: 427-428)

A jog a feudális társadalomban. Fentebb említettük, hogy a feudális társadalom részben azért tekinthető kifejeletlen, tökéletlen heterogén társadalomnak, mert a feudális társadalomban nem létezett egy átfogó jogi intézményrendszer. A negyedik fejezetben (1.1Ba) adott meghatározásunk szerint a jogi intézmények egy adott térbeli területen élő egyének körében érvényesnek tekinthető olyan intézmények, amelyek fedezetével rendelkező egyének az adott térbeli területen kizárólagosan rendelkeznek a testi erőszak – az adott intézményes szabályok szerint szabályszerűen alkalmazható – cselekvési eszközével, amelyet az intézményes szabályok érvényesítésében végső szankcióként felhasználnak. Egy önálló jogrendszer létezése feltételezi, hogy az adott jogi intézmények fedezetével rendelkező egyének képesek az adott térbeli területen élő népességre és saját magukra érvényes jogszabályok kialakítására, e szabályok tényleges érvényesülésének ellenőrzésére, és a szabálysértés szankcionálásaként a testi erőszak alkalmazására.

A feudális társadalom klasszikus korszakának egyik fontos jellemzője sajátos és igen tökéletlen jogrendszere. A Frank Birodalom összeomlása után a római jogot évszázadokra elnyelte a feledés, és főleg a hagyományos germán jog érvényesült. A feudális jog lényegileg germán örökség volt. (Foucault 1998: 48) „Az ősi germán törvénykezés szerint a jogi eljárás csupán a háború szabályozott, ritualizált folytatása.” (I. m.: 50) A feudális jog természetéből fakadt a nyílt erőszak törvényesítése, illetve az „ököljog” uralma. (Zlinszky 1994: 66)

A feudális társadalomban, a feudalizmus klasszikus korszakában a jog főleg nem a királyi jog volt, hanem a földesúri jog. A feudális földesúri jog a nagy földesurak uralmának és hatalmának a kialakítását és fenntartását, és ezáltal az alávetett lakosság elnyomását szolgálta. (Zlinszky 1994: 63, 66-67) Aki földbirtokkal és ezzel összefüggésben fegyveres erővel rendelkezett, a birtokában lévő területen igyekezett befolyása alá vonni a bíraskodást is, bevezette saját törvénykezését. A fegyveres erő és a bíraskodás ezáltal ugyanazoknak a kezébe került. (Foucault 1998: 52-53) A testi erőszak eszközével mint a jogok fedezetével tehát szétaprózva rendelkeztek a hűbérurak. A hűbérurakat illették a birtokaik területén lakókat érintő egyes bírói jogkörök. Ezeknek a hűbérúri törvényszékeknek a létrehozását a pusztá katonai erő tette aktuálisan lehetővé, és alapvetően a katonai erőviszonyok szabták meg korlátaikat. (Bloch 2002: 390-391) A jog szétaprózódása abban is megjelent, hogy a hűbériség első korszakában számtalan uraság volt jogosult hálalos ítélet kimondására és végrehajtására. (I. m.: 393)

A hűbériség korában a jog valójában szokásjog formájában létezett, az íratlan szokásjog egyes királyságokban szinte a jogrend egészére kiterjedt. Az erkölcsöt nem sok választotta el a jogtól, sem írott törvénykönyvek nem léteztek, sem szervezett jogszolgáltatás nem létezett. A régi jogi dokumentumokat – Brittonia

kivételével – latinul írták, amelyeket szinte csak a papok tudtak elolvasni. A bíráskodásban nem vettek részt hivatásos bírók és ügyvédek, és többnyire olyanok hoztak ítéletet, akik olvasni sem tudtak. (Bloch 2002: 131-132) A hűbéri korban a szokásjog valószínűleg főleg nem azt jelentette, hogy a testi erőszak eszközével rendelkező egyének adott körei azokat a szokásokat, erkölcsi szabályokat fogadták el és érvényesítették egyben jogszabályokként is, amelyek tőlük függetlenül a népesség szélesebb köreiben kialakultak. Hanem nagyjából azt, hogy az volt a jog, amit ők rendszerint jognak tekintettek, hosszú távon döntően maguk formálták a szokásjogot, a szabályok kinyilvánítására, a bíráskodásra és a szankcionálásra irányuló gyakorlatuk során.

A feudális korban az igazságszolgáltatás terén tapasztalt zűrzavar jórészt abból eredt, hogy a különböző joghagyományokból származó, egymásnak nagyrészt ellentmondó alapelvek voltak egyidejűleg érvényben, amelyeket az együttélés változó körülményeihez voltak kénytelenek jól vagy rosszul igazítani. (Bloch 2002: 387) A szokás döntött az előző korszak hagyományozta jogi örökség sorsáról, ez volt akkoriban a jog egyetlen élő forrása, a királyok törvényhozói tevékenységük során is szinte csak arra vállalkoztak, hogy a szokásjogot írásban rögzítsék. (I. m.: 132)

A hűbérurak általában csak azokban a vonatkozásokban ragadták magukhoz a peres ügyek feletti döntési jogot, amelyek összefüggtek a javak felhalmozásával és uralmuk fenntartásával. (Foucault 1998: 54) Más vonatkozásokban a feudális jogrendben az egyének közötti peres ügyeket nagyrészt a próba rendszere szabályozta. Ha az embernek valamilyen követelése volt, gyilkossággal vagy lopással vádolt valakit, a vita egy mindkettejük által elfogadott próbatétel során rendeződött, melynek a felek alávetették magukat. Ebben a rendszerben nem az igazság, hanem a fizikai erő, és a beszélő személyiségének súlya és fontossága bizonyosodott be. Rendszerint azt nyilvánították a peres ügy nyertesének, aki a meghatározott szabályok szerint lefolytatott küzdelemben felülkerekedett. Arra azonban nem volt lehetősége, és ezt nem is igényelték tőle, hogy igazságát, követelésének jogosságát bebizonyítsa. Az igazságszolgáltatási eljárásban részt vállalt ugyan egy bírónak nevezett személy, szerepe azonban kizárólag a szabályok betartatására korlátozódott. (Foucault 1998: 48-51; Zlinszky 1994: 69)

A differenciáltság hiánya a feudális társadalomban. A feudális társadalom mint kifejeletlen, tökéletlen heterogén társadalom harmadik fő vonásaként azt emeltük ki, hogy a feudális társadalomnak nevezett együttélési csoportban a társadalmi tevékenységek szorosan összefonódva léteztek más természetű tevékenységekkel. Arról már korábban volt szó, hogy a társadalmi tevékenységek szinte elválaszthatatlanul összefonódtak a testi erőszak alkalmazásával és elszenvedésével, a harci cselekményekben a háborúskodással. Emellett a feudális társadalomban a társadalmi viszonyok és a társadalmi tevékenységek szorosan összefonódtak főleg a család és a tágabb rokonság körében a közösségi viszonyokkal és a közösségi élettel, valamint a magánélettel.

A hűbéri viszonyok mintegy a hatékonyságukban meggyengült rokonsági, nemzeti kapcsolatokat helyettesítendő vagy kiegészítendő jelentek meg a történelem színpadán. A rokonsági kapcsolatok lényegüket tekintve idegenek a hűbériségre jellemző emberi kapcsolatoktól, de a múlt szívós örökségeként részben továbbra is fennmaradtak. A hűbéri viszonyok mellett továbbra is léteztek az azonos nemzetségek tagjai közötti, és az egymás szomszédságában élő emberek közötti régi keletű kapcsolatok. A feudális Európában mindenütt találkozunk vérségi alapokon szerveződő együttélési csoportokkal. Például Franciaországban a rokonság, a nemzetség, esetleg a barátság szóval jelölték őket. Az a lovag számíthatott leginkább az embereire, akinek a harcosai vagy a hűbériség új típusú, jellegzetesen hűbéri kötelékével, vagy a rokonság ősrégi kötelékével fűződtek hozzá. E két kapcsolatot gyakran azonos értékűnek, egyaránt szorosnak tekintették, amely elsőbbséget élvezett minden más kapcsolattal vagy viszonnal szemben. (Bloch 2002: 147-148, 207)

A feudális társadalomban lényegében közvetlenül ugyanott termeltek, ahol fogyasztottak. (Elias 2004: 302) A munkatevékenység mint társadalmi tevékenység környezete igen kevésbé volt elkülöníthető a másfajta tevékenységek környezetétől. A család olyan intézményes csoport volt, amelyben nagyon különböző természetű tevékenységek voltak megvalósítva. A család tagjai együtt dolgoztak, együtt fogyasztottak, bizonyos mértékben ugyanott és együtt gondozták a gyermekeket, együtt szórakoztak. A munkatevékenység legfőbb területei a földesurak saját kezelésben lévő birtokai és a jobbágytelkek voltak, ahol a családok és a tágabb rokonság tagjai nagyrészt együtt végezték a munkát. A viszonylag csekély számú iparúzó lakosság döntő többsége céhek tagja volt. A céh tagjai bár nem voltak rokonok, családként éltek együtt, a mester szigorú felügyelete alatt.

A falvakban mindenütt léteztek úgynevezett „testvériségek”, amelyek több egymással rokoni kapcsolatban álló családot tömörítettek, akik ugyanazt a tüzet ülték körül, ugyanabból a fazékból ettek, és ugyanazt az osztatlan földet művelték. A hűbérurak gyakran bátorították, sőt olykor ki is kényszerítették az ilyen „kompániák” létrehozását, mert ezek tagjait eredményesebben kényszeríthették a járandóságok megfizetésére. (Bloch 2002: 154) A vérrokoni kötelék azonban nem jelentett kizárólag harmonikus együttműködést. A rokonságok egymás ellen indított vérbosszúi mellett olykor az egyes családokon belül törtek ki kegyetlen viszályok. (I. m.: 157)

Mint fentebb említettük, tulajdonképpen azért mutattunk rá a hűbéri feudális társadalom sajátosságaira, hogy ehhez képest majd jobban rávilágíthassunk a modern társadalom sajátosságaira. Azonban a hűbéri viszonyok bemutatásának részben azért szenteltünk figyelmet, hogy munkánk további részeiben majd jobban észrevegyük a modern társadalomban megtalálható hűbéri, illetve hűségi viszonyokat és rendi egyenlőtlenségeket.

3.2. A modern társadalom

A) A modern társadalom kialakulása

A modern társadalom kialakulásának a folyamatát szemlélhetjük viszonylag rövidebb vagy hosszabb történelmi távlatban, attól függően, hogy a modern társadalom milyen sajátosságaira, illetve milyen sajátosságainak a kialakulására helyezük a hangsúlyt.

Egyes klasszikus szerzők – Karl Marx, Werner Sombart, Max Weber – a modern kapitalista társadalom kialakulását elemezve a modern társadalom kialakulásának viszonylag rövid, késői időszakára összpontosítottak. Parsons a 17. századra teszi a modern társadalom kialakulásának a kezdetét, és ebben a viszonylag korai, megközelítőleg a 18. század végéig tartó szakaszban a vallás, a politika és a gazdaság bizonyos mértékű elkülönülésének a jelentőségét hangsúlyozza az általa úgynevezett szocietális közösségtől. E szakaszban kibontakozó fejlődést a 18. század végétől felgyorsította két forradalmi jelentőségű változás, egyrészt az ipari forradalom, másrészt a polgári forradalom. (Parsons 1971: 50-85) Viszonylag rövidebb történelmi távlatban a modern társadalom kialakulását e forradalmi jellegű változásokhoz köthetjük.

Michael Mann azt hangsúlyozza, hogy Európa dinamikus fejlődése, amely a modern társadalom kialakulásához vezetett, tulajdonképpen hat-nyolc évszázadik tartó, elhúzódó folyamat volt. (Mann 1986: 500-501) Ilyen hosszú történelmi távlatban a modern társadalom kialakulása valójában az a folyamat, amit a „civilizáció” folyamatának is neveznek. (Elias 2004: 64) E folyamat Európában viszszanyúl megközelítőleg a 13. század közepéig, a klasszikus feudális társadalom felbomlásának a kezdetéig, és a kezdeti időszakban főleg a királyi vagy a fejedelmi uralom stabilizálódása, az abszolút monarchia, illetve a nemzeti állam kialakulása irányába mutató változásokat foglalja magában.

A modern társadalom sajátosságai, amelyek megfelelnek a heterogén társadalom fogalmának (2.2Ca), az utóbb említett hosszabb történelmi időszakban alakultak ki, tehát mi hosszabb történelmi távlatban szemléljük a modern társadalom kialakulását. Azonban a következőkben csak arra vállalkozunk, hogy a modern társadalom kialakulásának néhány fontos vonására és meghatározó tényezőjére röviden rámutassunk. A modern társadalom kialakulásának egyik fontos vonása a testi erőszak eszközével való rendelkezés központosítása, a viszonylag nagyobb területen uralkodó állam kialakulása. Az előbbivel összefüggésben a másik vonása az átfogó jogi intézményrendszer kialakulása, és a kényszerű élet szférájának elkülönülése. A harmadik vonása az átfogó jogi intézményrendszerhez kapcsolódó további formális intézményrendszerek elterjedése. A negyedik, az előbbi tényezőtől a technikai fejlődéssel és az iparosodással összefüggésben a szervezetek széles körű elterjedése, és a társadalmi élet szférájának viszonylagos elkülönülése. Az

ötödik, mindezekkel összefüggésben általában a racionális életvitel, és a társadalmi élet szférájában a racionális irányultság kialakulása.

A modern társadalom eredetileg Nyugat-Európában kezdett kialakulni, de kialakulása nem korlátozódott erre a területre. Egyrészt Nyugat-Európa fejlődése jelentős hatással volt Európa más területeinek fejlődésére, és kisebb vagy nagyobb eltolódásokkal Európa más területein is hasonló változások mentek végbe. Másrészt a 17. századtól kezdve a modernizáció idővel kiterjedt a föld különböző területeire, különösen Észak-Amerikára. Mi azonban a következőkben a modern társadalom Nyugat-Európában történő kialakulására összpontosítunk.

Az állam kialakulása. Korábban (1.2Bb) hangsúlyoztuk, hogy a modern társadalom legfontosabb jellemzője, és a modern társadalom más sajátosságai kialakulásának az alapvető előfeltétele a testi kényszerítés, illetve egyáltalán a testi erőszak és a közvetlen kényszersmotivált cselekvések kiszorítása az emberi élet más területeiről, és az emberi élet viszonylag önálló szférájába való elkülönítése. Ez viszont megköveteli a testi erőszak eszközével való rendelkezés központosítását, és a testi erőszak alkalmazásának intézményes szabályozását. Nyugat-Európában a klasszikus feudalizmus korszakát követően ennek megkülönböztethetjük két nagyobb szakaszát, egyrészt az abszolút monarchia kialakulását, másrészt a modern polgári állam kialakulását.

Fentebb (3.1B) láttuk, hogy a klasszikus feudalizmus korában a királyi korona viselője tulajdonképpen csak az egyik nagy hűbérúr volt a nagy hűbérurak között. A királlyal szemben esetleg a közepes, sőt egymással összefogva még a kisebb hűbérurak is eredményes katonai ellenállást tanúsíthattak. Évszázadok alatt azonban olyan királyi uralom alakult ki, melynek birtokosa a királyság egész területén rendelkezett a katonai eszközök monopóliumával. Nagyon leegyszerűsítve, a király tényleges uralma a királyság területén, és ezáltal az állam úgy alakult ki, hogy az egyes csoportok harcoltak egymással a javakért, és az adott területek feletti uralomért. Ennek eredményeként idővel egyes földbirtokosok egyre több, mások egyre kevesebb javakkal, fegyverekkel és harcosokkal rendelkeztek. A fegyvereket egyre inkább a hatalmasok kezében központosították, nehogy a kevésbé hatalmasok használhassák azokat. Ha legyőztek valakit, megfosztották fegyvereitől, és ebből következőleg a fegyveres erők központosítása azoknak jelentett erőfölényt, akik már korábban is erősebbek voltak a többiekénél. Így végül a király, a királyi család, illetve a király körül kialakult érdekszövetség kezébe került az uralom. (Foucault 1998: 53; Elias 2004: 342-346, 355-356)

Miután az egyes tartományokon belül egyes földesurak megszerezték a fejedelmi uralmat, a társadalom jellegét ettől fogva egyre inkább a fejedelmi háznak az uralomért folyó harcai adták meg valamely nagyobb területen belül. Az uralomra jutó társadalmi egység nem az egyén, hanem a ház vagy család volt, ez harcolt ki magának annyi földet, hogy a többi már nem szállhatott vele szembe katonai és gazdasági erő tekintetében. A nyelvi különbségek és helyi hagyományok mellett a földrajzi adottságok kölcsönöztek bizonyos szilárdságot a határoknak. Mivel

minden terület valamelyik harcos család birtoka volt, ezért azt, hogy mi tartozott együvé egyetlen uralmi egységhez, elsősorban ennek a családnak a győzelmei és vereségei, házasságai, vételei és eladásai szabták meg. (Elias 2004: 366-367)

A 15. századtól a 18. századig ideáltipikusan két uralkodási forma alakult ki Európában, az abszolút monarchia, valamint az alkotmányos monarchia és a köztársaság. Az abszolút monarchia két fő ismérve: (1) A jog forrása az uralkodó, a jog kialakításában nem vesznek részt képviselvek. (2) Az uralkodó állandó, hivatásos, függő bürokráciával és a hadsereg támogatásával kormányoz. A hivatalnokok nem rendelkeznek jelentős önálló hatáskörrel. (Mann 1986: 476)

Évszázadok alatt, megközelítőleg a 16-17. századra főleg úgynevezett abszolút monarchiák alakultak ki Nyugat-Európában, azaz a királyságokban a királyok olyan mértékű katonai erőre tettek szert, amely biztosította számukra a királyság területén élő népesség feletti uralmat. Az uralmi formának ebben a megváltozásában az egész nyugati társadalom megváltozása fejeződött ki. Nemcsak az egyes királyoknak lett tartósabb az uralma és nagyobb a hatalma, hanem az egész társadalom fokozatos átalakulása során a királyság társadalmi intézményei tettek szert nagyobb jelentőségre. (Elias 2004: 265-266) A központi uralom és a központi szervek stabilitása az „abszolutizmus korszakának” nevezet időszakban éles ellentétben állt a megelőző, feudális szakasz mindenfajta központi uralmának és hatalmának és ingatagságával. (I. m.: 285) A központi uralom stabilizálódásával és intézményesítésével, a szakszerű uralmi gépezet kialakulásával öltöttek az uralommal rendelkező egységek „állam” jellegét. (I. m.: 354-355)

A királyi uralomnak és központi hatalomnak a megerősödését, az abszolút monarchia kialakulását elősegítő tényezők Norbert Elias szerint főleg a következők voltak. Egyrészt az uralkodók egyre nagyobb pénzbevételek, adók felett rendelkeztek. Másrészt a pénzügyi lehetőségekkel egyenes arányban nőttek a király katonai lehetőségei. Aki egy egész ország adói felett rendelkezett, több harcost fogadhatott fel, mint bárki más. Egyúttal viszonylag függetlenné vált azoktól a harci szolgálatoktól, melyeket a feudális kíséret tagjai a hűbérbirtok alapján kötelesek voltak teljesíteni. Harmadrészt a hadviselés technikájának átalakulása követte és megerősítette e változások hatásait. A tűzfegyverek lassú fejlődésével párhuzamosan a gyalogosan harcoló, nem nemesi tömegek harci értéküket tekintve fölénybe kerültek a lovon harcoló, számszerűen korlátozott nemesekkel szemben. A fegyverek és a harcosok feletti rendelkezés monopóliuma az egész nemesi rend kezéből e rend egyetlen tagjára, a királyra vagy a fejedelemre szállt át, aki az egész terület adóbevételeire támaszkodva e terület legnagyobb létszámú csapatát tudta megfizetni. A nemesség zöme ezáltal viszonylag szabad harcosokból vagy lovagokból a központi uralkodó szolgálatában álló fizetett harcossá vagy tisztté vált. (Elias 2004: 270-273)

Fentebb említettük, hogy Európában a klasszikus feudalizmus korszakát követően az állam keretében a testi erőszak eszközével való rendelkezés központosításának és intézményes szabályozásának megkülönböztethetjük két nagyobb szaka-

szát, egyrészt az abszolút monarchia kialakulását, másrészt a modern polgári állam kialakulását. A modern polgári állam és a modern jogrendszer több évszázadon át tartó fejlődés eredményeként alakult ki, nem különíthető el egymástól világosan időben az abszolút monarchia állama és jogrendszere valamint a modern polgári állam és jogrendszere. Már a 16. századtól jelentkeztek a modern polgári állam és jogrendszer egyes elemei. A polgári forradalmak, különösen a francia polgári forradalom, e tekintetben forradalmi változást eredményeztek, de az új állam és az új jogrendszer kiépítése folytatódott még a 20. században is. (Révész 1994B)

Az átfogó jogrendszer kialakulása. Az abszolút monarchia felszámolta vagy jelentős mértékben korlátozta a nagy hűbérurak uralmát, a központosított állam az uralkodót tette meg a törvényhozás döntő forrásává, és az egész országra kiterjedő egységes szabályok kialakításával elősegítette az átfogó jogrendszer kibontakozását. Nyugat-Európában helyi eltérésekkel a 16-18. század folyamán a feudális jogot tulajdonképpen felváltotta a polgári jog, és a 18. századot követően már csak a feudális jog maradványairól beszélhetünk. (Zlinszky 1994: 64-65) A feudális típusú bíraskodási rendszer a 17. század végén hanyatlásnak indult, és a 18. század folyamán szinte teljesen eltűnt. (Foucault 1998: 51)

Az abszolút monarchia kialakulása egy új típusú jogrendszer kialakulását tette lehetővé, amelynek fő vonásai Foucault szerint a következők: (1) A törvényesség most már nem az egyének által szabadon elfogadott lebonyolítási szabályok betartását jelenti. Az egyéneknek alá kell vetniük magukat egy hozzájuk képest külső uralomnak és bírói hatalomnak. (2) Kialakult az ügyész szerepe, aki az uralkodó, a király vagy a földesúr képviselőjeként jelenik meg. Az ügyész képviseli az uralmat és a hatalmat, amelyet a vétség vagy a bűntett pusztá ténye is sért. Az ügyész mintegy a sértett helyébe lép. (3) Ekkor jött létre a törvénysértés mérőben új fogalma is. A másik félnek okozott kár helyett a hangsúly a törvénysértésre helyeződik. (4) Az állam, illetve az uralkodó nem csupán a sértett szerepét ölti magára, de a kártérítést is magának követeli. A vesztes vélnek nem csupán a másik peres félnek okozott kárt kell jóvátennie, hanem kártalanítania kell a megsértett uralkodót. (I. m.: 54-55)

A kényszerű élet szférájának elkülönülése. A testi erőszak alkalmazásában bekövetkezett jelentős változás – amellet, hogy a testi erőszakot fokozatosan csak az állam, illetve annak erre feljogosított képviselője alkalmazhatja – főleg a következő három vonatkozásban volt jelentős hatással a társadalmi élet alakulására. Egyrészt, idővel a testi erőszak alkalmazására az emberi együttélés más területeitől elkülönítetten kerül sor. Másrészt a testi erőszak alkalmazása – viszonylag ritka kivételektől eltekintve – szinte teljes mértékben csak a szankcionált egyének más egyénektől történő elkülönítésére korlátozódik. Harmadrészt fokozatosan a testi kényszerítés eltérítő funkciója kerül előtérbe, azaz valójában viszonylag ritkán alkalmazták a testi erőszakot. Mindezekkel összefüggésben fogalmaink szerint más életszféráktól elkülönülve kialakul a kényszerű élet szférája, ezzel lehetőséget biztosítva más életszférák – a korábbiakhoz képest – jóval tisztább kialakulásának.

A 18. század végén, illetve a 19. század elején Nyugat-Európában új korszak köszöntött be a büntetőbíráskodás és a büntetés-végrehajtás történetében. A változások egyik fő vonása, hogy a korábbi nyilvános kivégzést, megkövetést, pellengett stb. felváltotta az elkülönülten, a nyilvánosságtól elzártan végrehajtott büntetés. A börtönök falai közé került a büntetés végrehajtása. A másik fő vonása, hogy fokozatosan eltűnik a fájdalommal járó testi erőszak tényleges alkalmazása. A legsúlyosabb büntetést, a kivégzést is elkülönülten, és a vele járó fájdalom lehetőség szerinti csökkentésével hajtják végre. A kínzásokkal, különös fájdalommal járó halál eltűnése a 19. század közepére tehető. Továbbra is alkalmazzák a testi erőszakot, de nem közvetlenül testi bántalmazás formájában, hanem oly módon, hogy az egyént megfosztják szabadságától, jogaitól. Ebben a büntetőeljárásban a testet kényszerítések és megfosztások, kötelességek és tilalmak rendszerébe fogják. A börtön és a kényszerszermunka együtt jár a testi szenvedéssel, például nagyrészt az élelem megvonásával, a szexuális megfosztottsággal, a sötétzárkával, esetleg a veréssel is, de a büntetés most már inkább a lelket sújtja, mint a testet. (Foucault 1990: 14-25) A börtönbüntetés vált a testi erőszak mint szankció egyedüli formájává. A legfőbb alapelv az elkülönítés a külvilágtól, és a foglyok elkülönítése egymástól. (I. m.: 315-347)

A büntetés-végrehajtás területén végbement változás további fő vonása, hogy egyre inkább a testi erőszak alkalmazásának a megelőző, azaz – fogalmaink szerint – az eltérítő funkciója érvényesül. Az újabban érvényesülő felfogás szerint olyan módon és olyan mértékben kell büntetni, hogy megelőzzék a bűncselekményt. A megelőző vagy eltérítő funkció érvényesítése érdekében a büntetés hat fő szabálya Foucault szerint a következő: (1) A jogsértő cselekvéstől való eltérítéshez már elegendő minimális büntetés alkalmazása. (2) Az elégséges ideális jelleg szabálya, azaz a büntetés megfelelően kialakítsa az egyénben a várható negatív következményekre vonatkozó elképzeléseket. (3) A büntetéseknek azokra kell a legnagyobb hatást gyakorolniuk, akik nem követték el a büntetett. (4) Fontos az arra vonatkozó elképzelések kialakítása, hogy a bűncselekményt bizonyosan követi a büntetés. (5) A bizonyításnak alkalmasnak kell lennie a büntett felderítésére. (6) Az optimális specifikálás szabálya, azaz a jogszabályok pontosítása. Kimerítő és világos, a bűncselekményeket meghatározó, a büntetéseket leszögező jogszabályok megfogalmazása. (Foucault 1990: 124-137)

Fogalmaink szerint tehát arról van szó, hogy fokozatosan kialakul a testi erőszak racionális alkalmazása, arra való tekintettel, hogy az ellenőrzött egyének körében kialakuljon a testi erőszakhoz való racionális alkalmazkodás. Így olyan hatékonysággal érvényesíthető a testi kényszerítés eltérítő funkciója, hogy viszonylag igen ritkán kell ténylegesen is alkalmazni a testi erőszakot. Ez teszi lehetővé az emberi élet olyan széles szféráinak a kialakulását, amelyek gyakorlatilag mentesek a testi erőszak alkalmazásától.

A fentiek megvalósulása nélkül nem alakulhat ki a fogalmaink szerinti társadalmi élet szférája. Elias például a szó szoros értelmében vett gazdaság kialaku-

lására vonatkozóan írja: A hűbéri korban a kard, és általánosabb értelemben a testi erőszak nélkülözhetetlen eszköz volt a termelési eszközök megszerzésében, a testi erőszakkal való fenyegetés nélkülözhetetlen eszköze volt a termelésnek. Csak amikor nagyobb területen kialakul a testi erőszak eszközével való rendelkezés központosítása, akkor lehet messzemenően kikapcsolni a testi erőszak alkalmazását a fogyasztási és termelési eszközökért való konkurenciaharcból, és csak akkor létezik tiszta értelemben az a fajta gazdaság, amelyet szokásosan gazdaságnak nevezünk. (Elias 2004: 394)

A formális intézményrendszerek elterjedése. Az átfogó jogrendszer kialakulásával összefüggésben kialakulnak olyan formális intézmények és intézményrendszerek, valamint ezek által létrehozott szervezetek, amelyek átfogják az emberi élet igen széles területeit. Az átfogó jogrendszerhez kapcsolódó további formális intézményrendszerek kialakulása olyan jelentős változás, amely jellemzi a modern társadalom kialakulását. A formális intézmények és intézményrendszerek kialakulásának a folyamatát például Max Weber bürokratizálódásként, Michael Foucault a „fegyelmező társadalom” kialakulásaként értelmezi.

A bürokrácia sajátosságaival korábban is foglalkoztak egyes társadalomkutatók, de a bürokrácia klasszikus elméletének kidolgozása Weber nevéhez fűződik. (Weber 1987: 225-232) Weber bürokráciaelmélete hatalomelméletéhez kapcsolódik, amelyben az uralom vagy hatalom három ideáltípusát különbözteti meg egymástól, a legális vagy racionális, a tradicionális és a karizmatikus uralmat, illetve hatalmat. Felfogása szerint a legális vagy racionális uralom, illetve hatalom gyakorlásának legtisztább formája a bürokrácia. Weber szerint a bürokratikus igazgatás hatékonyság szempontjából egyértelműen felülmúlja az igazgatás más formáit. A bürokrácia fogalmával majd a tizenharmadik fejezetben foglalkozunk, itt csak azt jegyezzük meg, hogy felfogásunk szerint a bürokrácia fogalma a külső fedezetű, formális és hierarchikus intézményrendszerre, illetve az ilyen intézményrendszer jellemző működési módjára vonatkozik.

Mint már említettük, a formális intézmények és intézményrendszerek kialakulásának a folyamatát Michael Foucault a „fegyelmező társadalom” kialakulásaként értelmezi. Felfogása szerint a „fegyelmező társadalom” kialakulásának a jellegzetességeit egy kétarcú jelenség kimutatásával foglalhatjuk össze. Egyrészt a 18. század végén és a 19. század elején Európában és részben a föld más országaiban is végbemegy a bíraskodás és a büntetés rendszerének reformja. Mint fentebb láttuk, ennek eredményeként a börtönbüntetés vált a büntetésként alkalmazott testi erőszak kizárólagos formájává. Másrészt, a már megtörtént törvénysértések büntetésével szemben az általános ellenőrzésre helyeződik a hangsúly. A társadalom ezáltal egy panoptikumhoz válik hasonlóná, amelyben minden egyes egyén jól megfigyelhető, ellenőrizhető a felügyelő által. Foucault szerint a modern társadalomban a panoptizmus uralkodik. (Foucault 1998: 66-74) „A panoptizmus társadalmunk jellegzetes vonása. Olyan hatalomtípus, mely az egyének fölötti és minden egyes személyre külön is kirótt állandó felügyelet,

ellenőrzés, büntetés, jutalmazás formájában korrekciós funkciót lát el, vagyis bizonyos szabályok érvényesülését szem előtt tartva munkálkodik az egyének átalakításán. A panoptizmus három oldala – felügyelet, ellenőrzés, korrekció – képezi a társadalmunkban működő hatalmi viszonyok alapvető és jellegadó dimenzióját.” (I. m.: 87)

A kifejezetten jogi intézményeken túli formális intézmények kialakulása nagyrészt már az abszolút monarchia időszakára jellemző volt. Az abszolút királyi uralom kialakítása és fenntartása ugyanis igényelte az igazgatási feladatok elvégzésének a részletes szabályozását. Kialakultak az abszolutizmus központi szervei és a helyi igazgatási szervek. Az állam igazgatási tevékenységét kiterjesztette a gazdaság, a piac, a népjólét, az oktatás, az egészségügy stb. területére. Már a feudális társadalom városai is olyan funkciókat láttak el, amelyek ellátása részletes intézményes szabályozást igényelt. A kialakuló városokban az urbanisztikai létesítményeket üzemeltetni kellett, a városfalakat karban kellett tartani és támadás esetén védelmezni, a közrendről a városi rendőrség őrzője, a rendészet szabályozása gondoskodott. Ez utóbbi pedig kiterjedt többek között a piaci rendre, a mértékekre, a céhek életére, a vásárokra, az építészetre, a tűzrendészetre, a gyámügyre és járványügyre, a városi bevételek biztosítására. Mindez viszonylag részletes szabályozást és tagolt szervezetet igényelt, főtisztviselőkkel és személyzettel. (Kajtár 1994: 133)

A kifejezetten jogi intézményeken túli formális intézmények kialakulásának az ipari forradalom adott nagy lendületet. Csak a 19. században terjedt el széles körűen a közigazgatási apparátus alkalmazása, és e században jöttek létre az első nagyobb iparvállalatok is, melyeknek irányítását hasonló elvek alapján alakították ki, mint a közigazgatásét. E vállalatok szellemi foglalkozású alkalmazottait is tisztviselőknak, hivatalnokoknak nevezték, és ezek az emberek sok esetben valóban állami hivatalból jöttek, amelynek szervezési elveit átültették a vállalati ügyintézésbe. (Kieser 1995B: 47)

Az ipari forradalom, és a társadalom differenciálódása. Az „ipari forradalom” magában foglalta a munkatevékenység során alkalmazott technológiai újítások összességét. Először Nagy-Britanniában ment végbe, megközelítőleg 1780 és 1850 között, majd Nyugat-Európában a következő hetven évben. Egyes gazdaságtörténetészek megkülönböztetik a második ipari forradalmat is, amely körülbelül 1880 és 1920 között zajlott. (Mann 1993: 11-12) A forradalom főleg egyrészt új gépek felfedezését jelentette, másrészt új energiaforrások (mint a víz, a szén, a gőz vagy az elektromosság) hasznosítását az ipari termelésben, harmadrészt a tudomány alkalmazását a gyártási módszerek fejlesztésében. Az ipari forradalom újításai igen gyors fejlődést eredményeztek a termelés, illetve a munkatevékenység legkülönbözőbb területein. (Weber 1979: 242-246) Az ipari forradalom előtt a népesség döntő többsége mezőgazdasági munkát végzett. Az ipari forradalom hatására azonban a munkaképes népesség többsége az iparban, illetve újabban főleg a szolgáltató ágazatokban dolgozik.

Az ipari forradalmat megelőzően döntően a munkatevékenység is családi keretek között zajlott. A család olyan vegyes vagy heterogén intézményes csoport volt, amelyben nagyon különböző természetű tevékenységek valósultak meg: anyagi javak előállítására irányuló tevékenység, együttes fogyasztás, nemzés, gyermekek gondozása és nevelése, szabadidős tevékenység. A termelési eszközök tulajdonosainak a háztartásai többnyire családi üzemek voltak. A munkatevékenységet végző egyének rendszerint szolgák vagy alkalmi napszámosok voltak az úri- vagy parasztbirtokon, vagy céhes polgárok, kereskedők, kocsmárosok mások háztartásaiban. A munkafeladatok elosztása hagyományokon alapult, főleg a nemi, nemzedéki és rendi különbségekre való tekintettel. Az ipari forradalom hatására azonban döntően elkülönült a termelés és általában a munkatevékenység a családi élettől, a munkahely az otthontól, a munkaidő a szabadidőtől. Az ipari forradalom hatására a 19. század közepétől kezdtek igazán kialakulni a családtól, a rokonságtól, a lakóhelyi csoportoktól független munkahelyi szervezetek. A korábbi háztartásbeli termelés a gyárakba és az irodákba helyeződött át. A háztartáson kívüli munka bér munka formájában valósult meg, amikor a munkavégző egyén pénzt kap a háztartáson kívüli munkájáért. Ez összekapcsolódott az urbanizációval, a városban élők számának jelentős növekedésével, ami lehetővé tette, hogy az egymástól elkülönült háztartás és a munkahely ne legyen nagyon távol egymástól. A gyermekek gondozása és nevelése is egyre inkább a családtól elkülönült szervezetekben megy végbe, és ezzel összefüggésben a nők is kiléphetnek a háztartásból, a háztartástól elkülönült munkahelyekre. (Coleman 1990: 579-587; Somlai 1997: 22-23)

A racionális életvitel és a racionális irányultság kialakulása. A modern társadalom kialakulása folyamatának a részét képezi az olyan személyiségtípus általánossá válása, amely alkalmas általában a racionális alkalmazkodásra, és amelyet a társadalmi élet szférájában a racionális irányultság jellemez. Ezzel kapcsolatban csak röviden hivatkozunk arra, hogy Weber a modern társadalom kialakulását egy történeti racionalizálódási folyamatként fogja fel. Weber szerint a racionalizálódás egyrészt végbemegy a kultúra szintjén, amely megjelenik a misztikus szemlélődés racionalizálódásában, a gazdaságban, a technikában, a tudományban, a jogszolgáltatásban, az igazgatásban stb. A racionalizálódás másrészt végbemegy az egyének személyiségében, amely megjelenik az egyének életvitelében, azaz abban, hogy az egyének életvitelüket egyre inkább módszeresen és következetesen saját értékirányultságaik szerint alakítják. (Weber 1982: 20-21; Habermas 1984: 158-168; ford. 1987: 68-69)

Általában a racionális alkalmazkodásra való hajlandóság, és különösen az általunk úgynevezett társadalmi élet szférájában a racionális alkalmazkodás kialakulására jelentős hatással voltak mindazok a tényezők, amelyekről a modern társadalom kialakulását tárgyalva eddig szóltunk. E tényezők közül Elias a testi erőszak eszközével való rendelkezés központosításának a jelentőségét hangsúlyozza. Felfogása szerint: „a testi erőszaktevésnek (...) a monopolizálásával döntően

megváltozik az egyén formálódásának egész apparátusa, azoknak a társadalmi követelményeknek és tiltásoknak a hatásmódja, melyek az egyénben kialakítják a társas-társadalmi habitust.” (Elias 2004: 57) Olyan körülmények között, ahol a testi erőszak alkalmazása mindennapos esemény és elkerülhetetlen, az érzelmek elfojtása nem lehetséges és nem is hasznos. A testi erőszak eszközével való rendelkezés központosítása azonban hatással van az emberek beállítottságára is. A mindennapi életre jellemző lesz az önmérséklet, egyrészt az emberek nem élvezhetik már a testi erőszak örömét, másrészt nincsenek kitéve a mások által nagyrészt kiszámíthatatlanul alkalmazott testi erőszaknak. Így a viselkedésben az érzelmi megnyilvánulások mérséklődnek, amely a másik oldalról a viselkedés racionalizálódását jelenti. (I. m.: 247, 471-473, 517) Weber általában a racionális életvitel, és ezen belül a racionális gazdasági tevékenység elterjedését a bürokratizálódás folyamatával, valamint a bürokratizálódás által átalakított tevékenységi területek elkülönülésével is összefüggésben részben a protestáns vallási nézetekből származtatja. (Weber 1982)

B) A modern társadalom sajátosságai

Tehát modern társadalomnak nevezzük a 19. század végére Nyugat-Európában és Észak-Amerikában nemzetállami keretek között alapvető vonásait tekintve már kialakult intézményes csoportot. A szociológiaelmélet egyes képviselői e modern társadalom legfőbb sajátosságait részben különböző tulajdonságokban látják, és különböző fogalmakban fejezik ki. Például Spencer a harcos társadalomból az ipari társadalomba, Marx a feudális társadalomból a kapitalista társadalomba való átmenetként, Weber főleg egy általános racionalizálódási és bürokratizálódási folyamatként értelmezi a modern társadalom kialakulását. Tönnies a közös-séggel szemben szűkebben értelmezett társadalomnak nevezi az új intézményes csoportot, Durkheim szerint a modern társadalmat a mechanikus szolidaritással szemben az organikus szolidaritás tartja össze. A funkcionalista rendszerelmélet képviselői szerint viszont a modern társadalom kialakulásának a legfőbb vonása a differenciálódás, amelynek fő iránya az, hogy a sokfunkciós rendszereket, alrendszereket vagy intézményeket specializáltabb egységek váltják fel.

Arra nem vállalkozunk, hogy a modern társadalomra és a modernizációra vonatkozó különböző megközelítéseket bemutassuk. Felfogásunk szerint röviden a következőkben foglalhatjuk össze a modern társadalom mint ideáltípus legfontosabb sajátosságait.

- *A modern társadalom legfontosabb sajátosságai:* (1) Az állam uralma, az állam által kizárólagosan alkalmazható testi erőszak, formálisan szabályozott és viszonylag szűk keretek között. (2) Az átfogó intézményrendszer a jog, amelynek keretében különböző jogszerű intézmények alakultak ki az együttélés, különösen a társadalmi élet szabályozására. (3) Az emberi élet sajátos szféráinak viszonylagos elkülönülése, a társadalmi élet szférájának

viszonylag önálló életszférává válása. (4) A társadalmi élet szféráján belül a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférájának viszonylagos elkülönülése. (5) Olyan személyiségtípus általánossá válása, amely alkalmas általában a racionális alkalmazkodásra, és amelyet a társadalmi élet szférájában a racionális irányultság jellemez.

A félreértések elkerülése végett megjegyezzük, hogy a modern társadalom elvileg nem azonos a kapitalista társadalommal, a szocialista társadalom éppúgy megfelelhet a modern társadalom ismertetőjegyeinek. Az elemzésnek ezen a szintjén azonban nem foglalkozunk a kapitalista és a szocialista társadalom sajátosságaival.

Korábban (1.2Bb), és a modern társadalom kialakulásának a tárgyalásánál (3.2A) is hangsúlyoztuk, hogy a modern társadalom legfontosabb jellemzője, és a modern társadalom más sajátosságai kialakulásának az alapvető előfeltétele a testi kényszerítés, illetve egyáltalán a testi erőszak és a közvetlen kényszermotivált cselekvések kiszorítása az emberi élet más területeiről, és az emberi élet viszonylag önálló szférájába való elkülönítése. Ez viszont megköveteli a testi erőszak eszközzé váló rendelkezés központosítását, és a testi erőszak alkalmazásának intézményes szabályozását. Modern társadalomról tehát elvileg annyiban beszélhetünk, amennyiben az adott társadalom mindenekelőtt megfelel ennek az ismertetőjegynek.

A modern társadalomban egyrészt a testi erőszakot csak az állam, illetve annak erre feljogosított képviselője alkalmazhatja. Másrészt, a testi erőszak alkalmazására rendszerint az emberi együttélés más területeitől elkülönítetten kerül sor. Harmadrészt, a testi erőszak alkalmazása – viszonylag ritka kivételektől eltekintve – szinte teljes mértékben csak a szankcionált egyének más egyénektől történő elkülönítésére, és másoktól elkülönítve a testi és lelki szükségletek kielégítésének a jelentős korlátozására terjed ki. Azaz fogalmaink szerint a modern társadalomban más életszféráktól elkülönülve kialakul a kényszerű élet szférája, ezzel lehetőséget biztosítva más életszférák a korábbiakhoz képest jóval tisztább kialakulásának.

A harmadik fejezetben (2.2Bc) is hangsúlyoztuk, hogy azokhoz a szabályokhoz, amelyekhez szankcióként testi kényszerítés kapcsolódik, és amelyek ily módon hozzák létre, illetve határozzák meg a szükségletkielégítés bizonyos összevetőit, előfeltételezésünk szerint az egyének racionálisan alkalmazkodnak. Ez igen fontos előfeltétele viszonylag nagy számú egyén együttélésének. Viszonylag nagy számú egyén viszonylag rendezett együttélése elképzelhetetlen lenne, ha a valóságban az egyénekre általában véve nem lenne jellemző a testi kényszerítéshez való racionális alkalmazkodás. Alapvetően az emberek racionális alkalmazkodó képessége és a szabályokhoz való racionális alkalmazkodás, nem pedig a szabályok elsajátítása, a szabályokkal való azonosulás teszi lehetővé azt, hogy a modern társadalomban emberek százai, ezrei, milliói éljenek együtt, egymással rendszeres kölcsönhatásban.

A testi kényszerítéshez való racionális alkalmazkodás azonban előfeltételezi a testi kényszerítés racionális alkalmazását. Ahogyan fentebb (3.2A), a szóban forgó társadalom kialakulásának a vonatkozásában már hangsúlyoztuk, a modern társadalomban a testi erőszakot racionálisan alkalmazzák arra való tekintettel, hogy az ellenőrzött egyének körében kialakuljon a testi erőszakhoz való racionális alkalmazkodás. Így olyan hatékonysággal érvényesíthető a testi kényszerítés eltérítő funkciója, hogy viszonylag igen ritkán kell ténylegesen is alkalmazni a testi erőszakot. Ez teszi lehetővé az emberi élet olyan széles szféráinak a kialakulását, amelyek gyakorlatilag mentesek a testi erőszak alkalmazásától.

A modern társadalom második ismertetőjegyeként azt emeltük ki, hogy az átfogó intézményrendszer a jog, amelynek keretében különböző jogszerű intézmények alakulnak ki az együttélés, különösen a társadalmi élet szabályozására. Kulcsár Kálmán nyomán a premodern társadalomra jellemző tradicionális joggal szemben a modern jog általános sajátosságait röviden a következőkben foglalhatjuk össze. (Kulcsár 1989: 73-89)

A tradicionális jog inkább eligazító jellegű, szabályai nagyrészt nem kötelező érvényűek, e szabályokhoz nem kapcsolódik feltétlenül olyan ellenőrzés, amely nagy valószínűséggel biztosítja a szabályok betartását. A modern jog alapvető jellemzője – az említett szerző megfogalmazásában – a magatartást közvetlenül irányító, normatív jellege. Az általunk használt fogalmakban gondolkodva fogalmazhatunk úgy, hogy a modern jog központi szabályai elvileg kötelmeknek tekinthetők, azaz a modern jog intézmény. A tradicionális szabályrendszerben a jogszabályok nem különülnek el egyértelműen a más természetű szabályoktól, például a szokásoktól és az erkölcsi szabályoktól. A modern jog viszont olyan differenciált szabályrendszer, amely viszonylag egyértelműen elkülönül más szabályrendszerektől. Jóllehet a jogi szabályok megalkotóit a szabályok megfogalmazásában befolyásolhatják például a szokások és az erkölcsi szabályok is, de ezek önmagukban nem foghatók fel jogszabályokként. A szóban forgó sajátossággal is összefügg, hogy míg a tradicionális szabályrendszer az emberi élet teljességét átfogja, addig a modern jog érvényességi köre jóval szűkebb és elvileg egyértelműen meghatározott.

A modern jog további fontos sajátossága logikai és formai kimunkáltsága. A jogalkotók szándékai szerint a modern jog logikailag egységes szabályrendszer, amelynek anyagát rendszerezett formában foglalják össze és teszik közzé. A valóságban azonban nagyrészt a modern jog is lehet tökéletlen, ellentmondásos, homályos. A logikai és formai kimunkáltságból is következik azoknak a szervezeteknek a kialakulása és differenciálódása, amelyek a jogi szabályokat létrehozzák és alkalmazzák. A modern jogot társadalmi szervezetek keretei között, egy összetett szervezetrendszerben hozzák létre és alkalmazzák, amelyben szervezetiileg elválik egymástól a jogalkotás és a jogalkalmazás.

A tradicionális jogot az emberi akarattól független szabályokként fogadták el, amelyek nemcsak azoktól az egyénektől függetlenek, akiknek a magatartását sza-

bályozzák, hanem egyáltalán az emberektől függetlenül léteznek. Ezzel szemben a modern jog igen lényeges sajátossága annak általános elismerése, hogy a jog nem eleve adott, hanem emberek által létrehozott, és tudatosan alakítható. A modern jog felfogása tehát magában rejti azt a gondolatot is, hogy a társadalmi viszonyokat is maguk az emberek hozzák létre, és ezek a viszonyok megváltoztathatók. A fentebb említett sajátosságokkal összefüggésben a jog „modernségének” legfontosabb mutatója éppen az lehet, hogy mennyiben képes előmozdítani az adott társadalomban szükségessé váló társadalmi változásokat. (Kulcsár 1989: 88)

A modern jogrendszer kialakításában szerepet játszó gondolkodók igyekeztek érvényre juttatni bizonyos alapelveket, amelyeknek az egészét foglalja magában az alkotmányosság elve. Ez azzal összefüggésben valósult meg, hogy szükségessé vált az állam egyre bonyolultabbá váló szervezetének törvények útján történő szabályozása, illetve az állam működésére vonatkozó alapvető elvek és jogok megfogalmazása. Az alkotmányosság keretei között hangsúlyozták egyrészt az állam szuverenitásához kapcsolódóan a népszuverenitás elvét, amely szerint végül is a nép az állami szuverenitás hordozója. Másrészt az államhatalmi ágak – a törvényhozói, a bírói és a végrehajtói hatalom – megosztásának az elvét. Az állami önkény ellen biztosítékot láttak a törvényhozói, a bírói és a végrehajtói hatáskörök egymástól történő elválasztásában, és e szervek feladatainak pontos jogi szabályozásában. Harmadrészt, a hatalommegosztás gondolatának a továbbfejlődését képviselte a parlamentarizmus elve. Ennek az elvnek az érvényesülése azt jelenti, hogy a törvényhozó hatalommal rendelkező parlament ellenőrzést gyakorol a végrehajtó hatalommal rendelkező kormány felett. Negyedrész, az alkotmányossághoz kapcsolódó alapelvek közt jelentős szerepe volt a törvényesség elvének, illetve a jogegyenlőséget és a tulajdonjog sérthetetlenségét lerögzítő klasszikus alapelveknek is. A modern polgári jogrendszer a termelőeszközök feletti tulajdonjog mellett hangsúlyozza az egyén saját munkaerejével való rendelkezési jogát is. A tulajdonjog sérthetetlenségével és a jogegyenlőség elvével szoros összefüggésben alakult ki a szerződési szabadság elve, amelyet kiterjesztettek a munkavállalóra mint szabad bér munkásra is. Ötödrész hangsúlyozták az egyház és az állam szétválásának az elvét, és ezzel összefüggésben a különböző hitfelekezetek egyenjogúságának és a polgárok lelkiismereti szabadságának a jogi elismerését. (Révész 1994B: 196-199)

A modern jogrendszerben világosan elkülönülnek egymástól az alapvető jogágak, mindenekelőtt a magánjog és a közjog, valamint az anyagi jog és az eljárásjog. A modern társadalomban nagy jelentősége lett az úgynevezett magánjognak, például a kereskedelem, a hitelélet és a munkajogi viszonyok szabályozására önálló jogágak alakultak ki. A törvényesség elve és az „emberi jogok” alkotmányos biztosítékai alapján a büntetőjog is jelentősen átalakult. A modern jogrendszerben az eljárásjogban is nagyrészt új jogi alapelvek érvényesülnek. A jogegyenlőségből fakad például a polgárok törvény előtti egyenlősége, amihez szorosan kapcsolódnak a demokratikus eljárásjogi biztosítékok. A modern jogban általában a védelmi eljáráshoz való visszatérést képviselik, de jóval fejlettebb szinten, mint ahogyan

az a feudális jogban megtalálható volt. A modern jogrendszerben ezen kívül ismeretes a vád- és nyomozó rendszerű eljárás elemeit egyesítő vegyes rendszer is. Az új büntető eljárásjogra jellemző a nyilvánosság és a szóbeliség elvének az érvényesülése, a védelem szabadságának kiterjesztése, illetve a bírói szabad mérlegelés elvének az alkalmazása. (Révész 1994B: 199-200)

A modern jogrendszerben érvényesülő, fentebb említett elvek jelentőségének a megítélésében egyaránt figyelemmel kell lennünk a következő két szempontra. Egyrészt, felfogásunk szerint a társadalmi jelenségeket végső soron intézmények határozzák meg, tehát az intézményeknek, különösen az átfogó jogi intézményeknek ilyen szempontból igen jelentős szerepe van. A társadalmat átfogóan intézmények formálása révén lehet formálni, ebből a szempontból fontos az említett elvek hangsúlyozása, és ezen elvek érvényesítését szolgáló jogi szabályok részletes megfogalmazása. Másrészt azonban tekintettel kell lennünk arra, hogy a modern társadalomban a jogi intézmények döntően olyan társadalmi intézmények, amelyek felfogásunk szerint nem normatív funkciójuk révén, hanem tényleges funkciójuk révén határozzák meg a cselekvéseket és kölcsönhatásokat, illetve általában a társadalmi jelenségeket. Azaz e jelenségek nem feltétlenül, csak többé vagy kevésbé felelnek meg az intézményes szabályoknak. Tehát nem gondolhatjuk eleve azt, hogy a modern társadalom tulajdonképpen az említett elveknek megfelelően működik; ezek az elvek csak bizonyos valószínűséggel érvényesülnek a modern társadalom valóságos működésében.

A modern társadalomban az átfogó jogi intézményrendszer keretében különböző jogszerű intézmények alakulnak ki az együttélés, különösen a társadalmi élet szabályozására. Ilyen formális intézmények kialakítása révén jönnek létre az emberi élet különböző területein az úgynevezett szervezetek. Szinte közhelynek tekinthető a szervezetszociológiában az az állítás, hogy a modern társadalom a *szervezetek társadalma*, tehát a modern társadalmon belüli társadalmi viszonyok és társadalmi jelenségek szorosan összefüggnek a keretei között található szervezetekkel. A társadalmi cselekvéseket és kölcsönhatásokat, illetve általában a társadalmi jelenségeket tipizálhatjuk abból a szempontból is, hogy ezeket mennyiben határozzák meg bizonyos szervezetek intézményei. Ilyen szempontból megkülönböztethetjük a társadalmi jelenségek következő típusait: (1) a társadalmi szervezeteken belüli jelenségek, (2) a társadalmi szervezetek közötti jelenségek, (3) az egyének és szervezetek közötti jelenségek, (4) a szervezeti hovatartozástól független egyének közötti jelenségek. (Vö.: Coleman 1990: 546-552) A modern társadalomban szinte minden társadalmi cselekvés, kölcsönhatás, illetve társadalmi jelenség közvetlenül vagy közvetve összefüggésben van a keretei között létrejött szervezetekkel.

A modern társadalom harmadik ismertetőjegyeként azt emeltük ki, hogy a modern társadalomban viszonylag elkülönülnek egymástól az emberi élet sajátos szférái, és a társadalmi élet szférája viszonylag önálló életszférává válik. Korábban (1.2Ab) a társadalmi élet szférájának neveztük az emberi életnek azt a szféráját, amelyben a társadalmi cselekvések, valamint az ilyen cselekvésekből felépült tár-

sadalmi kölcsönhatások a tipikusak. A társadalmi élet szférájába esik leginkább a szervezett munkatevékenység, a gazdasági tevékenység, a közigazgatási tevékenység, az igazságszolgáltatás, a hivatali ügyintézés, az úgynevezett politikai tevékenység, a felsőbb iskolák felé közeledve egyre inkább a tanulási tevékenység, a szervezett tudományos kutatás stb. A társadalmi élet szféráját döntően a társadalmi szervezetek, még nagyobb mértékben leszűkítve, de konkrétabban fogalmazva a munkahelyi szervezetek (üzemek, hivatalok, bankok, egyetemek stb.), illetve az e szervezetekkel összefüggő körülmények alkotják. Bizonyos szervezeteken belüli tevékenységek a szervezetek alkalmazottai számára a társadalmi élet szférájába esnek, mások számára esetleg nem. Ezt különösen az úgynevezett felemás testiségi intézményes csoportok tárgyalásánál (2.1Bc) láttuk. Például a kórházak, bölcsődék, börtönök alkalmazottai számára e szervezetek a társadalmi élet szférájába, a gondozottak vagy a rabok számára viszont más életszférába tartoznak.

Fentebb említettük, hogy a társadalmi élet szférája kialakulásának az alapvető előfeltétele a testi kényszerítés, illetve egyáltalán a testi erőszak és a közvetlen kényszerszermotivált cselekvések kiszorítása az emberi élet más területeiről, és az emberi élet viszonylag önálló szférájába való elkülönítése. Ha a tulajdonképpen modern társadalomnak tekinthető társadalomban a valóságban találkozunk testi erőszakkal, az többnyire nem a foglalkozás szerinti viszonylag tiszta társadalmi élet szféráján belül, hanem főleg a családi élet keretében történik. A valóságban természetesen előfordulhat, hogy például a tulajdonostárs úgy igyekszik hozzájutni az osztatlan közös tulajdon egészéhez, hogy „elteszi láb alól” a másik felet, vagy a munkavállaló kilátásba helyezi a munkaadó megverését vagy megveretését, ha el meri bocsátani, vagy bizonyos döntések ellen tüntetők beverik a döntéshozók irodáinak az ablakait. Elvileg azonban az általunk úgynevezett társadalmi élet szférájából kizárjuk a testi kényszerítés és egyáltalán a testi erőszak alkalmazását, valamint a közvetlen kényszerszermotivált cselekvéseket. A testi erőszak alkalmazásával járó cselekvési lehetőségek már csak a társadalmi élet és a kényszerű élet szférájának a határterületén lehetségesek (pl. rendőrök, börtönőrök esetében).

A modern társadalom negyedik ismertetőjegye szerint a modern társadalomban a társadalmi élet szféráján belül viszonylag elkülönül egymástól a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet. Majd a tizenötödik fejezetben foglalkozunk a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet fogalmával. Itt csak nagyon röviden utalunk arra, hogy mit értünk az előbb említett ismertetőjegyen. Mindennapi társadalmi életnek az adott intézményeken nyugvó társadalmi viszonyok által meghatározott és az adott intézményekre nem ható cselekvések összességét nevezzük. A mindennapi társadalmi élet – ideáltipikusan értelmezendő – szférájában tehát a társadalom tagjai adottan fogadják el a rájuk nézve érvényes társadalmi intézményeket, és az ezen intézmények által létrehozott társadalmi viszonyokhoz alkalmazkodva cselekszenek. Politikának vagy politikai életnek nevezzük a társadalmi intézmények létrehozására irányuló cselekvések összességét. A klasszikus feudális társadalomban nem vált el egymástól a mindennapi társadalmi élet és a politikai

élet. A modern társadalomban viszont, legalábbis az adott társadalom egészének a szintjén, viszonylag önálló szféraként kialakul a politikai élet szférája, amelyben önálló intézményrendszer jön létre a társadalmi intézmények létrehozásának szabályozására. Alapvetően a politikai intézmények által létrehozott társadalmi-politikai viszonyok határozzák meg azt, hogy az egyes egyének és csoportok mennyiben játszhatnak szerepet a társadalmi intézmények kialakításában. A modern nemzeti vagy állami társadalomban a politikai élet szférájának tulajdonképpen a jogalkotás, illetve szűkebben a törvényhozás felel meg.

Az intézményes szociológia elméletében a társadalmi jelenségek magyarázatában általában adottaknak vesszük a társadalmi intézményeket, tehát a mindennapi társadalmi élet törvényszerűségeinek a feltárására vállalkozunk. Már említettük azonban, hogy majd a tizenötödik fejezetben foglalkozunk a társadalom politikai életével, és ezzel összefüggésben a társadalmi intézmények kialakításával is. Emellett az úgynevezett belső fedezetű intézmények kialakításával majd a tizenharmadik fejezetben foglalkozunk.

A modern társadalom ötödik ismertetőjegye szerint a modern társadalomra jellemző az olyan személyiségtypus általánossá válása, amely alkalmas általában a racionális alkalmazkodásra, és amelyet a társadalmi élet szférájában a racionális irányultság jellemez. Általában a racionális alkalmazkodásra való hajlandóság, és különösen az általunk úgynevezett társadalmi élet szférájában a kifejlett racionális alkalmazkodás történelmi kialakulására, és az újabb nemzedékeken belül a rendszeres kialakulására hatással vannak mindazok a tényezők, amelyeket a modern társadalom ismertetőjegyeiként eddig felvázoltunk. Itt csak azt jegyezzük meg, hogy a racionalizálódásra e tényezők mellett a modern társadalomban jelentős hatással van a kultúra elsajátításának folyamatán belül a társadalmi életre nevelés vagy szocializálás viszonylagos elkülönülése.

A modern társadalomban az alapfokú oktatás általánossá vált, és a lakosság egyre jelentősebb hányada vesz részt középfokú, valamint felsőfokú oktatásban. Parsons szerint az „oktatási forradalom” hasonlóan jelentős hatással volt a modern társadalom kialakulására, mint az ipari és a polgári forradalom. (Parsons 1971: 94) Felfogása szerint azzal összefüggésben, hogy az oktatási rendszer a társadalom úgynevezett mintafenntartó rendszerének a legfontosabb alkotórészévé vált. (I. m.: 98-99) Mi itt az oktatásnak nem ezt a funkcióját, hanem a racionális alkalmazkodásra irányuló hajlandóság kialakítására irányuló funkcióját hangsúlyozzuk. Az oktatási tevékenységet ellátó szervezetek két vonatkozásban is jelentős mértékben hozzájárulnak a racionális alkalmazkodásra irányuló hajlandóság kialakulásához. Egyrészt, az oktatási szervezetek (iskolák, egyetemek) maguk is társadalmi csoportok, amelyek a felsőbb iskolák felé haladva egyre inkább racionális alkalmazkodást igényelnek a tanulóktól, illetve a hallgatóktól is. Másrészt e szervezetek ellátják a tanulókat, illetve a hallgatókat a társadalmi életben, különösen a munkaszervezetekben való racionális alkalmazkodáshoz szükséges szakmai és általánosabb ismeretekkel.

Egyes felfogások szerint a modern társadalomhoz viszonyítva ma már nemcsak premodern társadalomról, illetve premodern intézményes csoportokról, hanem *posztmodern társadalomról* is beszélhetünk. A radikális posztmodern gondolkodók szerint a modern társadalom kora befejeződött, és már beléptünk a posztmodernitás, illetve a posztmodern társadalom korába. A mérsékelt felfogás szerint valami megváltozott, de ezt a változást nem megfelelően fejezi ki a modern korból a posztmodern korba való átmenetre vonatkozó felfogás, a modern és a posztmodern vonások egyaránt jellemzőek a mai társadalmi életre. Mások szerint viszont az úgynevezett posztmodern társadalomnak tulajdonított sajátosságok lényegében véve nem érintik a modern társadalom általánosabb sajátosságait, a modern társadalmon belül értelmezhetőek. (Ritzer 1997: 5-8; Balogh – Karácsony 2000: 216-239) Mi ezt az utóbbi felfogást fogadjuk el, felfogásunk szerint a mai úgynevezett fejlett társadalmak tulajdonképpen modern társadalmaknak tekinthetők. A modern társadalom általunk felvázolt sajátosságai olyan általános sajátosságok, amelyektől való jelentős eltérés valószínűleg nem egy posztmodern társadalomba való átmenetként, hanem inkább a premodern társadalomhoz, illetve a premodern együttélési csoportokhoz való visszatérésként lenne megfelelően értelmezhető.

A szociológia a modern társadalom tudománya két értelemben is. Egyrészt a szociológia önálló tudományként a modern társadalom kialakulásának az időszakában alakult ki, a modern társadalom kialakulása során megfogalmazódott kérdésekre választ keresve. Másrészt, a szociológia tárgya szempontjából sem tekinthető véletlennek, hogy a szociológia kialakulása a modern társadalom kialakulásához kapcsolódott. A szociológia tárgyát ugyanis a modern társadalom, különösen a modern társadalomban viszonylag önálló életszféraként kialakult társadalmi élet szférája képezi.

Az első fejezetben (3.1Bb) is rámutattunk arra, hogy felfogásunk szerint a szociológia olyan tudomány, amelynek az érdeklődési köre kiterjed átfogóan a társadalomra, illetve a modern heterogén társadalomra, de tárgyát különösen a társadalmi élet szféráján belüli, szűkebben értelmezett társadalmi jelenségek képezik. Más életszférákon belüli létezők és jelenségek csak a társadalmi élet szférájával összefüggésben esnek a szociológia érdeklődési körébe. Munkánk következő részeiben, az általunk képviselt intézményes szociológia elméletében tehát majd a modern társadalmon belül a társadalmi élet szférája áll érdeklődésünk középpontjában. Munkánk első részében csupán megalapoztuk a társadalmi jelenségek következő részekben történő részletesebb elemzését.

IRODALOM

- Alexander, J. C. – B. Giesen – R. Münch – N. J. Smelser (ed.) 1987: *The Micro-Macro Link*. Berkeley: University of California Press
- Alexander, J. C. – P. Colomy (ed.) 1990: *Differentiation Theory and Social Change. Comparative and Historical Perspectives*. New York: Columbia University Press
- Alexander, J. C. – P. Smith 2003: *The Strong Program in Cultural Sociology: Elements of a Structural Hermeneutics*. In: J. C. Alexander: *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*. Oxford: Oxford University Press, 11-26.
- Alexander, J. C. 1996: *Szociológiaelmélet a II. világháború után*. Budapest: Balassi Kiadó
- Alexander, J. C. 2003: *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*. Oxford: Oxford University Press
- Andorka R. 1991: *Homo socio oeconomicus*. Magyar Tudomány, 10.
- Atkinson, J. W. 1964: *An Introduction to Motivation*. Princeton: Van Nostrand
- Balogh I. – Karácsony A. 2000: *Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig*. Budapest: Balassi Kiadó
- Bandura, A. 1977: *A Social Learning Theory*. Englewood Cliffs: Prentice Hall
- Bandura, A. 1986: *Social Foundations of Thought and Action. A Social Cognition Theory*. Englewood Cliffs: Prentice Hall
- Becker, G. S. 1986: *The Economic Approach to Human Behavior*. In: J. Elster (ed.) *Rational Choice*. Oxford: Basil Blackwell, 108-122.
- Berger, P. L. – T. Luckmann 1998: *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*. Budapest: József Műhely Kiadó
- Bertalan L. – Szántó Z. (szerk.) 2005: *A társadalomtudományi fogalmak logikája. Klasszikus tudományfilozófiai írások*. Budapest: Helikon Kiadó
- Blau, P. M. 1964: *Exchange and Power in Social Life*. New York: John Wiley and Sons
- Blau, P. M. (ed.) 1976A: *Approaches to the Study of Social Structure*. London: Open Books
- Blau, P. M. 1976B: *Parameters of Social Structure*. In: (ed.) *Approaches to the Study of Social Structure*. London: Open Books, 220-253.
- Blau, P. M. 1977: *Inequality and Heterogeneity*. New York: The Free Press
- Blau, P. M. 1983: *On the Nature of Organizations*. Malabar: Robert E. Krieger Publishing Company
- Blau, P. M. 1987: *Contrasting Theoretical Perspectives*. In: J. C. Alexander – B. Giesen – R. Münch – N. J. Smelser (ed.): *The Micro-Macro Link*. Berkeley: University of California Press, 71-85.
- Bloch, M. 2002: *A feudális társadalom*. Budapest: Osiris Kiadó
- Blumer, H. 1969: *Symbolic Interactionism. Perspective and Method*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press
- Blumer, H. 2000: *A társadalom, mint szimbolikus interakció*. In: Felkai G. – Némedi D. – Somlai P. (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 323-331.
- Boudon, R. 1987: *The Individualistic Tradition in Sociology*. In: J. C. Alexander – B. Giesen – R. Münch – N. J. Smelser (ed.): *The Micro-Macro Link*. Berkeley: University of California Press, 45-70.

- Boudon, R. 2001: *The Origin of Values. Sociology and Philosophy of Beliefs*. New Brunswick and London: Transaction Publishers
- Bourdieu, P. 1983: *The Field of Cultural Production, or: the Economic World Reversed*. *Poetics* 12: 311-356.
- Bourdieu, P. 1990: *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity Press
- Bourdieu, P. 2002: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Napvilág Kiadó
- Checkland, P. 1987: *A rendszerszemlélet elmélete és gyakorlata*. Budapest: MTAK
- Coing, H. 1996: *A jogfilozófia alapjai*. Budapest: Osiris Kiadó
- Coleman, J. S. – T. J. Fararo (ed.) 1992A: *Rational Choice Theory. Advocacy and Critique*. London: Sage Publications
- Coleman, J. S. – T. J. Fararo 1992B: Introduction. In: (ed.) *Rational Choice Theory. Advocacy and Critique*. London: Sage Publications, IX-XXII.
- Coleman, J. S. 1990: *Foundations of Social Theory*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Coleman, J. S. 1994: *Társadalmi tőke*. In: Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest: Aula Kiadó, 99-127.
- Colomy, P. (ed.) 1990A: *Neofunctionalist Sociology*. Brookfield: Edward Elgar Publishing
- Colomy, P. 1990B: *Recent Developments in the Functionalist Approach to Change*. In: *Neofunctionalist Sociology*. Edward Elgar Publishing Limited, 289-308.
- Colomy, P. 1990C: *Revisions and Progress in Differentiation Theory*. In: J. C. Alexander – P. Colomy (ed.) *Differentiation Theory and Social Change. Comparative and Historical Perspectives*. New York: Columbia University Press, 465-495.
- Cooley, C. H. 1902: *Human Nature and the Social Order*. New York: Scribner
- Csontos L. (vál.) 1998: *A racionális döntések elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó
- Dahrendorf, R. 1976: *Class and Class Conflict in Industrial Society*. (1959) London and Henley: Routledge and Kegan Paul
- Deci, E. L. 1975: *Intrinsic Motivation*. New York: Plenum
- Douglas, J. D. (ed.) 1970A: *Understanding Everyday Life. Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge*. London: Routledge and Kegan Paul
- Douglas, J. D. 1970B: *Understanding Everyday Life*. In: (ed.): *Understanding Everyday Life. Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge*. London: Routledge and Kegan Paul, 3-44.
- Douglas, J. D. 1984: *A mindennapi élet megértése*. In: Hernádi M. (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás*. Budapest: Gondolat Kiadó, 356-402.
- Durkheim, E. 1978: *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Durkheim, E. 1986: *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: MTA. Szociológiai Kutató Intézet
- Elias, N. 2004: *A civilizáció folyamata*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Ellickson, R. C. 1991: *Order Without Law: How Neighbours Settle Disputes*. Cambridge: Harvard University Press
- Elster, J. (ed.) 1986A: *Rational Choice*. Oxford: Basil Blackwell.
- Elster, J. 1986B: Introduction. In: (ed.): *Rational Choice*. Oxford: Basil Blackwell, 1-33.
- Elster, J. 1990: *Selfishness and Altruism*. In: J. J. Mansbridge (ed.) *Beyond Self-Interest*. Chicago: The University of Chicago Press, 44-52.

- Elster, J. 1995: A társadalom fogaskerekei. Budapest: Osiris-Századvég Kiadó
- Farkas J. és mások 1982: A rendszerszemlélet mint társadalmi igény. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Farkas Z. 1991: Az általános szociológia vázlata. Budapest: Tankönyvkiadó
- Farkas Z. 1997: A társadalmi viszonyok. Az intézményes szociológia elmélete. Miskolc: Bíbor Kiadó
- Felkai G. – Némedi D. – Somlai P. (szerk.) 2000: Szociológiai irányzatok a XX. században. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó
- Foucault, M. 1990: Felügyelet és büntetés. A börtön története. Budapest: Gondolat Kiadó
- Foucault, M. 1998: Az igazság és az igazságszolgáltatási formák. Debrecen: Latin Betűk
- Gál R. I. – Szántó Z. (szerk.) 2003: Cselekvésemélet és társadalomkutatás. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány
- Garfinkel, H. 1967: Studies in Ethnomethodology. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall
- Garfinkel, H. 2000: Mi az etnometodológia?. In: Felkai G. – Némedi D. – Somlai P. (szerk.): Szociológiai irányzatok a XX. században. Budapest: Új mandátum Könyvkiadó, 352-378.
- Giddens, A. 1984: The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration. Cambridge: Polity Press
- Goffman, E. 1981: A hétköznapi élet szociálpszichológiája. Budapest: Gondolat Kiadó
- Granovetter, M. 1994: A gazdasági intézmények társadalmi megformálása: a beágyazottság problémája. In: Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.): A gazdasági élet szociológiája. Budapest: AULA Kiadó, 61-79.
- Habermas, J. 1984: The Theory of Communicative Action. Volume 1. Reason and Rationalization of Society. Boston: Beacon Press
- Habermas, J. 1987: A kommunikatív cselekvés elmélete. Budapest: A Filozófiai Figyelő és a Szociológiai Figyelő különkiadványa. ELTE
- Habermas, J. 1995: The Theory of Communicative Action. Volume 2. Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason. (1987) Cambridge: Polity Press
- Harker, R. – C. Mahar – C. Wilkes 1990 (ed.): An Introduction to the Work of Pierre Bourdieu. The Practice of Theory. London: MacMillan
- Harsanyi, J. C. 1986: Advances in Understanding Rational Behavior. In: J. Elster: Rational Choice. Oxford: Basil Blackwell, 82-107.
- Hart, H. L. A. 1995: A jog fogalma. Budapest: Osiris Kiadó
- Heap, S. H. – M. Hollis – B. Lyons – R. Sugden – A. Weale 1994A: The Theory of Choice. A Critical Guide. (1992) Oxford and Cambridge: Blackwell Publishers
- Heap, S. H. – M. Hollis – B. Lyons – R. Sugden – A. Weale 1994B: Introduction. In: The Theory of Choice. A Critical Guide. (1992) Oxford and Cambridge: Blackwell Publishers, VII-XV.
- Heap, S. H. 1994: Rationality. In: S. H. Heap – M. Hollis – B. Lyons – R. Sugden – A. Weale: The Theory of Choice. A Critical Guide. (1992) Oxford and Cambridge: Blackwell Publishers, 3-25.
- Hechter, M. – K.-D. Opp – R. Wippler (ed.) 1990A: Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects. New York: Walter de Gruyter
- Hechter, M. – K.-D. Opp – R. Wippler 1990B: Introduction. In: (ed.): Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects. New York: Walter de Gruyter, 1-9.

- Hechter, M. – K.-D. Opp (ed.) 2001A: Social Norms. New York: Russel Sage Foundation
- Hechter, M. – K.-D. Opp 2001B: Introduction. In (ed.): Social Norms. New York: Russel Sage Foundation, XI-XX.
- Hechter, M. – L. Nadel – R. E. Michod (ed.) 1993: The Origin of Values. New York: Aldine de Gruyter
- Hechter, M. 1987: Principles of Group Solidarity. Los Angeles: University of California Press
- Hechter, M. 1990: The Emergence of Cooperative Social Institutions. In: M. Hechter – K.-D. Opp – R. Wipplet (ed.) Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects. New York: Walter de Gruyter, 13-33.
- Heckathorn, D. D. 2001: Sociological Rational Choice. In: G. Ritzer – B. Smart (ed.): Handbook of Social Theory. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 270-284.
- Hernádi M. (szerk.) 1984: A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás. Budapest: Gondolat Kiadó
- Herrnstein, R. J. 1993: Behavior, Reinforcement, and Utility. In: M. Hechter – L. Nadel – R. E. Michod (ed.): The Origin of Values. New York: Aldine de Gruyter, 137-152.
- Hirshleifer J. – J. G. Riley 1998: The Analytics of Uncertainty and Information. Cambridge: Cambridge University Press
- Hobbes, T. 1999: Leviatán. Vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma. Első kötet. Budapest: Kossuth Kiadó
- Holton, R. J. 2001: Talcott Parsons: Conservative Apologist or Irreplaceable Icon? In: G. Ritzer – B. Smart (ed.): Handbook of Social Theory. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 152-162.
- Homans, G. C. 1974: Social Behavior: Its Elementary Forms. (1961) New York: Harcourt Brace Jovanovich
- Horkheimer, M. 1976: Hagyományos és kritikai elmélet. In: Papp Zs. (szerk.): Tény, érték, ideológia. A pozitivizmus-vita a nyugatnémet szociológiában. Budapest: Gondolat Kiadó, 43-116.
- Horn, C. 2001: Sociological Perspectives on the Emergence of Social Norms. In: M. Hechter – K.-D. Opp (ed.): Social Norms. New York: Russel Sage Foundation, 3-34.
- Horváth P. – Révész T. M. (szerk.) 1994: Általános jogtörténet. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- Kajtár I. 1994: A Német-római Birodalom állam- és jogfejlődése. In: Horváth P. – Révész T. M. (szerk.): Általános jogtörténet. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 121-140.
- Kieser, A. (szerk.) 1995A: Szervezetelméletek. Budapest: Aula Kiadó
- Kieser, A. 1995B: Max Weber bürokráciaelmélete. In: Szervezetelméletek. Budapest: AULA Kiadó, 47-80.
- Kiss I. 1982: A rendszer szó mai eredetéről és használatáról. In: Farkas J. és mások: A rendszerszemlélet mint társadalmi igény. Budapest: Akadémiai Kiadó, 145-165.
- Kopányi M. (szerk.) 1999: Mikroökonómia. Budapest: Műszaki Könyvkiadó
- Kulcsár K. 1987: Politikai és jogszociológia. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Kulcsár K. 1989: A modernizáció és a jog. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Kulcsár K. 1997: Jogszociológia. Budapest: Kulturtrade Kiadó
- Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.) 1994: A gazdasági élet szociológiája. Budapest: Aula Kiadó

- Lindenberg, S. 1988: An Assessment of the New Political Economy: Its Potential for the Social Sciences and for Sociology in Particular. *Sociological Theory*, 3: 99-114.
- Lockwood, D. 2000: Néhány megjegyzés „a társadalmi rendszer”-ről. In: Felkai G. – Némédi D. – Somlai P. (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 105-116.
- Luhmann, N. 1982: *The Differentiation of Society*. New York: Columbia University Press
- Luhmann, N. 1987: The Evolutionary Differentiation between Society and Interaction. In: J. C. Alexander – B. Giesen – R. Münch – N. J. Smelser (ed) *The Micro-Macro Link*. Berkeley: University of California Press, 112-131.
- Luhmann, N. 1990: *Essays on Self-Reference*. New York: Columbia University Press
- Luhmann, N. 1995: *Social Systems*. Stanford: Stanford University Press
- Luhmann, N. 2000: Szociális rendszerek. In: Felkai G. – Némédi D. – Somlai P. (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 91-104.
- Luhmann, N. 2006: *Bevezetés a rendszerelméletbe*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Lyons, B. 1994: Game Theory. In: S. H. Heap – M. Hollis – B. Lyons – R. Sugden – A. Weale: *The Theory of Choice. A Critical Guide*. Oxford and Cambridge: Blackwell Publishers, 93-129.
- Mahar, C. 1990: Pierre Bourdieu: The Intellectual Project. In: R. Harker – C. Mahar – C. Wilkes (ed.): *An Introduction to the Work of Pierre Bourdieu. The Practice of Theory*. London: MacMillan, 26-57.
- Mandler, G. 1993: Approaches to a Psychology of Values. In: M. Hechter – L. Nadel – R. E. Michod (ed.): *The Origin of Values*. New York: Aldine de Gruyter, 229-258.
- Mann, M. 1986: *The Sources of Social Power. Volume I : A History of Power from the Beginning to A. D. 1760*. Cambridge: Cambridge University Press
- Mann, M. 1993: *The Sources of Social Power. Volume II : The rise of classes and nation-states, 1760-1914*. Cambridge: Cambridge University Press
- Mansbridge, J. J. (ed.) 1990: *Beyond Self-Interest*. Chicago: The University of Chicago Press.
- March, J. G. – H. A. Simon 1964: *Organizations*. (1958) Graduate School of Industrial Administration
- March, J. G. 1986: Bounded Rationality, Ambiguity, and Engineering of Choice. In: J. Elster (ed.) *Rational Choice*. Oxford: Basil Blackwell, 142-170.
- Marx, K. – F. Engels 1976: *A német ideológia*. Budapest: MEM 3. kötet
- Mead, G. H. 1973: *A pszichikum, az én és a társadalom*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Mérei F. 1989: *Társ és csoport*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Merton, R. K. 1980: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Mészáros J. 2003: *Játékelmélet*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Moe, R. C. 1994: A privatizáció korlátai. In: R. J. Stillman (szerk.): *Közigazgatás. Public Administration*. Budapest: Osiris-Századvég Kiadó, 157-169.
- Mook, D. G. 1987: *Motivation. The Organization of Action*. New York: W. W. Norton and Company, Inc.
- Münch, R. 1987: The Interpenetration of Microinteraction and Macrostructures in a Complex and Contingent Institutional Order. In: J. C. Alexander – B. Giesen – R. Münch – N. J. Smelser (ed.): *The Micro-Macro Link*. Berkeley: University of California Press, 319-336.

- Nagel, E. 2005: Összeg – egész – szerves egész. In: Bertalan L. – Szántó Z. (szerk.): A társadalomtudományi fogalmak logikája. Klasszikus tudományfilozófiai írások. Budapest: Helikon Kiadó, 170-196.
- Némedi D. (szerk.) 1988: Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás). Budapest: Szociológiai füzetek (45.)
- Némedi D. 1996: Durkheim: Tudás és társadalom. Budapest: Áron Kiadó
- Orthmayr I. 2004: A társadalmi normák döntésméleti és evolúciós magyarázata. Szociológiai Szemle, 3: 3-22.
- Papp Zs. (szerk.) 1976: Tény, érték, ideológia. A pozitivizmus-vita a nyugatnémet szociológiában. Budapest: Gondolat Kiadó
- Parsons, T. – E. A. Shils (ed.) 1962A: Toward a General Theory of Action. (1951) New York: Harper and Row Publishers
- Parsons, T. – E. A. Shils 1962B: Values, Motives, and Systems of Action. In: (ed.): Toward a General Theory of Action. (1951) New York: Harper and Row Publishers, 45-275.
- Parsons, T. – E. A. Shils 1985: A cselekvés szervezetének és orientációjának kategóriái. In: Rényi Á. (szerk.) Válogatás Talcott Parsons cselekvésméleti írásaiból. Budapest: Szociológiai füzetek (38), 39-77.
- Parsons, T. – E. A. Shils 1988: A társadalmi rendszer. In: Némedi D. (szerk.): Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás). Budapest: Szociológiai füzetek (45), 5-37.
- Parsons, T. – N. J. Smelser 1956: Economy and Society. New York: Free Press
- Parsons, T. 1949: The Structure of Social Action. (1937) New York: Free Press; London: Collier-MacMillan Limited
- Parsons, T. 1951: The Social System. New York: Free Press
- Parsons, T. 1966: Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives. New York: Free Press
- Parsons, T. 1967: Sociological Theory and Modern Society. New York: The Free Press; London: Collier-MacMillan Limited
- Parsons, T. 1971: The System of Modern Societies. Englewood Cliffs: Prentice Hall
- Parsons, T. 1985: Újra a mintaváltozóról: válasz Robert Dubinnak. In: Rényi Á. (szerk.) Válogatás Talcott Parsons cselekvésméleti írásaiból. Budapest: Szociológiai füzetek (38.), 78-104.
- Parsons, T. 1988: A politikai hatalom fogalmáról. In: Némedi D. (szerk.): Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás). Budapest: Szociológiai füzetek (45), 38-83.
- Parsons, T. 2000: A modern társadalmak rendszere. In: Felkai G. – Némedi D. – Somlai P. (szerk.): Szociológiai irányzatok a XX. században. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 40-61.
- Pokol B. 1997: Szociológiaelmélet. Budapest: Felsőoktatási Koordinációs Iroda
- Popper, K. R. 1976: A társadalomtudomány logikája. In: Papp Zs. (szerk.): Tény, érték, ideológia. A pozitivizmus-vita a nyugatnémet szociológiában. Budapest: Gondolat Kiadó, 279-301.
- Rényi Á. (szerk.) 1985: Válogatás Talcott Parsons cselekvésméleti írásaiból. Budapest: Szociológiai füzetek (38.)
- Révész T. M. 1994A: A középkor ítélkező közhatalmi tevékenysége. In: Horváth P. – Révész T. M. (szerk.): Általános jogtörténet. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 85-105.

- Révész T. M. 1994B: A modern jogrendszer kialakulása, jogcsoportok. In: Horváth P. – Révész T. M. (szerk.): Általános jogtörténet. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 191-203.
- Rex, J. 1961: Key Problems of Sociological Theory. London: Routledge and Kegan Paul
- Rex, J. 1981: Social Conflict. A Conceptual and Theoretical Analysis. London and New York: Longman Group Limited
- Ritzer, G. – B. Smart (ed.) 2001: Handbook of Social Theory. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications
- Ritzer, G. 1997: Postmodern Social Theory. New York: McGraw-Hill, Inc.
- Sandstrom, K. L. – D. D. Martin – G. A. Fine 2001: Symbolic Interactionism at the End of the Century. In: G. Ritzer – B. Smart (ed.): Handbook of Social Theory. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 217-231.
- Sári J. 1995: A hatalommegosztás történelmi dimenziói és mai értelme, avagy az alkotmányos rendszerek belső logikája. Budapest: Osiris Kiadó
- Schütz, A. – T. Luckmann 1984: Az életvilág struktúrái (Részletek). In: Hernádi M. (szerk.): A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás. Budapest: Gondolat Kiadó, 269-320.
- Schutz, A. 1962: Collected Papers I.: The Problem of Social Reality. The Hague: Martinus Nijhoff
- Schütz, A. 1984: A cselekvések köznapi és tudományos értelmezése. In: Hernádi M. (szerk.): A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás. Budapest: Gondolat Kiadó, 178-228.
- Scott, W. R. 1995: Institutions and Organizations. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications
- Sen, A. 2002: Rationality and Freedom. Cambridge, London: The Belknap Press of Harvard University Press
- Simon, H. A. 1982: Korlátozott racionalitás. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Smelser, N. J. (ed.) 1988: Handbook of Sociology. Newbury Park: Sage Publications
- Somlai P. 1986: Konfliktus és megértés. A családi kapcsolatrendszer elmélete. Budapest: Gondolat Kiadó
- Somlai P. 1997: Szocializáció. A kulturális átörökítés és a társadalmi beilleszkedés folyamata. Budapest: Corvina
- Staw, B. M. 1976: Intrinsic and Extrinsic Motivation. Morristown: General Learning Press
- Stillman, R. J. 1994: Közigazgatás. Public Administration. Budapest: Osiris-Századvég Kiadó
- Sugden, R. 1994: How People Chose. In: S. H. Heap – M. Hollis – B. Lyons – R. Sugden – A. Weale: The Theory of Choice. A Critical Guide. (1992) Oxford and Cambridge: Blackwell Publishers, 36-49.
- Szabadjalvi J. – Szabó B. – Szabó M. – H. Szilágyi I. – Takács P. – Zódi Zs.: 1995: Bevezetés a jog- és államtudományokba. Miskolc: Bíbor Kiadó
- Szabó M. 1995: A jogforrás. In: Szabadjalvi J. – Szabó B. – Szabó M. – H. Szilágyi I. – Takács P. – Zódi Zs.: Bevezetés a jog- és államtudományokba. Miskolc: Bíbor Kiadó, 25-52.
- Szántó Z. – Tóth I. Gy. 2003: Dupla vagy semmi, avagy kockáztassuk-e a talált pénzt? Kísérlet a kockázattal szembeni attitűd mérésére kérdőíves adatfelvételi módszerrel. In: Gál R. Iván – Szántó Z. (szerk.): Cselekvésemélet és társadalomkutatás. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány, 13-68.

- Szántó Z. 1998: A racionális döntések elméletén nyugvó társadalomtudomány. In: Csontos L. (vál.): A racionális döntések elmélete. Budapest: Osiris Kiadó, 7-24.
- Tönnies, F. 1883: Közösség és társadalom. Budapest: Gondolat Könyvkiadó
- Tversky, A. 1972: Choice by Elimination. *Journal of Mathematical Psychology* 9: 341-367.
- Ulmann-Margalit, E. 1977: The Emergence of Norms. Oxford: Clarendon Press
- Ulmann-Margalit, E. 1998: Koordinációs normák. In: Csontos L. (vál.): A racionális döntések elmélete. Budapest: Osiris Kiadó, 161-190.
- Varga K. 2003: Értékek fénykörében. 40 év értékkutatás és jelen országos értékvizsgálat. Adalék egy új nemzetstratégia megalapozásához. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Wallace W. L. 1988: Toward a Disciplinary Matrix in Sociology. In: N. J. Smelser (ed.) *Handbook of Sociology*. Newbury Park: Sage Publication, 23-76.
- Weale, A. 1994: Homo Economicus, Homo Sociologicus. In: S. H. Heap – M. Hollis – B. Lyons – R. Sugden – A. Weale: *The Theory of Choice. A Critical Guide*. (1992) Oxford and Cambridge: Blackwell Publishers, 62-71.
- Weber, M. 1979: Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Weber, M. 1982: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Budapest: Gondolat Kiadó
- Weber, M. 1987: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Wiley, N 1988: The Micro-Macro Problem in Social Theory. *Sociological Theory*, 6: 254-261.
- Wilson, T. P. 1970: Normative and Interpretive Paradigms in Sociology In: Douglas, J. D. (ed.): *Understanding Everyday Life. Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge*. London: Routledge and Kegan Paul, 57-79.
- Winch, P. 1988: A társadalomtudomány eszméje és viszonya a filozófiához. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Wrong, D. H. 1961: The Oversocialized Conception of Man in Modern Sociology. *American Sociological Review*, 26, 2: 183-193.
- Wrong, D. H. 1994: *The Problem of Order. What Unites and Divides Society*. New York: Free Press
- Zlinszky J. 1994: A feudális állam és jog történetéhez. In: Horváth P. – Révész T. M. (szerk.): *Általános jogtörténet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 51-84.

NÉVMUTATÓ

- Alexander, J. C. > 66, 171, 185, 244, 307
 Andorka R. > 166, 307
 Atkinson, J. W. > 117, 127, 138, 307
 Balogh I. > 206, 305, 307
 Bandura, A. > 140, 149, 307
 Becker, G. S. > 118, 119, 145, 307
 Berger, P. L. > 34, 35, 56, 97, 173, 188, 206, 307
 Bertalan L. > 307
 Blau, P. M. > 171, 173, 197, 212, 307
 Bloch, M. > 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 307
 Blumer, H. > 97, 162, 165, 174, 175, 176, 187, 188, 211, 212, 307
 Boudon, R. > 108, 109, 111, 118, 122, 155, 307, 308
 Bourdieu, P. > 236, 308, 309, 311
 Checkland, P. > 226, 227, 308
 Coing, H. > 29, 308
 Coleman, J. S. > 18, 19, 37, 118, 120, 121, 142, 161, 166, 189, 197, 297, 302, 308
 Colomy, P. > 243, 244, 307, 308
 Cooley, C. H. > 257, 308
 Csontos L. > 308
 Dahrendorf, R. > 200, 201, 204, 205, 308
 Deci, E. L. > 149, 308
 Douglas, J. D. > 165, 176, 308
 Durkheim, E. > 96, 249, 250, 298, 308, 312
 Elias, N. > 281, 282, 285, 286, 289, 290, 291, 292, 294, 295, 297, 298, 308
 Ellickson, R. C. > 37, 308
 Elster, J. > 117, 119, 120, 127, 138, 145, 147, 148, 308, 309
 Engels, F. > 96, 249, 311
 Fararo, T. J. > 118, 308
 Farkas J. > 219, 309
 Farkas Z. > 219, 309
 Felkai G. > 309
 Fine, G. A. > 211, 313
 Foucault, M. > 287, 288, 291, 293, 294, 295, 309
 Gál R. I. > 309
 Garfinkel, H. > 67, 309
 Giddens, A. > 48, 188, 189, 309
 Giesen, B. > 307
 Goffman, E. > 66, 67, 165, 173, 188, 196, 197, 206, 309
 Granovetter, M. > 166, 309
 H. Szilágyi I. > 313
 Habermas, J. > 43, 44, 98, 109, 122, 156, 163, 164, 165, 166, 173, 174, 206, 242, 250, 268, 269, 271, 273, 274, 275, 297, 309
 Harker, R. > 309
 Harsanyi, J. C. > 117, 127, 138, 309
 Hart, H. L. A. > 29, 30, 31, 44, 64, 94, 309
 Heap, S. H. > 117, 119, 127, 138, 145, 147, 309
 Hechter, M. > 26, 36, 117, 119, 120, 127, 138, 145, 171, 204, 309, 310
 Heckathorn, D. D. > 117, 118, 127, 138, 141, 144, 213, 310
 Hernádi M. > 310
 Herrnstein, R. J. > 141, 310
 Hirshleifer J. > 147, 310
 Hobbes, T. > 231, 245, 310
 Hollis, M. > 309
 Holton, R. J. > 185, 310
 Homans, G. C. > 162, 177, 197, 310
 Horkheimer, M. > 45, 310
 Horn, C. > 36, 37, 310
 Horváth P. > 310
 Kajtár I. > 296, 310
 Karácsony A. > 206, 305, 307
 Kieser, A. > 296, 310
 Kiss I. > 227, 310
 Kopányi M. > 136, 310
 Kulcsár K. > 20, 29, 32, 40, 64, 300, 301, 310
 Lengyel Gy. > 310
 Lindenberg, S. > 166, 311
 Lockwood, D. > 68, 311

- Luckmann, T. > 34, 35, 56, 97, 98, 173, 188, 206, 307, 313
 Luhmann, N. > 98, 162, 196, 201, 206, 207, 208, 209, 210, 226, 227, 228, 229, 244, 311
 Lyons, B. > 212, 309, 311
 Mahar, C. > 236, 309, 311
 Mandler, G. > 108, 311
 Mann, M. > 278, 279, 282, 283, 286, 290, 292, 296, 311
 Mansbridge, J. J. > 311
 March, J. G. > 117, 119, 127, 130, 138, 140, 145, 311
 Martin, D. D. > 211, 313
 Marx, K. > 96, 205, 249, 290, 298, 311
 Mead, G. H. > 97, 166, 311
 Mérei F. > 80, 311
 Merton, R. K. > 69, 70, 71, 74, 76, 311
 Mészáros J. > 212, 311
 Michod, R. E. > 310
 Moe, R. C. > 30, 311
 Mook, D. G. > 117, 127, 138, 141, 311
 Münch, R. > 189, 307, 311
 Nadel, L. > 310
 Nagel, E. > 227, 229, 312
 Némedi D. > 249, 309, 312
 Opp, K.-D. > 36, 117, 119, 127, 138, 145, 309
 Orthmayr I. > 38, 312
 Papp Zs. > 312
 Parsons, T. > 27, 28, 33, 34, 44, 48, 51, 56, 67, 83, 84, 96, 105, 106, 111, 138, 155, 164, 165, 170, 187, 188, 197, 202, 203, 226, 227, 228, 231, 241, 242, 243, 244, 245, 249, 250, 260, 273, 274, 275, 290, 304, 310, 312
 Pokol B. > 228, 312
 Popper, K. R. > 183, 312
 Rényi Á. > 312
 Révész T. M. > 283, 293, 301, 302, 310, 312, 313
 Rex, J. > 68, 122, 162, 165, 171, 172, 200, 205, 206, 313
 Riley, J. G. > 147, 310
 Ritzer, G. > 305, 313
 Sandstrom, K. L. > 211, 313
 Sári J. > 30, 313
 Schutz, A.; Schütz, A. > 162, 165, 127, 128, 173, 188, 206, 313
 Scott, W. R. > 42, 49, 57, 61, 313
 Sen, A. > 122, 139, 140, 144, 313
 Shils, E. A. > 27, 96, 228, 312
 Simon, H. A. > 140, 311
 Smart, B. > 313
 Smelser, N. J. > 243, 307, 312, 313
 Smith, P. > 171, 307
 Somlai P. > 247, 297, 309, 313
 Staw, B. M. > 149, 313
 Stillman, R. J. > 313
 Sugden, R. > 309, 313
 Szabadfalvi J. > 313
 Szabó B. > 313
 Szabó M. > 29, 313
 Szántó Z. > 117, 127, 138, 145, 212, 307, 309, 310, 313, 314
 Takács P. > 313
 Tönnies, F. > 99, 247, 249, 250, 255, 298, 314
 Tóth I. Gy. > 313
 Tversky, A. > 141, 314
 Ulmann-Margalit, E. > 39, 314
 Varga K. > 107, 314
 Wallace W. L. > 96, 97, 314
 Weale, A. > 166, 309, 314
 Weber, M. > 96, 108, 162, 163, 249, 250, 277, 279, 280, 290, 295, 296, 297, 298, 310, 314
 Wiley, N. > 118, 314
 Wilkes, C. > 309
 Wilson, T. P. > 176, 314
 Winch, P. > 97, 314
 Wippler, R. > 117, 127, 138, 309
 Wrong, D. H. > 166, 251, 314
 Zlinszky J. > 283, 286, 287, 288, 293, 314
 Zódi Zs. > 313

TÁRGYMUTATÓ

bizonytalanság ld. racionális döntés, ~ és a bizonytalanság

cselekvés szubjektumra vonatkozó következményei › 133-137

cselekvés hozama › 134-136

cselekvés közvetett hozama › 134-135

cselekvés közvetett ráfordítása › 134, 136

cselekvés közvetlen hozama › 134-135

cselekvés közvetlen ráfordítása › 134-135

cselekvési hatékonyság › 134, 136

cselekvési hozadék › 134, 136-137

cselekvési ráfordítás › 134-136

cselekvések funkciói › 231-235

társadalmi cselekvések funkciója › 233-235

cselekvések típusai

érdekmotivált cselekvés ld. kiemelve

értékmotivált cselekvés › 150, 152-154

instrumentális cselekvés › 150-151, 155-158

intézményes cselekvés › 167

intézményes testiségi cselekvés › 167-168

kényszersmotivált cselekvés › 158-161, 168-169

követlen kényszersmotivált cselekvés › 150-151, 160-161

közösségi cselekvés › 166-168

racionális cselekvés ld. kiemelve

szükségletmotivált cselekvés › 150-155

társadalmi cselekvés ld. kiemelve

társadalmi kényszersmotivált cselekvés › 150-151, 160-161, 168-169

technikai cselekvés › 150, 155-156

természetes szükségletmotivált cselekvés › 150, 152-153

tipizálás szempontjai › 149-151

cselekvési rendszer ld. rendszer, cselekvési ~ fogalma

csere

csereszerű kölcsönhatás ld. társadalmi kölcsönhatás, csereszerű ~

hosszú távú ~ › 198

piaci ~ › 197

csoport

együttélési ~ › 251-254

érzelmi ~ › 253-254

intézményes ~ ld. kiemelve

kategorialis ~ › 251

kényszerű együttélési ~ › 252-253

önkéntes együttélési ~ › 252

differenciálódáselmélet ld. funkcionalista

differenciálódáselmélet

döntés ld. racionális döntés

döntési szituáció › 127

életszféra ld. emberi élet szférája

eltérítés › 51-52

emberi együttélés

~ fogalma › 231

~ funkcionális követelményei › 231

emberi élet szférája

~ fogalma › 235-236

fő életszférák elkülönülése › 245-248

fő életszférák meghatározása › 237-239

kényszerű élet szférája › 239

közösségi élet szférája › 237-241

követlen szükségletkielégítés szférája › 238

magánélet szférája › 237

meghitt élet szférája › 238

társadalmi élet szférája › 238-242

- érdek › 101, 156-157
 érdekmotivált cselekvés › 150, 153, 155-158, 168-169
 belső hozamú ~ › 157-158
 külső hozamú ~ › 157
 erkölcsi szabály ld. szabály, erkölcsi ~
 érték
 ~ek alakulása › 108-114
 egyéni ~ fogalma › 102
 erkölcsi személyes ~ › 153-154
 közösségi ~ fogalma › 103-108
 közösségi ~ek alakulása › 110-111
 kulturális ~ fogalma › 102-103
 önérvényesítő személyes ~ › 153-154
 társadalmi ~ fogalma › 104-108
 társadalmi ~ek alakulása › 111-114
 testiségi ~ fogalma › 103-104
 értékmotivált cselekvés ld. cselekvések típusai, értékmotivált cselekvés

 feudális társadalom
 ~ emberi viszonyai › 276-283
 ~ és a differenciáltság hiánya › 284, 288-289
 ~ és a jog › 284, 287-288
 ~ és a testi erőszak › 284-287
 ~ mint kifejeletlen társadalom › 284-289
 földesúri birtok › 282-283
 funkció
 disz~ › 69-70
 intézmények ~i ld. kiemelve
 manifeszt és latens funkció › 69-70
 funkcionális együttműködés › 199
 funkcionális rendszer ld. rendszer, funkcionális ~ fogalma
 funkcionalista differenciálódáselmélet › 242-244

 hatalom › 277
 heterogén intézményes csoport
 ~ fogalma › 263-264
 heterogén kényszerű csoport › 264-266
 heterogén közösség › 264, 266-269
 heterogén társadalom ld. kiemelve
 heterogén társadalom
 ~ fogalma › 264, 269-271
 ~ kutatása › 271-275
 hűbér › 277-278
 hűbéri viszony (hűbéri kapcsolat) › 277-282
 ~ kialakulása › 278
 hűbérúr és hűbéres › 278-282

 intézmény
 formális ~ › 32-34
 hagyományos ~ › 39-40
 jogi ~ › 29-31
 jogszerű ~ › 31-32
 kvázi~ ld. kiemelve
 kvázi-formális ~ › 33-34
 nem formális ~ › 33-34
 rendeletszerű ~ › 39-40
 intézmény elfogadása › 40-42
 beleélt elfogadása › 40-41
 racionális elfogadása › 41-42
 intézmény fedezete szerinti típusai
 belső fedezetű intézmény › 18-19, 24-29
 belső fedezetű intézmény és a normativista szemléletmód › 27-28
 felemás fedezetű intézmény › 21-24
 külső fedezetű intézmény › 18-20
 intézmény fő típusai
 ellátási intézmény › 90-92
 közösségi intézmény › 78-85
 közvetlen kényszerítő intézmény › 91, 93-95
 kvázi-közösségi intézmény › 79, 84-85
 társadalmi intézmény ld. kiemelve
 testiségi intézmény › 78, 90-95
 tisza közösségi intézmény › 79-84
 intézmény kialakítása › 34-40
 ~nak megközelítései › 34-38
 intézmény szándékos kialakítása › 38
 intézmény legitimitása › 42-45

intézmények funkciói

cselekvésekre vonatkozó funkciók ›
48-52

elemi funkciók › 46-48

eltérítés ld. kiemelve

kényszerítés ld. kiemelve

késztetés (ösztönzés) ld. kiemelve

kifejezett szándéknak megfelelő
funkció › 71, 73-74, 76

nem szándékolt funkció › 69-76

normatív funkció › 53-57, 59, 73-74

rejtett szándéknak megfelelő funkció
› 71-76

szabályoknak nem megfelelő tényle-
ges funkció › 62-69, 73-76

szándékolt funkció › 69-75

tényleges funkció › 53-54, 57-69, 73-
77

intézményes cselekvés ld. cselekvések tí-
pusai, intézményes cselekvés

intézményes csoport

~ fogalma › 253-254

ellátási ~ › 261-262

heterogén ~ ld. kiemelve

kényszerű ~ › 254, 262-263

közösség és társadalom klasszikus
megkülönböztetése › 249-250

közösségi ~ › 254-255

kvázi-közösségi ~ › 255-258

önkéntes ~ › 254

társadalmi csoport ld. kiemelve

testiségi ~ › 254, 260-261

tiszta közösségi ~ › 255-257

intézményes erkölcs › 28-29, 80-83, 88-89

intézményes közösségi erkölcs › 80-
83

intézményes társadalmi erkölcs › 88-
89

intézményes szociológia

~ kutatási területe › 272-273, 305

~ tárgya › 272-273, 305

intézményes viszony

~ fogalma › 218

intézményes ellátási viszony › 218

intézményes testiségi viszony › 218

közösségi viszony ld. kiemelve

közvetlen kényszerű viszony › 218

társadalmi viszony ld. kiemelve

jog ld. intézmény, jogi ~

jogszabály ld. szabály, jog~

kategoriális csoport ld. csoport, katego-
riális ~

kényszerítés › 50-51, 158-159

intézményes ~ › 51, 158

közvetlen és közvetett ~ › 51, 158-159

késztetés (ösztönzés) › 50, 52

kockázat ld. racionális döntés, ~ és a koc-
kázat

konvenció (megállapodás) › 39

korlátozott racionalitás elmélete ld. raci-
onális cselekvés, korlátozottan ~

kölcsönhatás (általában)

emberek közötti ~ fogalma › 189-190

intézményes ~ › 190

intézményes testiségi ~ › 190-191

közösségi ~ › 190-192

nem intézményes ~ › 190

társadalmi ~ ld. kiemelve

közösségi cselekvés ld. cselekvések típu-
sai, közösségi cselekvés

közösségi csoport ld. intézményes cso-
port, közösségi ~

közösségi kölcsönhatás ld. kölcsönhatás,
közösségi ~

közösségi viszony › 218

kvázi-intézmény › 23-24, 28-29, 80-83,
88-89

egyszemélyi fedezetű ~ › 23-24

intézményes erkölcs ld. kiemelve

létező

intézményes testiségi ~ › 99

közösségi ~ › 99-100

társadalmi ~ ld. kiemelve

magatartás

társadalmi ~ ld. kiemelve

mikro-makro probléma › 118, 121

- modern társadalom kialakulása › 246, 290-298
 ~ és a formális intézményrendszerek kialakulása › 295-296
 ~ és a kényszerű élet szférájának kialakulása › 293-295
 ~ és a racionális irányultság kialakulása › 297-298
 ~ és az állam kialakulása › 291-293
 ~ és az átfogó jogrendszer kialakulása › 293
 ~ és az életszférák differenciálódása › 296-297
- modern társadalom sajátosságai › 298-305
 állam által kizárólagosan alkalmazható testi erőszak › 298-300
 átfogó jogi intézményrendszer és jogszerű intézmények › 298, 300-302
 differenciált életszférák › 298-299, 302-303
 elkülönült politikai életszféra › 299, 303-304
 jellemzővé vált racionális irányultság › 299, 304
- piaci csere ld. csere, piaci ~
 preferencia › 117, 119-120
- racionális cselekvés
 ~ és a társadalmi cselekvés › 132-133
 ~ fogalma › 122-125, 132
 ~ közvetlen meghatározottsága › 125-127
 ~ tágabb értelemben › 132
 cselekvések racionalitása › 127-133, 154-155, 158, 161
 helyes ~ › 129-130
 hibás ~ › 129-130, 141
 korlátozottan ~ › 130-132, 140-142, 147-148
 kvázi-~ › 129-131, 141, 154
 nem ~ › 129, 131-132, 154
- racionális döntés
 ~ és a bizonytalanság › 145-148
 ~ és a cselekvési szabadság › 144
 ~ és a helyesbítés › 141
 ~ és a kockázat › 145-147
 ~ és az önérdek › 144
 ~ fő vonásai › 138-144
- racionális döntések elmélete
 ~ cselekvéseméletének fő vonásai › 116-119
 ~ és az intézményes szociológia elmélete › 121-122
 ~ legfőbb hiányosságai › 119-122
- rendszer
 al~ és életszféra › 236-237
 cselekvési ~ fogalma › 227-228
 egyéni cselekvési ~ fogalma › 230-231
 funkcionális ~ fogalma › 227
 funkcionális ~ról általában › 226-230
 önlétrehozó ~ › 228-229
- szabadság ld. racionális döntés, ~ és a cselekvési szabadság
- szabály
 erkölcsi ~ › 28-29, 68
 formális ~ › 32-34
 jog~ › 29-31
 jogszerű ~ › 31-32
 konvenció ld. kiemelve
 nem formális ~ › 33-34
- szerepjátszás, szereptávolítás › 66
- szociológia
 ~ tárgya › 305
- szuverenitás › 30-31, 301
- szükséglet
 ~ek motivációs típusai › 137-138
- szükségletkielégítés társadalmi előfeltételei › 101-102
- társadalmi befolyás › 193
- társadalmi cselekvés
 ~ és a kognitív irányultságok › 169
 ~ és a racionális cselekvés › 132-133, 169

- ~ fogalma › 166-189
- ~ fogalmának értelmezései › 161-166
- ~ek funkciója › 233-235
- társadalmi cselekvés meghatározottsága
 - ~ a kreativista szemléletmódban › 174-177
 - ~ a normativista szemléletmódban › 170-171
 - ~ a normativista-kreativista szemléletmódban › 173-174
 - ~ a racionalista szemléletmódban › 177
 - ~ a strukturalista szemléletmódban › 171-173
 - ~ az intézményes szemléletmódban › 177-180
 - ~ és a szemléletmódok egyesítése › 181-186
- társadalmi csoport
 - ~ fogalma › 254-255, 259-260
- társadalmi egyesülés › 255-256, 259-260
- társadalmi társulás › 255-256, 259-260
- társadalmi együttműködés ld. társadalmi kölcsönhatások fő típusai, társadalmi együttműködés
- társadalmi élet elemi összetevői ld. társadalmi létező
- társadalmi erő › 101
- társadalmi érték
 - ~ fogalma ld. érték, társadalmi ~ fogalma
 - ~ek alakulása ld. érték, társadalmi ~ek alakulása
- társadalmi folyamat › 193
- társadalmi hatás ld. társadalmi kölcsönhatás
- társadalmi helyzet › 220
- társadalmi intézmény
 - ~ fogalma › 78-79, 86-90
 - ~ funkciója › 86-87, 90
 - belső fedezetű ~ › 79, 87-90
 - külső fedezetű ~ › 79, 87-90
- társadalmi javak › 101-102
- társadalmi konfliktus ld. társadalmi kölcsönhatások fő típusai, társadalmi konfliktus
- társadalmi kölcsönhatás
 - ~ és a kommunikáció › 195-197
 - ~ fogalma › 190-193
 - ~ fogalmának értelmezései › 187-189
 - ~ meghatározottsága ld. kiemelve
 - ~ok fő típusai ld. kiemelve
 - csereszerű ~ › 197-198
 - játszmaszerű ~ › 197-198
 - kölcsönhatás (általában) ld. kiemelve
 - piaci csere ld. csere, piaci ~
 - társadalmi hatás elemi formái › 193-197
- társadalmi kölcsönhatás meghatározottsága
 - ~ a kreativista szemléletmódban › 210-212
 - ~ a normativista szemléletmódban › 202-203
 - ~ a normativista-kreativista szemléletmódban › 206-210
 - ~ a racionalista szemléletmódban › 212-213
 - ~ a strukturalista szemléletmódban › 203-206
 - ~ az intézményes szemléletmódban › 214-220
 - ~ és a szemléletmódok egyesítése › 220-223
- társadalmi kölcsönhatások fő típusai › 198-201
- spontán negatív társadalmi kölcsönhatás › 199-201
- spontán pozitív társadalmi kölcsönhatás › 199-200
- társadalmi együttműködés › 199
- társadalmi elnyomás és behódolás › 200
- társadalmi konfliktus › 199-200
- társadalmi verseny › 201
- társadalmi létező
 - ~ értelmezései › 95-98
 - közvetett ~ › 101-102

~ meghatározása › 98-102

társadalmi magatartás › 169

társadalmi szituáció › 179-180

összekapcsolódó ~ › 214-215

társadalmi verseny ld. társadalmi köl-
csönhatások fő típusai, társadal-
mi verseny

társadalmi viszony › 101, 218-219

társadalom

~ fogalma › 260

feudális ~ ld. kiemelve

modern ~ ld. modern társadalom sa-
játosságai

posztmodern ~ › 305

úr és szolga viszony › 282-283

uralom › 277